

Ilmiy, ijtimoiy-falsafiy, madaniy-ma'rifiy, adabiy-badiiy jurnal

MUASSISLAR: Beruniy tuman hokimligi
"Tafakkur-tamaddun" OOO

"Beruniy avlodlari" jamoat fondi

HAMKORLARIMIZ:

O'zRFA Qoraqalpog'iston bo'limi

Qoraqalpog' davlat universiteti

Urganch davlat universiteti

TAHRIR HAY'ATI:

BOSH MUHARRIR:

Munavvara QURBONBOYEVA

BOSH MUHARRIR O'RINBOSARI:

Anvar ALLAMBERGENOV

Akmal SAIDOV, y.f.d., prof., akad.

Qahramon QURONBOYEV, s.f.d., prof.

Almagul BAYRIYEVA, s.f.d., (DSc)

Zabixulla SAIPOV, s.f.n., (PhD)

Zuhra REYMOVA, y.f.d., (DSc)

Karlig'ash UMAROVA, y.f.d., (DSc)

Anvar ABDULLAYEV, t.f.f.d., dots.

Gavhar DURDIYEVA, arx.f.d., prof.

Makset KARLIBAYEV, t.f.d., k.i.x.

Kozimbek TUXTABEKOV, t.f.d., (PhD)

Umid BEKMUHAMMAD, t.f.d., (PhD), k.i.x.

Baxtiyor KARIMOV, fal.f.d., prof.

Marat NIYOZIMBETOV, fal.f.d.

Alima BERDIMURODOVA, fal.f.d.

Shohida SODIQOVA, sots.f.d.

Zarifboy DO'SIMOV, fil.f.d., prof.

Olmos ULVIY, f.f.d., prof.

Doniyor YULDASHEV, fil.f.d (DSc)

Vahob RAHMONOV, f.f.n., dots.

Qozoqboy YO'LDOSHEV, p.f.d., prof.

Safo MATJONOV, p.f.d., prof.

Qaxramon IBADULLAYEV, p.f.d., (DSc)

Masharib ABDULLAYEV, s.f.f.d., (PhD), k.i.x.

Qosimboy QABULOV, fal.f.f.d., (PhD), dots.

Nilufar KOSHANOVA, ped.f.f.d., (PhD)

Odilbek RADJAPOV, fal.f.f.d., (PhD)

Anvar ISMOILOV, s.f.f.d., (PhD), k.i.x

G'ayrat MAMBETKADIROV, s.f.d.

Nargis ATABAYEVA, psixol.f.d., (DSc)

Dilafruz QARSHIYEVA, psixol.f.d., (DSc)

Dilbar URAZBAYEVA, psixol.f.d., (DSc)

Mels QOBULOV, tib.f.d., prof.

JAMIYAT

Рустам КУРБАНБАЕВ. Суд буйруғининг институти иқтисодий суд ишларида самарали қўлланилиши.....3

FALSAFA

Shuxrat KUSHAKOV. Ikki daho uchrashuvi falsafiy refleksiya kontekstida (falsafa tarixi Amir Temur va Ibn Xaldun qarashlari ko'zgasida).....	4
Olim NORKULOV. Migratsiyaning shaxs axloqiy-huquqiy qarashlarida rivojlanish muammolari.....	7
Oysafar MAJIDOVA. Ibn Sino mantiqiy qarashlarida tushuncha ratsional bilishning shakli sifatida.....	11
G'ulomjon SAPAYEV. Munis Xorazmiy ontologiyasi.....	41
Abror KOMILOV. Jamiyat siyosiy madaniyatida huquqiy qadriyatlarining o'rni.....	54
Tursunoy ABDURAXIMOVA. Bolonya kelishuvi qoidalarini joriy etish bo'yicha xorijiy tajriba.....	57
Maxbuba ERGASHEVA, Mirjalol SHAMSIYEV. Markaziy Osiyo xalqlari ma'naviy-axloqiy taraqqiyotida zardush-tiylik falsafasining tutgan o'rni.....	69
Gulzoda RAXMONOVA. Ma'naviyat yaxlit tizimining ijtimoiy ong shakllari rivojlanishiga ta'siri.....	74
Iroda SANGINOVA. Surxondaryo mahallalarida obodonlashtirish va maishiy xizmat ko'rsatish bilan bog'liq tadbirlar va ularning ahamiyati.....	78
Гулмурод АБДУРАЗОҚОВ. Янги Ўзбекистоннинг ёшларга доир сиёсатида мафкуравий омилларнинг роли.....	81
Nilufar KARIMOVA. "Qadriyat" atamasining madaniyatshunoslik fanidagi ilmiy-nazariy tahlili.....	95
Amirjon ORZUKULOV. Yusuf Xos Hojib ma'naviy merosida davlatchilikning falsafiy masalalari.....	129
Kamaridin NURMATOV. Ijtimoiy adolat konsepsiyasining falsafiy-axloqiy asoslari.....	133
Shokir BEKTEMIROV. Mahmud Qoshg'ariy hayoti va faoliyatini o'rganish bo'yicha ba'zi bir mulohazalar.....	136
Зикирилло ЯЗДОНОВ. Марказий Осиёда маломатийлик ва қаландарийлик қарашлари ва уларнинг ўзаро боғлиқлиги масалалари.....	179
Shokir KUVANDIKOV. Jadidchilik fenomeni: paydo bo'lish sabablari va ijtimoiy-tarixiy ahamiyati.....	222
Ma'rifat AXMEDOVA. XIX asrda xorazmda falsafiy va ijtimoiy fikrlarning rivojlanish tarixi.....	225
Фазлиддин БЕРДИЕВ. Замонавий жамият тизимида ижтимоий тартиб ўрнатишда ички ишлар органлари ходимларини тайёрлашнинг механизмлари.....	228
Ольгерд ФИЛИППОВ. Изменение модели высшего образования в условиях трансформации глобального образовательного пространства.....	232

TARIX

Bahodir ELMURATOV. Janubi-g'arbiy Qizilqumning paleoekologiyasi.....	21
Баҳром ДЖАЛОЛОВ. Ўзбекистонда совет ҳукуматининг етим болалар ҳимояси йўлида олиб борган сиёсати.....	62
Mardonbek RAJAPOV. Beruniyning "Osor ul-boqiya" asari Afrig'iylar davri tarixini o'rganishda muhim manba.....	122
Манзур Юлдашева, Асылбек КОЛКАНАТОВ. Пропаганда и продвижение научно-просветительского наследия Абу Райхона Беруни.....	92
Ilhomjon G'ULOMOV. 1897-1920-yillari Turkistonda aholini ro'yxatga olish tadbirlari.....	157
Umrbek SALAYEV. Mustaqil O'zbekistonda tarixshunoslik.....	159
Intizom XUJAMATOV. Madiyor Xudayberganovning Xorazm viloyati ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlardagi o'rni.....	173
Mavlyuda FAYZULLAYEVA. Sog'lom ovqatlanish davlat siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri sifatida.....	242

PEDAGOGIKA

Javohir ZOKIROV. Boshlang'ich sinf ona tili darslarida foydalanilgan mashqlarning turlari.....	38
Shoira RAHIMOVA. Talabalarda axloqiy g'oyalarni shakllantirishda Kaykovus ma'naviy merosining o'rni.....	66
Azimbek MADAMINOV, Ne'matjon BOBOJONOV. Bo'lajak jismoniy madaniyat o'qituvchilarini tayyorlash jarayonini tashkil etish mexanizmlari.....	126
Marat MAXAMMADIYEV. Yosh badmintonchilarning jismoniy tayyorgarligini rivojlantirish ko'rsatkichlari, metod va vositalari.....	151
Charos HAMDAMOVA. Xitoy tilini o'qitishda talabalarining o'qish kompetensiyasini rivojlantirish texnologiyasi.....	154
Guljaxon AXMADOVA. Techniques for developing lexical skills in different stage school.....	185
G'ayrat YORQULOV. Nogiron amputantlar uchun sport klublarini ommalashtirish va rivojlanishini boshqarish.....	194
Ma'rufjon INATULAYEV. 1-7-sinf maktab musiqa darsliklarini brayl yozuvida yaratish texnologiyalarining zamonaviy metodlari.....	204
Maxbuba EGAMBERGANOVA, Nargiza NARZIYEVA. Umumiy o'rta ta'lim muassasalarida o'quvchilarni tarbiyalash jarayonida maktab-oila-mahalla hamkorligi.....	214
Sitora JANONOVA, Ulug'bek YAZDONOV. Ta'lim va tarbiya integratsiyasida pedagogning kommunikativ kompetensiyaga bo'lgan ijtimoiy-pedagogik ehtiyoji.....	218
Akramjon MATKARIMOV. Oilada ta'lim muhitini rivojlantirish – ijtimoiy-pedagogik zarurat sifatida.....	232

YURIDIKA

Azizbek XADJIYEV. Adolat tushunchasining axloqiy- ijtimoiy, huquqiy kategoriya sifatidagi o'ziga xos jihatlar.....	166
Yashnarbek BEKCHANOV. Huquq nazariyasi tizimida huquqiy tamoyillarning element sifatidagi o'rni va ahamiyati.....	170

JAMOATCHILIK KENGASHI:

Sirojiddin SAYYID
Muhammad ALI
Kengesboy KARIMOV
Iqbol MIRZO
Qurbon SHONIYOZOV
O'rozboy ABDURAHMONOV
Murotboy JUMANOV

Adabiy maslahatchi:

Guliston MATYOQUBOVA

Rassom:

Alibek ABDURAHMONOV

Sahifalovchi-bezovchi:

G'iyosiddin O'NAROV

Texnik muharrir:

Ulug'bek SAIDOV

Manziliimiz:

Qoraqalpog'iston

Respublikasi, Beruniy tumani.

Web-sayt:

<https://tamaddunnuri.uz>

e-mail:

tamaddunnuri1@gmail.com

Telegram kanali:

<https://t.me/tamaddunnuri>

Tel.: (+99888) 036 00 55,

(+99897) 355 75 40.

Jurnal 2016-yil 28-sentyabrda

O'zbekiston Respublikasi

Matbuot va axborot agentligi

tomonidan № 0843 raqami

bilan qayta ro'yxatdan o'tgan.

O'zbekiston Respublikasi OAK

tomonidan 2019-yil

30-yanvarda chop etilgan OAK

rayosati qarorlari bilan

tasdiqlangan ro'yxatga ko'ra

07.00.00 - "Tarix", 09.00.00 -

"Falsafa", 10.00.00 - "Filologiya"

ixtisosligi bo'yicha; OAK

Rayosatining 2023-yil

31-oktyabrda 345-son qarori

bilan 12.00.00 - "Yuridik

fanlar", 13.00.00 -

"Pedagogika", 19.00.00 -

"Psixologiya" ixtisosliklari

bo'yicha doktorlik

dissertatsiyalari asosiy ilmiy

natijalarini chop etish tavsiya

etilgan ilmiy nashrlar ro'yxatiga

kiritilgan.

FILOLOGIYA

Xadicha MURTAZAYEVA. Tibbiy terminologiya va izohli lug'atlarning ahamiyati.....	14
Bog'dagul QARSHIYEVA. Muhandislik yo'nalishi talabalariga ingliz tili fanini o'qitishda multimediali vositalarning turlari va o'rni.....	17
Qonisbay SARSENBAYEV. To'lepbergen Qayipbergenovning «Tánhá óziñe málim sír» qissasida monologlardan foydalanish mahorati.....	24
Aziza TEMIROVA. Zamonaviy tilshunoslikda «yashil» sifat belgisining semantik xususiyatlarining tadqiqi.....	26
Maftuna NARZIKULOVA. Cognitive-pragmatic approaches to character analysis: understanding the inner world of literary characters.....	28
Botir ZARIPOV. Navoiy asarlarida "ot" leksemasini ifodalovchi lug'aviy birliklar va ularning badiiyati.....	32
Sevara XIDIROVA. Ingliz va o'zbek tillarida harbiy sohaga oid terminlar tahlili.....	35
Сүрөж ДАВЛАТМУРАТОВ. Языковая картина мира русского и узбекского языков (на материале пословиц и поговорок).....	44
Charos UMMATKULOVA. The development of cultural awareness among students in philological higher education establishments through podcasts.....	47
Shamsiya EGAMBERDIYEVA. O'zbek va turk allalarida qo'llanilgan gul va nur bilan bog'liq troplarining (istoria) badiiy vazifadorligi.....	50
Feruza NORMATOVA. Badiiy hikoyaning o'zbek tilidan ingliz tiliga tarjimai muammolari.....	84
Oysuluv URALOVA. Ingliz va o'zbek tillarida sodda gap shaklidagi zookomponentli maqollar tahlili.....	87
Nodirabegim NURIDDINOVA. Ingliz tilida to'y konseptiga oid lingvomadaniy leksemalar tahlili.....	89
Saltanat PO'LATOVA. Ta'lim sohasida media savodxonlikni oshirish.....	98
Sayyora PULATOVA. The main peculiarities of the literary text translation (on the example of the novel "Ulysses" by James Joyce).....	101
Nilufar SAILOVA. Yosh o'zbek shoirlari ijodida lirik kechinma va badiiy ko'chimlar uyg'unligi.....	104
Venera USENOVA. Ingliz va qoraqalpoq ertak diskursidagi mifologik konsept birliklarining tasnifi.....	107
Oybek MATYAKUBOV. «Ertak konsepti» hamda «ertak freymi»ning mohiyati.....	112
Jo'rabek YULDASHEV. Nurobod tumanidagi ayrim etnoykonimlar xususida mulohazalar.....	119
Раънохон ХУДЖАЕВА. Инглиз бадий асарларида омонимлар таржимасининг "концептуал" тахлили.....	140
Amonkeldi AXMATOV. Vuxoroda ijod qilgan afg'on adiblari.....	145
Хуррам РУЗИМБАЕВ. Классификация топонимов по видам в романе М.Булгакова «Мастер и Маргарита».....	148
Marhabo AXMEDOVA. Ogahiyning "Riyozi-d-davla" asari onomastik birliklari lingvopoetikasi.....	162
Dilorom QO'ZIYEVA. Ogahiy g'azallarida faqr maqomi va faqr obrazi.....	176
Abdulla XUDOYBERGANOV. Sulaymon Boqirg'oni ijodida tariqat eshigidagi maqomlar talqini xususida ba'zi mulohazalar.....	182
Munis JO'RAYEVA. Baxshilik san'atidagi ustoz-shogird an'analari haqida ba'zi mulohazalar.....	188
Islom BOYNAZAROV. The structure of philosophical terms in Uzbek and English languages.....	191
Sherzod SHAVKATOV. O'zbek tilshunosligida fe'l va uning birikuvchanlik xususiyatlari o'rganilishi.....	199
Nilufar ABDIG'ANIYEVA. Particularity of developing the professional competence of EFL teachers.....	202
Камола МИРФАЙЗИЕВА. Применение цифровых технологий в образовательном процессе.....	206
Iroda YUSUPALIYEVA. Maqol lingvistik tadqiqot obyekti sifatida.....	246

Qog'oz bichimi 60x84 %. Nashriyot hisob tabog'i 6,5. Indeks – 960. ISSN 2181-8258.

"ADAD PLYUS" MCHJ bosmaxonasida chop etildi. Adadi 300 dona. Toshkent shahri, Chilonzor ko'chasi, 28-uy. 2024-yil, 1-son (52).

Ushbu son "Tamaddun nuri" jurnali tahririyatining kompyuterida sahifalandi. Buyurtma №20.

Jurnaldan ko'chirib bosilganda "Tamaddun nuri" dan olindi deb izohlanishi shart.

Matn hamda reklamalardagi ma'lumotlarning to'g'riligi uchun mualliflar mas'uldir. Tahririyatga kelgan qo'lyozmalar tahrirlanadi, muallifga qaytarilmaydi.

BIZNI ITIMOY TARMOQLARDA QUYIDAGI MANZILLARDA KUZATING:

СУД БУЙРУҒИ ИНСТИТУТИНИНГ ИҚТИСОДИЙ СУД ИШЛАРИДА САМАРАЛИ ҚЎЛЛАНИЛИШИ

Рустам КУРБАНБАЕВ,
*Беруний туманлараро
иқтисодий суди раиси*

Иқтисодий судларда кенг қўлланаётган суд буйруғи — берилган аризани судья томонидан суд муҳокамасисиз, кредитор ва қарздорни чақиртирмасдан, уларнинг тушунтиришларини эшитмасдан якка тартибда қабул қилинадиган суд ҳужжатидир.

Суд буйруғи бериш асослари Иқтисодий процессуал кодексининг 17-бобида қайд этилган. Суд буйруғи беришнинг асосий хусусияти тарафлар, яъни кредитор ва қарздорнинг юзага келган қарздорликни ҳужжатлар асосида тан олингани фактининг мавжудлигида ўз аксини топган.

Суд буйруғи беришда қуйидаги ҳолатларга эътибор қаратиш зарур. Суд буйруғи бериш ҳақидаги аризада кредиторнинг қонун ҳужжатларига асосланган талаби, талабга асос бўлган ҳолатлар ва уларни тасдиқловчи далиллар, ундириладиган сумманинг ҳисоб-китоби қайд этилиши керак. Ундирув қарздорнинг мажбуриятлари бажарилишининг таъминоти сифатида турган кўчар мол-мулкка қаратилган тақдирда эса, ундирилаётган кўчар мол-мулкнинг тавсифи ва тўланмаган тўловлар суммасининг ҳисоб-китоби, ундирилаётган қарздорлик вужудга келган давр ҳамда илова

қилинаётган ҳужжатларнинг рўйхати кўрсатилиши лозим.

Суд буйруғини бериш тўғрисидаги аризага эътироз қарздор ёки унинг вакили томонидан имзоланади. Вакил томонидан имзоланган эътирозга ишончнома илова қилиниши шарт. Агар қарздор талабига нисбатан эътироз билдирилмаган бўлса, суд буйруғида талаб нима ҳақида экани, кредитор ва қарздорнинг номи, уларнинг жойлашган почта манзили ёки яшаш жойи, ундирилиши лозим бўлган пул суммаларининг миқдори ёки ундирув қаратилаётган, қарздорнинг мажбуриятлари бажарилишининг таъминоти сифатида турган кўчар мол-мулк, унинг тавсифи ва баҳоси, ундирилаётган қарз ҳосил бўлган давр, неустойка, агар у тўланиши лозим бўлса ва қарздор томонидан тан олинган бўлса, ундирилиши лозим бўлган давлат божи ва почта харажатларининг суммаси кўрсатилган бўлиши керак.

Суд буйруғи қабул қилинган кундан эътиборан ўн кунлик муддат ўтгач, қонуний кучга киради. Суд буйруғи ижро ҳужжати кучига эга ва у суд ҳужжатларини ижро этиш учун белгиланган тартибда ижро этилиши шарт.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш жоизки, иқтисодий судларда суд буйруғи институти тарафлар учун қулайлик яратади. Шунинг баробарида судьянинг иш юкламасини камайтириб, ортиқча вақт ва оворагарчиликларнинг олдини олади.

IKKI DAHO UCHRASHUVI FALSAFIY REFLEKSIYA KONTEKSTIDA

(Falsafa tarixi Amir Temur va Ibn Xaldun qarashlari ko'zgasida)

Annotatsiya: Maqolada falsafa tarixi Amir Temur va Ibn Xaldun qarashlarida o'z aksini topganligining falsafiy refleksiya bayon etilgan. Tarixiy jarayonlar mantig'i va oqibatlari xususida falsafiy refleksiya amalga oshirish tarixiy shaxlar faoliyatini belgilaydigan obyekтив va subyekтив omillar nisbatini aniqlash, tarix ijodkorlari tomonidan tarixiy hodisalarni tasavvur etish, ularga baho berish, nazariy va amaliy faoliyat ostida yotgan motivatsiya va maqsadlarni anglash mumkin bo'ladi.

Kalit so'zlar: tarix falsafasi, refleksiya, tarix subyekti, tarixiy bilim, intellektual tolerantlik.

Аннотация: В статье дается изложение философской рефлексии проблем философии истории, которые нашли отражение во взглядах Амира Темура и Ибн Халдуна. Философская рефлексия над логикой и последствиями исторических процессов позволяет понять соотношение объективных и субъективных факторов, детерминирующие деятельность исторических личностей, определить мотивацию и цели, которыми они руководствуются при восприятии и оценке исторической реальности.

Ключевые слова: философия истории, рефлексия, субъект истории, историческое знание, интеллектуальная толерантность.

Abstract: The article provides a statement of philosophical reflection on the problems of the philosophy of history, which is reflected in the views of Amir Temur and Ibn Khaldun. Philosophical reflection on the logic and consequences of historical processes allows us to understand the relationship between objective and subjective factors that determine the activities of historical figures, to find out the motivation and goals that guide them when perceiving and evaluating historical events.

Key words: philosophy of history, reflection, subject of history, historical knowledge, intellectual tolerance.

O'tgan asrning o'rtalaridan boshlab jahon falsafasida jiddiy paradigmal yangilanishga olib kelayotgan nazariy-g'oyaviy, metodologik va epistemologik o'zgarishlar sodir bo'ldi. Buning natijasida falsafiy fikrlashning yangi tarzlari, namunalari va yo'nalishlari vujudga keldi. Bular, masalan, tanqidiy ratsionalizm, postmodernism, evolyutsion epistemologiya, reflektiv va pluralistik metodologiya, kognitiv konstruktivizm va boshqalardir. Mazkur falsafiy yo'nalishlar va yondashuvlar "postnokrassik falsafa" atamasi bilan ifodalandi.

Postnokrassik falsafa doirasida ishlab chiqilgan yangi g'oyalar, tushunchalar va metodologik tamoiyillar falsafaning an'anaviy hisoblangan yo'nalishlariga, ularning muammolari yechimiga konstruktiv-kontseptual ta'sir ko'rsatmoqda. Tabiiyki, tarix falsafasi bundan istisno emas. Aytaylik, tarixiy shaxslar, daholar, ijtimoiy reformatorlar faoliyatini, ularning faoliyatini belgilaydigan ichki va tashqi shart-sharoitlar, obyekтив va subyekтив omillarni kontseptual refleksiya amalga oshirish ular

**Shuxrat
KUSHAKOV,
Samarqand
iqtisodiyot
va servis instituti
professori, f.f.d.**

tomonidan tarixiy hodisalarni turli variantlarda tasavvur qilishlarini, tarixiy reallik bilan tarixiy shaxslar tafakkuri o'rtasida bog'lanish yoki ixtilof mavjudligini o'rganish, bilish imkoniyati paydo bo'ladi.

Xalq, davlat rahbarlari, turli toifadagi mansabdorlar hokimiyat barqarorligini ta'minlab turadigan katta ijtimoiy kuchdir, lekin jamiyatni taraqqiyot yoki tanazzul tomon harakat qilishiga ko'p jihatdan tarixiy shaxs tafakkuri teranligi, bilimi va irodasi, shuningdek, kreativ fikrlash qobiliyati sohibi bo'lishi ta'sir ko'rsatadi. Shu jihatdan Amir Temur faoliyatining boshlang'ich davrida namoyon bo'lgan, xususan uning intellektual, amaliy va tashkiliy ishlardagi o'ta faolligi, turli o'lkalar amirlari bilan muloqot qila bilish iqtidori, ittifoqchilarga bergan maslahatlari, kutilmagan vaziyatga nisbatan oqilona va yangicha qarorga kelishi, hamda sohibqironning strategik fikrlash qobiliyati va boshqa fazilatlarini tarix falsafasi tadqiqotchisi uchun samarali refleksiv mulohaza yuritishiga asos bo'ladigan nihoyatda muhim faktlardir.

Tarix falsafasi doirasida amalga oshiriladigan tahliliy refleksiya tarixiy taraqqiyot mantig'i bilan tarixiy shaxslar tafakkuri o'rtasida bog'lanish mavjud bo'lishi yoki bo'lmasligini tushunishga kognitiv asos bo'ladi. Bunda urg'u subyektsiz tarixiy hodisalar yoki ijtimoiy-tarixiy taraqqiyotning "immanent" deb atalgan mantig'ini emas, balki tarixiy jarayonlar innovatsiyasi mualliflari bo'lgan tarix ijodkorlari tafakkuri va refleksiyasini tadqiq qilish oldingi o'ringa chiqadi. Biz tarix falsafasiga refleksiv yondashuv namunasini ikki daho - Amir Temur va Ibn Xaldun o'rtasida bo'lib o'tgan muloqotda ko'tarilgan tarixga oid fikr olishuv va sohibqironning tarixni yoritish masalasida bergan maslahatlari misolida ko'rib chiqamiz.

1401-yil fevral oyida Damashq shahri yaqinida ikki buyuk siymo - sohibqiron Amir Temur va Ibn Xaldun uchrashdi, davomli suhbat, musohaba bo'lib o'tdi. Mazkur musohaba jarayoni va mazmuni, sohibqironning buyuk mutafakkirga bildirgan iltifoti tarixchilar tomonidan batafsil yoritilgan. Yevropa tarixnavisi U.Fishel bu uchrashuvni tarixiy hodisa, deb baholagan, shunga bag'ishlab alohida asar ham yozgan [9, 65]. Sharqshunos olim V.A.Panovning aytishicha

sohibqiron o'zining haybatli bilimdonligi, aql-zakovati bilan zamondoshi, mashhur tarixchi Ibn Xaldunni g'oyat zavqlantirgan, hayratda qoldirgan [2,35]. Musohabada ko'tarilgan mavzulardan biri - davlatlarning yuksalishi yoki inqirozga yuz tutishi sabablari masalasi bo'ldi. Ibn Xaldun bu masala bo'yicha o'z fikrlarini bayon qilgan deb o'ylaymiz. Amir Temur ham buyuk imperiyalarning yemirilishi sabablarini bilishga qiziqqan, siyosatni yurgizishda tegishli chora-tadbirlarni amalga oshirgan. "Davlatlarning tanazzulga uchrashi sabablarini surishtirdim va davlat-u saltanat zavoliga sabab bo'luvchi ishlardan saqlandim" [1,55].

Ibn Arabshoh Amir Temurning quyidagi so'zlarini keltiradi: "Men doimo olim-u ulamolar doirasida bo'lib, ko'p vaqtimni ularning suhbat-yu majlislarida o'tkazganman. Men azaldan ilm talabida bo'lganman" [4,65-66].

Amir Temurning buyuk davlat arbobi, ulug' sarkarda, bunyodkor daho bo'lganligi tarixchilar, faylasuflar va yozuvchilar tomonidan keng yoritilgan. Shu bilan birga Amir Temur faoliyatini chuqur va har tomonlama o'rganish, uning "Tarjimai hol" va "Tuzuklari"ni germe-nevtik va refleksiv muroqaba usulida tahlil va talqin qilish, sohibqiron tafakkuri, intellektual qobiliyatining kreativ va konstruktiv xislatlarini ijod psixologiyasi nuqtai nazarda yangicha ochib berish fanimizning dolzarb masalasi bo'lib turibdi. Zamonaviy xorijiy sharqshunoslar Amir Temurning bilimi ko'lamini va darajasini ko'zda tutib, uni "dono faylasuf", "betakror faylasuf-siyosatshunos", "faylasuf-jangchi", "moralist-dialektik" kabi epiteta bilan ta'riflashlari bejiz emas [2,5-39].

Amir Temur o'z zamonasi tarixnavislaridan tarixiy hodisalarni xolisona bayon etishni talab qilgan. Mazkur yondashuvning boshqa tarafdori sohibqironning zamondoshi, suhbatdoshi, buyuk tarixchi va faylasuf Ibn Xaldun bo'lgan. Mutafakkir tarix va tarix falsafasida o'ziga xos kopernikcha inqilobni amalga oshirdi. U birinchi bo'lib sivilizatsiya (umran) konsepsiyasini yaratdi. Yevropa olimlaridan 300 yil oldin sotsiologiya fani tamal toshini qo'ygan, tarix va sotsiologiya fanlari doirasida jamiyatni obyekktiv tahlil qilish metodologiyasini ishlab chiqqan, xususan, o'tmish voqealar, rivoyatlar va xabarlarni tanqidiy ratsionallik tamoyili asosida tahlil qilish usulini yaratgan. Ibn Xaldun sivilizatsiyalar taraqq

qiyotining obyekktiv qonuniyatlari mavjudligini asoslab berdi. Mutafakkir ijtimoiy taraqqiyot zaminida ishlab chiqarish, mehnat taqsimoti va tovar ayriboshlashning takomillashuvi yotishini, imperiyalar, davlatlar obyekktiv sabablarga ko'ra tug'ilishi, yuksalishi va inqirozga tushishini ko'rsatdi [13, 32-35].

Alohida diqqat-e'tiborga loyiq xislat Amir Temurning tarix ilmi va tarixnavislarga bo'lgan munosabatidir. Sohibqiron Nizomiy Shomiyga o'z yurishlari bitilgan asarni yaratishga ko'rsatma berganda, unga ayrim me'yoriy va stilistik qoidalarga rioya qilish zarurligini aytadi. Buni Shomiy quyidagicha izohlaydi: tarixiy matndagi "ortiqcha so'zlarni tozalab, bob-bob qilib tartib berishga mashg'ul bo'lgaymen, lekin shu shart bilanki, takalluf bezak berish, lof urish ziynatidan o'zimni tiygaymen, (asar) uslubi so'z oroyishaue iboratorlik sana'tidan sof va holi bo'lg'ay [5, 22-23]. Shomiy yozilayotgan asarga takalluf-u bezak berish usuliga Amir Temur tanqidiy munosabat bildirganini alohida ta'kidlab o'tadi: "Yana Sohibqiron hazrat: "Shu usulda yozilgan, tashbih va mubolog'alar bilan oro berilgan kitoblarda ko'zlangan maqsadlar o'rtada yo'qolib ketadi, agar so'z qoida-qonunidan nasibador bo'lganlardan birontasi ma'nisini fahmlab qolar, ammo qolgan o'ntasi, balki yuztasi uning mazmunini bilishdan, maqsadga yetishdan ojiz. Shu sababli, uning foydasi barchaga barobar bo'lmaydi" [5, 22-23]. Shomiy Amir Temur fikrini qo'llab-quvvatlab quyidagi so'zlarni aytadi: "Yaxshi va ravon so'z uldurkim, avom xalq, uning ma'nisini anglagay, xos kishilar esa unga ayb qo'ymagay". Bunga javoban sohibqiron: "Men ana shundoq so'zni xohlayman", degan [5, 23]. Xuddi shunday talab-tavsiya sohibqironni Hindistonga yurishi tarixini yozish vazifasini olgan muarrix G'iyosiddin Ali Yazdiyga yuklatilgan. Ya'ni, asar g'ayritabiiylikdan, haddan ziyod mubolag'alardan yiroq, tamomila tushunarli yozilishi darkor [6, 7-8].

Tarixchilar Amir Temurga xos intellektual tolerantlik haqida ma'lumot keltiradilar. Herman Vamberi shunday yozadi: "O'ziga o'xshab fikr qilmaydigan (ya'ni o'zgacha fikrlaydigan) kishilarga shohona hadyalar bergan. Ma'lumki, Temur allo-ma Sharaifddin Halabiy bilan nihoyatda keskin munozara qilgan. So'ngra uni himoyasiga olib,

o'zi va muridlariga qimmatli hadyalar berishni buyurgan" [7, 48].

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlar va guvohliklar shundan dalolat beradiki, buyuk daho Amir Temur o'tkir zehn, boy bilim va tanqidiy refleksiya qobiliyatiga ega bo'lgan shaxsdir. Tarix falsafasining nazariy va amaliy tomonlari mavjudligini inobatga olsak, Ibn Xaldun bu fan predmetini tashkil qilgan tarix, tarixiy jarayonlarning obyektiv qonuniyatlari, tarixiy taraqqiyotga olib boradigan sabab-oqibat zanjirlari, ularni tadqiq qilish usullari xususida mulohazalar yuritgan. Amir Temurning tarixiy-falsafiy qarashlarida amaliy falsafaga ustuvor ahamiyatga ega bo'lgan. Shu bilan birga, Amir Temur tarixiy voqealar chorahalarida sodir bo'lgan yuksalishlar va yemirishlar sababini bilishga intilgan, bu masala ustida chuqur mulohaza yuritgan, o'z siyosatini olib borganida, qayd qilganimizdek, tegishli chora tadbirlarni ko'rgan.

XULOSA

1. Buyuk davlat arbobi Amir Temur jamiyat va shaxs masalalari bo'yicha o'z davri sharoitida chuqur bilimga ega bo'lgan, bilimi va tashkiliy-amaliy faoliyati o'rtasida uyg'un bog'lanish bo'lgani bois davlatchilik, iqtisodiyot, siyosat, huquq va boshqa masalalar xususida xolisona va mahsuldor yechimga kelgan, qarorlar qabul qilgan.

2. Amir Temur tarix falsafasi ilmi sohibi bo'lgan, tarixiy jarayonlar yo'nalishi, buyuk imperiyalarning yuksalishi va tushkunlikka uchrashishi sabablari masalalariga katta qiziqish bildirgan.

3. Amir Temurning "Tarjimai hol", "Temur tuzuklari" asarlari, uning shonli faoliyati va g'alabalariga bag'ishlangan ko'pdan-ko'p "Temurnomalar", "Zafarnomalar", hamda "Temuriylar Renessansi"ga oid olib borilgan tadqiqotlar haqli ravishda sohibqironni Ikkinchi Turon sivilizatsiyasi va Renessansi asoschisi deb belgilash imkoniyatini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Temur tuzuklari. Toshkent, 1991.
2. Тамерлан. Автобиография. Уложение. М.: ЭКСМО, 2005. - 511 с.
3. Somon yo'li. Amir Temur hayotiga bag'ishlanadi. T., "Kamalak", 1992. - 189 b.

4. Ibn Arabshoh. "Ajoib al-maqdur fi tarix Taymur" // Ажойб ал-мақдур фи тарих Таймур" // Somon yo'li. Amir Temur hayotiga bag'ishlanadi. T., Kamalak, 1992.
5. Nizomiddin Shomiy. Zafarnoma. Toshkent: O'zbekiston, 1996. -527 b.
6. Гиясиддин Али. Дневник похода Тимура в Индию. Москва: изд-во восточной литературы, 1958. -205 с.
7. Vamberi Herman. Buxoro yoxud Movarounnaxr tarixi. Toshkent, 1990. -93 b.
8. Ibrohim Muminov. Amir Temurning O'rta Osiyo tarixida tutgan o'rni va roli. Ikkinchi nashri. Toshkent: "Fan", 1993. -54 b.
9. Бациева С.М. Историко-социологический трактат Ибн Халдуна "Мукаддима". М.: Наука, 1985. – 223 с.
10. Kushakov Sh. S. Amir Temur va Ibn Xaldun (Musulmon Sharqi sivilizatsiyasi va Renessansi

- xususida falsafiy-tarixiy va metodologik muloha-zalar) // "Amir Temur ilm-fan va madaniyat ho-miysi" mavzusidagi halqaro ilmiy-amaliy kon-ferensiya. Samarqand: SamDU, 1996. -16-17 b.
11. Kushakov Sh. S. Tarix falsafasi tarixiy bilish refleksiya si sifatida // "Falsafa va tarix o'rtasidagi dialektik aloqadorlikning ilmiy-nazariy asoslari konferentsiyasi materiallari. Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU, 2004. 26-28 b.
12. Kushakov Sh. S. Tarix falsafasi: noklassik paradigmadan postnoklassik g'oyalar tomon // Postnoklassik falsafa va fanlar metodologiyasi muammolari. Monografiya. Samarqand: SamDU, 2011. 113-122 b.
13. Кушаков Ш.С. Детерминизм как эвристический принцип философии Ибн Халдуна // Hozirgi globallashuv sharoitida ma'naviy merosning o'rni, roli va ahamiyati. Samarqand: SamISI, 2020. 32-35 b.

TAMADDUN NURI

FALSAFA

UO'K:37.018

MIGRATSIYANING SHAXS AXLOQIY-HUQUQIY QARASHLARIDA RIVOJLANISH MUAMMOLARI

Annotatsiya: Maqolada migratsiya tushunchasining jamiyatda tutgan o'rni, uning shaxs axloqiy qarashlari bilan uyg'unlashuvi, mavjud qonunlarda migratsiya jarayonlarining ijtimoiy taraqqiyotga bog'liq jihatlari falsafiy qarashlar asosida ilmiy tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: jamiyat, migratsiya, migrant, axloqiy me'yor, huquq, madaniyat, integratsiya, qadriyat, mentalitet, axloq, tamoyil, shaxs.

Аннотация: В статье на основе философских взглядов научно исследуются роль понятия миграции в обществе, его совместимость с нравственными воззрениями личности, аспекты миграционных процессов, связанные с общественным развитием в действующих законах.

Ключевые слова: общество, миграция, мигрант, моральный стандарт, право, культура, интеграция, ценность, менталитет, мораль, принцип, человек.

Annotation: In the article, the role of the concept of migration in the society, its compatibility with the moral views of the individual, the aspects of migration processes related to social development in the existing laws are scientifically researched on the basis of philosophical views.

Key words: society, migration, migrant, moral standard, law, culture, integration, value, mentality, morality, principle, person.

Olim NORKULOV,
SamDCHTI
"Gumanitar fanlar
va axborot
texnologiyalar"
kafedrası
tadqiqotchisi

Insoniyatning ilm-fan yutuqlariga tayanib izlanishlar olib borishi natijasida butun dunyo bo'ylab globallashuv kuchayib ketdi. Bu esa, o'z navbatida barcha davlatlarda migratsiyaning kuchayishiga va butun dunyodagi innovatsiyalarga o'z ta'sirini o'tkaza boshladi. Insoniyatning yangi klarga intilishi jarayonida migratsiyaning xilma-xil ko'rinishlari vujudga kelib, keyingi bir asr davomida barcha mintaqalar, jamiyatning turli qatlamlari va guruhlari, ijtimoiy hayotining turli sohalarini qamrab oldi. Buning ta'sirida migratsiya jarayoni ijtimoiy taraqqiyotning eng muhim bo'g'ini sifatida rivojlanishiga olib keldi.

Inson hayotida migratsiya aholining o'z yashash joyini tarixan yashab kelgan ajdodlari yaratgan madaniyat, san'at, turmush tarzi, tili, e'tiqodi va milliy qarashlarini ikkinchi bir xalqning ijtimoiy taraqqiyot jarayoniga o'zi orqali olib kirishi, yashash joyini o'zgartirishi bilan bog'liq jarayon sanaladi. U inson hayotining deyarli barcha jabhalarini qamrab oladigan tarixiy-siyosiy murakkab tizim sifatida namoyon bo'ladi. "Migratsiya" tushunchasi aslida lotin tilidagi "migrans" so'zidan olingan bo'lib, u odamlarning doimiy yoki vaqtinchalik yashash uchun bir hududdan ikkinchi bir hududga ko'chishini bildiradi [1.5]. Bugungi kunda "migratsiya" atamasiga aniq bir falsafiy ta'rif yoki bu borada yagona fikr mavjud emas. Uning murakkab va ko'p qirrali ekanligi tufayli turli soha vakillari o'zlarining xilma-xil ta'riflarini bildirib kelmoqdalar. Bu tushuncha ko'plab tadqiqotchilarda katta qiziqish uyg'otishi natijasida dastlabki ilmiy ta'rifni Ravenshteynning tadqiqotlarida ko'rish mumkin. Bu ilmiy tadqiqot ishlari olim tomonidan 1885-1889-yillarda amalga oshirilgan. Bu olim migratsiya jarayonini tadqiq qilish jarayonida migratsiyaning 11 ta qonunini ishlab chiqdi. U bu tushunchaga ta'rifni oddiy berib, "odamning o'z yashash joyini doimiy yoki vaqtinchalik o'zgartirishi" deb talqin etadi. Uningcha, bu "uzluksiz jarayon" bo'lib, to'rtta asosiy omillar guruhining o'zaro ta'sirini taqozo etadi. Bular: a) migrantning avvalgi yashagan joyi (mamlakati)da ta'sir qiluvchi; b) migrantning ko'chish bosqichida ta'sir qiluvchi; v) migrantning ko'chib o'tgan joyi (mamlakati)da ta'sir qiluvchi; g) shaxsiy xarakterdagi omillar. Shaxsiy xarakterdagi omillar de-

ganda, eng avvalo, shaxs afzalliklari tizimi, uning demografik xususiyatlari yig'indisi va boshqalar tushuniladi [2. 16].

Migratsiya jamiyat taraqqiyotida o'ziga xos ijtimoiy-falsafiy tushuncha sifatida xilma-xil shakllarda namoyon bo'ladi. Migratsiya ijtimoiy taraqqiyotga katta ta'sir ko'rsatadi va shu bilan birga, uning o'zi ham siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, demografik va boshqa o'zgarishlar ta'siriga tushib qoladi. Har qanday jamiyatining barqarorligi migrantlarning ijtimoiy aloqalar va munosabatlar tizimiga qanday qilib kirishi, qabul qiluvchi jamiyat tizimiga moslashish jarayoni darajasiga bevosita bog'liqdir. Bu tushunchani har bir fan nuqtai nazaridan tadqiq etish mavjud bo'lib, uning fanlararo xususiyatlari turlicha tarzda o'rganiladi. Masalan, I.S. Metelev migratsiyaning falsafaga ham aloqador, milliylik bilan umuminsoniylikni uyg'unlashtiradigan tushuncha sifatida qaraydi. Uningcha, bu tushuncha shaxs, guruh va qatlamlar o'zaro ta'sirini tahlil qilishning asosiy yondashuvlari va yo'nalishlari, tashqi muhitning tashkiliy tuzilmalari, boshqa bir hududga moslashishning tendensiyalarini qamrab oladi. Ko'p holatlarda ijtimoiy moslashish (shaxslar, guruhlar) jamiyat muhiti va mikro muhitga nisbatan ishlatiladi [3;109].

Keyingi paytlarda migratsiya bilan bog'liq migrantlarning jamiyat ijtimoiy-madaniy hayotiga doir qarashlar borasida zamonaviy bilimlarning vujudga kelishi asosiy qonun-qoidalar va qadriyatlarni o'zgartirishi namoyon bo'la boshladi. Yangi ijtimoiy hayotga migrant turmush tarzining moslashishi, yangi va eski qadriyatlar o'rtasidagi aloqalarning uyg'unlashishi dastlabki va dolzarb bosqich sanaladi. Bunda o'zaro ta'sirlarga nisbatan chidamli bo'lish, muloqot jarayonida bag'rikeng, xushmuomalali bo'lish, mavjud jamiyatning universal xulq-atvor normalarini qabul qilish, yangicha ijtimoiy muhitdagi qadriyatlarga tizimli yondashish, asosiysi yangi qonun-qoidalarini bajarish, siyosiy guuhlar va ijtimoiy muhitdagi umuminsoniy qadriyatlarga moslashish muhim falsafiy omillar sirasiga kiradi. Migrantlarni yangi jamiyatga moslashuvining ikki jihati bor: 1. Ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'liq tashqi muhitga moslashuv bo'lib, bunda yangi ish joyiga ko'nikma hosil qilish, undagi ijobiy va salbiy holatlarni o'zlashtirish dolzarb sanaladi.

Bunday moslashuv asosida migratsiyaning iqtisodiy vazifalari va huquqiy me'yorlari amalga oshiriladi. 2. Har bir migrantning ijtimoiy ahvoli mavjud jamiyatdagi hayotga monand bo'lishi va kundalik turmush tarzidagi yangicha fikrlash, madaniy o'zgarishlarga moslashish hisoblanadi. Bu holat migrantning bir hududdan ikkinchisiga borish bilan paydo bo'ladi va unda o'ziga xos mentalitetdagi o'zgarishlarni to'g'ri qabul qilish lozim bo'ladi. Aynan shuning uchun moslashuv to'g'risida umumiy fikr bildirish, uni tasniflashda migratsiyaning turli ko'rinishlari namoyon bo'ladi. Shuning uchun u vaqtinchalik va doimiy mehnat migrantlari, o'quv yurtlariga kiruvchilar va boshqa toifadagilar uchun yagona tavsifga ega bo'la olmaydi. Migrantlarning moslashuv jarayonlari amalda uzluksiz bo'ladi.

Jamiyatga moslashuvning eng muhim tarkibiy qismi sub'ektning o'z-o'zini baholashi va talablarini o'z imkoniyatlari va va ijtimoiy muhitning realligi, shu jumladan atrof-muhit va obyektlarning rivojlanish tendensiyalari bilan muvofiqlashtirishdir. Migrantlarning yangi sharoitlarni qabul qila olishi va ijtimoiy munosabatlar tizimiga qo'shilish jarayonlari moslashish, deb ataladi. Ijtimoiy moslashuvni yaxlit, integratsion jarayon sifatida ta'riflash mumkin. Buning natijasida migrantning mintaqa ijtimoiy-madaniy maydoni bilan munosabatlari uyg'unlashadi, ichki va tashqi muvozanat holatiga erishiladi, faoliyatga moslashish ko'rsatgichi, shaxsning guruh, yangi ijtimoiy-madaniy makonga qo'shilish, hayotiy vaziyatni baholash darajasi oshadi [4;518].

Aslida "moslashuv" tushunchasi ko'p qirrali bo'lib, u ko'pincha turli ma'nolarga egadir. Shunday qilib, moslashuv deganda ko'pincha uzoq muddatli va yakuniy natijaga erishishiga qaratilgan ijtimoiy jarayonlar tushuniladi. Yakuniy natija ijobiy bo'lsa migrantlar muvaffaqiyatli moslashadilar va ma'lum ijtimoiy – huquqiy maqomga erishadilar. Migrantlarning moslashuvi hodisasi ko'pincha chet el fuqarolarining ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va huquqiy voqelikka munosabati va muayyan hatti-harakatlarini shakllantirish motivatsiyasini aks ettiruvchi ijtimoiy-psixologik munosabatlar sifatida tushuniladi. Qabul qiluvchi jamiyatda yashash va muvaffaqiyatli faoliyat yuritish imkonini beradigan xulq-atvor namunalari, ijtimoiy normalar va qadriyatlar, bilim,

ko'nikmalarni o'zlashtirish jarayoni migrantlarning moslashuvi mezonlari hisoblanadi. Moslashuv migrantning rasmiy maqomni olishi va yashashini qonunlashtirish bilan chambarchas bog'liqdir. Moslashuv insonning tabiiy aloqasi va har qanday ijtimoiy tizimning muhim funksiyasidir. Umuman olganda, ijtimoiy moslashuv – bu insonning atrof-muhit bilan munosabatlarini optimalashtirishga qaratilgan bo'lib, vaziyatni baholash, shu asosda inson-hatti harakatlarini, uni o'rab turgan ijtimoiy muhit holatini tuzatishdan iborat holatdir. Moslashishning asosiy usuli – bu shaxs tomonidan yangi ijtimoiy muhitning me'yorlari va qadriyatlari (guruhlar, jamoalar, tashkilotlar, shaxs kiradigan hududiy jamoalar), bu yerda rivojlangan ijtimoiy o'zaro ta'sir shakllarini (rasmiy, norasmiy aloqalar, oila va qo'shnichilik munosabatlari) qabul qilishdan iboratdir. Shunday qilib, ijtimoiy moslashuvning muvaffaqiyati migrantlarning individual va ijtimoiy xususiyatlari majmuasiga, shuningdek, yashash muhitining o'ziga xos ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy sharoitlariga ham bog'liqdir. Shu ma'noda moslashish – bu yangi madaniyatga kirish jarayoni, uning me'yorlari, qadriyatlari, xulq-atvor shakllarini bosqichma-bosqich egallab borishdir. Demak, boshqa madaniyat bilan ijtimoiy integratsiyaga erishilgandagina to'liq moslashish mumkin. Migrant va qabul qilgan mamlakat vakili bir-biriga asosan shaxs sifatida qaragandagina moslashishni muvaffaqiyatli va amalda tugallangan, deb hisoblash mumkin. Agar biror bir tomon boshqasini ma'lum bir shaxs emas, balki muayyan guruhning a'zosi sifatida e'tirof etadigan bo'lsa, moslashish jarayonining yakunlashishi uzoqqa cho'zilishi mumkin [5.267].

Migrantlarning yangi ijtimoiy-madaniy muhitga moslashish jarayoniga ko'plab omillar ta'sir ko'rsatadi. Moslashish jarayoni har bir shaxsning nafaqat individual xususiyatlariga, balki shu bilan birga ayni paytda atrof-muhit sharoitlari va omillariga ham bog'liqdir. Migrantning ijtimoiy moslashuvi uchun zarur bo'lgan tashqi omillar mavjud bo'lib, ular mahalliy hududiy jamoaning ijtimoiy-madaniy holati, turi, iqtisodiy va madaniy rivojlanish darajasidan iboratdir. Migrantlarning ijtimoiy moslashuvini o'rganishda uni bir vaqtning o'zida bir-biriga o'zaro bog'liq bo'lgan ikkita - institutsional va shaxsiy darajada sodir

bo'ladigan jarayon sifatida ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir. Shaxs darajasida insonning ijtimoiy moslashuvi odamlar hayoti jarayonida shakllanadigan umumiy biologik va ijtimoiy-psixologik jarayonlar bilan ham genetik bog'liqlikni aks ettiradi. Moslashuv jarayonida inson atrof-muhitga moslashadi va atrof-muhit bilan faol o'zaro ta'sir qilish jarayonida o'z xususiyatlarini o'zgartiradi. Moslashuvning institutsional darajasi esa, davlatning o'zini himoya qilishi, hayot faoliyati, shaxs va jamiyat rivojlanishi ehtiyoji bilan bog'liq bo'lgan jihatlarni qamrab oladi.

Hozirgi davrda barcha mamlakatlarida migrantlarning boshqa jamiyatga moslashuvi va integratsiyalashuvi muammosiga katta e'tibor qaratilmoqda. Har bir davlatda integratsiya muammosini tahlil qilishda tarixiy xususiyatlar hamda, zamonaviy voqelik hisobga olinadi. Shunga qaramay, boshqa mamlakatlar tajribasini bilish va tahlil qilish o'zga madaniyatga ega bo'lgan migrantlarning mahalliy jamoaga moslashishi va integratsiyalashuvi muammolarini hal qilish uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Boshqa jamiyatga muvaffaqiyatli moslashishni baholash uchun turli ko'rsatkichlar ishlab chiqilgan. Bular umumiy (ijtimoiy integratsiya, sog'liqni saqlash holati va boshqalar asosida) va aniq ko'rsatkichlar (daroomad darajasi, bandlik holati, uy-joy sharoitlari, ta'lim, ijtimoiy ishtirok va boshqalar)dir. Moslashuv jarayonida uchta maqsad nazarda tutiladi. Bular hamsuhbatni ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, samarali muloqot va ijtimoiy ijobiy o'ziga xoslikni qo'llab-quvvatlashdan iboratdir. Hozirgi davrga xos bo'lgan tadqiqotlar, migrantlarning kelishi maqsadiga qarab, madaniy moslashuvga e'tibor qaratishi o'rtasidagi sifat farqlarni ko'rsatadi. Vaqtinchalik mehnat muhojirlari Rossiyaga faqat yashash joyida qolgan oila ehtiyojlari uchun pul topish maqsadida keladi. Odatda, bu migrantlar oqimi past malakali ishchi kuchi bo'lib, taklif qilingan har qanday ishni bajarishga tayyor. Ularning Rossiyadagi hayotining qiyinchiliklari rus tilini yomon bilishlari bilan ham bog'liqdir. Shu sababli, bu muhojirlar milliy qobiqda yashaydilar va faqat ish, uy-joy va zarur xizmatlar bilan ta'minlagan vatandoshlari bilan muloqot qilishni afzal ko'radilar [6.340.]. Migratsiya jarayonlarini tahlil qilganda, kelayotgan ishchi kuchining malakasi va til tayyorgarligi masalasiga e'tibor berish

zarur. Muhojirlar oqimini kelish maqsadlari bo'yicha ham ajratish kerak. Ishga borish istagida bo'lgan respondentlarning migratsiya imtiyozlari bo'yicha Rossiyaning yuqori reytingga ega bo'lishiga bir nechta sabablar bor. Bular mamlakatning iqtisodiy rivojlanishi, mehnat bozorining o'sishi va o'rtacha ish haqining yuqoriligi, moslashish, ijtimoiy aloqalarni o'rnatish va qo'llab-quvvatlash jarayonini osonligi, til to'sig'ining yo'qligi hisoblanadi. O'zbekistonlik mehnat muhojirlari va Rossiya fuqarolari o'rtasida adolatli bag'rikeng munosabatlar o'rnatilishiga ko'maklashuvchi madaniy yaqinlik, ikki davlatning nisbiy hududiy yaqinligi va ular o'rtasida viza rejimining yo'qligi muhim ahamiyatga egadir.

Madaniyatlararo muloqotni amalga oshirishning xilma-xil vositalari orasida xalqaro muloqot tilidan foydalanish ustun mavqega ega. Bundan tashqari, umumiy muloqot tilini tanlashga nafaqat aloqa, balki muloqot qiluvchilarning ijtimoiy, madaniy, iqtisodiy tavsifi ham ta'sir qiladi. Doimiy yashashga kelgan migrantlar qabul qilgan mamlakat vakillari bilan oila qurish, mahalliy aholi bilan faol muloqot qilish, dam olish maskanlariga tashrif buyurish, rus tilida ta'lim olish, vatandoshlari bilan muloqot qilish bilan cheklanib qolmaslikka intilishadi.

Xulosa qilib aytganda, migrantlarning boshqa davlatlarda nufuzga ega bo'lishida avvalo ularning moslashuvchanlik jihatlari muhim bo'lib, har bir mamlakatning ichki qonunlariga so'zsiz amal qilishi bilan xarakterlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Толаметова З.А. Халқаро меҳнат миграцияси ва унинг ўзига хос хусусиятлари. "Иқтисод ва молия" журнали. 2016. № 3.
2. Ионцев В.А. Международная миграция: населения: теория и история изучения. -Москва: Диалог-МГУ, 1999.
3. Метелев И.С. Миграция и адаптация. Социально - философский аспект. Фил-ские науки. 2011; 10.
4. Леденева В.Ю. Формы и модели социальной адаптации и интеграции мигрантов. -Москва: Политика и общество, 6(126), 2015.
5. Миграция и безопасность в России // Под. ред. Г.Витковской, С.Панарина. Москва: Наука, 2000.
6. Петрова О. С. Проблемы социальной адаптации среднеазиатских трудовых мигрантов в Санкт-Петербурге // Вестник Тамбовского университета. Сер. «Гуманитарные науки». - 2011. - Вып. 12.

IBN SINO MANTIQUIY QARASHLARIDA TUSHUNCHA RATSIONAL BILISHNING SHAKLI SIFATIDA

Annotatsiya: Mazkur maqolada, Ibn Sinoning “Donishnoma”, va “Ishorat va tanbehot” asarlarida tushunchalarni ta’riflashning, ratsional bilishdagi o’rni o’rganilgan. Tushunchaning ontologik va gnoseologik tabiati asoslangan. Mutafakkirning mantiqiy amal sifatida ta’riflashning nazariy asoslarini ishlab chiqish bilan bir vaqtda falsafiy-ilmiy atamalarni ta’riflashga doir masalalarning zamonaviy talqini tahlil etilgan.

Kalit soʻzlar: mantiq, tushuncha, ta’riflash, bilish, universalilar, kategoriya, umumiylik, yakkalik, bo’sh hajmli.

Аннотация: В данной статье исследуется роль определения понятий в рациональном познании в произведениях Ибн Сины «Донишнама» и «Ишорат и танбехот». В основе лежит онтологическая и гносеологическая природа понятия. Одновременно с разработкой теоретических основ определения как логического действия была проанализирована современная трактовка вопросов, связанных с определением философских и научных терминов.

Ключевые слова: логика, понимание, описание, знание, универсалии, категория, всеобщность, особенность, пустой объем.

Abstract: This article examines the role of the definition of concepts in rational knowledge in the works of Ibn Sina “Donishnama” and “Ishorat and tanbehot”. It is based on the ontological and epistemological nature of the concept. Simultaneously with the development of the theoretical foundations of definition as a logical action, the modern interpretation of issues related to the definition of philosophical and scientific terms was analyzed.

Key words: Logic, understanding, description, knowledge, universals, category, universality, peculiarity, empty volume.

Oysafar
MAJIDOVA,
O‘zbekiston
Milliy universiteti
“Falsafa va
mantiq” kafedrası
dots. v.b. falsafa
doktori (PhD)

Kirish. Inson oʻz faoliyati jarayonida olam voqea – hodisalarni tushunishga, uning mohiyatini chuqur anglashga, oqibat natijada ilgʻab olgan qonuniyatlardan oʻz hayotiy ehtiyojlarida foydalanishga intiladi. Mazkur munosabatlarda hissiy bilishning oʻrni muayyan tarzda cheklangandir. Chunki his-tuygʻular olam tashqi tomonlarini bilish bilan kifoyalanib, ularning tub mohiyatini chuqur anglab olishga ojizlik qiladi. Ana shunday holatlarda hissiy bilishni “nazariylashtirishga” toʻgʻri keladi. Bunday paytlarda insonga aqliy bilish yordamga keladi. Aqliy bilishning ilk shakli – tushuncha xuddi shu yoʻsinda vujudga keladi. Har qanday fan yoki bilim tasavvur yoxud ishonchga tayanadi. Tasavvur birinchi ahamiyatga ega boʻlib, taʻrif orqali egallanadi, lekin inson narsa yoki hodisalarni tasavvur qilar ekan, unga ijobiy yoki salbiy taʻrif beradi. Agar tasavvur taʻrif orqali egallansa, ishonch hosil qilishga xulosa orqali erishiladi – deb taʻkidlaydi Ibn Sino[1;77]. Ibn Sino fikricha, taʻrif va xulosa chiqarish mulohazaning ikki vositasi boʻlib, uning yordamida maʼlum nomaʼlumdan farqlanadi. Ibn Sino bu ikkita vositalardan birining tanlanishi tafakkur imkoniyatlariga bogʻliq deb hisoblaydi. “Shuning uchun, – agar kishi mantiq ilmini egallasa, xulosa chiqarishda har xil xatolardan oʻzini saqlaydi yoki uning oldini oladi”[2;79].

Demak, fikrlarning to'g'riligini mantiqiy mulohazalar bilan tekshirish zarur. Mantiq kishilarni o'z aqlida bor bo'lgan narsalardan, aqlda yo'q, undan kelib chiqadigan narsalarga o'tishni o'rgatadi. Ibn Sino haqiqatni bilish, to'g'ri hukmni noto'g'ri hukmdan ajratishda idrokning o'rniga yuqori baho berib shunday deydi: "Idrok bilib olingan narsa orqali bilib olinmagan narsaga borish yo'lidir. Ya'ni mantiq bilim orqali bilib olinmagan narsani bilish, nima haqiqat, nima haqiqatga yaqin, nima soxta va ularning har biri necha xil bo'lishini o'rgatadigan fandir"[3;60].

A.Sagadeyevning tadqiqotiga ko'ra, tushuncha va hukm g'oyasi "bir tomondan tasavvur va tasdiq, boshqa tomondan, ma'no va hukm deb beriladi[4;220]. A.Sagadeyev fikricha, tushunchalar qo'llanilgan kontekstdan kelib chiqib, ratsional bilishning muhimligi quyidagi jihatlarida namoyon bo'ladi:

birinchidan, gapda refleksiya yo'li bilan ishlab chiqilgan tushuncha va hukmning vazifasi fikr qilinadi.

ikkinchidan, jonning quyi bilish quvvatlarida o'z-o'zidan paydo bo'luvchi tushuncha va hukm nazarda tutiladi.

Bu fikrga ko'ra, tushuncha ratsional bilishning bir shakli sifatida predmetning eng muhim belgi va xususiyatlariga oid umumlashtirilgan aqliy obraz, uning borlig'i mohiyatining umumlashtirilgan obrazidir. Ibn Sinoning bu mulohazalari mavhumlashtirish nazariyasi, tushunchalar, kategoriyalarning obyektiv borliqqa munosabatlari haqida umumiy xulosa qilishga undaydi. Mutafakkir umumiylik voqelik, umumiy tushunchaning asosi sifatida borliqda mavjud ekanligiga ishongan, bu umumiylik obyektiv bo'lib, aqlga bog'liq emasligini, umumiy tushuncha esa voqelikning o'zida, narsalar, predmet va hodisalarda mavjud bo'lgan obyektiv umumiylikning aql orqali ifodasi ekanligini bilgan. Mutafakkir bu nuqtai nazari "Donishnoma"da "Umumiy tushuncha umumiy bo'lgani uchun ham aql dan tashqarida mavjud bo'lolmaydi. Lekin uning mohiyati (ya'ni, predmet va hodisa, tushuncha mazmunini tashkil qilgan obyektning umumiy belgi va xususiyatlari) aql da ham, undan tashqarida ham mavjud, chunki odamiylik va qorong'ilikning mohiyati aql da ham, undan tashqarida ham, buyumlarda ham mavjud. Xususan, "Donishnoma"da quyidagicha yozadi: "Umumiylik, o'zining umumiyli gi tu-

fayli narsalarda mavjud. Umumiy tushunchaga esa, umumiy tushuncha bo'lgani uchun tasavvur dan tashqarida mavjud bo'lmaydi. Umumiylik voqelik sifatida o'zining qismlaridan biri bilan hisoblanadi va har bir qism uning mavjudligini tashkil qiladi. Umumiy tushuncha o'zining qismlari bilan hisoblanmaydi va qismlar uning borlig'iga (mavjudligiga) aloqador emas"[4;222]. "Donishnoma"dan olingan quyidagi iqtibosda ham yuqoridagi fikr tasdiqlangan: "Hayvon, o'zining hamma aksidensiyalari bilan tabiiy mavjudotdir. Aql da yakka hayvonning obra zi mavjud. Shuning uchun u aql mahsuloti bo'lgan obrazdir. Aql da mavjud hayvon obra zi aql dan tashqarida mavjud bo'lgan ko'plab voqe liklarga mos keladi. Demak, aql hosil qilgan yagona obraz ko'plab individlarga taalluqli bo'ladi. Shu ma'noda "hayvon" obra zi tasavvur da hosil bo'ladi gan istalgan hayvonga bir xilda taalluqli bo'lgan yagona, umumiy aqliy tushunchadir. Shunday ekan, aql hayvon obrazini aksidensiyadan ajratib olib, o'zida aks ettirdi, shuning uchun unda aniq obraz paydo bo'ldi. Demak, bu obraz qaysidir individual tasavvur hosil qilganidek, "hayvon"ni tashqi obyektiv voqelikdan yoki unga o'xshash voqelikdan abstraktlashtirgan "narsa" (axborot)dan iborat"[5;58]. Ibn Sino kategoriyalar muammosini tahlil qilar ekan, gnoseologik tamoyillarga izchillik bilan amal qiladi: kategoriyalar tushunchalarning eng umumiy jinsi sifatida mohiyatan borliqning eng umumiy va universal jinslarini aks ettirishdan iborat. Bunda mutafakkir kategoriyalarni birlamchi va ikkilamchilarga ajratadi. Birlamchi kategoriyalar hissiy predmetlardan olingan, deb hisoblaydi. Ular mohiyatan hissiy ma'lumotlar (axborot)ning obrazlarini umumlashtirish asosida shakllangan aqliy obrazdir. Shu tarz da "odam", "tirik mavjudot", "o'simlik", "metall" kabi tushunchalar shakllangan. Ikkilamchi kategoriyalar mohiyatan birlamchi kategoriyalarni umumlashtirish asosida hosil bo'lgan umumiy tushunchalardir. Ular birlamchi kategoriyalarning jins va turdosh munosabatlarini ifodalaydi. Shu ma'noda, ikkilamchi kategoriyalar, mohiyatan obyektiv narsalar, predmet va hodisalarning aqliy obra zi hamdir. Ta'kidlash lozimki, Ibn Sino bo'sh hajmli tushunchalar ham bo'lishi mumkinligini rad etmagan. Fantaziya mahsuloti bo'lgan, yolg'on ma'noga ega "daraxt odam", "uchar odam" kabi tushunchalar shular jumlasidandir. Ibn Sino tushuncha konsepsiyasidagi bu g'oyalar hozirgi za-

mon mantig'ida o'z aksini topgan g'oyalardir. Mutafakkir fikricha, bo'sh hajmli va fantastik ma'noga ega tushunchalar tasavvurda voqelikka oid ba'zi aloqalar va munosabatlarning noto'g'ri birlashgan hamda ajralgan holda aks etishidan hosil bo'ladi.

Ibn Sinoning tushunchalar mohiyati, umumiylik va xususiyatilik nisbati haqidagi tasavvurlari Aristotelning qarashlaridan ham farq qiladi. Ma'lumki, Aristotel bir tomondan Aflotunning tushunchalar – o'zicha alohida voqelik, degan ta'limotini inkor qilgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, ularni barcha mavjudlikning mohiyati umumiylik oliy, mukammal borliq, deb hisoblagan. Ibn Sino esa umumiy tushuncha faqat aqlda mavjud, deb ta'kidlagan. Biroq mohiyat umumiy tushunchaning asosi sifatida aqlda ham, undan tashqarida, buyumlarda ham mavjud degan. Ibn Sinoga ko'ra, universalilar uch xil ko'rinishda mavjud: buyumlardan oldin (g'ayb olamida), buyumlarda va buyumlardan keyin (inson aqlida). Bilki, aql bilan hosil qilinadigan g'oya real mavjud narsalardan olinadi. Masalan, shunday bo'ladiki, kuzatish va sezgilar orqali biz osmonning aql bilan hosil qilinadigan obrazini olamiz, lekin shunday ham bo'ladiki, aql bilan olinadigan obraz real mavjud narsalardan olinmaydi, balki aksincha bo'ladi, real mavjud narsa aql bilan olinadigan obrazdan kelib chiqadi. Shunday bo'ladiki, avval aqlimizda muayyan binoning aqliy obrazi hosil bo'ladi, keyin bu obraz, o'sha binoni qurishimiz uchun a'zolarimizni harakatga keltiradi. Demak, bino mavjud edi-yu, biz uni bildik emas, balki binoni bildik, keyin mavjud qildik. Ibn Sinoning bu g'oyasi o'rta asr G'arbiy Yevropa faylasuflarining qarashlarida davom ettirilgan. Demak, Ibn Sino fikricha, buyumlarda hech qanaqa tushuncha mavjud emas, buyumlarda tushuncha uchun asos bo'ladigan axborot, ya'ni tushunchaning hosil bo'lishi uchun xizmat qiladigan real xususiyatlar bor.

Ibn Sino umumiy tushunchalarning fandagi o'rni va ahamiyatini quyidagicha izohlaydi: "Ilm odamlari, – deb yozadi, xususiy so'zlar va tushunchalardan foydalanmaydi, garchi har bir tur tushuncha o'zida ko'plab xususiyatlarni ifodalasa-da, ularning faoliyatlari umumiy tushunchalar bilan bog'langan"[6;153]. Ibn Sino tushunchalarga hukm (fikir) va aqliy xulosaning "hujayralari", ilmning mazmunini ifodalovchi vosita sifatida qaragan va

tushunchaning ontologik va gnoseologik tabiatini asoslagan.

Ibn Sinoning fikricha, "Ta'riflashdan maqsad predmetning haqiqiy mohiyatini belgilash. Tasvirlashdan maqsad, mohiyatini bilib bo'lmasa ham, buyumni tasavvur qilishdir. Demak, ta'riflash predmetning mohiyatini tushunishdir"[7;78]. Ibn Sinoning ta'riflash, tasvirlash haqidagi usullar zamonaviy formal mantiq fanida ham o'rganilmoqda. U tushunchalarni ta'riflashning mohiyatini to'g'ri tushunish, ta'riflash usul va qoidalarini ishlab chiqish, ilmiy atamalarni ta'riflash bilan asoslanadigan bilimdir.

Xulosa. Yuqoridagilardan xulosa qiladigan bo'lsak, ratsional bilishda tushuncha o'ralgan, tilsimlangan bilimga o'xshaydi, uni yoyib, tilsimni yechish, ichida nima borligini o'rganish kerak. Bunday bilim mutafakkir asoslab bergan tushunchalar mazmunini aniqlagan turlarida o'z ifodasiga ega. Ibn Sinoning fikricha, to'liq ta'riflash apodiktik hukmlarning, to'liqsiz ta'riflash dialektik hukmlarning asosini tashkil etadi. Ta'riflashning qolgan to'rt ko'rinishi ritorik, sofistika va poetika muhokamalarda qo'llaniladi. Mutafakkir mantiqiy amal sifatida ta'riflashning nazariy asoslarini ishlab chiqish bilan bir vaqtda falsafiy-ilmiy atamalarni ta'riflab berdi. Bunda u xato berilgan ta'riflar isbotlovchi bilim asosi, ya'ni sillogizm asosi bo'la olmasligini ta'kidlaydi. U noma'lum tushuncha ta'riflanganda, isbotlangan bo'ladimi, degan savolga inkor javob beradi. Uning fikricha, ta'riflash isbotlashni emas, balki isbotlash asoslarini ifodalaydi, xolos. Uning bu bilimlari Aristotel qarashlariga to'liq mos keladi va uni to'ldiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abu Ali Ibn Sino. Mantiq. Hikmati mashrikiya. //Osori muntaxab. - Dushanbe. 1992. Ch.4 S.77.
2. Ибн Сина. Логика//Даниш – намэ. Избранные произведения. – Т.1. Душанбе, 1980. С.86.
3. Сагадиев А.В. Восточный перипатетизм. М, "Издательский дом Марджани", 2009. С. 60.
4. Абу Али Ибн Сина. Исцеление//Соч. Т. 6. Душанбе: Дониш, 2016. С. 757.
5. М.Диноршоев. Натурфилософия Ибн Сины. Душанбе - "Дониш". С.58.
6. Абу Али Ибн Сина. Указания и наставления. Избранные произведения. //Душанбе.Ирфон:1980. С.153.

TIBBIY TERMINOLOGIYA VA IZOHLI LUG‘ATLARNING AHAMIYATI

Annotatsiya: Ushbu maqolada tibbiyot terminologiyasi, izohli lug‘atlar va ayrim kasallik nomlarining lingvistik tabiati haqida so‘z boradi. Terminlarning ikki tomonlama tabiati haqida fikr yuritilgan. Klinik atamaning lingvistik tuzilishi “kasallik” tushunchasining xususiyatlari haqida fikr va mulohazalar ilmiy asoslangan.

Kalit so‘zlar: fracture (siniq), klinik atama, tibbiyot terminologiyasi, havfli va havfsiz kasallik nomlari, leksemalar, ekstralingvistik va lingvistik omillar, terminologik tizim, kardiologiya, pulmonologiya.

Аннотация: В данной статье речь идет о медицинской терминологии, толковых словарях и языковой природе названий некоторых заболеваний. Обсуждается двойственная природа терминов. Лингвистический строй клинического термина, мнения и соображения о характеристике понятия «болезнь» научно обоснованы.

Ключевые слова: “fracture” перелом, клинический термин, медицинская терминология, названия опасных и безвредных заболеваний, лексемы, экстралингвистические и лингвистические факторы, терминологическая система, кардиология, пульмонология.

Abstract: This article deals with medical terminology, explanatory dictionaries and the linguistic nature of some disease names. The dual nature of the terms is discussed. The linguistic structure of the clinical term, opinions and considerations about the characteristics of the concept of “disease” are scientifically based on.

Key words: fracture, clinical term, medical terminology, dangerous and harmless disease names, lexemes, extra linguistic and linguistic factors, terminological system, cardiology, pulmonology.

KIRISH. Hozirgi vaqtda tilshunoslikda atamalarining lingvistik tabiati haqida umumiy fikrlar mavjudligi barchamizga ma’lum. Ko‘pchilik tilshunos olimlarning fikricha, atamalar adabiy tilning boshqa leksik birliklaridan ko‘p jihatdan farq qiluvchi leksemalar turkumi bo‘lib, ularning terminlar bilan aloqasi bor-yo‘qligi borasida turlicha yondashuvlar mavjud.

N.M.Shanskiyning so‘zlariga ko‘ra, “Terminologiya xuddi dialektizmlar kabi milliy til lug‘atidagi shunday so‘z qatlamini tashkil etadiki, uning qo‘llanilish doirasi cheklangan. Ammo terminologiya dialektizmlardan jiddiy farq qiladi, chunki terminologiya doirasi hududiy jihatdan emas, balki ijtimoiy jihatdan cheklangan [1].

Terminologiya sohasini yoritishga xizmat qiluvchi adabiyotlardan biri “Tibbiyot atamalarining ensiklopedik lug‘ati” hisoblanib, u uch jildda chop etilgan va B.V.Petrovskiy tahriri ostida ishlab chiqilgan. Unda juda ko‘plab kasalliklarga oid terminlarning izohi bilan tanishish mumkin. Ushbu lug‘atni yanada to‘ldirishga xizmat etuvchi manbalardan biri V.I.Borodulinga tegishli “Tibbiy ensiklopedik lug‘at” bugungi kungacha qo‘llanilib kelayotgan lug‘atlar orasidagi eng mukammallaridan biridir. Lug‘atlar haqida gap borar ekan A.E.Radzevichning “Tibbiyot atamalarining izohli lug‘ati” kasallik

**Xadicha
MURTAZAYEVA,**
Toshkent tibbiyot
akademiyasi
Termiz filiali
ingliz tili
o‘qituvchisi

nomlariga mukammal izoh berilganligi va bir til-dan ikkinchi tilga tarjima jarayonlarida qiyinchilik tug'dirmasligi bilan ajralib turadi [2].

Tilshunoslikda terminologiya sohasi, tibbiyot terminlarining o'rganilishi XX asrning o'rtalariga kelib jadallashdi. Tibbiyot terminologiyasi oldidagi muammolarni o'rganishda izohli lug'atlar muhim ahamiyatga ega.

Bu sohani tadqiq etuvchi olimlar terminlarning ikki tomonlama tabiati haqida fikr yuritishadilar. Bir tomondan, tibbiyot fanining mantiqiy – kontseptual tizimiga mansubligi bo'lsa, ikkinchi tomondan tilning leksik tizimi bilan bog'liqligidir. Bu jihat ularni o'rganishdagi asosiy jarayon bo'lib, tibbiyot terminlarini bir butunlikda tahlil qilish imkonini beradi. Biroq bu sohada ekstralingvistik va lingvistik omillarni hisobga olish zarur. 3. Tahlillarimiz natijasida lingvistik omillar (lingvistik birliklar) tadqiqotning asosiy usuli ekanligi va o'rganilayotgan terminlar nuqtai nazardan atamalar ustida olib borilgan tahlillar ekstralingvistik xususiyatga ega ekanligi aniqlangan. Masalan: fracture (siniq) atamasi lingvistik jihatdan har qanday siniqni ifodalasa tibbiyot termini nuqtai nazardan suyakdagi dars ketgan joyni ifodalaydi va bu ekstralingvistik xususiyatini namoyon etadi.

Klinik atamaning lingvistik tuzilishi “kasallik” tushunchasining quyidagi xususiyatlarini aks ettirishi kerak:

kasallik boshlangan tarkibiy daraja (mole-kulyar kasalliklar – ma'lum bir oqsil sintezining buzilishi natijasida kelib chiqadigan kasalliklar).

etiologik yuzaga kelgan omil kasallik (mikoplazma pnevmoniyasi); kasallikning boshlangan joyi (birlamchi “uzilish”) (osteogen nefropatiya); kasallikning klinik ko'rinishlari;

buzuvchi (regressiv) tarkibiy o'zgarishlar (gipertrofik gastrit)ga bo'linadi;

kompensatsion-adaptiv (progressiv) tarkibiy o'zgarishlar (kompensator amfizem);

subyektiv va obyektiv ravishda namoyon bo'ladigan funktsional buzilishlar (gipertenziya) [4].

Tahlil natijalari tibbiy terminologiyaning asosini lotin tilidan ingliz tiliga o'zlashgan so'zlar tashkil etishini ko'rsatadi [5].

Quyida lotin tilidan kirib kelgan kasallik nomlarning ba'zilariga misollar keltirib o'tamiz.

Ularni xavfli va xavfsiz kasallik nomlariga ajratish maqsadlidir.

Xavfli kasallik nomlar:

Brain attack [breɪn ə'tak] – Insult

Cancer ['kænsə] – Saraton

Contagious disease [kən'teɪdʒəs dɪ'zi:z] - Yuqumli kasalliklar

Diabetes [ˌdaɪə'bi:ti:z] – Diabet

Gastritis [ga'straɪtɪs] – Gastrit

Heart attack [hɑ:t ə'tak] - Yurak xuruji, infarkt

Hypertension [haɪpə'tenʃ(ə)n] – Gipertenziya

Ayrim kasalliklar nomlari turli xil tashqi omillar ta'sirida rivojlanuvchi kasallik nomlarini qamrab oladi.

Allergy ['ælədʒi] – Allergiya

Bronchitis [brɒŋ'kaɪtɪs] - Bronxit

Burn [bɜ:n] - Kuyish

Chicken pox ['tʃɪkɪnpɒks] - Chipqon

Cold [kəʊld] - Shamollash

Colitis [kə'lɑɪtɪs] - Kolit

Dislocation [ˌdɪslə(ʊ)'keɪʃ(ə)n] - Dislokatsiya

Disordered stomach [dɪs'ɔ:dəd 'stʌmək] - Oshqozon og'rig'i

Dysentery ['dɪs(ə)nt(ə)ri] - Dizenteriya

Epilepsy ['epɪlepsi] - Epilepsiya

Food poisoning [fu:d 'pɔɪz(ə)nɪŋ] - Oziq ovqatdan zaharlanish [6].

Tibbiyot tilining terminologik tizimlarida, kardiologiya va pulmonologiyada morfema muhim elementlaridan biri sifatida qaraladi. Hamma morfema ham atama bo'la olmaydi. Umumiy va xususiy tibbiyot terminologik tizimida terminologiyaning shakllanishining o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, terminologiya elementlari vazifasini ko'pincha morfemalar bajaradi. Jumladan, yunon-lotin tilidan kelib chiqqan morfemalar mavjud. Masalan, yunon tilidan kelib chiqqan ildiz morfemalari cor- (yurak), myo - (mushak), taxi - (tez), sclerosis - (siqilish) va boshqalar. Etologiya, anatomiya, fiziologiya va morfologiya tushunchalarining belgilari “kardiologiya”ni “pulmonologiya”dan ajratib turadigan atama elementlarida aniq ifodalangan.

Bu esa to'g'ridan-to'g'ri tarkibiy qismlarni tahlil qilish va keyinchalik tarkibiy tahlil usuli yordamida bo'linish natijalarini tekshirish paytida organdagi patologik jarayonlarni belgilash uchun nafaqat ildiz, balki qo'shimcha, yunon-lotin kelib chiqishli, prefiksli morfemalarga bog'liq.

Masalan, ildiz yunoncha “pneum” – o‘pka, “bronx” - nafas olish morfemalari, “plevra” – o‘pkaning shilliq qavati, dominant atamalarini yaratish uchun ishlatiladi.

Ingliz tilida kasallik nomlari va ular bilan bog‘liq terminlarni o‘rganar ekanmiz, tabiiyki, mazkur terminlarning lingvokulturologiyasini ham hisobga olishimiz muhimdir.

Tadqiqot mobaynida umumiy tibbiy atamalardan foydalanish muammosi va tibbiyotning boshqa sohalarini xususiy terminologiya tizimidan olingan atamalar solishtirilgan [7].

Atamalar tadqiqi rus hamda yunon-lotin tillari orqali kirib kelgan qo‘shimchalarini o‘rganish va taqqoslash, yunon-lotin qo‘shimchalarining umumiy so‘z yasash ma‘nosini farqlash tendentsiyasini ko‘rsatishni talab qiladi. Masalan: - oz qo‘shimchasi va uning allomorfi -ez yunoncha ot qo‘shimchasidan olingan -osis quyidagi ma‘nolarni anglatadi:

patologik jarayonlarni ifodalaydi. Masalan, fluorosis - (lotincha Fluorum - ftor) ichimlik suvidan organizmga ftoridning ortiqcha iste‘mol qilinishini anglatadi;

patologik jarayonning natijasini ifodalaydi. Masalan, xuddi shu fluorosis atamasi ftoridni ortiqcha iste‘mol qilish natijasida tish emalining osteosklerozi va gipoplaziyasini bildiradi;

patologik holatlarni ifodalaydi. Masalan, acidosis - (lotincha acidum - kislota) organizmdagi kislota-ishqor muvozanatining buzilish shaklini ko‘rsatadi;

umumiy kasallikni ifodalovchi. Masalan, dermatoz (dermatosis) - (yunoncha derma - teri) turli teri lezyonlarining umumiy nomini bildiradi,

degenerativ surunkali yalliglanishsiz kasalliklarni ifodalovchi. Masalan, osteoporoz (osteoporosis) - (yunoncha osteon - suyak, yunoncha. poms - vaqt, teshik) - suyak to‘qimalarining tuzilishini qayta qurish bilan degeneratsiyasi natijasida kelib chiqqan kasallik, suyaklarning yo‘qolishi bilan tavsiflanadi;

qo‘ziqorin kasalliklari, masalan, stomatomikoz (stomatomycosis) - (yunoncha mykes – qo‘ziqorin, stoma – og‘iz) og‘iz bo‘shlig‘ining qo‘ziqorin kasalligidir.

yuqumli kasalliklar, masalan zoonoz (zoonosis) - (yunoncha zoon- hayvon) - hayvonlarning odamlarga ham ta'sir qiladigan yuqumli va invaziv kasalliklarining umumiy nomini bildiradi.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, tillar kesimida kasalliklar bilan bog‘liq terminlarni o‘rganishda Tibbiyot ensiklopediyalari, Tibbiy lug‘atlariga murojaat etish ularni yanada to‘laroq o‘zlashtirishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Шанский Н.М. Очерки по русскому словообразованию: учебное пособие / Н. М. Шанский. - М.: Изд-во Учпедгиз, 1959. - 247 с.
2. Бекишева Е. В. Формы языковой репрезентации гносеологических категорий в клинической терминологии. Автореф. Москва 2007. – С.4.
3. Азизова М. Х. Функционирование медицинских терминов в таджикском и английском языках (на материале названий болезней). Душанбе – 2016, – С.4.
4. Олехнович Ольга Георгиевна Медицинская терминология в «делах аптекарского приказа» (XVn в.). Екатеринбург, 2000. – С.8.
5. Маслова Н.Н. Структурно-семантический анализ и системность составных терминов кардиологии и пульмонологии (наименования болезней и патологических процессов). Санкт-Петербург, 2007. – С.18.
6. Маджаева С. Структурно-семантические особенности медсестринской терминологии (на материале английского языка). Волгоград - 2005 г. –С.9.
7. <https://uz.telegram-store.com/catalog/channels/english>

MUHANDISLIK YO'NALISHI TALABALARIGA INGLIZ TILI FANINI O'QITISHDA MULTIMEDIALI VOSITALARNING TURLARI VA O'RNI

Annotatsiya: Ushbu maqola muhandislik yo'nalishi talabalariga ingliz tilini o'qitishda multimedia vositalaridan foydalanishning samaradorligi haqida bo'lib, multimedia vositalarining interaktivlik, so'zlar, gaplar va matnlar, video va audio darsliklar, so'zlar, gaplar va matnlar, interaktiv testlar va mashg'ulotlar, internet resurslari va online platformalar haqida batafsil berilgan.

Kalit so'zlar: video va audio darsliklar, so'zlar, gaplar va matnlar, interaktiv testlar va mashg'ulotlar.

Аннотация: В данной статье речь идет об эффективности использования мультимедийных средств при обучении английскому языку студентов инженерного факультета, интерактивности мультимедийных средств, слов, предложений и текстов, видео и аудио учебников, слов, предложений и текстов, интерактивных тестов. обучение, интернет-ресурсы и онлайн-платформы подробно описаны.

Ключевые слова: видео и аудиоучебники, слова, предложения и тексты, Интерактивные тесты и упражнения.

Abstract: This article is about the effectiveness of using multimedia tools in teaching English language to students of the engineering department, the interactivity of multimedia tools, words, sentences and texts, video and audio textbooks, words, sentences and texts, interactive tests. and training, Internet resources and online platforms are detailed.

Key words: video and audio textbooks, words, sentences and texts, interactive tests and exercises.

**Bog'dagul
QARSHIYEVA,**
Termiz davlat
universiteti
"Fakultetlararo
chet tillari"
kafedrasi katta
o'qituvchisi (PhD)

Kirish. Bugungi kunda barcha sohalar qatorida muhandislik yo'nalishi talabalariga ingliz tili fanini multimedia asosida o'qitishga katta e'tibor berilmoqda. Multimedial o'qitish (ingliz tilida "multimedia learning") — bu talabalarga ma'lumotlarni o'rgatishni amalga oshirish uchun ko'plab xilma-xil usullarni (matn, tasvir, video, audio, grafikalar, animatsiyalar, interaktiv kontentlar va boshqa multimedia vositalarini) jamlashni ifodalovchi bir o'qitish usulidir. Bu usul o'qituvchilar va talabalar uchun ma'lumotlarni o'rganishda muvaffaqiyatli bo'lishi mumkin bo'lgan innovatsion yondashuvni takomillashtiradi.

Mavzuning dolzarbligi. Muhandislik yo'nalishi talabalariga ingliz tili fanini multimedial o'qitishning quyidagi turlari samarali hisoblanadi: ko'p qatlamli ma'lumot olish: multimedia o'qitish, texnika yo'nalishi talabalarining matn, tasvir, video, audio va boshqa multimedia elementlari orqali ma'lumotlarni olishlari mumkinligini ta'minlaydi. Bu usul, har bir talaba uchun turli ma'lumot turlariga mos ravishda ma'lumotlarni olish va tushuntirish imkoniyatini yaratadi.

O'rganishni ilg'or ko'rish: muhandislikka oid multimedia elementlar, talabalarining ma'lumotlarni olishda qiziqish va qiziqtirish uyg'onishini oshiradi. Talabalar sohasiga oid audiovisual materiallarni ko'rish va eshitish orqali o'rganishadi, bu esa ma'lumotlarini kuchaytirib boradi.

Interaktivlik: Multimedia o'qitish, interaktivlik elementlarini (testlar, vazifalar, animatsiyalar) qo'shib o'rganish jarayonini o'rnatadi. Bu talabalarga o'zlashtirilgan bilimlarni ta'minlash imkonini

beradi va ma'lumotlarni amalda bajarish, tekshirish va mustaqil ravishda o'rganish uchun yordam bera oladi.

Ko'p to'lovchi o'qitish turlari: Multimedia o'qitish tarmoqlarida internetda kurslar, veb-saytlar, interaktiv ilovalar, onlayn maqolalar va boshqa multimedia resurslar mavjud. Bu talabalarga ularning o'zlarining tanlashlariga mos keluvchi formatda o'qishlari va o'rganishlari mumkinligini yaratadi.

Turli xil yetishtirish usullari: Multimedia o'qitish, har bir talabaga turli xil o'rganish usullarini qo'llash imkonini beradi. Bu quyidagi ko'nikmalardan birini yoki bir nechtasini o'rganishni ko'paytiradi va amaliy bilimlarini rivojlantirishga hissa qo'shadi.

Ingliz tilini multimedia asosida o'qitish, talabalarga ma'lumotlarni o'rganishda, tushuntirishda va o'rganish jarayonlarini ko'paytirishda multimedia elementlaridan foydalanishni o'z ichiga oladi. Bu usul talabalarni qiziqtirish, ma'lumotlarini mustaqil ravishda olish va tushuntirishda yordam beradi. Quyidagi muhim maslahatlar, ingliz tilini multimedia asosida o'qitish jarayonlarini rivojlantirishga yordam berishi mumkin:

Video va audio darsliklar: Video va audio darsliklar talabalarga ingliz tilini tinglovchilar, til qo'llanilishini eshitish va so'zlarni mustaqil ravishda eshitish imkoniyatini beradi. Real hayot misollarini va amaliy mashg'ulotlarni o'z ichiga olgan darsliklar talabalarni qiziqtirishga yordam beradi.

So'zlar, gaplar va matnlar: Multimedia ma'lumotlar orqali talabalarga so'zlar, gaplar va matnlar o'rganish imkoniyatini ta'minlaydi. So'zlar va gaplar orasidagi qarshiliklar, lug'atlar va tarjimalar yordamida talabalar tilni tushuntirishda yordam topadi. Interaktiv testlar va mashg'ulotlar: Talabalarga interaktiv testlar va mashg'ulotlar orqali ingliz tilini o'rganishda qatnashish va malaka Darajasini oshirish imkoniyatini beradi. Bu talabalarining o'rganilgan ma'lumotlarni mustaqil ravishda tekshirish va amalda bajarishga o'rgatishni ta'minlaydi.

Qahramonlar va hikoyalar: multimedia elementlar orqali ingliz tilini o'rganish uchun qahramonlar va hikoyalar yaratish. Bu talabalarni tilni amaliyotda qo'llashga va ularning o'z fikrlarini bayon qilishga qiziqarliroq qiladi.

Internet resurslari va online platformalar: internetdagi resurslar va onlayn platformalar orqali talabalarni ingliz tilini multimedia asosida o'qitish, ma'lumotlar bazasini kengaytirish va turli xil mavzularda o'qitish imkoniyatini beradi.

Virtual saytlar va virtual tur: talabalarga virtual saytlar orqali virtual turlar tashkil etish. Bu ularni ingliz tilida kompyuterda, telefonlarda yoki planshetda san'at, tarix, tabiiyot va boshqa mavzular bo'yicha sayohat qilishga imkon beradi.

Bu maslahatlar, ingliz tilini multimedia asosida o'rganishni ko'paytirishda yordam beradi va talabalarni qiziqtirish, ma'lumotlarini mustaqil ravishda olish va tilni amaliyotda qo'llashga ilhomlantiradi.

Video va audio darsliklar orqali ingliz tilini multimedia asosida o'qitish, talabalarga qiziqqan va tajriba olishga imkoniyat yaratishda va tilni tinglovchilar va so'zlar bilan tanishtirishda yaxshi xizmat qiladi. Quyidagi tavsiyalar bu usulni samarali amalga oshirishda yordam berishi mumkin:

bilingval video va subtitrlar. Bilingval video va subtitrlar orqali talabalarga ingliz tilini o'rganishda yordam berish mumkin. Subtitrlar talabalarga matnni o'qish, so'zlar va frazalarni tushuntirish va tarjima qilishda yordam beradi.

Interaktiv testlar va mashg'ulotlar: darsliklar interaktiv testlar, mashg'ulotlar va vazifalar orqali talabalarni ingliz tilini o'rganishda faol ishtirok etishga ilhomlantirishga yordam berishi mumkin. Talabalar matnni tushunish, tuzatish va amalda bajarish uchun masalalar va vazifalar orqali o'rganishadi.

Natijalar tahlili.

Muhandislik yo'nalishi talabalariga ingliz tilini multimediali o'qitish samaradorligi, o'quvchilarning savodxonlik va muhokama qobiliyatlari, tahlil qilish, va muammolarni hal qilish bilan bog'liq tarmoqlarda rivojlanishi mumkin. Tadqiqotimiz natijasida bu yo'nalish talabalar uchun ingliz tilini o'rganishda quyidagi multimediali o'qitish strategiyalari samarali bo'lishi mumkin deb hisoblaymiz:

Ma'lumotlar animatsiyalari va video darsliklar: muhandislikning konseptlarini tushuntirish uchun animatsiyalar va video darsliklar ishlatish. Bu abstrakt mazmunchalarni vizual

ko‘rinishda ko‘rsatib beradi va tushuntirishda yordam beradi.

Interaktiv testlar va virtual mashg‘ulotlar: o‘quvchilarga muhandislik sohalaridagi ma‘lumotlarni o‘rganishda interaktiv testlar va virtual mashg‘ulotlarni ishlatish. Bu o‘quvchilarning texnik ma‘lumotlarni test qilish va amalda bajarish qobiliyatini oshiradi.

Bilingval materiallar: bilingval ma‘lumotlar, masalan, ingliz va o‘zbek tillarini bir vaqtda ishlatadigan ma‘lumotlar, o‘quvchilarni ikki tilni mustaqil ravishda o‘rganish va o‘zlashtirishga imkon beradi.

Texnik xabarnomalar va maqolalar: So‘nggi texnik yangiliklarni o‘quvchilarga yetkazish orqali, ularni so‘nggi texnik xabarlarga va texnik sohalariga oid maqolalarga qiziqishini oshirish.

Proyektlar va slaydlar: o‘quvchilarga texnik projeklarda ishtirok etish, loyihalash va tahlil qilish imkoniyatini berish. Bu o‘quvchilarni amaliyotda qo‘llash va tahlil qilish orqali savodxonliklarini oshirishga xizmat qiladi.

Interaktiv online platformalar: onlayn interaktiv platformalardan foydalanish. Bu platformalar, o‘quvchilarga onlayn testlar, muloqotlar va jamoatchilik imkoniyatlarini taklif etish orqali o‘rganish uchun qulayliklar yaratadi.

Muhandislik sohalarida qatnashuvchi tadbirlar: muhandislik sohalaridagi sohalar, tadbirlar, va seminarlarni o‘quvchilarga taklif qilish orqali ularni tanlagan sohalaridagi so‘zlashuv va izlanishlar bilan tanishtirish.

So‘nggi yangiliklar va maqolalar: so‘nggi muhandislik yangiliklarini va ilmiy maqolalarni o‘quvchilarga taqdim qilish. Bu ularni so‘nggi rivojlanishlar bilan tanishtiradi va savol-munozaralarda ishtirok etish uchun ilhomlantiradi.

So‘zlashuv amaliyotlari: O‘quvchilarni so‘zlashuv va munozara amaliyotlari orqali savodxonliklarini rivojlantirish. Bu ularning savollariga javob berish, tushunish va o‘z fikrlarini ifoda qilishga yordam beradi.

Xulosa. Xulosa o‘rnida shuni aytish kerakki, yuqoridagi multimedia turlari talabalarda o‘z mutaxassisligini ingliz tili fani bilan integral bog‘lagan holda o‘qitish, elementlarni jamlash, audiovisual materiallar orqali ingliz tilini multimedia asosida o‘rganishda ko‘p qatlamli va

samarali o‘qitish jarayonini yaratishga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Karshieva B. F. Methodological model of teaching technical students in english on the basis of integrated bilingual education //interdiscipline innovation and scientific research conference. – 2023. – T. 1.
2. Karshieva B. F. Methodology and pedagogical practice-test result of organization of pedagogical training //Экономика и социум. – 2022. – №. 12-1 (103).
3. Fakhriddinovna K. B. The current state of teaching english to technical students, methodological approaches: the current state of teaching english to technical students, methodological approaches //“Qurilish va ta’lim” ilmiy jurnali. – 2023. – T. 4. – №. 4.1. – C. 368-374.
4. Qarshiyeva Q. Nofilologik yo‘nalish talabalariga ingliz tilini o‘qitishda muammoli ta’lim, rolli va ish-bilarmonlik o‘yinlarining roli //Журнал иностранных языков и лингвистики. – 2023. – T. 5. – №. 5.
5. Karshiyeva, B. (2023). Solving complex communicative-knowledge tasks based on integrated bilingual education in english. *Interpretation and Researches*, 1(18). извлечено от <https://interpretationandresearches.uz/index.php/iar/article/view/1538>.
6. Karshieva B. F. Professional engineering knowledge as a component of professional communicative competence in english //Educational Research in Universal Sciences. 2022. – T. 1. – №. 6. – C. 425-428.
7. Каршиева Б. Мухандислик йўналиши битирувчисининг чет тили коммуникатив компетентлиги модели //Involta Scientific Journal. – 2022. – T. 1. – №. 3. – C. 13-19.
8. Kenjaboyev J.A. Linguadidactical Principles of Developing Lexicogrammatical Competences of the Students of Non –Philological faculties// International Journal of Research. - India, vol-06 January 2019. – Impact Factor 5, 60. - P.705-710.
9. Kenjabayev J.A. Linguodidactic Peculiarities of the Development of Communicative Competence of Students of physical education (in the example of sports terms) //European Journal of research. -Vienna, Austria, 2020. -№6. - P. 24-29.
10. Arapov G. N. Interpretation of the light industry lexicon in modern linguistics //ISJ Theoretical & Applied Science. – 2023. – T. 7. – №. 123. – C. 2023.
11. Namozovich A. G. Expression of Ethnocultural Realia in the Lexicon of Light Industry in English, Uzbek and Russian //Web of Semantic: Universal Journal on Innovative Education.2023. -T. 2. – №. 3.
12. Azam P. Critics: opinions about jack london //universal journal of social sciences, philosophy and culture. – 2023. – T. 1. – №. 7. – C. 61-67.

JANUBIY-G'ARBIY QIZILQUMNING PALEOEKOLOGIYASI

Annotatsiya: Mazkur maqolada Turon tekisligidagi eng katta cho'llardan biri bo'lgan Qizilqum chegarasi, tabiati, o'simliklari, paleolit, mezolit, neolit davri yodgorliklari paleoekologiyasi yoritilgan.

Kalit so'zlar: Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon, Qizilqum, Turon, Ayakagitma, Pleystosen, Golosen, Paleozoy, tog'.

Аннотация: В статье описаны природа, растительность, палеоэкология Кызылкумского рубежа, одной из крупнейших пустынь Туранской равнины, а также памятников периодов палеолита, мезолита и неолита.

Ключевые слова: Амударья, Сырдарья, Зарафшан, Кызылкум, Турон, Аякагитма, плейстоцен, голоцен, палеозой, горы.

Abstract: The article describes the nature, vegetation, paleoecology of the Kyzylkum border, one of the largest deserts of the Turan Plain, as well as monuments of the Paleolithic, Mesolithic and Neolithic periods.

Key words: Amu Darya, Syr Darya, Zarafshan, Kyzylkum, Turon, Ayakagitma, Pleistocene, Holocene, Paleozoic, mountains.

**Bahodir
ELMURATOV,**
O'zRFA Milliy
arxeologiya markazi
tayanch doktoranti

O'zbekiston hududidagi eng katta cho'llardan biri Qizilqum Turon tekisligidagi eng katta cho'llardan biri bo'lib, cho'l chegaralari Markaziy Osiyoning eng yirik daryolari Sirdaryo va Amudaryoning quyi Orol dengizi bilan Janubiy va O'rta vodiylarida joylashgan. Shimoli-G'arbda u – Sharqda esa Nurota tog'lari bilan chegaradosh. Tabiati, o'simliklari, cho'kindi jinslari va tuprog'i bir xil bo'lgan bu ulkan joy 4 ta yirik hududlarga bo'linadi: 1. Janubi-G'arbiy Qizilqum tog' manzaralari bilan ajralib turadi, shu jumladan, Zarafshonning delta tekisligi. 2. Markaziy Qizilqum (Bo'kantog' va Etimtog'ni Shimoli-Sharqi) katta qismi. 3. Shimoliy Qizilqum Amudaryo va Sirdaryo paleovodiylari va delta tekisligi. 4. Janubi-Sharqiy Qizilqum (Nurota tog' tizmasi va Mirzacho'l) [1].

Cho'lining Qizilqum deb atalishiga sabab, uning ko'p qismini egallab yotgan qumlar rangining qizilligidir. Qizilqumda qadimgi qoldiq past tog'lardagi qizg'ish jinslarning nurashidan hosil bo'lgan qoldiq qumlar ko'p joyda qizil rangga ega. Qizilqumning janubiy qismida esa qumlar ranggi to'q kulrangda. Bu qumlar Zarafshon daryosi oqizib kelgan yotqiziqlardan hosil bo'lgan va qizil tuproqlar bilan aralashmagan. Qizilqumning maydoni 300 ming km². Bu hudud janubi-sharqdan shimoli-g'arbgacha qarab pasayib boradi. Uning o'rtacha mutloq balandligi 200-300 m bo'lsa, janubi-sharqda 350-400 m, shimoli-g'arbda esa 90-100 metrga tushib qoladi [2]. Qizilqum cho'li relef jihatidan bir xil emas. Uning ko'pchilik qismini mutloq balandligi 200 m gacha bo'lgan qumli tekisliklar ishg'ol qiladi. Bu yerda botiqlar, tekisliklar, yassi platolar va qoldiq tog'lar mavjud. Tekisliklarning katta qismini allyuvial uchar qumlar ishg'ol qilib, asosan eolli relef shakllari - qum marzalari (nisbiy balandliklari 15-20 m, maksimal balandliklari 60-70 m gacha), qumli do'ngliklar, kamroq esa barxanlar mavjud. Qum marzalari (uyumlari) ko'proq meridional yo'nalishga ega bo'lib, o'simliklar bilan mustahkamlangan. Bu botiqlarning eng kattalari Bo'kantog'ning janubida dengiz sathidan 12 m pastda joylashgan Mingbuloq, Etimtog'ning janubi-sharqida joylashgan Mo'llali, Ovminzatog' bilan Qozoqtog' orasida joylashgan Qoraxotin, Quljatog'ning janubi-sharqidagi Ayakagitma botiqlaridir. Bu botiqlarni har birining uzunligi 40-50 km.ga etadi [2]. Qizilqum okrugining markaziy qismidagi platolardan ko'tarilib turgan paleozoy qoldiq tog'lar

cho'lining eng qadimiy quruqlikka aylangan qismi hisoblanadi. Bu tog'lar juda ham yemirilib ketgan bo'lib, mutloq balandliklari 922 m dan oshmaydi. Bu tog'larning eng muhimlari Quljuqtog' (Irlir cho'qqisi 764 m), Yetimtog' (568 m), Tomditog' (Otog' cho'qqi 922 m), Ovminzatog' (635 m), Quljuqtog' (785 m), Qozoqtog' (394 m), Sulton-Uvays-tog' (Ashitog', cho'qqi 473, m). Shu sababli bu qoldiq tog'lar deyarli kenglik bo'ylab yo'nalib paleozoy erasining kristalli, kvarsli slaneslari va ohaktoshlaridan tashkil topgan. Ular orasida esa granit, diorit, granodiorit va boshqa cho'kindi jinslar ham uchraydi. Qizilqumning tekislik qismi neogen va antropogen davrining allyuvial tekisliklaridan, asosan, dengiz va Amudaryo hamda Sirdaryoning yotqiziqlaridan iborat, ularning ustini esa qalinligi 10-12 m keladigan qumlar qoplab olgan. Qizilqumda ko'plab qadimgi quruq o'zanlar uchraydi. Ulardan eng kattasi Janadaryo bo'lib, u taxminan, Qizil o'rda shahri yaqinidan boshlanib, janubiy g'arb tomon oqqan va o'sha davrlarda uning o'zanidan Sirdaryo suvlari Orol dengizigacha borib quyilgan. Qizilqum cho'kindilaridagi ko'llarni hosil qilish haqidagi qarashlari J.P.Gerasimov va P.K.Chixachev [2] tomonidan qabul qilingan, lekin P.S.Makeev [3] tomonidan tanqid qilingan. Amudaryo tranzit holda uning janubiy-g'arbiy qismidan oqib o'tadi, xolos. Lekin bahorda qorlar eriganda, yomg'ir ko'proq yoqqanda Qizilqumning markaziy qismidagi past tog'larda vujudga keladigan vaqtinchalik soylardan suv oqib, so'ngra ularning suvi qurib qoladi. Aksincha, Qizilqumda yer osti suvlari ancha ko'p. Qalin barxan qumlari ostida taxminan 100 m chuqurliklarda chuchuk yer osti suvi mavjud bo'lib, minerallashish darajasi 0,3 dan 1,02 g/l ga etadi. Qizilqum okrugi o'z navbatida L.N.Babushkin va N.A.Kogayning [4] rayonlashtirish tizimi bo'yicha Sulton-Uvays, Shimoliy Qizilqum, Bo'kantog', Yetimtog', Janubiy Qizilqum, Tomditog', Quljuqtog' kabi tabiiy-geografik rayonlarga bo'linadi. Markaziy Osiyodagi cho'llarda odamlarni yashashi tabiiy omillarga, jumladan, suv mavjudligiga bog'liq. Eng muhim va barqaror suv manbai har doim eng katta daryolar - Amudaryo, Sirdaryo va Zarafshon vodiylari hamda deltalar edi. Paleolit davridan bu

daryolarning delta hududlari eng ko'p arxeologik yodgorliklarga ega.

Tadqiqotlar neolit davriga oid yodgorliklarning aksariyati endorheis (ichki suv havzalari) cho'l depressiya mintaqalarida (Ayakagitma, Qarakata, Lavlakon, Beshbuloq, Mingbuloq, Ko'chbuloq Ayakagitma-2, Jonkeldi va boshqalar) ekanligini ko'rsatdi. O'tgan to'rt ming yil davomida deltaning hududlari va vodiylarning rivojlanishi va bir tomondan endorheis hududlarni solishtirish buning ishonchli misolidir. Arxeologik dalillar shuni ko'rsatadiki, avvalgi davrlarda inson bu hududlarni tark etishi yoki hech bo'lmaganda ularning rivojlanish darajasi pasayishi kerak edi. Biroq, ko'p holatlarda yashash joylari yoki quruq buloqlar yaqinida yoki yuqori mineralizatsiyalangan, ichimlik suvli buloqlarga yaqin joylarda o'rnatilgan. Markaziy Qizilqum tabiiy komplekslarining cho'llashish jarayoniga tarixiy davrdagi iqlim o'zgarishlari katta ta'sir ko'rsatmoqda. Paleoklimatik [5] va paleogeografik [6] tadqiqotlar asosida aniqlanishicha, eosen davrida O'rta Osiyo hududlarida o'rmon hamda o'rmon-dasht landshaftlari hukmron bo'lgan. Ushbu landshaftlarning aridlashish jarayoni oligosen davrining o'rtalarida sodir bo'lib, bu davrda progressiv muzlash va iqlim sharoitlarining kontinentallasuvi kuchaygan. Pleystosen davriga kelib bu jarayon yanada kuchaygan. To'rtlamchi davrga kelib aridlashuv jarayoni yana ham kuchayadi va O'rta Osiyoda cho'l landshaftlari paydo bo'ladi hamda ularning maydoni kengaya boshlaydi. Muzlik davridan keyin bir martagina iqlim o'zgarishi sodir bo'lgan. Bu davrda iqlim anchayin isiydi va bu isish 2 ming yil davom etgan (7-5 ming yillar muqaddam). O'rta Osiyoning janubi pleystosen davrida nisbatan ko'proq arid bo'lgan, biroq taxminan 10300 yillar muqaddam yog'ingarchilikning ko'payishi sababli namlik fazasi boshlanadi. Ammo, 3800 yillar burun yana quruq davr boshlanib, bu iqlim sharoiti kichik o'zgarishlar bilan hozirgi kungacha davom etib kelmoqda [7].

A.V.Vinogradovning tadqiqotlari "yer yuzida O'rta Osiyo tekisliklaridek odamzot tomonidan o'ta zich joylashgan hududlarni topish qiyin va bu holat tabiiy sharoitlar bilan bog'liq edi", degan xulosalarga olib keldi. O'z fikrini

tasdiqlash uchun A.V.Vinogradov arxeologiyada ma'lum bo'lgan quyidagi dalillarni keltiradi: 1.O'rta Osiyo cho'llarida aniqlangan va yaxshi o'rganilgan paleolit davri yodgorliklari o'rta paleolitga xosdir; 2.Ushbu hududlarda so'nggi paleolit davri yodgorliklari deyarli aniqlanmagan; 3.Mezolitning oxiri va neolit (X-VIII ming yilliklar) davrining boshlarida Qizilqum, Qoraqum, Muyunqum, Shimoliy Qoraqum (Orolbo'yidan shimolroqda), Ustyurt platosi va boshqa joylar demografik portlash oqibatida u yoki bu darajada o'zlashtiriladi; 4.Arxeologik materiallarning guvohlik berishicha, faqatgina er. av. III ming yillik oxiri va II ming yilliklarda ushbu cho'llardan aholi ko'chib ketishi boshlanadi [2]. Bunga shuni qo'shimcha qilish mumkinki, ushbu hududlarga odamning ko'chishi mahalliy emas, balki keng miqyosli xarakterga ega.

Shunday qilib, Qizilqum cho'li, Amudaryo, Zarafshon va Sirdaryoning eski o'zanlari hududlarida qulay iqlim sharoitlari hamda shunga mos paleofauna hamda flora hukm surgan va bu mahalliy ibtidoiy jamolarning yuqori darajada taraqqiy qilishlarini va keng tarqalishlarini ta'minlagan. Zarafshon havzasi tabiati tarixi O'rta Osiyoning boshqa hududlaridagi landshaftlar hosil bo'lishi bilan bevosita bog'liqdir. Biroq, Zarafshon havzasining pleystosen va golosen davri paleoiqlimi va paleoekologiyasi yetarlicha o'rganilmagan. Cho'l hududlarida, jumladan, Zarafshonning quyi oqimida, Amudaryoning o'rta va quyi oqimida, Orol dengizi atroflarida va Kaspiy bo'ylarida so'nggi pleystosen va ehtimol, undan keyingi davrlarda ham uncha iliq bo'lmagan nisbatan nam semiarid (yarim quruq) tipdagi sharoit hukmron bo'lgan. Ushbu namlashuvning xarakterli belgilaridan biri cho'l botiqlarida shamolli errozion chuqurlashuvning to'xtashi va ularda subakval (prolyuvial va ko'l) cho'kmalarning to'planishi bo'ldi. Cho'l botiqlarida so'ngi pleystosen davri plyuvial ko'llarining hukm surganligi haqida ularda ko'l terrasalarining mavjudligi hamda chuchuk suvlarda bo'ladigan mollyuskalar chig'anoqlarining topilishi guvohlik beradi. Atrof muhitning qulay bo'lishi neandertallarning ham tog'li va ham cho'lli hududlariga keng tarqalishiga olib keldi. va h.k.)

[8]. Pleystosenning ikkinchi yarmi sovuq va quruq iqlim sharoitlari hukm surganligi bilan xarakterlanadi. Ushbu arid faza to o'rta golosen davrigacha davom etgan (er. av. 8 ming yilliklargacha). Bu davr "janoq" arid fazasi deyiladi. Golosen davrida tabiiy muhit va insoniyat jamiyati taraqqiyoti tez sur'atlar bilan kengayishi va ular orasidagi o'zaro aloqalarning murakkablashuvi orqali sodir bo'ldi. Natijada tog'lardagi muzliklar hajmi kichraydi, ko'plab mayda ko'llar yo'qolib ketdi va cho'llashish jarayonlari kuchaydi: tuproqning sho'rlashuvi, deflyasiya va h.k.lar. Qizilqumning golosen davri iqlimi tarixi muzlashlar va quruq sharoitlarning kirib kelishining o'zgarishlari davridir. Ushbu iqlim sharoitlari bu hududlarda insoniyat yashab qolishi uchun eng muhim olmillardan hisoblangan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- 1.Бруне.Ф. О новом исследовании неолитической Кельтеминарской культуры //Археология и история Центральной Азии в трудах французских ученых. Т. 1. Самарканд, 2014. -С. 38-62.
- 2.Виноградов.А.В. Древние охотники и рыболовы Среднеазиатского междуречья // ТХАЭЭ. XIII. М., 1981.-С.14,17,172,
- 3.Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. М., 1962. -С. 27.
- 4.Итина М.А. Памятники первобытной культуры верхнего Узбоя ТХААЭЭ, Т. 2. М., 1958. -С. 37.
- 5..Будыко М.И. Современное изменение климата. Л., Гидрометеиздат. 1977.- С. 48.
- 6.Гулямов Я.Г. Археолгические работы к западу от Бухарского оазиса. // ТИИА АН УзССР. Вып. 8. Т. 1956.-С. 14.Марков К.К. и др. Четвертичный период. Т. 1. М.,. 1965.-С. 235.
- 7.Исламов У.И. Кельтеминарская культура на Махандарье.//НПС. Кн. 4. Ташкент. 1961.-С. 38;
- 8.Толстов С.П., Кесь А.С., Итина М.А., Андрианов Б.В. Низовья Аму-Дарьи, Сары-Камыш, Узбой. История формирования и заселения.//МХЭ. 3. М.,1960.-С. 77.

TO‘LEPBERGEN QAYIPBERGENOVNING «TÁNHÁ ÓZIÑE MÁLIM SÍR» QISSASIDA MONOLOGLARDAN FOYDALANISH MAHORATI

Abstract: The article examines the work of monologues and lyricism in the stories of T. Kayipbergenov, one of the largest writers of Karakalpak literature. Examples from the writer's story «Tánhá óziñe málim sır» are given and scientific research is carried out.

Key words: national writer, question of skill, lyricism, artistic style, monologue.

Аннотация: В статье рассматривается произведение монологов и лиризм в рассказах Т. Кайипбергенова, одного из крупнейших писателей каракалпакской литературы. Приводятся примеры из рассказа писателя «Tánhá óziñe málim sır» и проводятся научные исследования.

Ключевые слова: народный писатель, вопрос мастерства, лиризм, художественный стиль, монолог.

Annotatsiya: Maqolada qoraqalpoq adabiyotining yirik yozuvchilaridan biri T.Qayipbergenovning qissalaridagi ichki monologlar va lirizim o‘rganilib chiqilgan. Misollar yozuvchining «Tánhá óziñe málim sır» povestidan olingan va ilmiy tadqiqotlar yuritilgan.

Tayanch so‘zlar: xalq yozuvchisi, mahorat masalasi, lirizm, badiiy uslub, monolog.

**Qonisbay
SARSENBAYEV,
Ajiniyoz nomidagi
Nukus davlat
pedagogika instituti
tayanch doktoranti**

Kirish. Mustaqillik davrida bugungi qahramon obrazini yaratish va yuksak insoniylik, muhabbat, mehr-oqibat, or-nomus, odob-axloq, saxovat kabi fazilatlarini barpo etish, jumladan, milliy adabiyotimizda bu obrazlarni keng jamoatchilikka taqdim etish, ayniqsa epik badiiy asarlarda “Adabiy qahramonlar kim? Ular qanday vazifani amalga oshiradi?” masalalari oldimizda turibdi. Ushbu ilmiy ishimizda To‘lepbergen Qayipbergenov asarlariga oid ana shunday savollarni atroflicha o‘rgandik. Adabiy jarayon doimo rivojlanib, o‘zgarib turadigan hodisadir. Zamon va jamiyat o‘zgarishi milliy mafkuraning, ayniqsa adabiyotning o‘zgarishiga ta’sir ko‘rsatmoqda. Adabiy jarayon jamiyatda sodir bo‘layotgan o‘zgarishlar bilan bevosita bog‘liq.

Adabiy jarayonda To‘lepbergen Qayipbergenovning qissalari insonparvarlik va tarbiya, pedagogik mahorat masalalarini ochib bergan xarakteristikasi bilan ajralib turadi. Qoraqalpoq adabiyotshunosligida inson va tarbiya masalalari ko‘pgina yozuvchilar ijodida dolzarb hisoblanadi. Bu muhim muammo qoraqalpoq adabiyotshunosligida P.Nurjanov, A.Abdiyev, N.Orinbetova, J.Sagiydullaeva va boshqa ilmiy tadqiqotlar tomonidan yoritilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Har bir xalqning yirik yozuvchilari bo‘ladi. Shu yozuvchilar asaridagi mahorat masalasini o‘rganib chiqish bu adabiyotchi olimlarning zimmasidagi vazifalardan hisoblanadi. Biz bu borada izlanish olib borganimizda quyidagilarga ko‘zimiz tushdi. Rus adabiyotining buyuk siymalaridan biri Anatoliy Fyodorovich Britikovning 1964-yildagi monografiyasi «Мастерство Михаила Шолохова», o‘zbek adabiyotining yirik namoyondalaridan biri, o‘zbek adabiyotshunosi va tanqidchisi Matyoqub Qo‘shjonovning 1962-yildagi «Hayot va mahorat», 1965-yili «Oybekning mahorati» asarlari dunyo adabiyotshunosligidagi mahorat masalasiga qaratilgan asosiy ilmiy ishlar hisoblanadi. Bu asarlar Dunyo adabiyotiga taniqli yozuvchilar M.Sholoxov va M.Oybekning asarlaridagi mahorat masalalariga qaratilgan ishlari hisoblanadi.

Tahlil va natijalar. Yozuvchi T.Qayipbergenov ijodidagi lirizm inson va dunyoni ko'rsatish usulining eng muhim jihatlaridan biridir. Bu insonning ichki dunyosiga chuqur idrok etish, qahramon monologining yetakchi roli, psixologik va lirik ma'noni chuqurlashtirgan poetik manzaradan ko'rinadi. Lirik nasr doston va lirika xususiyatlarini muallifning yetakchi roli bilan uyg'unlashtirib, uning xilma-xil va tuzilish xususiyatlarini ko'rsatadi.

Qahramonning ichki ruhi asarning asosidir; asosiy e'tibor hikoyachining hayotga munosabati, o'y-fikri, his-tuyg'ulari va hayajoniga qaratiladi. Bu yerda barcha qo'shimcha, ahamiyatsiz masalalar e'tiborga olinmaydi, asosan, hodisa, qahramonlarni intervyuga olib keladigan tuyg'u qoladi. Yozuvchi uchun asosiy narsa fikrni rivojlantirishdir. Yozuvchi eng avvalo obraz yaratishda lirik qahramonning his-tuyg'ularini, kayfiyatini belgilaydi. Lirik qahramon voqelikni hissiy idrok orqali tan oladi. Qozoq adabiyotchisi S.Ashimboyevning fikricha: "Badiiy asarda insonning tashqi ko'rinishi, real harakatlari, uning ruhiy olami, inson faoliyatining bu ikki shakli hamisha chambarchas bog'lanib turadi. Kishilarning ichki dunyosi, psixologiyasi bilan bog'lanmagan harakat bo'lmaydi" [1. 45].

Monolog lirik nasrda asosiy va samarali usullardan biridir. Ayniqsa, muallif fikrini to'liq va aniq yetkazishga samarali hissa qo'shadi. Yana bir bor ta'kidlamoqchimizki, yozuvchi, lirik qahramonning his-tuyg'ulari boshqa turli usullar bilan ifodalangan bo'lishidan qa'ti nazar, lirik monolog muhim o'rin egallaydi.

Lirizm tabiyati adibning katta izlanish va badiiy burchini ko'rsatuvchi hodisadir. Yozuvchi o'z xarakteridagi nozik tuyg'ularni o'quvchiga yetkazish uchun turli badiiy usullardan foydalanadi. Ular orasida sukunat, ichki hayajon, lirik chekinish, xarakterning kayfiyatini tabiat manzaralari bilan chalkashtirib yuborish va boshqa badiiy uslublar bilan bog'liq bo'lishi mumkin. «Lirik san'at ham romantik, ham realistik asoslarda yashaydi», deb fikr bildiradi adabiyotshunos olim S.A.Lipin, lirizmning ma'lum badiiy uslub va yo'nalishlardan mustaqil ekanligini, psixologizm kabi adabiyotning "haqiqiy" sifatiga moyilligini ko'rsatadi [2,132].

«Bosağadan atlawı menen dústómenine qulağanınan qızı Svetlanağa bir awız xabarlaspay sulq bolıp jatırğan Perixan birden tilge kelip inırsıdı: «Ooo, Alla, sen nege meni onıń menen gezlestirdiń?... Ya meni sinamaqshı ma ediń?...

...Oy, sorlı mańlayım! Sol ketisten birotala kete bermey oğan nege jáne aynalıp bardım? Nege?!? Qaralı Jumabay, bári sennen! Sen natiq bolmağanda, meniń keń dalada jillim shıǵıp júrer me edim?... Yamasa sonda seniń aqlıń mal dárejesinde qalıp qoyğan ba edi? Murnına muhabbatıń shamalı engen biyshara qızdı nege irkpediń? Nege tergestirmediń?... Janı keń dalaga sıymay júrgen asaw baytalshanı túsiniwiń kerek edi... Túsinsen ańsat ǵana júwenlew seniń erkinde edi goy!...»»[1.107]

Perixonning ichki sirlari mana shunday ifodalanadi. Muhabbat nomli his-tuyg'uga qalbini bergan qizning tuyg'ularga erk berishi va Jumaboydan topmagan his-tuyg'uni Palvondan topib, har kuni uni sog'inib, ipsiz bog'lanib qolishi ishonchli qilib tasvirlangan. Qahramonning psixologik azoblanishi, qizining kelajagiga ta'sir etishi unga tinchlik bermaydi va uni xastaga aylantirib qo'yadi. Mana, yozuvchining kitobxonga chuqur lirizm bilan asarni yetkazish mahorati.

"Lirizm" tushunchasi haqida ilk bor gapirgan Gegelning fikriga ko'ra, romantik asarlar mazmunining afzalligi - shaxsning ichki ma'naviy hayotini, rang-barang his-tuyg'ularini yetkazish qobiliyatidir. Shu ma'noda yozuvchi personajning ichki dunyosini yetkazish uchun lirikaga murojaat qiladi. Uning fikricha, "lirizm ishqiy san'atning asosiy stixiyali xususiyatidir" [3, 506]. Bundan ko'ramizki, personajning ichki hissiyoti fikrlari, ya'ni monolog orqali his-tuyg'ularini yetkazish lirik nasrning asosiy xususiyatlaridan biridir. Monolog haqida gapirganda, birinchi navbatda, ichki monologga e'tibor qaratgan ma'qul.

Qissaning g'oyasi juda ta'sirli va mazmunli. Turli yosh vakillarining asarni qabul qilish o'zgachaligi turli xil. Nurjon otaning yoshidagi insonlar uchun, oqsoqolning qilgan xatti-harakatlari to'g'ri, chunki qaysi ota yolg'iz farzandini o'zidan uzoqlashishini xohlaydi deysiz. Perixonning yoshidagi ayollar uchun uning qilmishlari ham to'g'ri. Chunki muhabbatning bag'ridan otasining xohishiga ko'ra voz kecchib kelish har bir qizning qo'lidan kelmasa kerak. Mana asar te-

ran lirizm bilan qurilganligining aniq hisboti. Agar yozuvchi mahoratli bo'lmaganda kitobxonlar ko'nglidan joy topadigan bunday asar yozolmagan bo'lar edi.

Asarda Perixonning teran o'ylanishiga va chuqur kechinmalarga solgan yana bir o'kinchli syujetni yozuvchi quyidagicha qahramonning tili bilan ifodalaydi. Bu qizi Svetlanaga nima uchun bu nomni qo'yishi edi. Qissadan misol:

«Perixan usi vaqitqa shekem elektr shirağın kórmegen edi, keshte pútkil qalanı basına kóterip gúrildegén dvijoktıń kúshi menen jánğan kóshe-degi lampochkanıń nurına tańlanıp onıń orıssha atı neligin sorap «Svet» ekenin esitkeninde, úyindegi adağarbağa jáne bir qarap, kewilinde álleqanday jumbaq túydi. Bul jumbağı, eger ol ana bolıp dúnyağa perzent keltirse, atın biraz tańlanarlıq etip «Svet» dep qoyıw edi...» [3:120].

Perixon Palvonning uyiga yani shaharga kelgach, elektr chiroqlariga nazari tushadi va insonning umr yo'li ham shunday yorug' bo'lishini ich-ichidan xohlardi, ammo hamisha ham Perixonning istagi ro'yobga chiqsa ekan. Shunday mo'jizaga dush kelgan yosh qiz kelin bo'lib birinchi bor hayojonlanishi va elektr tokidan paydo bo'lgan nurning nomi «svet» ekanligini bilib, kelajakda farzandli bo'lsa albatta uning ismini shu yorug'lik bilan nomlashni niyat qiladi.

Perixon sho'x tabiatli, ochiq ko'ngilli, hammani o'zidek ko'radigan yosh qiz edi. Qizning so'z va xarakteridagi bu sho'xlik juda yaxshi tasvirlangan. Qissada Perixonning oti bilan vido-lashishi, teran psixologizm, umrning yangi eshigini ochishga bel bog'lagandagi ichki his-tuyg'ularini tashqi monolog bilan ifodalaydi. Qissadan misol: «Perixan endi kóp eglenbesten, kópten beri sirlas dostı bolıp qalğan Aqbozdıń qasına kelip, ayılın qattıraq tańdı da, júwenin sheship, erge ildirdi. Aqboz bolsa bul jaqtı dúnyada kútilmegen jańalıq júz bergenine aqıl juwırtıp túsingisi kelgendeı únsız, biraq, nelikten de, kózleri jasawrap turıptı. Qız onıń kóz jasların alaqańı menen sıtırıp, mańlayınan sıypaladı:

– Xosh, jılama, Aqbozım! Meni sen kóp erkelettiń. Tárbıyaladıń. Raxmet! Endi sennen ketemen. Meni erkeletetuğın, tárbıyalaytuğın adam tabıldı. Qız ómiri qısqa, degen usı bolsa kerek. Ağama ayt, meni erden jıgılıp ólgen shıǵar, dep qorqpasın. Nege jıqtıń? – dep seni

ayıplamasın. Ayt! Men erden tez awıp túsetuğın taqımı bos qız emespen! Palwannıń anası awırıw, ózleri kámbaǵal eken. Sál bayıǵan soń elge qáde-qáwmet penen bas iyip kelemiz. Sonnan soń, bálkim, ağamdı da qalağa áketermiz» [3:116].

Keltirilgan bu misolda ot motivi bilan bog'liq dostondagi botirlarning, go'zallarning eng yaxshi do'sti ot ekani yodimizga tushadi. Barcha xalq adabiyotida odamlarning turmush tajribasida sinalgan otlar insonlar bilan tig'iz bog'liq bo'lib keladi. Qadimgi davrlardan o't insonga sodiq hamroh bo'lib, yuqori ongli hayvonlardan biri. G.Esemuratovanning «Jiyren» qissasida bosh qahramon Turdimurotning obrazi ot orqali mahorat bilan tasvirlanadi. «Jiyren» rangi va sifati bilan nomlangan ot. Inson bilan teng aql-idrokli, his-tuyg'uli ot bo'lib, egasini sog'ingan do'st bo'lib ifodalanadi. Bu yozuvchining to'qima syujeti emas balki, turmush haqiqatligi bilan qorishib ketgan chinlik hisoblanadi.

Xulosa. Yozuvchi qissasida monologlardan mahorat bilan foydalanilgan. Qissani o'z nomidan hikoya qiluvchi hikoyachi kompozitsiyaning asosiga aylanadi va monologning turli imkoniyatlarini belgilaydi. Hikoyachi monolog sohibi sifatida voqealarga nafaqat baho beradi, balki harakatni o'z fikri orqali tasvirlaydi, ularga she'riy o'zgarishlar kiritadi. Hikoyachi ishi butun hikoyaning tashqi tomoniga xos bo'lib, ichki monologning o'ziga xos keskinligidan oshib ketadi. Chunki uning hikoyasida butun voqea qahramon tuyg'ulari orqali to'qilgan. Shuning uchun ham lirik nasr tili badiiy, tuyg'ularga boy, betakror obrazlar bilan boyitilgan bo'lib chiqadi. Rassom ochgan obrazlarda oddiy ta'rifdan ko'ra kuchliroq bo'lgan teran ma'no, ko'p qatlamli, serqirra borliq individuallashtirilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Әшімбаев С. Шындыққа сүйіспеншілік. Сын мақалалар. Алматы: Жазушы, 1993. – 623 б.
2. Гегель Г.В. Эстетика: В 2-х томах. Т.2. Москва: Наука, 1999. – 603 с.
3. Липин С.А. Идейное единство и художественное многообразие советской прозы. Москва: Мысль, 1974. – С. 336.
4. Қайыпбергенов Т. Повестьлер. - Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2018.
5. Юсупов Қ. Ишки монолог ҳам шеберлик // Әмиўдарья. – 2008. – №1. – Б.113-116.

ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA «YASHIL» SIFAT BELGISINING SEMANTIK XUSUSIYATLARINING TADQIQI

Annotatsiya: Ushbu tadqiqot zamonaviy tilshunoslik kontekstida «yashil» sifatdashining semantik xususiyatlarini ko‘rib chiqadi. Tahlil turli lingvistik jamoalarda atamaning qanday qabul qilinishi, qo‘llanilishi va madaniy konsepsiyasini o‘rganadi.

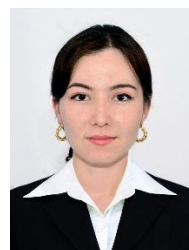
Kalit so‘zlar: semantik xususiyatlar, sifatdosh «Yashil», zamonaviy tilshunoslik, madaniy uyushmalar, majoziy foydalanish, semantik tahlil.

Annotation: This study delves into the semantic characteristics of the adjective “green” within the realm of modern linguistics. The analysis explores how the term is perceived, employed, and culturally contextualized across various linguistic communities.

Key words: semantic characteristics, adjective «Green», modern linguistics, cultural associations, figurative use, semantic analysis.

Аннотация: Данное исследование затрагивает семантические характеристики прилагательного “зеленый” в контексте современной лингвистики. Анализ исследует, как термин воспринимается, используется и культурно концептуализируется в различных лингвистических сообществах.

Ключевые слова: семантические характеристики, прилагательное «Зеленый», современная лингвистика, культурные ассоциации, фигуративное использование, семантический анализ.

**Aziza
TEMIROVA,
Termiz
iqtisodiyot va
servis universiteti**

Kirish. Rang zamonaviy inson hayotida katta ahamiyatga ega. Ko‘pincha odamlarning kayfiyati, his-tuyg‘ulari va hatto jismoniy holati ham bevosita bunga bog‘liq. Bu psixologlar orasida rang tadqiqotining mashhurligini tushuntiradi. Biroq, ranglarni belgilashning ba’zi jihatlarini ko‘rib chiqayotganda mutaxassislar ko‘pincha odamning chuqur, tarixiy va madaniy tajribasini e’tiborsiz qoldiradilar, bu esa uni o‘rab turgan obyektlar va hodisalarni nomlash doimiy istagi bilan ajralib turadi. Ranglarni farqlash qobiliyati insonning atrofidagi dunyoni vizual idrok etishining muhim qismidir. Angliyada rang nazariyasi bo‘yicha birinchi fundamental tadqiqotlar faqat 17-asrda paydo bo‘lgan. Zamonaviy ranglar nazariyasining asoslari Robert Guk, Robert Boyl va Isaak Nyuton kabi ingliz olimlari tomonidan qo‘yilgan [4; B. 53]. I.Nyuton tomonidan ishlab chiqilgan nazariyaga ko‘ra, asosiy ranglar soni yettitaga bo‘linadi: qizil, to‘q sariq, sariq, yashil, ko‘k, indigo, binafsha. Biroq, kundalik muloqotda biz oq va qora ranglarni qo‘shamiz, lekin biz kamdan-kam hollarda to‘q sariq rangni eslatib o‘tamiz, hatto kamroq - binafsha va juda kamdan-kam hollarda - indigo.

NATIJALAR. Turli guruhlar va oilalarning 98ta tillarini tahlil qilish natijalariga ko‘ra, olimlar rang toifalarining 11 ta universal tushunchalari mavjud degan xulosaga kelishdi. B. Berlin va P. Kay [1; B. 76] fikriga ko‘ra, rangning ushbu asosiy toifalari har qanday til tomonidan uning rivojlanish bosqichiga qarab qat’iy belgilangan ketma-ketlikda olinadi:

1. Barcha tillarda “oq” va “qora” tushunchalari uchun atamalar mavjud.
2. Agar tilda uchta asosiy rang atamasi bo‘lsa, uchinchi, albatta, “qizil” tushunchasi uchun atama bo‘ladi.
3. Agar tilda to‘rtta asosiy rang atamasi bo‘lsa, to‘rtinchisi, albatta, «sariq» yoki «yashil» tushunchasini ifodalovchi so‘z bo‘ladi.
4. Agar tilda beshta asosiy rang atamasi bo‘lsa, unda “sariq” tushunchasi ham, “yashil” tushunchasi uchun ham so‘zlar bo‘lishi shart.
5. Agar tilda oltita asosiy rang atamasi bo‘lsa, unda «ko‘k» tushunchasini bildiruvchi so‘z bor.
6. Agar tilda ettita asosiy rang atamasi bo‘lsa, unda “jigarrang” tushunchasi uchun atama mavjud.
7. Agar tilda sakkiz yoki undan ortiq asosiy rang atamalari bo‘lsa, unda «binafsha», «pushti», «to‘q sariq», «kulrang» tushunchalari uchun so‘zlar bo‘ladi.

Maqolani yozishda hisobga olinadigan rang belgisi «yashil» sifatdoshidir. Ingliz tilida «yashil» sifatleri bir qator xususiyatlarga ega.

“Yashil” rang sifatdoshi ham tilshunoslik adabiyotida boshqa rang sifatleri qatorida ilgari ham ko‘rib chiqilgan. «Yashil» sifatdoshining semantik xususiyatlarini batafsil tahlil qilish ilgari amalga oshirilmagan. Shuning uchun, keyingi qismda biz Collins Cobuild Dictionary, Lexico va Oxford Learner's lug‘atlaridan foydalangan holda sifatni batafsil tahlil qilamiz. Har bir rangning o‘ziga xos ramzi bor.

MUNOZARA

«Yashil» so‘zi etimologik planda «yash» (ko‘kat, sabza) «chil», yoki «yashm» (nefrit) «chil» tarzida vujud topgan bo‘lib, «zangon» so‘zi «zinjar» (ar: mis zangi) yoki «sangi qon» (toj: qor toshi, femza) kabilar asosida hosil bo‘lgan. Bulardan birinchisi o‘zbekcha rangnomada fundamenttal termin bo‘la olish darajasidir. Biroq, u grammatik jihatdan turlicha turlana olish darajasiga ham ko‘tarilish bobida biroz takomillashtirishga muhtoj.[2; B. 32]

Irlandiyada bu leprechaunlarning rangi (istaklarni bajaradigan irland folklor qahramonlari, an‘anaviy ravishda kichik, gavjum odamlar sifatida tasvirlangan) va to‘rt bargli yoncha bilan bog‘liq. Buning sababi, Amerikada yashil rang xavfsizlikni, Fransiyada esa jinoyatni anglatadi. Ingliz tilida yashil yetilmagan degan

ma‘noni anglatadi. Bu ham ko‘rolmaslik va hasadning rangidir.

William Shekspir [3; B. 38] va boshqalar ingliz tili frazeologiyasini boyitgan. Masalan, eng mashhur iboralardan biri, *yashil ko‘zli yirtqich hayvon* “*green-eyed monster*” rashkni anglatadi va Shekspirning «Otello» tragediyasidan olingan. O‘zini yomon his qilish haqida gapirganda, ingliz tilida ular ushbu iborani ishlatishadi: “*to feel/to turn green*” bu inson o‘zini yomon his qilganidan oqarishni boshlaydi va shu ma‘noda ishlatiladi. Misol uchun, *He is going to turn green from the salad he ate. (Yegan saladigan o‘zini yomon his qila boshladi)*. Ammo siz ham sog‘inch azobidan va hasaddan yashil rangga aylanassiz: “*yashil sog‘inch*”, “*green with envy*” (hasad bilan yashil). Shunday qilib, yashil rang jismoniy yoki ruhiy kasallik, baxtsizlik va hayotdan norozilik hissi bilan bog‘liq. Oltin bilan birgalikda yashil rang yoshlikning o‘tishini anglatadi. Yashil mashina, yashil to‘y libosi yoki kelinning ko‘ylagi, hatto yashil teatr liboslari ham yomon belgi hisoblanadi. Biroq, asrlar davomida yo‘qolmagan mashhur yashil libos bor edi - “*Lincoln green*” - Linkoln shahrida ishlab chiqarilgan, to‘quvchi va bo‘yoqchilar bilan mashhur. Robin Gud va uning safdoshlari aynan shunday kiyingan.

XULOSA

Yuqorida ko‘rsatilganidek, lingvistik adabiyotda «yashil» sifatdoshining rang belgilarining semantikasi turli tillar misolida qiyosiy jihatdan ko‘rib chiqiladi. Ko‘pincha tasvirlangan taqqoslashlar ko‘rib chiqilayotgan tillarning ramziyligi bilan bog‘liq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Berlin, B., & Kay, P. 1969. Basic Color Terms: Their Universality and Evolution. Berkeley & Los Angeles: University of California Press, 1969.—210 p.
2. S.S.Bulatov. Rangshunoslik. O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika un-ti. — T.: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2009. — 160 b.
3. Shakespeare, William, 1564-1616. Othello. Othello (Fictitious character) Venice(Italy)—Drama; Jealousy—Drama; Muslims—Drama;. Cyprus—Drama. I. Title. II. Series.PR2829.A1 2004 822.3’3—dc22. — 138 p.
4. Hooke, Robert, 1635-1703. Micrographia: or some physiological descriptions of minute bodies made by magnifying glasse: with observations and inquiries

thereupon.[London : Printed by Jo.Martyn, and Ja.Allestry, M DC LX V (1665). — 246 p
5. Меграбова Э.Г., Спицына Н.А.
Структурные, семантические и стилистические
характеристики прилагательных —

цветообозначений в современном английском
языке // Вестник дальневосточной государственной
академии экономики и управления 1998 №2(6) —
133с.

TAMADDUN NURI

FILOLOGIYA

UDK: 811.111-26

COGNITIVE-PRAGMATIC APPROACHES TO CHARACTER ANALYSIS: UNDERSTANDING THE INNER WORLD OF LITERARY CHARACTERS

Annotatsiya: Ushbu maqolada badiiy adabiyotda qahramon tahliliga kognitiv-pragmatik yondashuvlar muhokama qilinadi. Bu yondashuvlar qahramonlarning ichki dunyosini yetkazishda ishlatiladigan tilni tahlil qilish uchun turli sohalaridagi nazariyalarga qanday tayanishni tushuntiradi. Maqolada xarakter tahlilida adabiy tilning metafora, bilvosita nutq harakatlari, aloqadorlik nazariyasidan foydalanish yoritilgan. Shuningdek, badiiy qahramonni tahlil qilishning boshqa usullari bilan solishtirganda ushbu yondashuvlarning samaradorligi ham muhokama qilinadi.

Kalit soʻzlar: xarakter tahlili, adabiyot, til, ichki dunyo, pragmatika, tilshunoslik, metafora, his-tuygʻular.

Аннотация: В статье рассматриваются когнитивно-прагматические подходы к анализу персонажей художественной литературы. Эти подходы объясняют, как использовать теории из разных областей для анализа языка, используемого для передачи внутреннего мира персонажей. В статье описывается использование метафор литературного языка, косвенных речевых актов и теории реляционности при анализе персонажей. Также обсуждается эффективность этих подходов по сравнению с другими методами анализа характера.

Ключевые слова: анализ персонажей, литература, язык, внутренний мир, прагматика, лингвистика, метафора, эмоции.

Abstract: This article discusses cognitive-pragmatic approaches to character analysis in fiction. These approaches explain how to draw on theories from different fields to analyze the language used to convey the inner world of characters. The article describes the use of literary language metaphors, indirect speech acts, and the theory of relationality in character analysis. It also discusses the effectiveness of these approaches compared to other methods of character analysis.

Key words: character analysis, literature, language, inner world, pragmatics, linguistics, metaphor, emotions.

**Maftuna
NARZIKULOVA,**
**independent
researcher of
Samarkand state
institute of
Foreign languages**

Characters are the heart of any narrative, and their inner world is often what makes a story compelling and engaging. Understanding the cognitive and affective processes involved in character perception and evaluation is crucial for a comprehensive analysis of literary works. Cognitive-pragmatic approaches to character analysis offer a powerful framework for uncovering the complex and dynamic inner world of characters, by drawing on theories and concepts from cognitive psychology, pragmatics, linguistics, and literary studies. In addition, the inner world of characters is a

crucial aspect of literary works. It refers to the characters' thoughts, emotions, beliefs, and motivations that are not always explicitly stated in the text. Understanding a character's inner world allows readers to engage with the character more deeply, empathize with their struggles, and make meaning of the story [5]. It can also reveal underlying themes and social issues, and provide insight into the author's intentions and worldview. In short, the inner world of characters is what makes them complex, relatable, and memorable, and is fundamental to the success of any literary work. Language plays a crucial role in conveying characters' inner world in literary works. It is through language that readers gain access to the character's thoughts, emotions, beliefs, and motivations, and can make meaning of their experiences.

In many cases, characters' inner world is conveyed through direct speech, where characters express their thoughts and feelings in their own words. This can include dialogues between characters, as well as internal monologues or soliloquies where characters speak their thoughts aloud. Through direct speech, readers can gain insight into characters' personalities, perspectives, and motivations, and can form a more complete understanding [2] of the character.

The scope of cognitive pragmatics opens up new insights into the processes of the mental construction of the writer's message and its reconstruction by readers, "which separates this analysis from earlier studies using a cognitive approach in linguistics and literature" [1].

It is urgent to emphasize that cognitive-pragmatic approaches to character analysis emphasize the important role that language plays in conveying characters' inner world in literary works. Veronika Koller's work in 2016 highlights the significance of metaphors in this process. Her work highlights how metaphors can reveal underlying conceptualizations and ideologies related to gender, power, and identity, which can be relevant when examining characters in literary texts. Koller's research emphasizes the cognitive processes involved in metaphor comprehension and the ways in which metaphors shape readers' perceptions of characters' emotions, thoughts, and motivations. By analyzing the metaphors used to

describe characters or their experiences, readers can gain insights into their inner worlds and the broader themes and ideas conveyed in the narrative[4]. Additionally, Gerard Steen's research in 2017 further supports the importance of analyzing metaphorical concepts in character analysis. By examining the metaphors used to describe characters' mental states, as researchers, we can gain insights into the cognitive and affective processes involved in character perception and evaluation. Metaphorical expressions provide a window into characters' inner worlds, allowing readers to understand their subjective experiences and make inferences about their motivations, desires, and personality traits [7].

By incorporating these insights into cognitive-pragmatic approaches, we can delve deeper into characters' inner worlds and the cognitive mechanisms that underlie their portrayal. The analysis of metaphors not only enriches readers' understanding of characters' emotional and cognitive states but also enhances their immersion in the narrative and their ability to empathize with the characters. The utilization of metaphors in character analysis showcases the power of language to convey characters' inner worlds in literary works. It demonstrates how metaphoric expressions can effectively communicate characters' emotions, thoughts, and beliefs, enabling readers to form a more nuanced understanding of the characters' experiences [7]. By integrating these insights, cognitive-pragmatic approaches offer valuable tools for comprehending the complex interplay between language, cognition, and character portrayal in literature.

Indirect speech acts, as highlighted by Paul Simpson in 2003, are indeed a powerful linguistic device for conveying characters' inner worlds in character analysis. By analyzing the implicatures of indirect speech acts, readers can gain valuable insights into characters' true intentions, beliefs, and attitudes [6]. Characters in literature often employ indirect speech acts to communicate their thoughts indirectly, using strategies like irony, sarcasm, or euphemism. These indirect expressions allow characters to convey their inner world in a more nuanced and subtle manner. By examining the context, the

speaker's intentions, and the implied meaning of their words, readers can infer the true message behind the character's utterances.

For instance, when a character says "I'm not saying you're wrong", they might actually be expressing disagreement or criticism. Through careful analysis of the context and the speaker's intentions, readers can discern the underlying meaning and gain insight into the character's true thoughts, emotions, and beliefs. Understanding the implicatures of indirect speech acts requires readers to engage in inferential reasoning and draw upon their knowledge of social and cultural conventions, as well as their familiarity with the characters and the narrative context. By unraveling these implicatures, readers can develop a deeper understanding of characters' inner worlds and their complex motivations [6]. Incorporating the analysis of indirect speech acts in character analysis enriches the interpretation of literary works, providing a deeper understanding of characters' inner lives and enhancing readers' engagement with the narrative.

Relevance theory, proposed by Dan Sperber and Deirdre Wilson in 2008, offers a valuable framework for analyzing how language conveys information about characters' mental states in character analysis. By examining the contextual clues that shape readers' interpretation of characters' language use, researchers can infer the relevance of the language to characters' mental states and gain insights into their inner worlds. Relevance theory posits that communication is driven by the principle of relevance, where individuals strive to maximize the cognitive effects of their communicative acts with minimal processing effort [8]. In the context of character analysis, this means that characters' language use is purposeful and intended to convey relevant information about their thoughts, emotions, and beliefs.

By analyzing the contextual cues embedded in characters' language, such as the specific words chosen, the tone, the gestures, and the situational context, readers can infer the relevance of the language to characters' mental states. These contextual cues provide valuable insights into characters' intentions, motivations, and emotional

states, allowing readers to gain a deeper understanding of their inner worlds.

For instance, the use of certain vocabulary or the tone of voice may indicate a character's emotional state, such as anger, sadness, or excitement. The choice of words or the patterns of speech may reveal their beliefs, attitudes, or values. By attentively examining these linguistic cues within the broader narrative context, readers can piece together a more comprehensive understanding of the characters' inner worlds.

By applying relevance theory to character analysis, we can uncover the intricacies of characters' mental states as conveyed through language. This approach enables readers to go beyond surface-level interpretations and engage with the deeper layers of a character's thoughts, emotions, and beliefs. It enhances the reader's ability to grasp the complexity of characters and their inner worlds, leading to a richer and more insightful analysis of literary works.

Reuven Tsur's work in 2008 and 2017 emphasizes the importance of analyzing the affective qualities of literary language in character analysis. According to Tsur, the sound patterns, rhythms, and other prosodic features of language can have a profound emotional impact on readers and contribute to their understanding of characters' inner worlds.

Literary language often employs various poetic devices, such as rhyme, rhythm, alliteration, and onomatopoeia, to create a distinct aesthetic and emotional experience [10]. By examining these prosodic features, readers can gain insight into the emotional and cognitive states of the characters, as well as the overall affective tone of the work.

By way of illustration, the use of a fast and frenetic rhythm, combined with sharp and harsh sounds, may evoke a sense of tension, urgency, or anger, reflecting the characters' emotional states. On the other hand, a slow and soothing rhythm, coupled with soft and melodious sounds, may evoke a sense of calmness or tranquility, reflecting a character's inner peace or contentment.

Analyzing the affective qualities of literary language requires readers to pay attention to the sound patterns, rhythms, and other prosodic

features, as well as their cognitive and emotional responses to them. By doing so, readers can gain a deeper understanding of the characters' emotional and cognitive states, as well as the overall affective atmosphere of the narrative.

By incorporating Tsur's approach into character analysis, we can reveal the emotional nuances and affective dimensions of characters' inner worlds. This analysis enhances readers' engagement with the characters and their experiences, allowing for a more profound and empathetic understanding of the narrative.

Cognitive-pragmatic approaches to character analysis offer a rich and nuanced framework for analyzing the linguistic devices used to depict characters' emotions, thoughts, and beliefs, and for gaining insight into their complex and dynamic inner world [9]. However, it is important to note that different approaches may be better suited to different literary works and research questions, and that a combination of approaches may be necessary for a more complete analysis.

For example, in a study by Oana Godeanu-Kenworthy, the effectiveness of cognitive-pragmatic approaches and traditional literary criticism in character analysis was compared. The study found that cognitive-pragmatic approaches were more effective in uncovering the cognitive and affective processes involved in character perception and evaluation, as well as in revealing the underlying ideologies and power relations at play in the language used to depict characters' inner world.

Cognitive-pragmatic approaches, as mentioned earlier, focus on the cognitive and pragmatic processes involved in language use and interpretation. These approaches emphasize the role of readers' cognition, perception, and evaluation in understanding characters' inner worlds [3]. By examining how readers make meaning of characters' language and the cognitive and affective processes involved, cognitive-pragmatic approaches provide valuable insights into character perception and evaluation. On the other hand, psychoanalytic approaches draw from psychoanalytic theory and seek to analyze characters' inner worlds, motivations, and unconscious desires. These approaches often

emphasize the role of symbolism, unconscious conflicts, and psychological dynamics in character analysis.

In conclusion, Cognitive-pragmatic approaches provide a powerful and effective framework for understanding the inner world of literary characters in character analysis. By analyzing the linguistic devices employed to depict characters' emotions, thoughts, and beliefs, readers can delve into the intricate and multi-dimensional nature of characters' inner lives. These approaches consider the cognitive and affective processes involved in character perception and evaluation. By examining the language used to portray characters, readers can gain insights into their cognitive and emotional states, as well as the underlying motivations, intentions, and attitudes that shape their behavior. Furthermore, cognitive-pragmatic approaches highlight the importance of context, implicatures, and the broader sociocultural factors that influence character analysis. By considering the social and cultural norms, power relations, and ideologies that are reflected in characters' language use, readers can develop a deeper understanding of the social dynamics at play in the narrative.

Cognitive-pragmatic approaches in character analysis offer valuable tools for exploring the cognitive and affective processes involved in character perception and evaluation. Through the analysis of linguistic devices and the consideration of broader contextual factors, readers can gain a rich understanding of characters' inner worlds and the intricate interplay between language, cognition, and emotion in literary works.

References:

1. Bystrov, Y., 2014. Fractal metaphor LIFE IS A STORY in biographical narrative. *Topics in Linguistics*, vol. 14, no. 1, pp. 1-8.
2. Charos, U. (2023) 'Advantages of integrating podcasts in the English Language classroom', *American Journal of Philological Sciences*, 3(12), pp. 37-44. doi:10.37547/ajps/volume 03issue12-07.
3. Godeanu-Kenworthy, O. (2015). Cognitive-pragmatic approaches to literary character and characterization. *Text & Talk*, 35(4), 481-502.
4. Koller, V. (2016). Metaphor in literature: Cognitive-pragmatic approaches. In E. Semino & J.

Culpeper (Eds.), Handbook of metaphor and language (pp. 288-302). Routledge.

5. Narzikulova, M. (2023). Language, Cognition, and Emotional Regulation: An Exploration of the Interplay. Journal of Language Pedagogy and Innovative Applied Linguistics, 1(4), 109-114. <https://doi.org/10.1997/y0agdk25>

6. Simpson, P. (2003). Language, ideology and point of view. Routledge.

7. Steen, G. (2017). Metaphor in discourse. Cambridge University Press.

8. Sperber, D., & Wilson, D. (2008). A deflationary account of metaphors. In R. W. Gibbs (Ed.), The Cambridge handbook of metaphor and thought (pp. 84-105). Cambridge University Press.

9. Tsur, R. (2008). Toward a Theory of Cognitive Poetics: Second. Liverpool University Press.

10. Tsur, R. (2017). Metre, rhythm and emotion in poetry. A cognitive Approach. Studia Metrica et Poetica, 4(1), 7-40.

TAMADDUN NURI

FILOLOGIYA

UO'K: 141.167.0

NAVOIY ASARLARIDA “OT” LEKSEMASINI IFODALOVCHI LUG‘AVIY BIRLIKLAR VA ULARNING BADIYYATI

Annotatsiya: Maqolada shoir “Xamsa”sidagi ot leksemasining turkum va tur munosabatlari, ularning rang, xil-xususiyyat jihatlaridagi ma’no farqlari ifodalangan.

Kalit soʻzlar: giponim, giperonim, ot, ot turlari va xillari matn badiyyatidagi ahamiyati.

Аннотация: В статье излагаются родовые и видовые отношения лексемы существительного в “Хамсе”, их цветовые различия в аспектах признака.

Ключевые слова: гипоним, гипероним, существительное значение виды в текстовом искусстве

Annotation: The article expresses the category and type relations of the horse lexeme in the poet's “Khamse”, their differences in meaning in color, variety-characteristic aspects.

Key words: hyponym, hyperonym, horse, horse tones and Hillary importance in textual art.

Tilning lugʻat tarkibi doirasida oʻzaro xilma-xil munosabatga kirishgan soʻzlar, tarkibli nomlar, iboralar mavjud boʻlib, ular badiiy asarlar matnida oʻz maʼno doirasini kengaytiradi va turlicha uslubiy maqsadlar uchun xizmat qiladi. Oʻzbek tilshunosligida bu muammoni oʻrganish borasida muayyan ishlar amalga oshirilgan. Navoiy asarlari tilini ana shu jihatdan oʻrganish borasida ham samarali natijalarga erishilmoqda. Biz ushbu moʻjaz tadqiqotimizda Alisher Navoiyning “Xamsa” (-T.,1960) [1] asaridagi ot nomlarini bildiruvchi soʻzlarni turkum (giperonim) va tur-juns (giponim) munosabatini ifodalash nuqtai nazaridan guruhlariga ajratib, funksional - uslubiy jihatdan tahlil qilishga harakat qildik.

Yuqorida eslatib oʻtilgan turkum va tur munosabatlarini ifodalovchi leksemalardan bosh, yetakchi soʻz – dominantani giperonim deb,

Botir ZARIPOV,
filologiya fanlari
nomzodi, dotsent
Navoiy davlat
pedagogika
instituti

bosh soʻzni qurshab turuvchi, shu bosh soʻzga nisbatan tur, jins, boʻlak tushunchalarini anglatuvchi soʻzni giponim deb atash hozirgi kunda keng isteʼmolga kirgan. Gipogiperonimik munosabatlar hayvon nomlarini ifodalovchi soʻzlar doirasida koʻproq kuzatilib, bunda muayyan turkumga mansub hayvonning umumlashma nomi uning jinsi, rang-tusi, yoshi va boshqa zohiriy belgilariga koʻra turlarini nomlovchi leksemalar bilan munosabatda boʻladi. Bu holat nafaqat hozirgi oʻzbek tilida balki, eski oʻzbek tili materiallarida ham, xususan, Alisher Navoiy “Xamsa”sidagi dostonlar tilida kuzatiladi. Masalan, “Xamsa” dostonlarida muayyan turkumni tashkil etuvchi jonzotlarning umumiy nomi – **ot** bilan shu hayvonning turli belgilariga koʻra uni turlicha nomlovchi boshqa bir qancha leksemalar ham uchraydi. Bunda koʻpincha ot giperonimi bilan uning rangiga qarab qoʻyilgan nomlari oʻzaro munosabatda boʻladi. Jumladan, **ablaq** soʻzi arab tilida “**ola-bula, oq-qora rang**” maʼnosini ifodalasa, ushbu soʻz “Xamsa”da ayni maʼno bilan birgalikda “**ola-bula chavkar ot**” maʼnosida qoʻllangan:

*Har **ablaq**ki, raftor aro gom olib,*

*Zamon **ablaq** koʻz yetarcha qolib.* (1.SI., 296-b.)

Yoki **adham** leksemasi qora rangni ifodalaydi. “Xamsa” da esa ayni rang bilan birga “qora toʻriq ot” maʼnosini ham ifodalagan:

*Magar vahm **adhamidur** tezraftor,*

*Ne **adham** jarkai shabdez raftor.* (1.FSh., 26-b.)

Ashhab soʻzi asosiy “oqimtir kulrang tus” maʼnosi bilan birga “oqish boʻz ot” maʼnosida ham qoʻllangan:

***Ashhabi** rang ichra boʻlub barqfom,*

Ranj nekim, poʻyada ham barqfom. (1 “HA”.69-b.)

Forscha **gulgun** (gulrang, pushtirang, qizil), shabdez (qora, tundek qora) soʻzlari ham oʻz maʼnosidan tashqari ayni tusdagi ot maʼnosini ham ifodalaydi.

Oʻzi gulrangu gulmonand zoti,

*Boʻlub **Gulgun** xaloyiq ichra oti.* (1. FSh”235-b.)

*Dema **Shabdez** bir qushdir xushovoz,*

Qanotsiz aylabon har sori parvoz. (1. “FSH”29-b.)

«Sabʼayi sayyora»dan olingan quyidagi baytda Gulgun–1)otga qoʻyilgan nom; gulgun–2) turli xil) soʻzlari tajnis va takrir sanʼatini hosil qilmoqda:

***Gomi shabdezdin** kelib afzun,*

Rangi gulgunu oti ham Gulgun.

Bodpo – forscha soʻz boʻlib, “tezyurar, yel-qadam, chopqir ot” maʼnolarini ifodalaydi. Bizningcha, bodpo leksemasi qachonlardir otning xususiyatini bildiruvchi birlik boʻlgan boʻlsa, keyinchalik “tulpor ot” maʼnosida qoʻllana boshlangan.

Koʻtardi orqasiga bodponi,

*Nechukkim **bodpo** ul dilraboni.* (1.FSH., 253-b.)

Yaʼni: Shirinning oti yurolmay qolganda Farhod uni oti bilan birga koʻtarib Armaniya togʻiga eltishi tasvirlangan.

Raxsh – forscha soʻz boʻlib, “yugurik, qizil ot “maʼnosini anglatadi.

Yoki hazrat Navoiy arab tilidan oʻzlashgan **markab** leksemasini ham qoʻllagan. Etimologik jihatdan yagona lisoniy asos (ot)ga borib taqaluvchi bu soʻz mumtoz sheʼriyatimizda badiiy timsol sifaida keng ishlatilgan.

Kuymaku ashk oʻlsa ne tong, elga fosh,

***Markabi** barq oʻlsavu rokib quyosh* (1.FSH. 261)

Markab - miniladigan hayvon, rokib esa –suvoriy.

Alisher Navoiy fikrni aniq ifodalash maqsadida oʻzbekcha ot va uning arabcha, forscha nomlaridan oʻrinli foydalanadi:

Tun-u kun adhami-yu ashhabini,

Charxi tavsanning ikki markabini. (1.SS., 460-b.)

«Sabʼayi sayyora»dan olingan yuqoridagi baytda **adham**, **ashhab**, **tavsan**, **markab** arabcha soʻzlari bir-biriga yaqin tushunchalarni anglatadi.

Forscha **tavsan** leksemasi “*shoʻx ot*”, “*oʻynoqi ot*” maʼnosini ifodalaydi. Bu zoonim “*tavsan* taxayyul” (xayol oti), *tavsanligʻ* (shaddodlik, oʻynoqilik) kabi mazoziy maʼnoni ifodalaydigan soʻz va birikmalar tarkibida ham keladi.

Shoir turli rangdagi otlar vositasida tanosub sanʼatini yaratmoqda. Alisher Navoiy shuningdek tun bilan kunni otlarning rangiga oʻxshatadi. Adham soʻzi tun qaroligining ramzi. Chunki adham arab tilida qora toʻriq otni anglatadi. Arabcha ashhab esa kun ramzi. Sababi, ashhab-oqimtir, kulrang tusdagi boʻz ot.

«Farhod va Shirin» dostonining XXXIV bobida Farhodning «Aynul hayot» suvini «Bahrin najot» hovuziga ochib, Armaniya tomon borishi, Shirin oti yura olmay qolganda, Farhod uning oti bilan birga koʻtarib, Armaniya togʻiga eltishi epizodida Farhod bir qadamini qasr ayvoniga qoʻyib ot va uning ustidagi goʻzalni sogʻ salomat yerga qoʻyishi quyidagicha tasvirlanadi:

***Qadamni qo'ydi qasr ayvoni sori,
Salomat raxshi birla shahsuvori***

«Saddi Iskandariy» dostonining IV bobida sayyoh kezmoq maqsadida, tezlik bilan o'rnidan turib, xabar olib kelgan qosid (Jabroil farishta)ning otini rokib yashin tezligida baytul xaram tomon surib ketishi shoir tomonidan quyidagicha ifodalaniadi:

***Chu otlandi rokib nechukkim daraxsh,
Burun surdi Baytul-xaram uzra raxsh.***

Bunda ot, rokib, raxsh so'zlari tanosub hosil qilgan. Zoonimlr mubolag'a san'ati yaratishda faol ishtirok etadi. Bu san'at ishtirok etgan misra yoki baytlar mazmuni o'quvchiga tez ta'sir qiladi.

Masalan: «Farhod va Shirin» dostonidagi:

***O'pub ul bodpolarning ayog'in,
Tushub yo'lg'a tutib ikki qulog'in.***

Ushbu baytda bosh qahramon Farhod o'z sevgilisining ot tuyoqlari ovozi eshitish uchun Shirin kelayotgan yo'lga quloq tutadi. Ma'lumki, qadimda ota-bobolarimiz ot tuyog'i ovozi yerga quloq tutib eshitganlar. Bu yerda shoir qadimgi udum haqida qimmatli ma'lumot bermoqda. Bu tablig'da yeldek yuguruvchi ot - bodpo so'zi ishlatilgan.

«Saddi Iskandariy» dostonining to'rtinchi bobida sayyoh ko'kni kezmoq maqsadida tezlik bilan o'rnidan turib, xabar olib kelgan qosidning otini yechib, rokib yashin tezligida otlanib buroqini baytul - haram tomon surib ketish epizodi tasvirlangan ushbu baytda:

***Chu otlandiyu rokib nechukkim daraxsh.
Burun surdi baytul xaram uzra raxsh.***

ot, raxsh, rokib so'zlari tanosubni hosil etayapti. Shu bilan birgalikda bu yerda tajnisi zoyid san'ati ham mavjud. Sababi, daraxsh va raxsh so'zlari shaklan bir-biriga o'xshash. Ma'lumki, tajnisi zoyid shaklan o'zaro yaqin bo'lib, harflar soni bilan farq qiladi.

Bundan tashqari Navoiy "Favoyidul-kibar"da otning tusini bildiruvchi arabcha **samand** leksemasini ham qo'llab she'riy misralarning badiiyligini yorqin ifodalagan:

Samandikim yolindek, tez erur, yuz shukurkim, gardun ,

Anga bizni samandarvash, munga gardi samand etmish. (1.FK.,266-b.)

Shuningdek, *suvoriy (ot)* ma'nosidagi so'zlardan yana biri *janibat* bo'lib, u podshoh va amirlarning minishiga yetaklab olib boriladigan maxsus ot, yadak ot hisoblanadi: *Dedilar ul yon janibat surgulikdur* . [2.FSH., 422.]

"Farhod va Shirin" dostonida **xing** so'zi "oq ot" ma'nosida keltirilgan: "... Xoqon bilan Farhodning sipehr tavsanidek **xinglardin** inib falak buxtisidek junglarga minib..." [3.FSH., 422.]

Demak, Navoiy asarlarida qo'llangan ot va uning turlarini quyidagi giperonim va giponim munosabatda ko'rish mumkin:

Giperonim – OT.

Giponim: ablaq (ola-bula chavkar ot); adham (qora to'riq ot); ashhab (oqish bo'z ot); gulgun (pushtirang ot); shabdez (qorarangli ot); bodpo (tezyurar, yelqadam); raxsh (yuguruk qizil ot); markab (miniladigan hayvon yoki ot); tavsan (sho'x o'ynoqi ot); samand (oq-sariq tusli ot); janibat (maxsus yadak ot); xing (oq ot).

Xullas, Alisher Navoiy asarlarida qo'llangan turkum va tur munosabatini bildiruvchi lug'aviy birliklar faqatgina *ot* leksemasi asosida ko'rsatildi xolos. Bular qatoriga mifonimik so'zlar *devpaykar*, *devzod*, *ajdahopaykar* kabilarni ham ko'rsatish mumkin. Turkum – tur – jins munosabatida bo'lgan bu xildagi so'zlarning asosiy vazifasi shoir badiiy niyatini poetik talqin qilishda ishtirok etib, ifodalanayotgan fikrning jozibali, teran chiqishini ta'minlash, tasvirlanayotgan voqeelik, obraz yoki badiiy detalning muayyan belgi xususiyatlarini bo'rttirib, ajrtaib ko'rsatish, misralararo ohangdorlikni yuzaga keltirish, poetik tasvirni ravonlashtirishga xizmat qilishdan iboratdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- 1.Навоий А. Хамса: Фарҳод ва Ширин. Т., 1960.
2. Бафоев Б. Навоийнинг сўз қўллаш маҳоратининг яна бир қирраси// Навоийнинг бадий маҳорати масалалари. - Т., 1992. - Б. 30-73.
- 3.Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. - Т.: Фан, 1983. -Б.157.
- 4.Алишер Навоий асарлари тилининг изохли луғати I-IV том - Т.: Фан, 1983-1985.
- 5.Нишонова Н.Р. Ўзбек тилида «ҳайвон» архисемали лексемалар майдонининг мазмуний таҳлили: Филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. - Т., 2000. - 22 б.
- 6.Ҳожиёв А. Шейрий санъатлар ва мумтоз қофия. Т., 1998.

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA HARBIY SOHAGA OID TERMINLAR TAHLILI

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamonaviy lingvistikada harbiy terminlarning ta'rif, izohlanishi faktga tayanadigan materiallar bilan nazariy asoslangan. Zamonaviy tilshunoslikda harbiy atamalarni ifodalash uchun turli leksik birliklar qo'llaniladigan jumladan, harbiy texnikalar, harbiy unvonlar, harbiy qurollar tahlilga tortilgan hamda ingliz va o'zbek tillardagi misollar bilan dalillangan.

Kalit so'zlar: harbiy qisqartmalar, atamalar, harbiy texnika va qurollar, harbiy unvonlar.

Abstract: In this article, the definition and interpretation of military terms in modern linguistics is theoretically based on factual materials. In modern linguistics, various lexical units are used to express military terms, including military equipment, military titles, military weapons, and are proven with examples in English and Uzbek languages.

Key words: military abbreviations, terms, military equipment and weapons, military titles.

Sevara XIDIROVA,
Termiz davlat
pedagogika
universiteti
magistranti

Hozirgi kunda jahon tilshunosligida soha terminologi-yasida kasbga tegishli til birliklarining tushunchasi bilan bog'liq bo'lgan leksik-semantik xususiyatlarni aniqlashga qaratilgan bir qancha muammolar ilmiy tadqiqot markazida bo'lib kelmoqda. Bugungi kunga kelib kasbga doir atamalarni o'rganish o'zining yangi bosqichiga ko'tarildi. Terminologiya til va nutq bilan doimiy aloqada bo'lib, bu o'zaro ta'sir natijasida terminologiya va determinatsiya jarayonlari yuzaga keladi. Terminologiya deganda, S.P.Xijnyakga ergashib, biz "Ko'p qo'llaniladigan so'zning terminologiya tizimida torayishi (ixtisoslashuvi) yoki metonimik yoki metaforik ko'chirish jarayonida ma'no o'zgarishi asosida yuzaga keladigan seman-tik konversiyasi natijasida moslashuvi"¹ni tushunamiz. Axborot muhitiga kirgandan so'ng, atama faqat yuqori darajada ixtisoslashgan kontekstlarda ishlashni to'xtatadi. Bu muqarrar ravishda maxsus bo'linmaning terminologik mohiyatiga ta'sir qiladi va atamalar faoliyatida yangi qonuniyatlarning paydo bo'lishiga olib keladi.

Ingliz tilining harbiy terminologiyasi nutq qismlarining to'rt turi bilan ifodalanadi: ot, sifat, fe'l va ergash gap. Miqdoriy jihatdan ular tizimda notekis taqsimlangan, harbiy terminologiya asosan mazmunli xarakterga ega. Harbiy atamalarning ikkita lug'atini tahlil qilish - Campaign Dictionary Of Military Term. Macmillan, 2004 va Dupuy T.N, Johnson C, Hayes G.P, Dictionary of Military Terms. 2nd edition. US. Washington, 2003- nutqning boshqa qismlarida otlarning ulushi 80 foizdan ortiq ekanligini ko'rsatdi, shuning uchun harbiy atamalarni belgilash sohasida ham, amal qilish sohasida ham asosiy ifoda shakli otdir. Ingliz harbiy terminologiyasining so'z yasash vositalarining xilma-xilligidan murakkab birikmalarda sifatlarning postpozitsion qo'llanilishi o'ziga xosligi va keng tarqalmaganligi sababli alohida

¹ Хижняк С.П. Юридическая терминология: формирование и состав. Изд-во Саратовского университета, 2001.С.37

e'tiborga loyiqdir, masalan **battlewise, infantry-heavy, seaworthy, trigger-happy**, shuningdek emfe'llari prefiksi **embus, emplane**. 6000 dan ortiq lug'at yozuvlarini o'z ichiga olgan va Britaniya, Amerika va xalqaro harbiy atamalarni o'z ichiga olgan Macmillan harbiy atamalar lug'atini tahlil qilganda, metaforik atamalar soni taxminan 315 lug'at yozuvini tashkil etadi. Ushbu maqolalardagi atamalarning aksariyati qurol va texnikaning nominatsiyasi, shuningdek, jang qilish usullari va harbiy xizmatchilarning turli vaziyatlardagi xatti-harakatlariga tegishli. Ingliz harbiy terminologiyasida metaforalarning mavjudligiga misol sifatida biz Makmillan harbiy atamalar lug'atidan bir qator atamalarni keltirishimiz mumkin:

- bloodbath (a massacre, the killing of large numbers of people) - ommaviy qotillik, tom ma'noda "qon to'kish";

- chopper (a helicopter) - vertolyot, tayyor ovqat, "to'g'rash, kesish uchun qurilma"¹.

Harbiy terminologik iboralar, asosan, ma'lum bir kichik tilda mavjud bo'lgan umumiy atamalar va terminologik iboralar asosida ularga tegishli umumiy tushunchalarni aniqlaydigan zarur so'z va iboralarni qo'shish orqali yaratiladi.

Shuningdek, harbiy terminologiya tizimining yana bir xususiyatini, uning hajmini ta'kidlash kerak. L.F.Parparov quyidagi ma'lumotlarni taqdim etadi: "Zamonaviy qurolli kuchlardagi ta'minotlar soni qariyb 3 million turli xil obyektlarga yetadi, zamonaviy tank 60 ming turli qismlardan iborat va boshqa murakkab turdagi harbiy texnika va qurollarda ulardan ko'proq 70 mingdan ortiq"².

Biz bilamizki, harbiy terminologik tizim ko'p sonli qisqartmalarning mavjudligi bilan tavsiflanadi, ularni bilmaslik tushunishni jiddiy ravishda murakkablashtirishi mumkin. "Harbiy va ilmiy-texnikaviy qisqartmalar muayyan tillardagi qisqartma tizimlarining asosiy qismini ifodalaydi"³. Bo'g'in qisqartmasi: comsat -

communication satellite (aloqa yo'ldoshi), stanag - standardisation agreement (standartlashtirish shartnomasi); Aralash usuli: Univac - universal automatic computer; Dastlabki qisqartma: NATO North Atlantic Treaty Organization, EAGLE Elevation Angle Guidance Landing Equipment;

O'zbek terminologiyasining qaror topishida XIV asrga oid arab tilida yozilgan grammatik (filologik) risolalarning sezilarli o'mi borligini turkologiyada allaqachon e'tirof etilgan. Mazkur davr asarlarida qayd etilgan turkiy til leksikasi, chunonchi, istilohlar sistemasini "Kitobi majmuai tarjumoni turki va ajami va mo'g'aliy"da keltirilgan quyidagi mavzuviy guruhlarining ajratilganini uchratishimiz mumkin: harbiy asbob-anjomlar: ya "yoy, kamon", kiris "yoy ipi", sunu "nayza", qalqan, coqmar, koriig "ayg'oqchi, josus", ayguci "harbiy maslahatchi", siibasi "sarkarda, lashkarboshi", yerci "yo'l ko'rsatuvchi". So'nggi vaqtlarda fan, texnika, axborot texnologiyalarining shiddatli rivojlanishi natijasida o'zbek tilida -chi affiksi ishtirokida narsa-predmet, buyum, apparatlar nomlarini atovchi terminlarning miqdori yanada ortdi. Bunday hodisa birinchilardan o'zbek harbiy terminologiyasi sistemasida qayd etilgan bo'lib, bular jumlasiga bombardimonchi (**bomber**), qiruvchi aviatsiya (**fighter aviation**), shturmchi (**stormtrooper**), fotorazvedkachi samolyot (**photo reconnaissance aircraft**), niqoblovchi o't ochish (**cover fire**), niqoblovchi tutun (**masking smoke**) singari terminlar kiritiladi⁴.

O'zbek tilining eng qadimgi davrlaridayoq harbiy unvon va mansablarning nomlari bo'lgan. Til tarixi bilan shug'ullangan olimlar alp, bayatur, čör / cörä, ön başı, yuz başı, bñ başı, tuman bæg, başlıy singari qadimgi turkiy tilga qo'llangan terminlarni qayd qilganlar. Yuqoridagi harbiy terminlarning aksariyati bugungi tilimizda yo'q: ularning bir qismi butunlay tildan chiqib ketgan, bir qismining o'rnida boshqa so'zlar qo'llanadi, ayrimlari boshqa ma'noni anglatadi. Masalan, ön başı, yuz başı, bñ başı so'zlari hozirgi o'zbek

¹ ЧЕБОТАРЕВА Виктория Владимировна. Английский военный термин в лингвистическом и социокультурном аспектах Москва-2012. С.10

² Парпаров. Л.Ф. Немецкая военная лексика и вопросы перевода ее на русский язык // Немецко-русский военный словарь / Под ред. Л.Ф.Парпарова. М.: Воениздат, 1978. С.180

³ Кочарян Ю.Г. Аббревиация в английской военной лексике. Автореф. дне. канд. филол. наук. — Москва, 2007.С.21

⁴ Н. Dadaboyev O'zbek terminologiyasi. Yoshlar nashriyot uyi. 2019 B 37

tiliga o'nboshi, yuzboshi, mingboshi shaklida noharbiy ma'nolarda yetib kelgan. **Ön baši/O'nboshi** turkiy qo'shindagi harbiy mansab nomi bo'lgan va "o'n kishidan iborat kichik harbiy bo'linma boshlig'i"ni bildirgan. Uch xonlik davrida ham shu va shu kabi so'zlar harbiy mansab nomi sifatida ishlatilgan. **Shad** atamasi harbiy unvon ma'nosida qadimdan qo'llanib kelgan. Ammo, jangda shuhrat qozongan har qanday iste'dodli sarkardaga bu lavozim berilmagan. Bu unvon qag'an – xoqon oilasidan bo'lgan jasur sarkardalar uchun joriy qilingan⁵.

Harbiy atamalar tushunchasining chegarasini aniqlash juda qiyin, chunki harbiy atamalardan foydalanish sohasi juda ko'p qirrali va ko'p ishlatiladigan atamalar unda o'ziga xos, tor ma'noga ega bo'ladi. V.N. Shevchuk o'z asarlarida harbiy atama tushunchasiga quyidagi ta'rifni beradi: "Harbiy kasbning ma'lum bir sohasining konseptual va funksional tizimida tegishli konsepsiya ortida sobit bo'lgan sintetik yoki analitik nominatsiyaning barqaror birligi, uning ta'rifi bilan tartibga solinadigan ma'noda"⁶.

G.M. Strelkovskiy o'zining "Harbiy tarjima nazariyasi va amaliyoti" darsligida: "Agar biz faqat harbiy ishlarni hisobga olsak, unda bu ulkan hududda turli xil mustaqil bilim sohasi yoki faoliyat sifatida ko'rib chiqilishi mumkin bo'lgan ko'plab filiallar bo'lishi kerakligini tan olishimiz kerak. Shuning uchun biz "harbiy muddatli" tushunchasining mavjudligini tasdiqlay olmaymiz, ammo bir qator atamalarni ajratib, taktik, tashkiliy, harbiy-texnik, qurolli kuchlarning turli sohalariga va qurolli kuchlarning turlari va hokazolarga ajratishimiz kerak. Yuqoridagi atamalar harbiy bilim va faoliyatning turli sohalarini o'z ichiga oladi, ularning har biri o'z terminologiyasiga ega. Ushbu sohalarining har birida atamaning ma'nosi bir xildir"⁷.

Xulosa qilib aytganda, harbiy sohaga oid atamalarni o'rganish, ular ustida ishlashda juda ham e'tiborli bo'lish lozim. Chunki oldin boshqa

nom bilan atalgan ba'zi terminlar hozirgi kunga kelib boshqa nom bilan aytiladi. Bularni yuqorida misollar bilan ko'rib chiqdik. O'zbek va ingliz tillarida so'zlashuvchi harbiy xizmatchilar o'rtasidagi samarali muloqot va hamkorlik uchun harbiy terminologiyadagi til bo'shliqlarini tushunish va bartaraf etish zarur. O'zbek harbiy terminologiyasining nozik jihatlarini o'rganish va to'g'ri tarjimalarni taqdim etish orqali biz yaxshiroq tushunishga yordam berishimiz, strategik muvofiqlashtirishni osonlashtirishimiz va qurolli kuchlar operatsiyalarida hamkorlikni mustahkamlashimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Хижняк С.П. Юридическая терминология: формирование и состав. Изд-во Саратовского университета, 2001.С.37
2. Чеботарева Виктория Владимировна. Английский военный термин в лингвистическом и социокультурном аспектах. Москва-2012. С.10
3. Парпаров. Л.Ф. Немецкая военная лексика и вопросы перевода ее на русский язык // Немецко-русский военный словарь / Под ред. Л.Ф.Парпарова. М.: Воениздат, 1978. С.180
4. Кочарян Ю.Г. Аббревиация в английской военной лексике. Автореф. дне. канд. филол. наук. — Москва, 2007.С.21
5. Н. Dadaboyev O'zbek terminologiyasi. Yoshlar nashriyot uyi. 2019 B 37
6. Yorqinjon Odilov. Filologiya fanlari doktori, professor. Yabg'u, shad: o'zbekcha qadimiy harbiy atovlarni bilasizmi? 2023
7. S.S.Mengliyeva va Sh.I.Musayeva. Harbiy terminlarni o'qitishda madaniyatlararo muloqot jarayonida lingvomadaniy muammolar. Volume-26, Issue-2, January - 2023
8. Baxtin, M. Nutq janrlari muammosi/ M. Baxtin // Og'zaki ijodning estetikasi. - M.:San'at, 2016 yil. 254 bet.

⁵ Yorqinjon Odilov. Filologiya fanlari doktori, professor. Yabg'u, shad: o'zbekcha qadimiy harbiy atovlarni bilasizmi? 2023

⁶ S.S.Mengliyeva va Sh.I.Musayeva. Harbiy terminlarni o'qitishda madaniyatlararo muloqot jarayonida

lingvomadaniy muammolar. Volume-26, Issue-2, January - 2023

⁷ Baxtin, M. Nutq janrlari muammosi/ M. Baxtin // Og'zaki ijodning estetikasi. - M.:San'at, 2016 yil. 254 bet.

BOSHLANG'ICH SINIF ONA TILI DARSLARIDA FOYDALANILGAN MASHQLARNING TURLARI

Annotatsiya: Mazkur maqolada boshlang'ich sinf ona tili darslarida foydalanilgan mashqlarning turlari, mazmun-mohiyati, maqsad va vazifalari haqida ilmiy ma'lumotlar berib o'tilgan. Bundan tashqari, ona tili darslarida foydalanilgan mashqlarning innovatsion turlari aniq ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: mashq, innovatsiya, o'qish, nutq, qobiliyat, kompetensiya, loyiha, boshlang'ich sinf, o'quvchi, o'qituvchi.

Аннотация: В статье представлены научные сведения о видах, содержании, назначении и задачах упражнений, используемых на уроках родного языка в начальных классах. Кроме того, четко обозначены инновационные виды упражнений, используемые на занятиях родным языком.

Ключевые слова: упражнение, инновация, чтение, речь, способности, компетентность, проект, начальная школа, ученик, учитель.

Abstract: This article provides scientific information about the types, content, purpose, and tasks of exercises used in primary-grade mother tongue classes. In addition, innovative types of exercises used in native language classes are clearly indicated.

Key words: exercise, innovation, reading, speech, ability, competence, project, elementary school, student, teacher.

**Javohir
ZOKIROV, Termiz
iqtisodiyot va
servis universiteti
"Pedagogika"
kafedrası
o'qituvchisi**

Mavzuning dolzarbligi va hozirgi holati. Tilni o'rganish dinamik jarayon bo'lib, bolaning kognitiv rivojlanishida hal qiluvchi rol o'ynaydi. Boshlang'ich til sinflarida qo'llaniladigan mashqlar turlari tilni bilishni shakllantirish va til xilma-xilligiga ijobiy munosabatni shakllantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Bu mashqlarning dolzarbligi ta'lim nazariyasi, texnologiyasi va pedagogik amaliyotdagi yutuqlarni aks ettiruvchi vaqt o'tishi bilan rivojlanib bordi.

An'anaviy mashqlar, masalan, lug'at mashqlari, grammatika varaqlari va eslab qolish kabilar til o'rganishda o'nlab yillar davomida asos bo'lib kelgan. Ba'zilar bu mashqlar monoton bo'lishi mumkinligini ta'kidlasa-da, ular lingvistik tuzilmalar va qoidalar haqida fundamental tushunchani shakllantirishda hal qiluvchi maqsadga xizmat qiladi. O'qituvchilar ulardan tushunchalarni mustahkamlash, amaliyotni ta'minlash va ilg'or til ko'nikmalari uchun mustahkam zamin yaratish uchun foydalanadilar. Biroq, an'anaviy yondashuv o'zining ishtiroki yo'qligi va ijodkorlikni bo'g'ish potentsiali uchun tanqidga duch keldi. Bunga javoban o'qituvchilar turli xil ta'lim uslublarini qondirish uchun ko'proq innovatsion va interfaol mashqlarni qabul qilmoqdalar.

Ta'limda texnologiyaning integratsiyalashuvi bilan boshlang'ich til sinflari tobora ko'proq interfaol va immersiv mashqlarni o'z ichiga oladi. Onlayn platformalar, til o'rganish ilovalari va multimedia resurslari o'quvchilarga real hayot sharoitida til bilan shug'ullanish imkoniyatini beradi. Virtual suhbatlar, til o'yinlari va multimedia taqdimotlari kabi interfaol mashqlar dinamik va qiziqarli o'rganish tajribasini ta'minlaydi. Ushbu mashqlar nafaqat til ko'nikmalarini oshiribgina qolmay, balki chuqurroq madaniy tushunishni rivojlantiradi, chunki talabalar haqiqiy materiallar va real dunyo

senariylari bilan tanishadilar. Immersiv mashqlar til o'rganishdagi an'anaviy to'siqlarni yo'q qiladi va bu yosh o'quvchilar uchun yanada yaxlit va qiziqarli tajribaga aylanadi.

Vazifaga asoslangan ta'lim so'nggi yillarda amaliy tildan foydalanishga qaratilgan talabaga asoslangan yondashuv sifatida mashhur bo'ldi. Boshlang'ich til sinflarida o'qituvchilar muammoni hal qilish, hamkorlikdagi loyihalar va rolli o'yin senariylari kabi mazmunli vazifalarni bajarishga qaratilgan mashqlarni ishlab chiqadilar. Ushbu metodologiya muloqot, tanqidiy fikrlash va ijodkorlikni rag'batlantiradi, shu bilan birga, til ko'nikmalarini kontekstga mos ravishda rivojlantiradi. Vazifalarga asoslangan mashqlar o'quvchilarga til bilimlarini haqiqiy vaziyatlarda qo'llash imkonini beradi, bu tilning real hayotdagi foydaliligini chuqurroq tushunishga yordam beradi. Ushbu yondashuv kompetensiyaga asoslangan ta'limga o'tish bilan mos keladi, bu yerda asosiy e'tibor oddiy yodlashdan ko'ra amaliy qo'llashga qaratilgan.

Talabalarning turli xil o'rganish ehtiyojlarini e'tirof etgan holda, boshlang'ich til sinflari inklyuziv va tabaqalashtirilgan mashqlarga o'tmoqda. O'qituvchilar har xil ta'lim uslublari, qobiliyatlari va qiziqishlarini hisobga olgan holda mashqlarni moslashtirib, shaxsiylashtirilgan yondashuvni qo'llaydilar. Bu har bir talabaning faol ishtirok etishini va o'z tezligida rivojlanishini ta'minlaydi. Differensial mashqlar o'quvchilarga o'zlarining noyob kuchli tomonlarini ko'rsatishga imkon beradigan hikoyalar, ijodiy yozish va til o'yinlari kabi bir qator tadbirlarni o'z ichiga olishi mumkin. Inklyuziv amaliyotlar, shuningdek, ko'p madaniyatli adabiyotlar, turli til materiallarini birlashtirish va turli til nuqtayi nazarlarini birlashtirishni o'z ichiga oladi.

Boshlang'ich til sinflaridagi mashqlarning dolzarbligi va hozirgi holati dinamik, interfaol va o'quvchiga yo'naltirilgan o'rganish tajribasiga kengroq o'tishdan dalolat beradi. An'anaviy mashqlar hal qiluvchi asos bo'lib qolsa-da, innovatsion yondashuvlar, jumladan, immersiv va vazifaga asoslangan o'rganish til ta'limini yaxshi tomonga o'zgartirmoqda [1]. Texnologiyaning integratsiyasi, shaxsiylashtirilgan ta'lim va amaliy tildan foydalanishga umumiy e'tibor talabalarni tobora o'zaro bog'langan dunyoda samarali mulo-

qot qilishga tayyorlaydigan yaxlit til o'rganish tajribasiga hissa qo'shadi.

Tajriba qismi (tadqiqotni amalga oshirish). Boshlang'ich ta'limda tilni o'zlashtirish murakkab jarayon bo'lib, bolaning kognitiv rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatadi. So'nggi yillarda o'qituvchilar va tadqiqotchilarni boshlang'ich ona tili darslarida qo'llaniladigan turli turdagi mashqlarning samaradorligiga qiziqish ortib bormoqda. Ushbu maqola orqali ushbu mashqlarni o'rganishning eksperimental jihatini o'rganadi, yosh talabalar uchun til o'rganish tajribasini oshirish uchun metodologiyalar, topilmalar va natijalarni o'rganadi [2]. Tadqiqotimizning asosiy maqsadi har xil turdagi mashqlarning tilni bilish va boshlang'ich ona tili darslarida umumiy ishtirok etishga ta'sirini o'rganish edi. Biz qaysi mashqlar lingvistik rivojlanishni rag'batlantirish va ijobiy va interaktiv o'quv muhitini yaratishda eng samarali ekanligini tushunishni maqsad qildik.

Tadqiqotimizni o'tkazish uchun biz miqdoriy va sifatli ma'lumotlarni yig'ish usullarini birlashtirgan aralash usullardan foydalandik. Biz turli xil til qobiliyatlari va kelib chiqishini ifodalovchi boshlang'ich sinf o'quvchilarining namunaviy guruhini tanladik. Turli mashqlarning uzoq muddatli ta'sirini har tomonlama tushunish uchun tadqiqot bir necha oy davom etdi. Biz turli mashqlarni bajarishdan oldin va keyin o'quvchilarning tilni bilish darajasini o'lchash uchun baholashdan oldingi va keyingi testlarni o'tkazdik. Ushbu baholashlar lug'at, grammatika va umumiy tilni tushunishga qaratilgan komponentlarni o'z ichiga oladi.

Biz o'quvchilar va o'qituvchilarga so'rovnomalar va anketalar tarqatdik, talabalarning mashqlarni idrok etishlari va o'qituvchilar o'quvchilarning faolligi va taraqqiyotini kuzatishlari bo'yicha miqdoriy ma'lumotlarni to'pladik. Biz turli mashqlarning dinamikasi haqida tushunchaga ega bo'lish uchun sinfda muntazam kuzatuvlar o'tkazdik. Kuzatishlar bizga o'quvchilarning muayyan faoliyat bilan qanday munosabatda bo'lishlarini, ularning ishtiyoq darajasini va sinf dinamikasiga ta'sirini tushunishga yordam berdi. O'qituvchilar bilan chuqurlashtirilgan suhbatlar turli mashqlarni bajarish bo'yicha ularning tajribalari haqida sifatli ma'lumotlarni taqdim etdi. O'qituv-

chilar o'zlarining kuzatuvlari, duch kelgan qiyinchiliklar va muayyan faoliyat bilan bog'liq har qanday kutilmagan foyda yoki kamchiliklar bilan o'rtoqlashdilar. Biz lug'at mashqlari va grammatika varaqlari kabi an'anaviy mashqlarni o'z ichiga oldik va ularni yanada innovatsion yondashuvlar bilan solishtirdik. Onlayn platformalar, til o'rganish ilovalari va multimediya resurslarini o'z ichiga olish interaktiv va immersiv mashqlarning mashg'ulot va tilni o'zlashtirishga ta'sirini o'rganishga imkon berdi. Amaliy topshiriqlarni bajarish, muammolarni hal qilish va rolli o'yin senariylariga asoslangan faoliyatlar real dunyo tillarini qo'llashga qo'shgan hissi uchun tekshirildi. Biz turli xil o'rganish uslublari, qobiliyatlari va qiziqishlarini, jumladan, hikoya qilish, ijodiy yozish va til o'yinlarini hisobga olgan holda moslashtirilgan mashqlarni o'rganib chiqdik. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, turli mashqlar turlarining kombinatsiyasi eng ijobiy natijalarni berdi. An'anaviy mashqlar mustahkam poydevor yaratgan bo'lsa-da, interaktiv va immersiv mashqlar, topshiriqlarga asoslangan o'rganish va inklyuziv amaliyotlar umumiy tilni bilish va talabalarning faolligini oshirdi [3].

Boshlang'ich ona tili darslarida qo'llaniladigan mashq turlari bo'yicha olib borgan tadqiqotimizning eksperimental bosqichi til ta'limiga ko'p qirrali yondashish muhimligini ko'rsatadi. Pedagoglar samarali ta'lim muhitini yaratishga intilishar ekan, turli mashqlarning ta'sirini tushunish kelajakdagi pedagogik amaliyotni shakllantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Miqdoriy va sifatli ma'lumotlarning uyg'unligi boshlang'ich ona tili darslarida o'quv dasturlarini ishlab chiqish va o'qitish strategiyalarida ko'proq asosli qarorlar qabul qilish uchun yo'l ochib, qimmatli tushunchalarni beradi.

Natijalar tahlili. Boshlang'ich ta'lim sohasida turli mashqlarning tilni o'zlashtirishga ta'sirini tushunish muhim ahamiyatga ega. Boshlang'ich sinf ona tili darslarida qo'llaniladigan turli xil mashqlarni chuqur o'rganishdan so'ng, natijalarni tahlil qilish vaqti keldi. Ushbu maqola topilmalarni o'rganadi, tendensiyalarni aniqlaydi va til o'rganish tajribasini yaxshilashga intilayotgan o'qituvchilar uchun tadqiqot natijalarini muhokama qiladi. Baholashdan oldingi va keyingi testlar, so'rovlar va anketalardan to'plangan

miqdoriy ma'lumotlar tahlil qilish uchun tizimli asos yaratdi. O'quvchilarning turli mashqlardan oldin va keyin til bilish darajasini statistik taqqoslash har bir yondashuvning samaradorligi haqida qimmatli fikrlarni taqdim etdi. Sinfdagi kuzatuvlar va o'qituvchilar bilan suhbatlar orqali to'plangan sifatli ma'lumotlar turli mashqlarning o'quv muhitiga ta'siri haqidagi tushunchamizga chuqurlik kiritdi. O'qituvchilarning ta'kidlashicha, an'anaviy mashqlar asosli tushunchani shakllantirish uchun zarur bo'lsa-da, ba'zida ular o'quvchilarning doimiy mashg'ulotlarini ushlab turish uchun zarur bo'lgan jo'shqinlikka ega emaslar [4]. Natijalar tahlili boshlang'ich sinflarda til ta'limiga mutanosib va xilma-xil yondashish zarurligini ta'kidlaydi. An'anaviy mashqlar hal qiluvchi poydevor bo'lsa-da, interfaol va immersiv mashqlar vazifaga asoslangan o'rganish bilan bir qatorda, til o'rganishning yaxlit tajribasini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Miqdoriy va sifatli ma'lumotlar o'rtasidagi sinergiya nafaqat malaka darajasini o'lchash, balki talabalarning faolligi va amaliy tilni qo'llashga umumiy ta'sirini tushunish muhimligini ta'kidlaydi.

Xulosa. Boshlang'ich til ta'limining dinamik manzarasida bizning tadqiqotimiz doimiy moslashish va innovatsiyalar zarurligini ta'kidlaydi. O'qituvchilar ushbu xulosalardan turli xil o'rganish uslublari va afzalliklariga mos keladigan mashqlar aralashmasini o'z ichiga olgan til darslarini moslashtirish uchun foydalanishlari mumkin. Boshlang'ich til ta'limining rivojlantirishda manzarasini kezar ekanmiz, uzluksiz izlanish va tahlil tilni o'zlashtirishning maqbul natijalariga erishish uchun pedagogik amaliyotni takomillashtirishda muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Jon R. Tompson "Tilni o'zlashtirishda an'anaviy mashqlarning o'rni". Uslubiy ko'rsatma, 124-131, 1978.
2. Anjela Y. Chen "Vazifaga asoslangan ta'lim: til ta'limidagi pedagogik siljish" nomli o'quv qo'llanma, 234-281, 2017.
3. Maykl K. Braun "Sinfdan tashqari: tajribaviy o'rganishning tilni bilishga ta'siri" nomli darslik, 45-46. 2019.
4. Sara L. Jonson "Til sinflarida tabaqalashtirilgan ta'lim: inklyuzivlik uchun asos" o'quv qo'llanma, 91-93. 2021.

MUNIS XORAZMIY ONTOLOGIYASI

Annotatsiya: Ushbu maqolada XVIII-XIX asrlarda Xorazmda yashab ijod etgan yetuk shoir va tarixchi, o'z davrining ma'rifatparvar olimi Munis Xorazmiyning ontologik qarashlari yoritilgan. Unda shoirning olamning harakat dialektikasi va insonning yaratilishi haqida panteistik g'oyalari, borliqning yaratilishi haqidagi falsafiy fikrlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: borliq, olam, odam, taqdir, Xudo, panteizm, qarama-qarshilik, tabiat, go'zallik, Quyosh, Oy.

Аннотация: В статье освещены онтологические взгляды Муниса Хорезми. А также проанализированы философские идеи о создании человека и вселенной, диалектика и пантеистические взгляды поэта.

Ключевые слова: бытие, вселенной, человек, судьба, Бог, пантеизм, противоположность, природа, красота, Солнца, Луна.

Annotation: This article presents the ontological views of Munis Khorezmi. It discusses the poet's dialectic and pantheistic ideas, philosophical ideas about the creation of man and the universe.

Key words: existence, universe, human, fate, God, pantheism, contradiction, nature, sun, moon, beauty.

**G'ulomjon
SAPAYEV,
Urganch davlat
pedagogika instituti
dots.v.b., f.f.f.d
(PhD)**

Borliq mavzusi, xususan olam va odam yaralishi, taqdiri va munosabatlarini o'rganish falsafaning eng qadimiy hamda abadiy muammolaridan biri bo'lib kelmoqda. Falsafa tarixidan ma'lumki, biz yashayotgan va atrofimizni o'rab turgan olamning, uning bir qismi bo'lgan insoniyatning yaratilishi, tabiat va jamiyat o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik, birlamchi sabablar va ilohiyot to'g'risida ko'plab nazariyalar mavjud. Bu haqda Sharq va G'arb mutafakkirlari tomonidan turli ilmiy, diniy va falsafiy qarashlar ilgari surilgan bo'lib, ularning tub mohiyatida borliqning yaratilish sabablari va o'zlikni anglash masalasi yotadi.

Borliq muammosi Markaziy Osiyo falsafasining ham asosiy mavzularidan biri bo'lib, ko'pchilik mutafakkirlar singari Shermuhammad Munis (Xorazmiy taxallusi) (1778-1829) ham o'z ijodida borliqni diniy-panteistik nuqtayi nazardan tushuntiradi. Munis Xorazmiy XVIII-XIX asr Xorazmning yirik ma'rifatparvar olimlaridan biri bo'lib, o'zining ijtimoiy-falsafiy qarashlari bilan o'sha davr falsafiy tafakkuri rivojiga katta hissa qo'shgan mutafakkirlardan biridir.

Munis ijodining asosiy mavzularini yor vasli, sevgi-muhabbat, go'zallik, hijron, shuningdek, xalq turmushi darajasi, ijtimoiy-siyosiy, ma'rifiy-axloqiy masalalar tashkil qilsa-da, ishqiy va falsafiy mazmundagi asarlarida olam va odam borlig'i masalalari alohida o'ringa ega.

Shoirning borliq masalasidagi fikrlarida u yashagan davr, jamiyat ijtimoiy-ma'naviy hayoti, islomiy-diniy g'oyalarning ustuvorlik kasb etishi muhim o'rin tutadi. Zero, olam va odam haqida shoirning diniy-irfoniy va tasavvufiy g'oyalari diqqatga sazovordir. Afsuski, Munis ontologiyasi olimlar tomonidan shu paytgacha chuqur o'rganilmagan.

Munis Xorazmiy borliqning yaratilishini Allohga bog'laydi, ya'ni barcha mavjudlikning sababchisi, yagona Xudodir, deb biladi.

Bundan kelib chiqadiki, u olamni diniy nuqtayi nazardan tushungan va ontologik qarashlarini ilohiyot bilan bog'lagan. Shoirning diniy dunyoqarashidagi asosiy mavzulardan biri ham olam va yaratuvchi haqidadir.

Munis diniy dunyoqarashining muhim xususiyatlaridan biri bu, borliqni islom dini va tasavvuf ta'limoti nuqtayi nazaridan idrok qilishidir. U olamni, borliqni, voqelikni talqin qilishda islom dini va mafkurasini asos qilib olgan. Shoir Allohning yagonaligini, borliqning Alloh tomonidan yaratilganini e'tirof etgan, taqdir, jannat masalasida ortodoks islom pozitsiyasida bo'lgan. Mutafakkir aytishicha, butun olamni, jumladan, koinot va Yerdagi barcha katta-yu kichik jismlarni, minerallarni, tirik va notirik tabiatni, hatto yerdagi eng aziz va buyuk mavjudot – insonni ham Alloh yaratgan, uning irodasi bilan mavjuddir. Demak, Munis Allohni butun borliqning yagona yaratuvchisi, deb bilgan.

Mutafakkirning borliq va atrofimizdagi olam haqidagi fikrlaridan anglash mumkinki, u biz yashayotgan olamdan tashqari boshqa olamlar borligiga ishongan.

*To'quz falak menga g'amdin to'quz-to'quz tuhfa,
Chekar magar tarabi bu to'quzda topilmas*[1.238].

Munis borliqni va insoniyat taqdirini turli ramziy obrazlar orqali tasvirlashga, ijtimoiy hayot bilan bog'lab ifodalashga harakat qilgan. Jumladan, u biz bu dunyodagi ishlarimiz uchun javob beradigan boshqa olam borligini ta'kidlab, jannatni tinch va farovon hayotga, odil va xalqparvar hukmdorga ega adolatli jamiyatga qiyoslaydi, do'zaxni esa, yorsiz oshiqning hijron azobida yashashiga o'xshatadi:

Bu chamanda guli xush rang-u bo'y –

Ko'pdur, ammo guli ruxsoring bas.

Harnakim sensiz erur do'zaxdur,

Jannatim gulshani diydoring bas [1. 241].

Munis ijodining o'ziga xosligi ham tanqidiy fikrlarini ba'zida allegorik – ramziy tarzda ifoda qilishidir.

Shuningdek, Munisning borliq haqidagi qarashlariga Markaziy Osiyoda yashab irod etgan Fariddin Attor, Jomiy, Navoiy, Bedil kabi shoirlarning diniy-irfoniy mazmundagi g'azal va ruboiylarining ta'siri katta bo'lgan. Shoir ular she'riyatidan yaxshigina ilhom olib, ularning vahdati-vujud nazariyasiga, ya'ni Allohning

yagonaligi, uning borliqda aks etishi g'oyalari qo'shilgan.

Mutafakkir “orifona g'azallari” dan [2] kelib chiqib aytish mumkinki, uning falsafiy dunyoqarashida, ayniqsa panteizmida tasavvufning naqshbandiya tariqati tarafdori bo'lganligini ko'rish mumkin. Chunki, shoir dunyoqarashida Naqshbandiya ta'limotining ta'siri katta bo'lib, borliqni falsafiy tushunish va talqin qilishda ushbu tariqatga tayangan.

Munis borliq, jamiyat, hayot va inson haqida fikr yuritganda, naqshbandiylikdagi vatanparvarlik, hayotbaxsh va mehnatsevarlik g'oyalariga asoslangan. Zero, tadqiqotchi olim Ye.Bertels aytganidek, bu falsafiy yo'nalish “xilvat dar arjuman”, “dil ba yor-u dast ba kor” kabi mistikaga zid qarashlari bilan rivojlangan va ular orqali hayotsevarlik g'oyalarini ilgari surgandi [3.176].

Munisning falsafiy qarashlarida inson taqdiri va olamni tasvirlash asosiy o'ringa ega bo'lgan. Butun olam va odamning harakati, borliq va koinotning tuzilishi, Yerning jannat bog'idek go'zalligi uning orifona g'azallarida mahorat bilan tasvirlangan. Shoir o'z falsafiy g'oyalarini borliqdagi har bir mavjudotning tuzilishi, harakati va vazifalarini tasvirlash orqali ilgari surishga harakat qilgan. Masalan, Quyosh va Oyning asosiy funksiyasi olamni yoritish bo'lib, shu sababli eng yuqorida joylashganligini bildiradi.

Shoirning bu yo'nalishdagi ijodining ahamiyatli tomoni shundaki, o'zining panteistik qarashlariga insonparvarlik g'oyalarini singdirishga harakat qilgan. Masalan, butun olamni yaratgani kabi, odamning ham yaratuvchisi Xudo ekanligini ta'kidlab, barcha yaratilganlarning toji va eng azizidir deb ta'riflaydi:

Xalifa aylab odamni jahon mulki uza qo'ydung,

Boshig'a tojkarramnov-u berding mansabi izzat...
[4.53]

Shoir bu kabi orifona g'azallarida insonning barcha yaxshi fazilatlarini, ichki dunyosi va qalbi haqida ham so'z yuritarkan, insonning hamma mavjudotdan ustunligini ta'kidlaydi. Bu fikrini u inson tangrining yerdagi aksi bo'lib, Xudo o'ziga o'xshatib yaratganligi, shu sababli boshqa mavjudotlar va tabiat unga xizmat qilishi kerakligi bilan izohlaydi. Zero, Munisning bunday

qarashlari haqida tadqiqotchi olim N.Jumayev aytganidek, “Borliq inson xizmati uchun yaratilgan, inson tangri qadar mukammal va ulug‘vor, chunki unda o‘sha ideal siymoning butun fazilatlarini mujassam, degan g‘oyani ilgari suradi” [5.58].

Bu bilan aytish mumkinki, shoir inson borlig‘ining muhim xususiyati uning ma‘naviy olami, iymoni ekanligini ta‘kidlab, zulmatni yorug‘likka aylantiruvchi vosita va mash‘ala deb hisoblagan:

*Imon charog‘in insonga berding,
Zulmat ichida fosh aylading nur* [4.78].

Munisning borliq va tabiat hodisalariga oid qarashlari, orifona g‘azallaridan tashqari qasidalarida ham aks etgan. Shoirning “Bahor”, “Erur charx berahm”, “Charog‘i nola” kabi qasidalarida jamiyat, yer, zamon, insoniyat taqdiri va kelajagi bilan bog‘liq muammolar haqida fikr yuritiladi. Ushbu asarlarida mutafakkir turli timsollar orqali hayotning go‘zalligini, uning qarama-qarshilikdan iboratligini, rivojlanish shularning o‘zaro kurashiga bog‘liq ekanligini ta‘kidlaydi. Bu masalada tadqiqotchi olim I.Adizovaning fikrlarini keltirish o‘rinlidir: “Bahor” qasidasida bunday qarashni kun va tun timsoli vositasida bayon etadi. “Kunduz va tun ziddiyati yorug‘lik va zulmatni ifodalaydi. Taraqqiyot ana shunday ikki qutbdan iborat. Ammo, shoir hayotning ushbu qarama-qarshilik qurshovida o‘tishiga qaramay, u baribir go‘zal ham ekanligini turli ishoralar bilan ifodalab bergan” [6.214].

*Kunduz o‘lub mustazod misrai tadrij ila,
Tun g‘azali vaznidin kam-kam o‘lub muxtasar.* [1.312]

Shoirning bunday fikrlari tahlilidan kelib chiqib aytish mumkinki, u olamdagi harakat, o‘zgarish va tabiat hodisalariga dialektik yondashgan. Masalan, shoir bahorning kelishi, uzun tun va sovuq kunlardan iborat bo‘lgan qishning tugashini, go‘zallikning boshlanishini anglatishini zo‘r mahorat bilan ifodalaydi. Ayniqsa, tabiat va bahor go‘zalligini gul, g‘uncha, bulbul, nilufar, chashma, chaman kabi ramziy timsollar yordamida jonli so‘zlar bilan tasvirlagan. Bu bilan shoir odamlarni hayotni sevish va qadrlashga, uning

g‘animatligini anglab, hayot mo‘jizalari va go‘zalligidan bahramand bo‘lishga da‘vat etadi. *Shabob kayfiyatini istama qarilig‘da,
Bahor mavsumining fayzi kuzda topilmas* [1.238].

Shoir bu misralar bilan vaqtning o‘tkinchiligi va uni orqaga qaytarib bo‘lmasligini, shu sababli umrni qadrlash, tabiat mo‘jiza va go‘zalliklaridan vaqtida bahramand bo‘lish kerak, demoqchi.

Shu o‘rinda aytish kerakki, Munis, borliq va olam go‘zalligining asl mohiyatini anglamay, bu vaqtinchalik dunyodagi kayfu- safo va hoy-u havaslar uchun butun olamni sotishga, tabiatni vayron qilishga tayyor ayrim odamlar borligini kuyunib aytadi. Natijada, yaxshi insonlar aziyat chekadi, deydi:

*Menki falak gardishi sog‘aridin no‘sh etib,
Bodai yoqut rang o‘rnig‘a xuni jigar* [1.313].

Tabiiyki, bunday misralar ijtimoiy xarakterga ega bo‘lib, Munis olam va odam haqidagi fikrlari orqali insonlarni hayotning va bir-birlarining qadriga yetishiga da‘vat etadi.

Mutafakkir borliqdagi qarama-qarshiliklarni tabiiy deb bilgan va uni turli obraz hamda badiiy tasvirlarda ifodalagan. Ayniqsa, ezgulik va yovuzlik haqidagi qarashlari uning ijtimoiy fikrlari bilan uyg‘unlashib ketganligini ko‘rishimiz mumkin. Masalan, “Erur charx berahm...” deya nomlangan qasidasida jamiyatdagi turli illat va ayrim kishilar kirdikorlarini namoyon etish maqsadida tabiat tasvirini chizadi. Bunda shoir o‘z maqsadini bayon etishda vaziyatni zidlantirish yo‘lidan boradi.

Tabiatning yorug‘ ko‘rinishiga ma‘yus kayfiyatni parallel qo‘yadi. Ushbu asardagi charx – bu aylanib turuvchi olam, berahm qotil, go‘zallik ramzi bo‘lib kelgan Oy – qotilning “qilich”idir, u esa olamga nur sochib turgan quyoshning qonini to‘kadi:

*Erur charx bir turfa berahm-u qotil,
Ki oshmish qilich mohi navdin hamoil.
Shafaq demakim, mehr qoni to‘kulmish –
Ko‘mar chog‘da yerga qilib nimbismil.
Bu motamda kunduz yuzin aylabon zard,
Anga tundin etmish qaro kiyz sarobil* [1.316].

Bu yerda “charx” yovuzlik timsoli bo‘lib, Munis nazarida olamdagi zulm va jaholatning sababchisidir, aslida uni inson harakatga keltiradi.

Munisning yuqoridagi fikrlaridan kelib chiqib xulosa qilish mumkinki, birinchidan, u borliq, butun olam va odamning yagona yaratuvchisi Allohdir, deb bilgan. Ikkinchidan, inson barcha mavjudotlarning eng azizi va mukammali, chunki u Tangrining yerdagi jamoli va barcha yaxshi fazilatlarga ega deb bilgan. Demak, borliq masalasida panteistik nuqtayi nazardan fikr yuritgan, deb hisoblash mumkin. Uchinchidan, butun olam va tabiat doimiy harakatda, undagi qarama-qarshiliklar tabiiy hodisa bo'lib, buning natijasida rivojlanish, yangilanish va go'zallik yaraladi, deb hisoblagan. To'rtinchidan, tabiatdagi vayronkorlik va jamiyatdagi yovuzliklarning asosiy sababchisi insonlarning nomukammalligida, kamolot kasb etmaganligida, deb bilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Munis. Saylanma. – Toshkent: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1980.
2. Xudoga bo'lgan muhabbat va ilohiy ishq ifodalangan g'azallar.
3. Бертельс Е.Э. Ибранные труды. Суфизм и суфийская литература. –Москва: Наука, 1965.
4. Munis. Munis ul-ushshoq (mukammal devon). O'Zrfa SHI qo'lyozmalar fondi. Inv. №940.
5. Jumayev N. Munis g'azaliyoti: (Badiiy mahorat masalalari) – Toshkent: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1991.
6. I. Adizova. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi (XIV-XIX asr I yarmi). O'quv qo'llanma. – Toshkent: Fan, 2009.

TAMADDUN NURI

FILOLOGIYA

UDK: 81.006.35

ЯЗЫКОВАЯ КАРТИНА МИРА РУССКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ (НА МАТЕРИАЛЕ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРК)

Annotatsiya: Maqolada maqol va matallarning asosiy tematik va tarkibiy xususiyatlari, ularning madaniy va milliy qadriyatlarni ifodasidagi roli, har bir xalqning o'y-fikri va mentalitetining tasviri aks ettirilgan. Qiyosiy tahlil va lingvokulturologik yondashuv usullari maqol va maqollarni qo'llash orqali rus va o'zbek xalqlari olamining lingvistik manzarasidagi farqlar va o'xshashliklarni aniqlashga imkon beradi.

Kalit so'zlar: folklor, dunyoqarash, madaniyat, til, maqollar.

Аннотация: В статье исследуются основные тематические и структурные особенности пословиц и поговорок, их роль в передаче культурных и национальных ценностей, отражение образа мира и менталитета каждого народа. Методы сравнительно-сопоставительного анализа и лингвокультурологического подхода позволяют выявить различия и сходства в языковой картине мира русского и узбекского народов путём использования пословиц и поговорок.

Ключевые слова: фольклор, картина мира, культура, язык, пословицы, поговорки.

Abstract: The article examines the main thematic and structural features of proverbs and sayings, their role in the transmission of cultural and national values, reflection of the image of the world and the mentality of each nation. The methods of comparative analysis and linguistic and cultural approach allow us to identify differences and similarities in the linguistic picture of the world of the Russian and Uzbek peoples through the use of proverbs and sayings.

Key words: folklore, worldview, culture, language, proverbs, sayings.

Суроё
ДАВЛАТМУРАТОВ,
магистр УрГУ

Языковая картина мира является концептуальным состоянием разума, которое отражает способ восприятия и интерпретации мира на индивидуальном и культурном уровнях. Она выражает представление народа о мире, его мировоззрение, отношение к окружающей действительности, ценностные ориентации и культурные стереотипы. Цель настоящей статьи – проанализировать языковую картину мира русского и узбекского языков на основе пословиц и поговорок.

Парадоксальность русского языка заключается в том, что являясь образованием славяно-финского койне с влиянием тюркского (ордынского периода) – и древнеболгарского «церковнославянского», он даёт возможность менять и создавать словоформы, смыслы, целостную информацию (in-form), поскольку является флективным. В агглютинативном узбекском языке такой возможности нет. Вариативность узбекского языка проявляется, прежде всего, в фонетике и грамматике, а в русском языке в диалектах, лексике и фразеологии.

Тем не менее, языковая картина мира в обоих языках отражается через богатый словарный запас, синтаксис, устойчивые выражения и различные языковые конструкции. Изучение данного аспекта через пословицы и поговорки является предметом научного анализа и сравнительного исследования.

Основное отличие пословицы от поговорки заключается в том, что первая обычно имеет мудрый и нравственный смысл (т.е. по словам учиться мудрости), в то время как поговорка (поговорить) – высказывание, выражающее более широкий спектр идей и мыслей, не подразумевающих в себе назидательной или нравоучительной составляющей.

К примеру, русская пословица «Семь раз отмерь – один раз отрежь»¹[1], структурно состоящая из двух частей, где основное выражение «отмерь» и «отрежь» являет собой устойчивое сочетание слов, которое передаёт определённый образ мышления или действия.

Числительные «семь» и «один», усиливают выразительность, неся в себе смысл необходимости тщательного обдумывания своих действий или решений перед их осуществлением, во избежание негативных последствий. С точки зрения семантики, пословица обладает метафорическим значением, подразумевающим не только физическое измерение и отрезание, но и принцип принятия взвешенных решений. Грамматически, пословица представляет связку двух повелительных наклонений, и повторения слова «раз», что подчёркивает назидательный характер. Она имеет аналог в узбекском языке «Avval o'yla, keyin so'yla», однако в отличие от русской пословицы тут нет широкого диапазона значений, и речь идет только о том, что прежде чем что-либо сказать, нужно подумать. Так же в узбекской культуре прижилась и калька данной оригинальной пословицы – «yetti o'lchab – bir kes».

Другая узбекская пословица, «Ouning o'n beshi qorong'i bo'lsa, o'n beshi yorug'», дословно переводится так: «Если в месяце пятнадцать дней темно, то пятнадцать дней – светло». Пословица представляет собой фразу, содержащую образное выражение, которое может быть интерпретировано в различных контекстах. На лексическом уровне в пословице используются антонимичные слова «темно» и «светло», которые имеют прямое значение (обозначая освещение или отсутствие света) и метафорическое значение (касающееся благополучия, неудачи и т.д.). На уровне семантики, пословица подразумевает, что времена трудностей сменяются периодами благополучия, что можно интерпретировать как символическое отражение цикличности жизни, перемен и возможностей. Лексико-семантический анализ позволяет понять, что пословица обращается к идеям о непрерывном изменении обстоятельств и надежде на перемену к лучшему, несмотря на временные трудности. Аналог данной пословицы в русском языке звучит следующим образом: «Черные дни испытай, чтобы светлые дни быть в состоянии оценить». В обоих случаях отражается дуальность бытия,

¹ Даль В.И. Сборник пословиц русского народа. – Т. 2. – М., «Художественная литература», 1989. – С.161.

смена плохого – хорошим (именно в таком порядке, а не наоборот), что свидетельствует о позитивистском отношении к жизни в обеих культурах. В русском варианте прослеживается назидательный характер вкупе с неизбежностью трудностей, которые необходимо преодолеть во благо будущего, в узбекском же варианте подтекст содержит восточную философию о цикличности жизни. Оба варианта пословицы раскрываются по-разному и являются отражением культуры своих народов, но содержат общий смысл.

В лингвокультурологическом плане примечательны поговорки, позволяющие раскрыть менталитет, культуру и бытность народа в кратких высказываниях. С точки зрения семантики большинство из них содержат в себе вопрос-ответ, синтаксическую двойность в формате параллели. Например, поговорка: «Работа не волк – в лес не убежит», исконное значение: независимо от того, как долго вы откладываете работу, в конце концов, вам все равно придется ее выполнить, так как она не исчезнет сама по себе (было распространено в царской России, встречается в сборнике «Пословицы и поговорки русского народа» В.И.Даля)² [1]. Кроме того, у этой поговорки имеется и приобретённое значение: не стоит торопиться с выполнением задания, оно не убежит и подождет (стало популярным во второй половине XIX века и закрепилось как единственный и окончательный вариант значения в советское время). Характерно изменение смысла поговорки с течением времени, без изменения формы, что позволяет нам проследить трансформацию в мышлении народа к подходам в работе в разные исторические периоды.

Рассмотрим русскую поговорку «Не плюй в колодец – пригодится воды напиться». В словаре В.И.Даля она помещена в раздел «Осторожность», И.А.Крылов приводит ее в басне «Лев и мышь»³ [2], К.Д.Ушинский заплёванному колодцу посвятил сказку⁴ [3].

² Даль В.И. Сборник пословиц русского народа. – Т. 2. – М., «Художественная литература», 1989. – С.13.

³ Крылов И.А.. Сочинения в двух томах, – Т. 2, – М.: Гослитиздат, 1955. – С. 222.

Сравнение колодца не только связано с повседневными наблюдениями, но и с метафорой воды как средства очищения, символизирующей духовность. Фраза «плевать в душу» отсылает нас к святости воды и запрету на любые действия, оскверняющие ее. Плевков в колодец – нарушение моральных норм, за которое следует наказание. Таким образом, пословица регулирует отношения в обществе. Все имеет свои границы, даже неуважение. Аналогичный контекст наблюдается в узбекской поговорке «Tuzini bir marta totgan uuga, qirq marta salom ber», где прослеживается та же семантика отношений к людям, только в данном случае элемент воды замещается солью, выступающей метафорой духа, смысла, знаний, искомого, ср. «Gaplarining tuzi yo‘q» (в его словах нет соли). В картине мира узбекского языка «соль» несёт семантическое значение ценности, незаменимости, дружбы и важности. Ср. русское слово *подельник* с узбекской лексемой *hamtovoq* (*вместе принимающие пищу*). Библейское изречение: «Вы – соль земли», которое имеет значение «Избранные люди, лучшие представители человеческого общества».

Таким образом, в русском языке пословицы и поговорки играют неотъемлемую роль в формировании мировоззрения и ценностей. Русский народ издревле был известен своей мудростью и философским подходом к жизни, что нашло отражение в его высказываниях. В русской культуре существует множество пословиц и поговорок, которые подчеркивают значимость труда, семьи и уважения к старшим.

В узбекской традиции пословицы и поговорки отражают национальные особенности и культурные ценности народа, и это находит отражение в устном фольклоре.

Сравнивая русские и узбекские пословицы и поговорки, можно выявить сходства и различия в мировоззрении и ценностных ориентациях этих народов. Например, если в

⁴ <https://vseskazki.su/ushinskij-rasskazy/ne-plyuj-v-kolodets-prigoditsya-vody-napitsya.html>

русской культуре уделяется большое внимание труду и его ценности, то в узбекской культуре особое внимание уделяется семье, гостеприимству, дружбе и уважению к старшим.

Изучение пословиц и поговорок русского и узбекского языков позволяет лучше понять языковую культуру этих народов и их особенности. Отличия в мировоззрении и ценностях, отраженные в этих языковых единицах, являются важным элементом межкультурного взаимопонимания и содействуют разви-

тию лингвокультурологии лингвистической антропологии.

Список использованной литературы:

1. Даль В.И. Сборник пословиц русского народа. – Т.2 . – М. «Художественная литература», 1989.
2. Крылов И.А., Сочинения в двух томах, – Т. 2. – М.: Гослитиздат, 1955.
3. <https://vseskazki.su/ushinskij-rasskazy/ne-plyuj-v-kolodets-prigoditsya-vody-napitsya.html>.

TAMADDUN NURI

FILOLOGIYA

UDK: 8-81(81-13)

THE DEVELOPMENT OF CULTURAL AWARENESS AMONG STUDENTS IN PHILOLOGICAL HIGHER EDUCATION ESTABLISHMENTS THROUGH PODCASTS

Annotatsiya: *Ushbu maqolada filologik oliy ta'lim muassasalari talabalari o'rtasida xorijiy mamlakatlar madaniyatidan xabardorlikni oshirishda podkastlardan foydalanishning samaradorligi o'rganiladi.*

Kalit so'zlar: *madaniy muhit, ijtimoiy muhit, madaniyatlararo o'xshash va farqli jihatlar, stereotiplar, globallashuv, lingvomadaniy kompetensiya.*

Аннотация: В этой статье рассматривается эффективность подкастов в развитии культурной осведомленности среди студентов. Его цель — подчеркнуть потенциальные преимущества интеграции подкастов в образовательную среду.

Ключевые слова: культурная среда, социальная среда, межкультурные сходства и различия, стереотипы, глобализация, языковая и культурная компетентность.

Annotation: This article evaluates the effectiveness of podcasts in promoting cultural awareness among students by emphasizing the benefits of integrating podcasts in educational settings.

Key words: cultural environment, social environment, intercultural similarities and differences, stereotypes, globalization, linguistic and cultural competence.

In today's interconnected world, fostering cultural awareness and understanding similarities and differences among various cultures is more important than ever. As educators seek innovative ways to engage students and broaden their horizons, podcasts have emerged as a powerful tool. With their diverse range of content and accessibility, podcasts offer a unique platform for students to explore different cultures, perspectives, and narratives. In this article, we will discuss about the ways in which podcasts can contribute to students' cultural awareness and the benefits they bring to the educational landscape.

Charos
UMMATKULOVA,
Samarkand state
institute of Foreign
languages, PhD
researcher

Cultural awareness is the state of being cognizant, acknowledging, and appreciating the distinctions and richness of various cultures. It entails understanding and respecting diverse customs, traditions, beliefs, values, and perspectives. “It is of crucial importance to be aware that, function to different cultures, the meaning that people give to certain activities could be different from your own; even when we speak about table manners, or dress code” (Constantin, Elena Claudia & Cohen-Vida, Marion-Ivonne & Popescu, Alexandra, 2015). In the current global marketplace, in order to get a job in an international company besides speaking a foreign language one has to be familiar with “best practices in international settings, to recognize cultural differences, to overcome ethnocentrism, to develop effective intercultural communication skills, to be familiar with codes of ethics, etc” (Constantin, 2009).

By embracing cultural awareness, individuals can navigate cultural differences with respect, avoid misunderstandings, and foster understanding and collaboration among diverse communities. “Cultural pluralism implies the acceptance of the other, tolerance, plural coexistence, but with the possibility to sustain your own opinion” (Constantin, 2013).

The results of the comprehensive review, which investigates the development of cultural awareness among students in philological higher education establishments through the integration of podcasts in university classes, can vary depending on the findings of the selected articles. Here are some possible outcomes of the analysis:

Diverse Voices and Perspectives: One of the significant advantages of podcasts is their ability to showcase a multitude of voices and perspectives. Students can immerse themselves in podcasts hosted by individuals from various cultural backgrounds, ethnicities, and regions. For example, websites like “NPR Podcasts” (<https://www.npr.org/podcasts>) and “TED Talks” (<https://www.ted.com/podcasts>) offer a wide range of podcasts with diverse hosts and speakers. By listening to these diverse voices, students gain insights into different ways of thinking, living, and experiencing the world. They are exposed to narratives that challenge their preconceived

notions and expand their understanding of cultural diversity. “For instance, we have personally integrated extracts from podcasts such as “Ted Ed”, “Global News”, and “Morning Stories” to inject excitement into our lessons” (Charos, 2023). Kenneth Beare (2005) points out, “podcasting is especially interesting for English learners as it provides a means for students to get access to ‘authentic’ listening sources about almost any subject that may interest them”. Podcasts can be used as supporting materials along with the course materials to develop students’ proficiency in English (Istanto, 2011; Lee & Chan, 2007). Additionally, podcasts can be chosen based on their relevance to the curriculum, making them a valuable educational resource. There are several popular examples:

1. *Spotify Podcasts* (<https://www.spotify.com/podcasts/>).
2. *Apple Podcasts* (<https://www.apple.com/apple-podcasts/>).
3. *Stitcher* (<https://www.stitcher.com/>).

4. *Radiotopia* (<https://www.radiotopia.fm/>). These podcast networks that host a collection of independently produced shows. They offer diverse contents, including storytelling, culture, history, science, social issues, and more, with a focus on quality and creativity through which students can get introduced to the differences among accents and regional diversity in English pronunciation.

Cultural Narratives and Stories: Podcasts provide a platform for cultural narratives and stories to be shared and celebrated. Podcasts as supplementary materials help learners pay attention on the podcast content, and encourage them to listen to podcasts both from top-down and bottom-up perspectives (Hawke, 2010). They learn about the traditions, customs, and values that shape people's lives, fostering a deeper connection to the global community. The teaching of the target culture has to serve the development of cross-cultural communication. Furthermore, podcasts can be used as valuable sources to make students aware of the following other aspects of English speaking countries:

Cultural Environment: ESL/EFL students can gain insights into a country's cultural environment by listening to a podcast episode that explores the history and significance of traditional

festivals like Diwali in India or Hanami in Japan. Such episodes delve into the customs, rituals, and values associated with these celebrations.

Social Environment: Podcasts featuring interviews with local residents of bustling cities like New York or Tokyo provide ESL/EFL students with glimpses into the social environment. Through these interviews, students can learn about urban lifestyles, transportation systems, and the unique challenges and opportunities that arise in densely populated areas.

Intercultural Similarities and Differences: ESL/EFL students can explore intercultural similarities and differences by listening to podcast episodes that compare and contrast wedding traditions across different cultures. For example, they may compare Western-style weddings with traditional Chinese weddings, examining the significance of ceremonies, rituals, and customs in various cultural contexts.

Stereotypes: Podcast series that challenge stereotypes about specific countries or cultures, such as “Breaking Stereotypes: Stories from the Middle East”, offer firsthand accounts and personal narratives that debunk common misconceptions. These podcasts promote a more nuanced understanding of the target culture and encourage listeners to question and overcome stereotypes.

Globalization: Podcast episodes discussing the impact of multinational corporations on the global economy introduce ESL students to the concept of globalization. They explore how companies like Apple or Coca-Cola have expanded worldwide, influencing consumer behavior, cultural exchange, and economic interconnectedness on a global scale.

Linguistic Competence: Language learning podcasts that focus on improving listening skills expose ESL students to authentic spoken language. Through dialogues, interviews, or storytelling in the target language, students can practice comprehension, familiarize themselves with native accents, and learn expressions commonly used by native speakers. Moreover, podcasts provide students with a more authentic and personal experience to learn various skills of English language (Li, 2012). Participants of Li’s (2012) study stated that they enjoyed listening to

podcasts and showed willingness towards this new technology in developing their language skills.

Cultural Competence: Podcasts featuring discussions on cultural taboos and etiquette in the target country enhance ESL students’ cultural competence. Moreover, cultural and contextual factors influence the linguistic expressions and emotional norms within a given society, further highlighting the bidirectional relationship between language and emotions (Narzikulova, 2023). Here are a few podcasts that specifically focus on intercultural similarities and differences along with cultural competence in the workplace:

“The Global Mom Show” - Hosted by Mary Grace Otis, this podcast explores the experiences of globally-minded moms living in different countries.

“The Culture Matters Podcast” - Hosted by Chris Smit, this features interviews with experts in the field, sharing insights and stories that promote cross-cultural understanding.

“The Melting Pot” - Hosted by Dominic Monkhouse, this podcast focuses on the experiences of immigrants and explores the challenges, successes, and cultural adjustments faced by individuals who have moved across borders.

In conclusion, podcasts can inspire curiosity and motivate students to explore and learn more about different cultures independently. By providing a rich source of engaging and accessible content, podcasts can encourage students to further research and delve into topics of interest, expanding their cultural knowledge beyond the classroom.

References:

1. Constantin, Elena Claudia & Cohen-Vida, Marion-Ivonne & Popescu, Alexandra, (2015). Developing Cultural Awareness. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*. 191. 696-699. 10.1016/j.sbspro.2015.04.228.
2. Constantin, E. C., (2009), Recognizing Culture in the World of Business, in *Proceedings of Professional Communication and Translation Studies*, Vol 2 (1ö2), Editura Politehnica, Timișoara, 25- 28.
3. Constantin, E. C., (2013), Intercultural Management within the European Union Context, *Proceedings of Professional Communication and*

Translation Studies, Vol. 6 (102), Editura Politehnica, Timișoara, 89-94.

4. Charos, U. (2023) 'Advantages of integrating podcasts in the English Language classroom', American Journal of Philological Sciences, 3(12), pp. 37-44. doi:10.37547/ajps/volume03issue12-07.

5. Hawke, P. (2010). Using internet- sourced podcasts in independent listening courses: Legal and pedagogical implications. Jalt CALL Journal, 6(3), 219-234.

6. Instanto, J.W. (2011). Pelangi Bahasa Indonesia podcast: what, why and how? Electronic

Journal of Foreign Language Teaching, 8(1), 371-384.

7. Li, H. C. (2012, February). Using podcasts for learning English: Perceptions of Hong Kong Secondary 6 ESL students. ELT World Online, 4, 78-90.

8. Narzikulova, M. (2023). Language, Cognition, and Emotional Regulation: An Exploration of the Interplay. Journal of Language Pedagogy and Innovative Applied Linguistics, 1(4), 109-114. <https://doi.org/10.1997/y0agdk> 25.

TAMADDUN NURI

FILOLOGIYA

UDK: 398. 831

O'ZBEK VA TURK ALLALARIDA QO'LLANILGAN GUL VA NUR BILAN BOG'LIQ TROPLARNING (ISTIORA) BADIY VAZIFADORLIGI

Annotatsiya: Odatda, badiiy asarning qimmatini uning badiiy tasvir vositalaridan nechog'lik mohirona foydalanganligi bilan o'lchanadi. Xalq og'zaki ijodida esa, xalqning boy leksikasi, teran tafakkuri she'riy misralarda jilolanadi. Onalik folklori namunalari bo'lmish alla matnlarida ham o'zbek va turk onalari farzandlarini o'zlari eng munosib ko'rgan go'zalliklarga qiyoslaydilar.

Kalit so'zlar: poetic bezak, ko'chim, yorqin, yulduz, oy, nargiz.

Аннотация: Обычно ценность произведения искусства измеряется тем, насколько умело оно использует средства художественного изображения. В фольклоре богатый словарный запас и глубокое мышление народа шлифуются в поэтических стихах. Узбекские и турецкие матери сравнивают своих детей с красивыми явлениями, которых они считают самыми достойными в текстах алла, являющихся образцами фольклора материнства.

Ключевые слова: поэтическое оформление, переход, яркая, звезда, луна, нарцисс.

Abstract: Usually, the value of a work of art is measured by how skillfully it uses the means of artistic representation. In folklore, the rich lexicon and deep thinking of the people are polished in poetic verses. Uzbek and Turkish mothers compare their children to the beauties they consider the most worthy in alla texts, which are examples of motherhood folklore.

Key words: poetic decoration, bright, star, moon, daffodil.

**Shamsiya
EGAMBERDIYEVA,**
Namangan davlat
pedagogika instituti
o'qituvchisi

Kirish. Onalik folklori namunalari allalar ham chuqur falsafiy fikr va yuksak mantiq kuchi bilan, shuningdek, mayin lirizmi, tabiiy ohanraboligi bilan kishini o'ziga maftun etadi. Allani har bir ona kuylaydi. Uning qo'shiq aytishga qobiliyati bormi, yo'qmi, vokal imkoniyatlari qay darajada? U so'z san'atkori sifatida o'zini namoyon qila oladimi? Onalar alla kuylash jarayonida bularning hech birini o'ylamaydi. Onaga bu bir martalik ijod Yaratgan tomonidan tortiq qilingan in'omdir. Ona bu jarayonda o'zligini unutadi, farzandini erkalaydi, ammo tafakkur chegarasini ham unutmaydi. Maxsus badiiy tasvir vositalarini o'z o'rnida qo'llash, uni g'oyaviy-badiiy maqsadga xizmat qildirish — so'z san'atkorlaridan o'ziga xos mahorat talab qiladi. Ona esa, o'z improvizatsiyasi bilan bu mahorat bosqichini bosib o'tadi. “Adabiy asarda so'z asl yoki ko'chma ma'noda qo'llaniladi. Agar asar tilida so'z asl ma'noda emas, balki ko'chma ma'noda qo'llanilgan bo'lsa, u maxsus badiiy tasvir vositasi hisoblanadi” [BoboyevT.Adabiyotshunoslik asoslari. –B. 324].

Tadqiqot metodologiyasi. Ko'chimlar she'riy nutqni boyitadi, unda yangi mazmunni ifodalovchi yangi so'z yoxud so'z birikmasini yaratadi. “Ikki predmet yoki hodisani chog'ishtirish, o'xshatish troplarga asos qilib olinadi. Ya'ni predmet yoki voqea-hodisa haqida aniq, yorqin tasavvur hosil qilish uchun unga boshqa bir predmet yoki voqeaning belgisi ko'chiriladi, o'xshatiladi”. [Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. –B. 325]

O'zbek va turk xalq og'zaki ijodida ham onalik folklori xalq onalarining sezimlari, tuyg'ulari, ichki kechinmalari bilan istioralanib borgan. Onalar aziz jigarbandlarini bir qarasang, oyga, yulduzga; bir qarasang gulga, lolaga qiyoslaganlar. Onalik folklorida gul bilan, nur bilan, chorvachilik bilan bog'liq istioralar mavjud. Nafaqat o'zbek xalq allalarida, ko'pgina turkiy xalqlar, jumladan, turk, qozoq, qirg'iz, ozarbayjon va tatar xalq allalarida ham bunday istioralar ko'plab uchraydi.

Istiora – arabcha “qarzga olish” ma'nosini bildirib, allalarda onalarning farzandini erkalash asnosida uni turli atamalar bilan atashi asnosida yuzaga chiqadi. Biz tadqiqotimizda mavzu nuqtayi nazaridan istioralarning quyidagi turlarini farqlashga harakat qildik:

Millati va nomlanishi	Gul bilan bog'liq istioralar	Nur bilan bog'liq istioralar
O'zbek allalari	Gulim, lolam, rayhonim, gulg'uncham, atirgulim	Yulduzim, kunduzim, shamchirog'im, oyim, chirog'im, quyoshim
Turk ninnilari	Gülüm, nazlı gülüm, nergis çiçeği, gonca gülüm	Yıldızım, gündüzüm, çıram, ayım

Tahlil va natijalar. Talay istioralar osmon jismlari va yorug'lik manbalari vositasida yuzaga chiqadi. Ona oyning derazadan mo'ralashiga qarab yarim tun bo'lganini, o'zining charchagan va beholligini tasvirlab, bolasini “qo'zim” deb erkalaydi. Shu bilan birgalikda farzandi uning uchun barcha quvonch va shodliklar sababchisidir. Qalbidagi yorug'lik farzandi yonida bo'lganidan. Shu sababli uni “kunduzim” deb chaqiradi:

*Ko'kda oy yarqiraydi, alla,
Derazadan qaraydi, alla.
Ko'zlaringni yumgin, qo'zim,
Yot quvonchim, **kunduzim**, alla [4].*

Turk allalarida ham jigarbandini xuddi shunday “yulduzim”, “kunduzim” deb istioralash ko'p kuzatiladi:

*Uyu kuzum, **yıldızım**,
Kara gözüm, **gündüzüm**, ninni,
Apağimsın, canımsın,
Gönlümde huzurumsun, ninni [7].*

Ona farzandini uxlatish jarayonida uning ikki chaqnoq ko'zlarini yulduzga qiyos etadi. Shuning uchun ham “qora ko'zim” sifatlashini kunduz so'zi bilan birgalikda qo'llaydi. Yulduzda ham, kunduzda ham nur elementlari bolaning ko'zlariga nisbat beradi. Bola ona hayotini yoritib unga nur beruvchi manba hamdir. Go'dagi borligi uchun ham onaning ko'ngliga huzur kiradi. “*Apağım*” sifatlashi ham barcha turkiy xalqlar uchun bolani erkalashda qo'llaniladigan umumiy sifatlashdir. Har bir inson farzandi dunyoga kelar ekan, unga yaxshi tarbiya berishni, el-yurt koriga xizmat qiluvchi farzand o'stirishni niyat qiladi. Farzandi yuzini oydin qilishini tilab uni “yuz

yorug'im" deb ataydi. Shu bilan birgalikda farzandini hayotining yorug'lik manbayi shamchiroqqa mengzab, o'zini shu chiroq atrofida giryon aylanayotgan parvonaga qiyoslaydi:

*Yuz yorug'im, bek bolam, alla,
Parvonalar bo'layin, alla.
Ko'z qarog'im, **chirog'im**, alla,
Giryonalar bo'layin, alla.*

*Bolam-a, xumorim-a, alla,
Bo'ynimda tumorim-a, alla.
Qorong'u kechalarda, alla,
Yongan **chirog'im-a**, alla [4].*

"Chirog'im" istiorasi turk ninnilarida ham "**çıram**" tarzida uchraydi.

*Sen gülşenim, bağımsın, ninni,
Dayanacak dağımsın, ninni,
Karanlık gecelerde, ninni,
Yaktığım, **çıramsın**, ninni [7].*

Ona farzandini gular, ungan go'zal bog'ga qiyoslab, butun kelajak orzularini u bilan birga quradi. Farzandi uning suyangan tog'i, nafaqat qorong'u kechalarda, balki umrining "kecha"larida-qayg'u, iztiroblarida – ham farzandi unga yo'lchi yulduz bo'lib hayotini yoritib boradi.

Farzand – ona hayotining nafaqat mazmuni, balki, hayotining eng og'ir kunlarida unga kuch beruvchi madad, dard chekkanida ovunchoq. U o'zining hayotining zulmatga botganini yaxshi biladi. Shu zulmat ta'sirida ikki ko'zi ham ezguliklarni ko'rmay qolgan. Zulmatni yorib chiqishida unga oy, yulduz kabi farzandi yordamga keldi. Shu sabab ona uni "ikki ko'zim" deb ataydi.

Umumturkiy xalqlarning barchasida bolani erkalashda nur tafsilidan foydalanish kuzatiladi. Oy – yorug'lik, ezgulik timsoli. Turk onasi bolani tog'ridan tog'ri onadan "**oy**" tug'ildi deb ta'riflaydi.

*Dandini dandini danadan,
Eksilmesin aradan,
Bağışlasın yaradan,
Bir **ay** doğmuş anadan [7].*

"Dandini dandini..." deb boshlanuvchi an'anaviy turk allalaridagi "dandini" so'zi fransuzcha "dandiner" – "tebratmoq" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, turk shevasida fonetik o'zgarishga uchragan.

O'zbek xalqi orasida azaldan bolani gul-u yaproqqa o'xshatish tamoyili bor. Bu, birinchidan, bola va gulning ifori bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchidan, bolada ham, gulda ham navqironlik, rivojlanish va o'sish sur'ati bor. Shuning uchun onalar farzandini "gul-u lolam" deb ataydi.

*Uxla, erkam, ol orom,
Alla, alla, jon bolam,
Mendan zuryod, mendan nom,
Bog'da ochilgan **lolam**, alla [4].*

Ona erkatoy farzandi timsolida o'zining umri davom etajagini biladi. Uni bog'idagi gul-u loladay go'zal kamolga yetishiga umid qiladi.

*Benim yavrum sağ olsun ninni,
Ninni dersem dağlar uyur,
Dağlardaki laleler büyür,
Benim yavrum şimdi yürür ninni [7].*

Onalar o'z allalarida farzandlariga baxt, sog'lik, omad tilaydilar. Boshlari tog'larday tik bo'lishini tilab, tog'lardagi lolalar yanglig' farzandi kamoli ham go'zallik kasb etishiga umid bildiradi.

Folklorshunos M.Yoqubbekova ta'kidlaganidek: gulning semantik jihatdan farzand tushunchasini anglatishida undagi go'zallik, noziklik, xushbo'ylik, mutanosiblik xususiyatlari muhim rol o'ynaydi. Muhim moslik shundaki, go'dak ham, gul ham o'sish, o'zgarish, taraqqiyot va yetilish jarayonining boshlang'ich nuqtasidir. [Yoqubbekova M. O'zbek xalq qo'shiqlarida gul timsoli/ Til va adabiyot ta'limi, -Toshkent. 2003. №4] Shuning uchun ham allalarning ko'pchiligida farzandga "gulim" deb murojaat qilinadi. Turk allalarida ham ayni holatda bolani gulga, chechakka, bulbulga qiyoslash o'rinlari uchraydi.

*Kolumdan kolbağım düştü,
Sevim sevdam sana düştü,
Ağa baban şehit düştü,
Ninni nazlı gülüm ninni! [7]*

Ona turmush o'rtog'idan, katta farzandidan ayrilganini xuddi qo'ldan qo'lqopi tushib ketgani bilan xarakterlaydi, bor umidini shu farzandiga qadaydi. Bolasini bog'lardagi sunbulga, gul yonidagi bulbulga qiyoslaydi.

*Bahçelerde sümbül yavrum,
Gül dalında bülbül yavrum
Hemen ağlayıp durma,
Anan yiizün güldür yavrum [7].*

O'zbek onalari esa, bolaning yuzini oyga, ko'zlarini yulduzlarga, o'zini esa g'unchaga tashbehlaydilar. Ona ota-onani tog'ridan tog'ri gulga qiyos etadi. Farzand esa, g'uncha. Chunki unda ham gulning, ham g'unchaning hayoti yashiringan:

*Oymoma yuzing, alla,
Yulduzlar ko'zing, alla.
Ota-onang gul bo'lsa, alla,
G'unchasi o'zing, alla [4].*

G'uncha hali oshkor bo'lmagan sir-asror, to'la namoyon bo'lmagan go'zallik ramzidir. [Mingboyeva D. Timsollar tilsimi. –T. “Adabiyot”, 2022. B 57] Farzandini g'unchaga tashbehlash turk onalarida ham ko'p uchraydi.

*Uyu gözlerin süzülsün,
Kipriğine inci dizilsin,
Alnına hayır yazılsın,
Ninni gonca gülüm, ninni [7].*

Turk onasi esa, avvaliga farzandini gulga qiyos etadi-yu, bu fikridan tezda qaytadi. Chunki gulning umri oz, faqat yoz oylaridagina ochiladi. Ona farzandiga mangu boqiylik tilaydi.

*Nennile desen ne halolu,
Gülle açılı yaz olu,
Ben gülüme gül demem,
Gülün ömrü az olu,
Nenni yavrum nenni [4].*

Xulosa. Onalar allalarini qaysi tilda kuylamasinlar, bu qo'shiqlar zuvalasi muhabbat bog'ining tuproqlaridan qorilgandir. Har bir millat onalarining allalarida farzandini gulday chiroy ochishiga, nurday ilqlik, baxt, quvonch olib kelishiga ishonch motivlari yetakchilik qiladi. Allalar nafaqat ijtimoiy ong mahsuli, balki, ona ruhiyatining bo'rtma, qabariq tasvirlaridir. Millat shoirlarini millat onalari tarbiyalaydilar. Alla misralaridagi bu tashbeh-u, o'xshatishlar, onalarning shoirona sajiyasi va saviyasi xalq iqtidorlari badiiy ijodida ikkinchi umrini yashaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. –B. 324.
2. Yoqubbekova M. O'zbek xalq qo'shiqlarida gul timsoli/ Til va adabiyot ta'limi,-Toshkent. 2003. №4.
3. Safarov O. O'zbek bolalar folklori, -Toshkent - 2007, 32 bet.
4. Eng sara allalar. Toshkent, Adabiyot uchqunlari, 2017.
5. Mingboyeva D. Timsollar tilsimi. –T. “Adabiyot”,2022. B 57.
6. Мумтоз адабий асарлар ўқув луғати. Ж.Лапасов. – Тошкент, “Ўқитувчи” нашриёти, 1994. – Б. 84; 179; 192.
7. <https://dergipark.org.tr>

JAMIYAT SIYOSIY MADANIYATIDA HUQUQIY QADRIYATLARNING O'RNI

Annotatsiya: Ushbu maqola siyosiy madaniyatning keng doirasidagi huquqiy qadriyatlarning hal qiluvchi va ko'pincha e'tibordan chetda qoladigan o'lchovlarini o'rganadi. Huquqiy qadriyatlar va siyosiy madaniyat o'rtasidagi murakkab o'zaro bog'liqlikni o'rganish ijtimoiy normalar, e'tiqodlar va amaliyotlarning Qonunchilik bazasi bilan qanday shakllanishi haqida tushuncha beradi. Multidisipliner yondashuvni qo'llagan holda, ushbu tadqiqot huquqiy qadriyatlarning jamiyatning siyosiy madaniyatiga ta'sirini o'rganadi, huquq va ijtimoiy normalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarga oydinlik kiritadi.

Kalit so'zlar: huquqiy qadriyatlar, siyosiy madaniyat, jamiyat, normalar, huquq, boshqaruv.

Аннотация: В этой статье исследуются важные и часто упускаемые из виду аспекты правовых ценностей в широком спектре политической культуры. Изучение сложных взаимосвязей между правовыми ценностями и политической культурой дает представление о том, как социальные нормы, убеждения и практики формируются и формируются с помощью законодательной базы. Применяя междисциплинарный подход, данное исследование исследует влияние правовых ценностей на политическую культуру общества, проливает свет на взаимодействие права и социальных норм.

Ключевые слова: правовые ценности, политическая культура, общество, нормы, право, управление.

Annotation: This article explores the decisive and often overlooked measures of legal values in a wide range of political culture. The study of the complex interdependence between legal values and political culture provides insight into how social norms, beliefs and practices are shaped and shaped by the legislative framework. Using a multidisciplinary approach, this study explores the impact of legal values on the political culture of society, clarifying the interactions between law and social norms.

Key words: legal values, political culture, society, norms, law, management.

Siyosiy madaniyat shaxslar va jamoalarning siyosiy tizimni idrok etish va ular bilan o'zaro munosabatlarini shakllantiradigan umumiy e'tiqodlar, qadriyatlar va munosabatlarni o'z ichiga oladi. Shu nuqtayi nazardan, huquqiy qadriyatlar siyosiy madaniyat dinamikasiga ta'sir ko'rsatishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ushbu maqola huquqiy qadriyatlar va siyosiy madaniyat o'rtasidagi murakkab aloqalarni ochishga qaratilgan bo'lib, mavjud adabiyotlar, turli metodologiyalar va empirik dalillarga asoslangan keng qamrovli tahlilni taklif etadi.

Mavjud adabiyotlarni har tomonlama ko'rib chiqish huquqiy qadriyatlar va siyosiy madaniyat o'rtasidagi nozik munosabatlarni tushunishda bo'shliqni ochib beradi. Olimlar huquqiy tizimlarning ijtimoiy me'yorlarga ta'sirini o'rganishdi, ammo huquqiy qadriyatlarning siyosiy madaniyatga qanday kirib borishi va shakllanishiga qaratilgan tahlil muhim ahamiyatga ega. Mavjud tadqiqotlar ushbu tadqiqot uchun asos bo'lib, huquqiy qadriyatlar siyosiy xulq-atvor va munosabatlarga ta'sir ko'rsatadigan mexanizmlarni yanada aniqroq o'rganish zarurligini ta'kidlaydi.

**Abror
KOMILOV,**
Urganch davlat
universiteti
mustaqil
tadqiqotchisi

Siyosiy madaniyatdagi huquqiy qadriyatlarning rolini o'rganish uchun aralash usullar qo'llaniladi. Sifatli tahlil chuqur intervyular va huquqiy hujjatlarning mazmunini tahlil qilishni o'z ichiga oladi, miqdoriy usullar esa, huquqiy qadriyatlar va ularning siyosiy munosabatlarga ta'sirini jamoatchilik tasavvurlarini aniqlash uchun so'rovlarni o'z ichiga oladi. Tadqiqot, shuningdek, siyosiy landshaftdagi huquqiy qadriyatlarning evolyutsiyasini kuzatish uchun tarixiy tahlillarga asoslanadi.

Huquqiy qadriyatlar jamiyatning siyosiy madaniyatini shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Siyosiy madaniyat deganda shaxslar va jamoalarning siyosiy tizimni qanday qabul qilishi va o'zaro ta'siriga ta'sir qiluvchi umumiy e'tiqod, munosabat va qadriyatlar tushuniladi. Huquqiy tizimning tamoyillari va ideallari bo'lgan huquqiy qadriyatlar jamiyatning siyosiy madaniyatini rivojlantirish va saqlashga katta hissa qo'shadi. Huquqiy qadriyatlarning siyosiy madaniyatga ta'sir qilishining ba'zi usullari:

- Normativ asos: huquqiy qadriyatlar ijtimoiy xulq-atvor uchun me'yoriy asosni ta'minlaydi. Ular jamiyatda maqbul yoki nomaqbul xatti-harakatlar deb hisoblanadigan narsani aniqlaydilar. Bu, o'z navbatida, odamlarning siyosiy sohadagi huquqlari, majburiyatlarini idrok etishiga ta'sir qiladi.

Normativ asos deganda ma'lum bir kontekst doirasidagi xatti-harakatlarni boshqaradigan va tartibga soluvchi standartlar yoki normalar to'plami tushuniladi. Siz aytib o'tgan kontekstda huquqiy qadriyatlar ijtimoiy xulq-atvor uchun me'yoriy asos bo'lib xizmat qiladi. Keling, ushbu bayonotning asosiy tarkibiy qismlarini ajratamiz:

- Huquqiy qadriyatlar: huquqiy qadriyatlar jamiyat qonunlarida mustahkamlangan tamoyillar, e'tiqodlar va ideallarni qamrab oladi. Ushbu qadriyatlar ko'pincha jamiyatning jamoaviy-axloqiy, axloqiy va madaniy me'yorlarini aks ettiradi.

Normativ asos: normativ baza ma'lum bir jamiyatda maqbul xatti-harakatlarni belgilaydigan standartlar yoki normalarni belgilaydi. Bu harakatlar, qarorlar va siyosatni baholash uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

- Ijtimoiy xulq-atvor: ijtimoiy xulq-atvor jamiyatdagi shaxslarning harakatlari, xulq-atvori va o'zaro ta'sirini anglatadi. Huquqiy qadriyatlar

ta'sirida bo'lgan normativ baza ushbu xatti-harakatni shakllantiradi va tartibga soladi.

Maqbul yoki nomaqbul xulq-atvorni aniqlash:

- Huquqiy qadriyatlar maqbul va qabul qilinmaydigan xatti-harakatlarni aniqlash uchun axloqiy va huquqiy kompasni o'rnatadi. Ular jamiyatning qadriyatlari va umidlariga mos keladigan qonunlarni yaratish uchun asos yaratadi.

Tafakkurga ta'siri:

- Huquqiy qadriyatlarga asoslangan normativ-huquqiy baza shaxslarning siyosiy sohada o'z huquqlari, majburiyatlari va burchlarini qanday qabul qilishini shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Bu boshqaruv va fuqarolik ishtiroki sharoitida adolat va qonuniy deb hisoblangan narsalarni tushunishni shakllantiradi.

Siyosiy soha:

- Huquqiy qadriyatlarning siyosiy sohaga ta'siri ularning boshqaruv qoidalari va tuzilmalarini shakllantirishdagi rolini ta'kidlaydi. Ushbu qadriyatlar qonunlarni yaratish, talqin qilish va ijro etishga, shuningdek, fuqarolarning siyosiy jarayonga jalb etilishi bilan bog'liq umidlariga ta'sir qiladi.

Huquqiy qadriyatlar jamiyatda maqbul xulq-atvor standartlarini belgilash orqali me'yoriy asosni ta'minlaydi. Ushbu ramka shaxslarning o'z huquq va majburiyatlarini, xususan, siyosiy kontekstda idrok etishi va harakatlanishiga ta'sir qiladi. U jamiyatning jamoaviy qadriyatlari va intilishlarini aks ettiruvchi qonunlarni yaratish va amalga oshirish uchun asos yaratadi.

- Hokimiyatning qonuniyligi: huquqiy qadriyatlar siyosiy hokimiyatning qonuniyligiga hissa qo'shadi. Huquqiy tizimlar adolat va tenglik kabi keng tarqalgan qadriyatlarga asoslangan bo'lsa, shaxslar hukumat va uning institutlarini qonuniy deb bilishadi. Ushbu qonuniylik siyosiy tizimning barqarorligi uchun juda muhimdir.

- Ijtimoiy birdamlik: huquqiy qadriyatlar shaxslar va guruhlarini o'zaro munosabatlarida boshqaradigan umumiy tamoyillar to'plamini taqdim etish orqali ijtimoiy birdamlikni rivojlantirishga yordam beradi. Huquqiy qadriyatlar ijtimoiy qadriyatlarga mos kelganda, u birlik va umumiy o'ziga xoslik tuyg'usini rivojlantiradi, ijtimoiy nizolarni kamaytiradi va hamkorlikni kuchaytiradi.

- Qonun ustuvorligi: huquqiy qadriyatlar qonun ustuvorligi tushunchasi uchun asos bo'lib,

qonunlar barcha shaxslar va institutlarga teng ravishda qo'llanilishi kerakligini ta'kidlaydi. Qonun ustuvorligiga qat'iy sodiqlik bashorat qilish, barqarorlik va javobgarlik bilan ajralib turadigan siyosiy madaniyatni rivojlantiradi.

- Shaxsiy huquqlarni himoya qilish: huquqiy qadriyatlar ko'pincha shaxsning huquq va erkinliklarini himoya qilishni ta'kidlaydi. Huquqiy tizimlarning ushbu jihati inson qadr-qimmatini, avtonomiyasini va xilma-xilligini hurmat qilishni targ'ib qilish orqali siyosiy madaniyatni shakllantiradi. Bu shaxs erkinliklari va inson huquqlarini qadrlaydigan jamiyat rivojiga hissa qo'shadi.

- Mojarolarni hal qilish: huquqiy qadriyatlar jamiyat ichidagi nizolarni hal qilish uchun tuzilgan asosni ta'minlaydi. Ular nizolarni tinch yo'l bilan hal qilish uchun bir qator protsedura va mexanizmlarni taklif qilishadi, bu farqlarni zo'ravonlik yoki majburlash orqali emas, balki qonuniy vositalar orqali hal qilish kerak, degan fikrni kuchaytiradi.

- Madaniy o'ziga xoslik va xilma-xillik: huquqiy qadriyatlar jamiyatdagi madaniy o'ziga xoslik va xilma-xillikni aks ettirishi mumkin. Ko'p madaniyatli jamiyatlarda turli guruhlarining huquqlarini tan oladigan va himoya qiladigan huquqiy tizimlar inklyuzivlik va plyuralizmni qadrlaydigan siyosiy madaniyatga hissa qo'shadi. Huquqiy qadriyatlar normalarni shakllantirish, qonuniylilikni rivojlantirish, ijtimoiy birdamlikni targ'ib qilish, qonun ustuvorligini himoya qilish, shaxs huquqlarini himoya qilish, nizolarni hal qilishga ko'maklashish va madaniy xilma-xillikni hurmat qilish orqali jamiyatning siyosiy madaniyati uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Keng qabul qilingan qadriyatlarga asoslangan mustahkam qonunchilik bazasi yanada barqaror, adolatli va uyg'un siyosiy muhitga yordam beradi. Muhokama bo'limi natijalarning oqibatlarini tanqidiy tahlil qiladi, huquqiy qadriyatlarning siyosiy madaniyatning barqarorligi yoki qo'zg'oloniga hissa qo'shish usullarini o'rganadi. Asosiy mavzularga huquqiy ta'limning roli, huquqiy pretsedentning ta'siri va huquqiy tizimlarning ijtimoiy qadriyatlarga ta'sirchanligi kiradi. Bundan tashqari, tadqiqot huquqiy qadriyatlar va siyosiy madaniyat o'rtasidagi

murakkab dinamikaning yaxlit ko'rinishini ta'minlaydigan potensial muammolar va cheklovlarni hal qiladi.

Xulosa qilib aytganda, ushbu tadqiqot huquqiy qadriyatlarning jamiyat siyosiy madaniyatini shakllantirishdagi ahamiyatini ta'kidlaydi. Huquqiy tizim va ijtimoiy normalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar siyosat ishlab chiqish va huquqiy islohotlarga yanada nozik yondashishni talab qiladi. Huquqiy qadriyatlarning siyosiy madaniyatga ijobiy ta'sirini kuchaytirish uchun huquqiy ta'lim axloqiy mulohazalar va ijtimoiy qadriyatlarga e'tiborni o'z ichiga olishi tavsiya etiladi. Siyosatchilar, shuningdek, huquqiy asoslar va ijtimoiy taxminlar o'rtasida uyg'un yashashni ta'minlash uchun qonunlarni shakllantirish va amalga oshirishda kengroq madaniy kontekstni hisobga olishlari kerak.

Ushbu maqola siyosiy madaniyatni shakllantirishda huquqiy qadriyatlarning ajralmas rolini ta'kidlab, huquq va jamiyat chorrahalari to'g'risida rivojlanayotgan nutqqa hissa qo'shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Негрова М.С., Савин С. Д. О понятии политических факторов стабильности изменяющегося общества // Вестник Санкт-Петербургского университета. Социология. 2012. №2. С. 238-246.
2. Указ Президента Республики Узбекистан №ПФ-5618 «О коренном совершенствовании системы повышения правосознания и правовой культуры в обществе» от 9 января 2019 года.
3. Гришин О.Е. Политическая стабильность: понятие, факторы, инновации // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. 2015. №6-1. С. 51-54.
4. Гулиева М.М. Политическая культура женщин как условие социально-политической стабилизации: На материалах Северного Кавказа: автореф. дисс. канд. полит. наук. Ставрополь, 2005. 20 с.
5. Даль Р. Полиархия: участие и оппозиция. М., 2010. С. 288.
6. Дорогой К. Б. Политическая модернизация как фактор стабилизации общества в современной России // Вестник Санкт-Петербургского университета. Социология. 2015. №1. С. 161-167.

BOLONYA KELISHUVI QOIDALARINI JORIY ETISH BO'YICHA XORIJIY TAJRIBA

Annotatsiya: Ushbu maqolada Bolonya kelishuvi qoidalari va uni joriy etish bo'yicha xorijiy mamlakatlarning tajribalari va tartibi tadqiqotchi tomonidan yoritib berilgan. Jumladan, O'zbekiston ham davlatimiz rahbari tashabbusi bilan Bolonya jarayoniga qo'shilishi va shu orqali oliy ta'limni transformatsiya qilish choralari ko'rilayotgani haqida tadqiqotchining fikrlari bayon qilingan.

Kalit so'zlar: transformatsiya, konferensiya, akademik mobillik, integratsiya, ijtimoiy tizim, atribut, kredit – modul.

Аннотация: в данной статье исследователь освещает Болонские правила, а также опыт и процедуры зарубежных стран по их реализации. В частности, по инициативе главы нашей страны Узбекистан принимает меры по присоединению к Болонскому процессу и тем самым трансформации высшего образования.

Ключевые слова: трансформация, конференция, академическая мобильность, интеграция, социальная система, атрибут, кредит – модуль.

Abstract: In this article, the Bologna rules and the experiences and procedures of foreign countries regarding its implementation are covered by the researcher. In particular, Uzbekistan is taking measures to join the Bologna process and thereby transform higher education at the initiative of the head of our country.

Key words: transformation, conference, academic mobility, integration, social system, attribute, credit - module.

Kirish. Yevropa mamlakatlari vakillari 1999-yilda “Yevropa oliy ta’lim hududi” haqidagi deklaratsiyani imzolagani ta’lim sohasidagi yirik burilish davrini boshlab berdi. Yevropaning barcha mamlakatlari hamda qisman Osiyo mamlakatlari ham bu jarayonga qo’shilish istagini bildirib, o’z tashabbuslarini e’lon qildilar. Hozirgi kunda Bolonya jarayonida 49 ta davlat ishtirok etmoqda va o’nlab davlatlar vazirlari konferensiyalarida ishtirok etib, unga qo’shilish uchun sa’y-harakatlar qilmoqda. Jumladan, O’zbekiston ham davlatimiz rahbari tashabbusi bilan Bolonya jarayoniga qo’shilish va shu orqali oliy ta’limni transformatsiya qilish choralari ko’rmoqda.

Shu bilan birgalikda, Bolonya jarayoniga qo’shilib, undan chiqib ketish holatlari ham mavjud. Misol uchun, Rossiya Federatsiyasi bu jarayondan chiqib ketishini e’lon qildi. Rossiya Federatsiyasining Bolonya jarayoniga qo’shilishi va uni tark etishi misolida bu jarayonning tanqidchilarining fikrlarini ko’rib chiqamiz.

Rossiya Federatsiyasi 2003-yildayoq Albaniya, Andorra, Bosniya Gersogovina, Shimoliy Makedoniya, Vatikan va Serbiya bilan bir qatorda Bolonya jarayoniga qo’shilgan va o’z oliy ta’lim tizimini shiddat bilan Yevropa standartlariga moslashtirgan edi. Ana shu davrlarda Rossiya Prezidenti V.Putin buni jahonga integratsiya qilish uchun katta qadam deb atagan edi [1;11-16]. Jumladan, oliy ta’limda o’qish ikki bosqichli: bakalavriat va magistraturadan iborat qilib belgilanib, akademik mobillik

**Tursunoy
ABDURAXIMOVA,**
Andijon iqtisodiyot
va qurilish instituti
“O‘zbek tili va
ijtimoiy fanlar”
kafedrası
o‘qituvchisi

uchun shart-sharoitlar yaratildi. 2022-yilning 11-aprel kuni Bolonya guruhining qarori bilan Rossiya Federatsiyasi bu jarayondan chetlatildi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Rossiyalik pedagog Asya Shteynning quyidagi fikrlari Rossiya Federatsiyasida Bolonya jarayoni bilan bog'liq vaziyatni juda yaxshi tasvirlab beradi: "...Rossiyada Bolonya jarayoni ayrim hammaga ma'lum bo'lgan OTMlardan tashqari mutlaqo ishlamadi. Aksariyat universitetlarda professuraning sa'y-harakatlari bilan dars o'tish uslublari va talabalar bilan munosabatlar eskicha holda saqlanib qoldi. Bolonya tizimi nomigagina amal qildi" [3]. Murakkab ijtimoiy tizim sifatida ta'lim sohasidagi o'zgarishlarni amalga oshirish uchun ma'lum bir muddat va katta resurslar talab qilinadi. Shu bilan birgalikda, tanqidiy tafakkur juda yaxshi rivojlangan oliy ta'lim sohasi, xususan, professor-o'qituvchilar tarkibida amalga oshirilayotgan islohotlarni baholash imkoniyati yuqori. Shu nuqtayi nazardan rossiyalik professorlarning Bolonya jarayonini qizg'in qo'llab-quvvatlamaganini uning samaradorligi yaqqol ko'rinmagani bilan bog'liq bo'lishi ham mumkin. Yuqorida muallif qayd etib o'tganidek, yetakchi oliy o'quv yurtlarida Bolonya jarayoni o'zini oqladi va muvaffaqiyatli tarzda amaliyotga tatbiq etildi. Ancha konservativ qatlam hisoblanmish professor-o'qituvchilarning motivatsiyasi va ishtiyoqi bu kabi o'zgarishlarni amalga oshirishda ma'lum bir rol o'ynashi mumkin.

Yana bir rossiyalik pedagog, kimyo fanlari nomzodi Leonid Asin yozadi: "Rossiyaning Bolonya jarayonidan chiqishi haqidagi bahslar o'ylab topilgan xayolotdir, chunki Rossiya unga qo'shilmagan ham. Kreditlarni to'plash, talabaning o'z o'quv trayektoriyasini yaratish kabi eng muhim elementlar yo'q. Rossiya shunchaki 4+2 tizimini bekor qilyapti xolos" [4]. Bolonya kelishuvining dastlabki yillarida unga qo'shilish imkoniyatlari yuqori bo'lgan shekilli, Rossiya ta'lim tizimida kredit-modul tizimi amal qilmasdan ham bu kelishuvga qo'shila olgan. Aftidan, bu davlatdagi Bolonya jarayonining muvaffaqiyatsizligi kredit-modul tizimi, talabaning erkin o'quv strategiyasini ishlab chiqish imkoniyatidan mahrum etilgani bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Demak, Bolonya

jarayonining barcha atributlarini amaliyotga tatbiq etmasdan turib, ma'lum bir muvaffaqiyatga ega bo'lish murakkab vazifadir. Shu bilan birgalikda, O'zbekistonda ham talabalar o'z ta'lim strategiyasini ishlab chiqish, o'zi zarur deb bilgan fanlarni o'zlashtirishi uchun huquqiy bosqichda tegishli shart-sharoitlar mavjud bo'lsa-da, amaliyotda buning imkoni mavjud emas. Bu esa, jarayonning barcha imkoniyatlaridan foydalanish istiqbollari cheklab qo'yishi mumkin.

Endi masalaning falsafiy tomonlariga e'tibor qaratib, faylasuflar va siyosatshunoslar hamda siyosatchilarning Bolonya jarayoni tanqidiga bog'liq konsepsiyalarini tahlil qilsak.

Rossiyalik faylasuf Aleksandr Shilkovning fikricha, Bolonya jarayoni elita uchun tor mutaxassislikka ega bo'lgan arzon ishchi kuchi tayyorlaydigan tizimdir. Shu sababli bakalavrlarga oliy ta'limda dars berish, ilm bilan shug'ullanish, mas'ul lavozimga saylanish ta'qiqlangan [5;13]. Ushbu qarashlarda qisman haqiqat barga o'xshasa, aslida, ta'limning fundamental vazifalarini to'g'ri talqin qilmaslik orqali muallif o'z qarashlarini isbotlamochi bo'ladi. Buni O'zbekiston misolida ko'rib chiqsak. O'zbekistonda yaqin-yaqingacha oliy ta'lim bilan qamrov 9 foizni tashkil etgan va ularni arzon ishchi kuchi sifatida talqin etish noto'g'ri. Hozirgi ta'lim paradigmasi tor doiradagi mutaxassislarni tayyorlashga ixtisoslashganligi bilan ham ahamiyatlidir. Ayniqsa, ilm-fanning shiddat bilan rivojlanishi va innovatsion rivojlanish yo'li iqtisodiyot uchun tor doiradagi mutaxassislarni talab qilmoqda. Endilikda injener, vrach, o'qituvchi kabi fundamental kasb egalariga talab yo'q. Tizim injeneri, tor ixtisoslik bo'yicha shifokor yoki ma'lum bir sohani chuqur egallagan o'qituvchilargina muvaffaqiyat bilan faoliyat ko'rsatishi mumkin bo'ladi. Shu sababli ham, O'zbekistonda ham bitiruvchilarni ishga joylashtirishda kompetensiyaviy yondashuvga e'tibor kuchayib bormoqda.

Moskva davlat universiteti falsafa fakulteti dekani Vladimir Mironovning fikricha, Bolonya tizimi ta'limning fundamental asoslariga zarba bermoqda. Bolonya tizimi bu orzu, u biror narsani oldindan yozib qo'ymagan, Rossiya esa uning eng yomon variantini ishlab chiqdi. Uning ildizlariga e'tibor bersak, Yevropadagi migrantlarni ta'lim orqali jamiyatga integratsiya qilish uchun

bakalavriat o'ylab topilgan. Shuning uchun ham bakalavriat maktabning uzaytirilgan shaklidir [6;29]. Migratsiya masalasida olimning fikrlariga qo'shilmasdan iloji yo'q. Aynan Yevropada tasvirlangan vaziyat hozirgi kunda O'zbekistonda kuzatilmoqda. Minglab migrantlar aksariyat hollarda past haq to'lanadigan og'ir ishlarda mehnat qilishmoqda. Bunday sharoitda ularni tor mutaxassislikka o'qitish va munosib kasblarda ishlashi uchun shart-sharoit yaratish zarurdir. Ayniqsa, dunyoning rivojlangan davlatlarida ish topishi uchun ham aynan Bolonya ta'lim tizimi nihoyatda qo'l keladi, chunki Bolonya jarayoniga qo'shilgan 49 ta mamlakatlarning barchasida uning ishtirokchilari diplomlarini o'zaro tan olishadi. Shu bilan birga, qayd etish kerakki, bakalavriatning maktabning uzaytirilgan shakli, degan fikrni to'g'ri qabul qilish kerak. Boisi, har qanday ta'lim bosqichi maktabning davomidir. Maktabda berilgan fundamental bilimlar keyinchalik ta'limning boshqa bosqichlaridagi muvaffaqiyati garovidir.

Muhokama. Rossiya Federatsiyasining 2022-yil 24-fevral kuni Ukraina davlatiga bostirib kirganidan keyin Bolonya kengashi tomonidan Rossiya bu jarayondan chetlatildi. Amalda rossiyaliklarning Yevropa davlatlarida ish topishi, Yevropa OTMLariga o'qishini ko'chirishi imkonsiz edi. Shu sababli bo'lsak kerak, ikki tomon ham hamkorlik befoйда ekanini tushnib yetdi. Bu hamkorlikning barbod bo'lishi jarayonini jamoatchilikka ijobiy tarzda yetkazish uchun olimlar va boshqa jamoat arboblari jalb qilingan. Rossiya misolidagi Bolonya jarayonining to'xtab qolishi bo'yicha qisqacha quyidagicha xulosa qilish mumkin:

Birinchidan, Rossiya kabi o'zining ta'lim sohasida ancha mustahkam an'analari bo'lgan davlatlarda Bolonya tizimi implementatsiya qilishi murakkab kechdi. Shu sababli bo'lsa kerak, oliy ta'lim muassasalarida qator muammolar yuzaga keldi. O'zbekistonda esa, mustaqillik yillarida oliy ta'lim eng ko'p islohotlarga uchragan, rivojlangan davlatlar ta'lim tizimining ayrim elementlari olib kelinib, tizim modernizatsiya qilingan. Shu bilan birgalikda, bu o'zgarishlar juda ko'p bo'lgan va oliy ta'lim jamoatchiligi Bolonya tizimini ham xotirjamlik bilan qabul qildi, ya'ni oliy ta'lim tizimida identifikatsiya jarayoni yakuniga

yetmagani transformatsiya foydasiga ishlashi mumkin.

Ikkinchidan, Rossiya Bolonya jarayonining ayrim elementlarini tatbiq etdi. Kredit-modul tizimi, talabani mustaqil o'qitish trayektoriyasini tanlash imkoniyati yaratilmadi. Oqibatda na professor-o'qituvchilar, na talabalar Bolonya jarayonining yutuqlaridan bahramand bo'ldi.

Uchinchidan, Bolonya jarayoni o'zida g'arb liberalizmi elementlarini tashiydi. Murakkab geosiyosiy qarama-qarshilik sharoitida Rossiya o'zining identifikatsion qadamlarini qo'yishga majbur bo'ldi va Bolonya jarayoni mana shu voqelikning mantiqiy davomi edi. Amalda Yevropa mamlakatlari bilan urushayotgan Rossiya ular uchun kadrlar tayyorlab berishi mumkin emas.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, Bolonya jarayoniga qo'shilish va uni milliy darajada tatbiq etish katta sa'y-harakatlarni talab qiladi va bu jarayon shiddat bilan amalga oshirilishi kerak. Shu bilan birga, dunyodagi antiglobalizatsiya jarayoni Bolonya ta'lim tizimiga bo'lgan qiziqishlarni susaytirmoqda.

Bolonya jarayoni yashovchanligini ta'minlash va uni milliy darajada muvaffaqiyatli tatbiq etish unga tanqidiy qarash bilan qarash, mavjud kamchiliklarni baratarf qilish bilan ham uzviy ravishda bog'liqdir. Yevropa ittifoqi moliyalashtirgan "Bolonya jarayonining qora kitobi" Yevropa mamlakatlaridagi Bolonya jarayonining muvaffaqiyatsizliklari haqida hikoya qiladi [7;2005].

Bu boradagi yana bir tajribalarni ko'rib chiqsak. Ispaniya davlati Bolonya kelishuviga qadar oliy ta'lim sohasida juda katta tarixga ega bo'lgan mamlakat hisoblanadi. Dunyodagi dastlabki universitetlar aynan Ispaniyada paydo bo'lgan va shuning uchun professor-o'qituvchilar va talabalar orasida ham ma'lum bir qadriyatlar shakllanib ulgurgan. Ispaniya 1999-yilda Bolonya kelishuviga dastlabkilardan bo'lib qo'shilgan 29ta davlat qatorida bo'lgan. 2007-yilda Ispaniyadagi oliy ta'lim sohasidagi uchta yirik jamoat tashkiloti – Ispan universitetlari rektorlari konferensiyasi, Oliy ta'lim muassasalari profesor-o'qituvchilari federatsiyasi va Davlat oliy ta'lim muassasalari

talabalari tashkiloti o'zining dastlabki xulosasini berdi. Qator xulosalardan birida ta'lim vazirligining Bolonya prinsiplarini joriy etishda shoshilgani qayd etiladi va kataloniyalik talabalarning ushbu jarayonga qarshi turishgani xususida so'z boradi [8;41-53]. Umuman, qayd etib o'tish kerakki, Ispaniyada Bolonya jarayoniga qarshi ta'lim sohasidagi o'zlikni saqlab qolish harakatiga aylanib ketgan. Shu bilan birgalikda, Ispaniyada bakalavriatni bitirgan yoshlarga ish topish masalasi qiyinchilik tug'diradi. Ish beruvchilar asosiy ustuvorlikni magistr'larga qaratdi va davriylik xususiyatiga ega iqtisodiy qiyinchiliklar sharoitida hammaning ham magistraturada o'qish imkoniyati mavjud bo'lmaydi.

Ispaniyadagi Bolonya jarayoni muvaffaqiyatini ta'minlash, akademik jamoatchilikning bu jarayonga ishonchini mustahkamlashda Tempus va Erasmus dasturlarining o'zni katta bo'ldi. Talabalar va professor-o'qituvchilarning o'zaro almashinuv dasturlari kengayishi natijasida Bolonya jarayonining ikki yuqoridagi loyihasida eng faol qatnashadigan to'rt davlatlar (Buyuk Britaniya, Germaniya va Fransiya) qatoriga kirdi.

Natijalar. Ispaniya davlati islohotlar yakunida qator qiyinchiliklarga qaramay, sezilarli muvaffaqiyatga erisha oldi. Ispaniya Lotin Amerikasi davlatlari uchun oliy ta'lim xabiga aylandi va millionlab talabalar kredit-modul tizimidagi qulayliklar tufayli o'z tanlovlarini Ispaniyadagi universitetlar bilan bog'lamoqda. Chili davlatining ta'lim vaziri, Bolonya jarayoni bo'yicha ekspert Xoakin Brunnera ta'kidlaganidek, Bolonya tizimi diplomlarning o'zaro tan olinishi, professor-o'qituvchilar va talabalar muloqotining yangi shaklini "kelajak ishi" deb hisoblagan [9;119-141].

O'zbekistonda ham mustaqillikning ilk yillaridanoq, hali Bolonya kelishuviga erishilmasdan turib, oliy ta'limni jahon andozalari, xususan, Yevropa ta'lim standartlari asosida o'qitishga intilishi namoyon bo'ldi. Jumladan, imtihonlarni test usulida tashkil etish, ta'limning to'lov-kontrakt shakli kabi neoliberal g'oyalar jadallik bilan ta'lim jarayoniga joriy etila boshlandi. O'zbekistonda ham Bolonya jarayoni bilan bir davrda oliy ta'lim ikki bosqichli: bakalavr

va magistraturadan iborat bo'lishi belgilab qo'yildi. Lekin, o'zgarishlar shu bilan to'xtab qoldi va kredit-modul tizimi joriy etilishi qariyb yigirma yilga kechiktirildi. Oliy ta'limdagi kvotalarning cheklangani va xususiy sektor ishtirokining cheklab qo'yilishi natijasida oliy ta'lim sifati ham pastlab bordi. Ayniqsa, oliy ta'limning asosiy harakatlantiruvchi kuchi professor-o'qituvchilarning ilmiy tadqiqotlarni amalga oshirishi, ilmiy darajalarni olish jarayoni ham ancha murakkablashtirildi. Qayta-qayta islohotlar natijasida ilmiy salohiyatning tushib ketishi kuzatildi. Ana shu vaqtda professor-o'qituvchilarning ish haqlari kamligi tizimga bo'lgan qiziqishni susaytirib yubordi. Islohotlarni O'zbekiston bilan teng boshlagan Qozog'istonda vaziyat mutlaqo boshqacha. 2023-yilda e'lon qilingan dunyodagi yetakchi oliy ta'lim muassasalari reytingidan Qozog'istonning 4 ta universiteti joy oldi. Bular: Nazarboyev universiteti — 501-o'rinda; Al-Farobiy nomidagi qozoq davlat universiteti 1201-o'rinda, Gumilyov Yevroosiyo universiteti va Satboyev universitetlari — 1500-dan keyingi o'rinlarda qayd etilgan [10]. Qayd etib o'tish kerakki, 2010-yildayoq Budapeshtda bo'lib o'tgan vazirlar konferensiyasida Qozog'iston Bolonya jarayoniga qo'shilgan edi. Bugungi kunga kelib, Qozog'istonning 19 mingga yaqin fuqarosi dunyoning 35 mamlakatida ta'lim olishyapti va ta'lim, ilm-fan sohasidagi hamkorlik geografiyasi har yili kengayib bormoqda. Chet elda talabalarni o'qitish quyidagicha amalga oshiriladi: xalqaro ta'lim almashuvi; chet el hukumatlari va xalqaro tashkilotlarning stipendiyalari; Qozog'iston Respublikasi "Bolashak" xalqaro stipendiyasi yordamida. Hozirgi kunda Qozog'istonning 50 dan ortiq universitetlari Buyuk Britaniya, Irlandiya, Ispaniya, Chexiya, Germaniya, AQSH va boshqa yetakchi davlatlar universitetlari bilan ikki diplom daraja sistemasida ta'lim olib bormoqda [11].

Qozog'istonning yutuqlari, uning Markaziy Osiyodagi ta'lim xabiga aylanib borayotgani O'zbekistonda ham bu loyihaga qo'shilish imkoniyatlari yuqori ekanini anglatadi. Tizimni korrupsiyadan xoli qilish, ta'lim sifatini yaxshilash va xalqaro hamkorlikni kuchaytirish

orqali belgilangan maqsadga erishish mumkin bo'lad.

Xulosa. Bolonya jarayoniga qo'shilish bilan bog'liq tajribalar Ukraina davlatida ham mavjud. Bu tizimni joriy etish bilan bog'liq jarayonni tahlil etar ekan, ayrim ekspertlar dastlabki bosqichda Bolonya kelishuvidan juda ko'p narsani kutib yuborishganini tan oladi va milliy universitetlar tizimi barbod bo'layotganini tushunib yetishmagan [12;206-213]. Keyinchalik bu jarayon murakkab va juda ko'p sa'y-harakat talab qilishini, Bolonya jarayonining kengayishdan – unga Ukrainaning qo'shilishidan Yevropa mamlakatlari emas, balki Ukraina hukumati va xalqi manfaatdor ekani tushunib yetilgan. Buni esa, Bolonya jarayoni g'arb qadriyatlarining transportirovka qilishdan iborat, deb hisoblaydigan, uni NATONing kengayishi bilan bog'laydigan va g'arb mamlakatlariga qarshi yorliqlar bilan fikrlaydiganlar yaxshi bilishadi. Chunki, biror bir mamlakat ta'lim tizimini isloh qilishga kirishadigan xalqaro tashkilot yoki boshqa davlatni topish qiyin masaladir. Demokratik qadriyatlar qaror topgan davlatlarda bunday aqlga zid qarorlarni qabul qilish va uni hayotga joriy etish uchun na hukumat, na parlament, na muxolifat yo'l beradi.

Ukrainada kredit-modul tizimi joriy etilganining dastlabki yillarida o'tkazilgan so'rovnomalarda quyidagi natijalar qayd etildi. Kredit-modul tizimi fanlarni o'zlashtirishga yordam berishi haqidagi savolga 45 foiz respondentlar ijobiy, 36 foizi salbiy, 18 foyizi javob berishga qiynalishini ma'lum qilgan. Shuningdek, 100 balli baholash tizimini 71/29, semestrni modulga ajratishni 66/34, ikki bosqichli ta'lim shaklini 29/71, talabalarni 15 nafardan ortiq guruhlarda o'qitmaslikni 55/45, o'z ustida ishlashga 28/72 nisbatida munosabatda bo'lgan [13;103-111]. Umuman olib qaraganda, aksariyat respondentlar umumiy vaziyatdan rozi ekanini ko'rish mumkin.

Yuqoridagi xorijiy tajribalardan ko'rinib turibdiki, Bolonya jarayoniga qo'shilish bir tekisda kechmagan. Global o'zgarishlar natijasida undan voz kechish hollari ham mavjud va geosiyosiy o'zgarishlar bilan bog'liq kechmoqda. Ukraina va Qozog'iston kabi davlatlar tajribasi O'zbekistonning Bolonya jarayoniga qo'shilish

imkoniyatlarini oshiradi. Shu bilan birgalikda, mavjud muammolarni to'g'ri tahlil qilish va hal qilish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Богданова Ирина Ивановна. “Отмена болонской системы: проблемы и перспективы высшего образования в россии”. Актуальные проблемы педагогики и психологии, vol. 3, no. 8, 2022, pp. 11-16.
2. Нас и здесь неплохо учат – Троицкий вариант — Наука (trv-science.ru)
3. Ўша манба
4. А.В. Щипков: В переходный период РПУ даст бакалаврам объем знаний, равный специалитету. Патриархия.ru (13 марта 2023). Дата обращения: 13 марта 2023.
5. Мария Хорькова. Философия — бесполезная наука. www.taday.ru (21 октября 2020). Дата обращения: 29 апреля 2023.
6. Thomas Nilsson. The national Unions of Students in Europe. The black book of the Bologna Process. Printed in Bergen, Norway, May 2005.
7. Ермольева Элеонора Георгиевна. “Испания в Болонском процессе”. Современная Европа, no. 4 (48), 2011, pp. 41-53.
8. J.Joaqin Brunner. El Proceso de Bolonia en el horizonte latinoamericano: limites y posibilidades. – “Revista de edication” (Santiago de Chili), numero extraordinario, 2008, - P. 119-145.
9. <https://kun.uz/66000307> - Дунёнинг топ ОТМлари рейтинги эълон қилинди – у нима учун аҳамиятли?
10. <https://www.uzanalytics.com> - Болония жараёни нима?
11. Соколова Ж.В.. “Болонский процесс: украинский аспект” Ученые записки Крымского федерального университета имени В.И.Вернадского. Экономика и управление, vol. 24 (63), no. 1, 2011, pp. 206-213.
12. Мартыш А.А.. “К пятилетию Болонского процесса в Украине” Вісник Придніпровської державної академії будівництва та архітектури, no. 4-5 (145-146), 2010, pp. 103-111.

ЎЗБЕКИСТОНДА СОВЕТ ҲУКУМАТИНИНГ ЕТИМ БОЛАЛАР ҲИМОЯСИ ЙЎЛИДА ОЛИБ БОРГАН СИЁСАТИ

Аннотация: Ушбу мақолада Совет ҳукуматининг 1946-1991-йиллар орасида Ўзбекистонда етим болаларни асраб-авайлаш ва ижтимоий-иқтисодий ҳимоялашда ўз олдига қўйган сиёсати ва унинг етим болаларга кўрсатган таъсири ҳамда оқибатлари, болалар уйларидаги етим болаларнинг маиший турмуш тарзи, шунингдек, мамлакат миқёсида етим болалар кўпайиб боришига сабаб бўлган омиллар танқидий таҳлил қилиниб, ёритиб берилади.

Калит сўз ва иборалар: болалар уйлари, васийлик ва ҳомийлик, гўдақлар уйи, мактаб-интернат, фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш.

Аннотация: В данной статье рассматривается политика советского правительства по сохранению и социально-экономической защите детей-сирот в Узбекистане в период 1946-1991-годов, ее влияние и последствия для детей-сирот, бытовой образ жизни детей-сирот в детских домах, а также рост числа детей-сирот. На национальном уровне факторы, вызвавшие это, будут критически проанализированы и объяснены.

Ключевые слова и фразы: детские дома, опека и попечительство, детский дом, школа-интернат, оформление документов гражданского состояния.

Abstract: In this article, the Soviet government's policy of preservation and socio-economic protection of orphans in Uzbekistan between 1946-1991 and its impact and consequences on orphans, the household lifestyle of orphans in children's homes, as well as the increasing number of orphans at the national level the factors that caused it will be critically analyzed and explained.

Key words and phrases: children's homes, guardianship and sponsorship, children's home, boarding school, writing civil status documents.

**Баҳром
ДЖАЛОЛОВ,
Наманган
давлат
университети
эркин
тадқиқотчиси**

Иккинчи жаҳон урушида ғалабани қўлга киритган Совет Иттифоқининг олдида уруш талофатларини бартараф этиш, вайронагарчиликларни тугатиш, очарчилик ва қийинчиликлардан чарчаган совет халқини тинч қурилиш томонга буриш, уруш оқибатларидан азият чеккан аҳоли қатламларини, айниқса, ота-онасини йўқотган етим болаларни ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ҳимоя қилиш каби долзарб муаммолар тўпланиб қолган эди. Мамлакатда уруш туфайли Болалар уйлари кўпайиб борди, 1945 йил июнь ойига келиб, биргина Наманган вилоятининг ўзида болалар уйлари 27 тадан 32 тага кўпайди ва уларда вилоят бўйича 4476 нафар етим бола қамраб олинган эди [1].

Мамлакат бўйлаб етим болаларни аниқлаш ва ижтимоий ҳимоялаш, шунингдек уларнинг яшаш манзили бўлган болалар уйларини моддий техника базасини янада яхшилаш мақсадида, 1949 йил 24 февралда СССР Министрлар Советининг “Болалар уйлари ишларини янада яхшилаш юзасидан тадбири чоралар тўғрисида” 824-сонли қарори қабул қилинди ва

унга мувофиқ, барча республикалар маориф министрликларига ҳар бир болалар уйларида бадиий ва жисмоний тарбия бериш (музыка, ашула, расмчилик, бадиий ўқиш ва спорт каби) бўйича мактабдан ташқари иш олиб боришни ташкил этиш вазифалари топширилди [2:52].

Болаларни музыка, ашула ва рақс санъатига қамраб олиш ва қизиқтириш мақсадида, 1947 йилда Наманган вилоятида музикачи Болалар уйи ташкил қилиниб, унга болалар уйларида тарбияланаётган музикага лаёқатли болалар танлаб олинди ва уларга ўзбек ва рус музика асбоблари бўйича дарс берилди бошланиб, болаларга миллий музика намуналарини ўргатиш ўрнига, совет мафкурасини тарғиб қиладиган куй-музикаларни ўргатишга кўпроқ эътибор берилганлиги, биринчи ўринда духовой оркестр ташкил этилганлигини кўриш мумкин [3].

Ўзбекистон ССР Министрлар Совети Марказнинг 824-сонли қарорида кўрсатилган талабларни зудлик билан ижросини таъминлашга оид 1949 йил 16 майда 74-сонли қарори қабул қилиниб, унга кўра, болалар уйлари ходимларини ҳар қандай хўжалик ва сиёсий компанияларга сафарбар қилишни ман этиш ҳамда Ўзбекистон ССР соғлиқни сақлаш министрлигига, давлат бюджетдаги болалар санаторияларида бўлган барча бепул йўлланмаларнинг 10 фоизини ажратиш белгиланди [4:55].

Совет ҳукумати етим болалардан, коммунистик руҳда тарбияланган, тузум ғояларига содиқ, ўз жонини аямайдиган, ҳар қандай давлат топшириғини сўзсиз бажарувчи кадрларни тайёрлаш каби, тузум манфаатларига хизмат қилувчи мақсадларни ўз олдига қўйган эди. Бунинг учун тарбияланувчиларни болалар уйларида қочишларига йўл қўймаслик ва қочишига сабаб бўлаётган ҳолатларни бартараф этиш, ички ишлар органлари қошида қочиб юрган ёки дайди, етим болаларни тутиб, вақтинча сақлаш хоналарини ташкил этиш вазифалари қўйилди.

Ота-онаси вафот этган ёки ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилинган ва бошқа сабаблар билан етим бўлиб қолган, вояга етмаган болаларни тарбиялаш, уларнинг шахсий ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш учун васийлик ва ҳомийликни белгилаш юзасидан 1970 йил 19 январда Ўзбекистон Министрлар Советининг “Васийлик ва ҳомийлик органлари тўғрисидаги низоми” тасдиқланди [5:169].

1977 йил декабрда етим болаларни ва ота-онасидан маҳрум бўлиб қолган болаларни ижтимоий тарбиялаш, уларни турмушга ва меҳнатга тайёрлашни такомиллаштириш, ўрта маълумот олишлари учун янада қулай шароит яратиш мақсадида, СССР Министрлар Совети “Етим болаларни ва ота-онасидан маҳрум бўлиб қолган болалар учун умумий таълим мактаб интернатларини ташкил этиш ва болалар уйлари, мактаб-интернатларида моддий таъминлашни яхшилаш тўғрисида” қарори қабул қилинди ва унда Совет Иттифоқи республикаларининг Министрлар Советига зарур бўлиб қолган тақдирда, етим болалар учун I-VIII синфлардан иборат умумий таълим мактаб интернатларини қайта ташкил этиш ҳуқуқи берилди [6].

Совет ҳукумати олиб борган сиёсат қанчалик қатъий бўлмасин, мамлакат бўйлаб етим болалар сони ошиб борди. Агар уруш йилларида икки томонлама тўқнашувлар туфайли, болалар етим бўлиб қолган бўлса, тинч қурилиш ва озиқ-овқат муаммоси маълум даражада бартараф этилган йилларда ҳам, етим болаларнинг жамият орасидаги сони камайиш ўрнига, кўпайиб борди.

Хусусан, Совет болалар уйлари болалар билан тўлдирилди, таҳлиллар шуни кўрсатдики, совет ҳукуматининг ўз халқига нисбатан олиб борган маънавий-мафкуравий хато сиёсати туфайли, жойларда оиланинг мавқеи пасайиб кетиши, ароқхўрлик, гиёҳвандлик, жойларда миллий ва диний кадриятларни инкор этиш, айниқса диний никоҳ масалаларининг “эскилик сарқити” деб қаралиши, диний атеизмнинг тарғиб қилиниши туфайли жамиятда, катталар

орасида ахлокий-тарбиявий айниш ҳолатлари кучайди. Ёшлар ота-оналар хоҳиширодасига бўйсунмай, турмуш қуришлари рағбатлантирилиб, никоҳсиз туғилган болалар ва тарбияси оғир оналарга ҳам имтиёзлар бериш қонунлаштирилди [7:15].

Аёллар томонидан кўчага ва туғруқхоналарга никоҳсиз туғилган болаларини ташлаб кетиш “одатий ҳолга” айланди. Совет ҳукумати эса, чақалоқлар учун ҳам ёпиқ типдаги гўдаклар уйини ташкил этиб, унда ота-онасидан айрилган ёки турли сабаблар билан етим бўлиб қолган 3 ёшгача бўлган гўдаклар жамланиб, ундан сўнг халқ маорифи органлари қарамоғидаги мактабгача бўлган, “Болалар уйлари”га ёки бола асраб олувчиларга топширилди [8:210].

1982 йил 16 декабрда Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг “Ўзбекистон ССР халқ депутатлари район, шаҳар, шаҳардаги район советлари ижроия кўмиталарининг ФХДЁ бўлимлари ва посёлка, қишлоқ ҳамда овул советлари ижроия кўмиталари томонидан фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд қилиш қоидаларини тасдиқлаш тўғрисида”ги 803-сонли қарори қабул қилинди ва унга мувофиқ, никоҳда бўлмаган она тукқан боланинг туғилишини қайд қилишда, агар оталик белгиланмаган бўлса, боланинг фамилияси оналик фамилияси бўйича исми ва отасининг исми онанинг кўрсатмаси бўйича ёзилиши ҳамда ота-оналари номаълум бўлган боланинг фамилияси, исми, отасининг исми, васийлик ва ҳомийлик органининг кўрсатмаси билан ёзилиши, бундай ҳолда туғилиш тўғрисидаги ёзувнинг “Белги учун” графасида “Бола топилган, ота-онаси номаълум” деб ёзилиши кўрсатиб қўйилди [9:241].

Совет Иттифоқида никоҳсиз ёки ва турли сабаблар билан туғилиб, ташлаб кетилган болалар ҳисобига, 1970 йилга келиб, Ўзбекистоннинг ўзида 44 тага етган Болалар уйларида 7161 нафар бола тарбияланган бўлса [10:330], Совет Иттифоқи бўйлаб, 1980-йиллар бошларида жами болалар уйлари 900 тага етди ва унда 105 минг бола қамраб олинди [11:123].

Баъзи бир шахслар орасида никоҳ, оила ва фарзандларни авайлаш каби ахлокий меъёрларни менсимаслик, енгил-елпи турмуш тарзи билан яшаш, ароқ-хўрликка берилиши туфайли, туғилган гўдакларни кўча ва туғруқхоналарга ташлаб кетиш йилдан-йилга кўпайиб борди, жумладан 1984 йил март ойида Тошкент шаҳрида, “Халклар дўстлиги” кўчасидаги бекатга катта рўзғор сумкасига, эгизак чақалоқларни ташлаб кетишгани ҳақида милиция томонидан далолатнома тузилиб, чақалоқлар туғруқхонага топширилди [12:202].

Мамлакат микёсида кўпайиб борган етим болаларни назоратга олиш ва уларни ахлокий жиҳатдан инқироз ёқасига келиб қолган жамиятнинг диққат-эътиборини етим болаларга қаратиш учун 1987 йилда Марказда “Етим болалар билан иш олиб боришдаги жиддий камчиликларни бартараф этиш тадбирлари тўғрисида”ги қарори қабул қилинди ва унга кўра, етим болаларни ижтимоий-моддий қўллаб-қувватлаш мақсадида Совет болалар жамғармасини ташкил этиш таклифи қўллаб-қувватланди ҳамда мазкур жамғарманинг асосий вазифалари этиб, етим ҳамда ота-оналарининг ҳомийлигидан маҳрум бўлган болаларга ҳар тарафлама ёрдам кўрсатиш, Болалар уйлари моддий таъминот базасини мустаҳкамлаш учун давлат, жамоат жамғармалари ва фуқароларнинг шахсий тўловларини бирлаштиришдан иборатлиги, жамғарма фаолиятининг бутун моддий асосини ихтиёрий равишдаги хайр-эҳсонлар ва тўловлар ташкил этиши кўрсатиб ўтилди [13:254].

Ўзбекистонда эса, етим болалар тақдирига, худди Иккинчи жаҳон уруши даврида бўлганидек, замон қанчалик ўзгармасин, бефарқ қарамайдиган инсонлар доимо кўп бўлганлиги, айниқса зиёлилар орасида етимларга бўлган муносабат жуда яхши бўлганлигини кўриш мумкин.

1990 йилда Бухоро вилояти, Пешку туманида истиқомат қилувчи ўқитувчи Роза Ходиева 4 нафар фарзанди бўлишига қарамай, туман халқ таълими бўлимига мурожаат қилиб, ўз хонадонида оилавий болалар уйини ташкил этди ва етимхонадан 5 нафар

болани қабул қилиб, ўз тарбиясига олди [14]. Ўзбек халқининг болаларга эътибори жуда юқори бўлганлиги сабаб, Болалар уйларида етим болалар камайганлигини кузатиш мумкин.

Жумладан, халқ депутатлари Наманган вилояти ижроия кўмитасининг 1990 йил 12 сентябрдаги №204/17 сонли қарорига мувофиқ, вилоят халқ таълими бошқармасига қарашли 8-сон болалар уйини шаҳардаги 26-сонли болалар уйи билан бирлаштириш ва унинг ўрнида ихтисослашган мактаб-интернат ташкил этиш таклифи берилди, бунга сабаб қилиб, 250 ўринли 8-сон болалар уйида атиги 37 нафар бола, 140 ўринли 26-сонли болалар уйида эса, 73 нафар бола қолганлиги туфайли уларни бирлаштириш мақсадга мувофиқ деб ҳисобланди [15:277].

Совет ҳокимиятининг ахлоқсизлик юзага келишида муҳим рол ўйнаган ва етим болалар кўпайишига замин ҳозирлаган маънавий-мафкуравий сиёсати туфайли, юзага келган салбий иллатлар совет империясидан ажралиб чиқиб, ўз истиқлол ва тараққиёт йўлига эга бўлган, Ўзбекистон маънавий ҳаётига оғир мерос бўлиб қолди.

Ўзбекистон Республикаси болаларни, айниқса қизларни исломий қадриятларга асосланган шарқона ва миллий анъаналаримизга ҳурмат руҳида тарбиялаш, аждодларимиз ўғити, нуроний отахон ва онахонлар томонидан таълим-тарбияга етакловчи панд-насихатлари асосида ҳаёт кўникмаларини шакллантириб бориш йўлга қўйилди.

Бу борада маҳалла ва оила ҳамкорлиги, болаларни маънавий жиҳатдан етук ва жисмонан бақувват бўлиб ўсишида оналарнинг масъулиятини ошириш каби таомиллар, ўзбек халқига хос бўлган ибодат, ор-номус тушунчаларини болалар онгига ёшлигидан сингдириб бориш мақсадида тарбия дарслари мактабларда йўлга қўйилди.

Мақсад эса, оила ва никоҳ масалаларига ўсмирлар томонидан совуққонлик билан қарашга йўл қўймаслик, икки ўртада туғилган гўдаклар увол бўлиб

қолишига сабаб бўлган иллатларнинг олдини олиш, меҳрибонлик уйларидаги болаларга моддий-маънавий эътиборли бўлиш ҳамда уларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш бугунги куннинг энг муҳим талабидир.

Зеро Президентимиз Ш.Мирзиёев таъкидлаганларидек: “Меҳрибонлик уйлари”даги болаларни оилага яқин муҳитда тарбиялаш, билимли, касб-ҳунарли ва маънави-ятли, ватанпарвар инсонлар этиб вояга етказиш ҳаммамизнинг муқаддас бурчимиздир” [16:56].

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Сталин ҳақиқати // 1945 йил 8 июль.
2. Вояга етмаганлар ҳақида қонунлар тўплами. Т.: Ўзбекистон, 1969.
3. Сталин ҳақиқати // 1947 йил 3 октябрь.
4. Вояга етмаганлар ҳақида қонунлар тўплами.
5. Ўзбекистон ССР никоҳ ва оила кодексига шарҳлар. Т.: Ўзбекистон, 1975.
6. Совет Ўзбекистони // 1977 йил 29 декабрь.
7. Сафаров О. Маҳмудов М. Оила маънавияти. Т.: Маънавият, 1998.
8. Майстрах К. Лаврова И. Социал гигиена ва соғлиқни сақлашни ташкил этиш асослари. Т.: Медицина, 1979.
9. Ўзбекистон ССР халқ депутатлари посёлка ва қишлоқ советлари. Т.: Ўзбекистон, 1984.
10. Ўзбекистон Совет энциклопедияси. 2-том. Т.: ЎСЭ. 1972.
11. Демографическая энциклопедическая словарь. М.: Советская энциклопедия, 1985.
12. Эгамназаров А. Сургун. Т.: Адолат, 1999.
13. КПССнинг социал сиёсати. /Мигулский К ва бошқ. Т.: Ўзбекистон, 1988.
14. Саодат // 1991, №4.
15. Наманган вилояти давлат архиви. 275-жамғарма, 2-рўйхат, 805-йиғмажилд.
16. Мирзиёев Ш. Янги Ўзбекистон – демократик ўзгаришлар, кенг имкониятлар ва амалий ишлар мамлакатига айланмоқда. Т.: Ўқитувчи, 2021.

TALABALARDA AXLOQIY G'OYALARNI SHAKLLANTIRISHDA KAYKOVUS MA'NAVY MEROSINING O'RNI

Annotatsiya: Ushbu maqolada talabalarda axloqiy g'oyalarni shakllantirishda, Kaykovusning ma'naviy merosini o'rganishning o'rni va roli atroflicha yoritilgan. Jumladan, Unsur ul-Maoliy Kaykovusning odob-axloq kamolotiga yetgan insonning turli hayotiy vaziyatlarda xulq-atvori qanday bo'lishi kerakligi va shaxsini tarbiyalash muammolari haqida fikr yuritgan bo'lib, turli masalalar yuzasidan keng mulohazalarini bayon etgan.

Kalit so'zlar: axloq, bilim, ta'lim-tarbiya, uzluksiz ta'lim, axloqiy sifat, qobiliyat.

Аннотация: В данной статье подробно освещается роль изучения духовного наследия Кайковуса в формировании у учащихся нравственных представлений. В частности, широко обсуждались различные вопросы, касающиеся того, каким должно быть поведение человека, достигшего нравственной зрелости, в различных жизненных ситуациях и проблемы воспитания его личности.

Ключевые слова: этика, знания, воспитание, непрерывное образование, моральное качество, способности.

Abstract: This article highlights in detail the role of Kaykovus in the formation of moral ideas among students, in the study of spiritual heritage. In particular, various issues related to what should be the behavior of a person who has reached moral maturity in various life situations and the problems of educating his personality were widely discussed.

Keywords: ethics, knowledge, upbringing, continuing education, moral quality, abilities.

**Shoira
RAHIMOVA,
Urganch
davlat
universiteti
mustaqil
izlanuvchisi**

Din, jumladan, islom dini o'ziga xos axloq kategoriyalarini yaratmaydi. U xalq tajribasi fondidan "ko'chgan" azaldan shakllangan tushunchalar (yaxshilik, yomonlik, burch, or-nomus, ezgulik, baxt va boshqalar) bilan o'z qiyosini beradi. "Qobusnoma"dagi pedagogik g'oyalar Unsur ul-Maoliy Kaykovusning axloqiy masalalarga shaxsiy munosabati natijasi bo'lib, hayotiy donishmandlik mevasi sifatida e'tirof etilgan, mavjud tarbiyaviy kategoriyalar va shakllangan axloqiy hayot tarziga oid qarashlarning qiyofasi va ijodiy qayta ishlanishi sifatida qaralishi lozim. Turli ijtimoiy qatlamlarda bularning barchasi shaxsning tajribasida o'z aksini topadi.

Mutafakkir-pedagog "Qobusnoma"da bilimli, yuksak axloqli shaxsning asl qiyofasini tasvirlaydi, uni har kim taqlid qila oladigan

axloqiy ideal darajasiga ko'taradi. Har qanday pedagogik ta'limot kelajakka, axloqiy kamolotga intilmasa, u o'zining nazariy va amaliy ahamiyatini yo'qotadi. Demak, Unsur ul-Maoliy Kaykovus pedagogik ta'limotining ahamiyati ham shu yerda. Darhaqiqat, odob-axloq kamolotiga yetgan insonning turli hayotiy vaziyatlarda xulq-atvori qanday bo'lishi kerakligi – "Qobusnoma" asosiga mana shu muhim masalalar qo'yilgan edi. Unsur ul-Maoliy Kaykovusning pedagogik g'oyalariga asoslangan pirovard maqsad har bir shaxsning o'ziga xos hayotiy pozitsiyasini shakllantirishdan iborat.

Unsur ul-Maoliy Kaykovus ta'lim-tarbiyani inson hayotining muhim poydevori sifatida baholagan va uni erta yoshdan boshlashni afzal deb hisoblagan. U ta'limni qudratli kuch deb hisoblagan, lekin uni shaxsni shakllantirishda eng

kuchli usul deb hisoblamagan. Zero, pedagogik ta'sir insonning kecha-kunduz, yaxshi-yomon kabi murakkab va ziddiyatli tabiati bilan chegaralanadi. O'qituvchi bunday qarama-qarshiliklarni hisobga olib, o'quvchini salbiy harakatlar va hayotiy qiyinchiliklarni yengishga tayyorlashi kerak. Darhaqiqat, ta'lim bolaning asta-sekin hayot maktabiga kirishini ta'minlashi kerak. Bunday tarbiya tajribali ustoz tomonidan ustoz va o'quvchi o'rtasidagi yaqin ma'naviy bog'liqlik asosida amalga oshiriladi. Unsur ul-Maoliy Kaykovus ta'lim-tarbiyaning barcha insonlar uchun, xoh u ziyoli daholar, xoh harbiylar uchun keng qamrovli bo'lishini talab qildi. Biroq, Kaykovus, haqiqiy qimmatli bilim (donolik, falsafa) hammaga bo'ysunmaydi. Jumladan, u o'z zulmatini tushunishni istamagan johillarning ilgama qodir emasligiga ishongan.

“Qobusnoma”da Unsur ul-Maoliy Kaykovus ta'lim va tarbiyaning har tomonlama bo'lishi haqida so'z yuritir ekan, o'rta asr an'alarini rivojlantirish maqsadida “tana ishtiyoqi uchun jismoniy tarbiya va sog'lom turmush, ruh ishtiyoqi uchun ilm va hunar”ni o'rganish tarafdori bo'ladi [1].

Unsur ul-Maoliy Kaykovus ta'limga hayot tajribasiga tayyorgarlik sifatida qaradi. Nutq, nazariy fanlarga ritorika, geometriya, astronomiya, musiqa, tibbiyot, qishloq xo'jaligi, savdo, davlat, o'qituvchilik va boshqalar kiradi. Bu ilmfanga singib ketgan umrbod ta'lim haqida. Demak, Unsur ul-Maoliy Kaykovus g'oyalarining hayotiy-ligidan hayratdamiz. Chunki jahon pedagogikasi 1960-yildan boshlab ta'limning umrboqiy (uzluksiz) g'oyalarini jadal rivojlantirmoqda [2].

Zamonaviy sivilizatsiyada bu g'oyalar jahon hamjamiyatidagi ishlab chiqarish tarkibidagi o'zgarishlar, ijtimoiy hayotning baynalmillallashuvi, yangi texnologiyalarning rivojlanishi, axborot, raqamli yo'naltirilgan dunyoga o'tishi bilan bog'liq tub o'zgarishlarga javob sifatida katta ahamiyatga ega. Shuningdek, aholining bilim olishi va malakasini oshirishga, doimiy ravishda yangilanib borishga bo'lgan talablari ortdi. Uzluksiz ta'lim maktab (muassasa) va maktabdan tashqari (norasmiy) ta'lim va tarbiya o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikka, shaxsning umrbod rivojlanishini rag'batlantirishga asoslanadi. Uzluksiz ta'lim deganda maktabgacha, maktabdan tashqari va maktab muassasalari o'rtasidagi uzluksizlik,

mustaqil ta'lim, jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy hayotining faol a'zolarini tayyorlash va qayta tayyorlash tushuniladi. Unda ta'limning bosqichma-bosqich takroriy tizimini ishlab chiqish, maktabdan tashqari ta'lim dasturlarini boyitish nazarda tutilgan.

Ma'rifatparvar olim Unsur ul-Maoliy Kaykovusning oila tarbiyasi haqidagi fikrlari xalq pedagogikasi bilan chambarchas bog'langan. U bolani tarbiyalashda muvaffaqiyatga erishishning turli usullarini taklif qildi: misol, o'yin va mehnat, maslahat, o'rgatish (ta'limot) va ishontirish, tushuntirish va suhbat, maqto'v va rahmat, ayblash va tanbeh, jazo. Biroq, Unsur ul-Maoliy Kaykovus ta'limotida ota-onaning namunasi va nufuzi, suhbat, jazo, maqto'v, nasihat, tushuntirish eng qimmatli tarbiya usuli hisoblanadi. Ayniqsa, bolani erta tarbiyalashda oila boshlig'ining shaxsiy namunasi, uning farzand oldidagi obro'e'tiboriga alohida ahamiyat beriladi. Oila boshlig'i nafaqat oilaning eng katta a'zosi, balki eng aqlli, dono va mehnatkash ham hisoblangan. Uning eng muhim sifati adolatdir. Bahsli vaziyatlarda hatto oilaning boshqa kattalar a'zolari ham maslahat so'rab, unga murojaat qilishardi. Afsuski, bugungi kunda ko'pgina oilalarda ota tarbiyasi, obro'e'tibori chetda qolayotgani sir emas.

Unsur ul-Maoliy Kaykovusning tadbirkorlikning ayrim turlariga oid g'oyalar ham xalq tajribasidan oziqlangan. “...Sanoat, aslida, barcha madaniyatlar ichida eng ulug'i” deb hisoblagan Unsur ul-Maoliy Kaykovus uchun bolani qobiliyatiga ko'ra ma'lum bir kasb turiga moslashtirish, yangicha madaniyatni shakllantirish muhim masalalardan biri edi. Shuning uchun: “O'g'ling yomon bo'lsa, qarg'ama, otalik burchingni bajar va... ta'lim-tarbiyada xato qilma”, deb o'rgatish, tarbiyalash ota-onaning burchi ekanligini ta'kidlaydi. Masalan, Unsur ul-Maoliy Kaykovusning dehqonchilik kasbiga nisbatan: “...Ekish vaqtini o'tkazib yubormaslik uchun chora ko'ring”, “...O'n kun oldin eksangiz, ikki kun keyin ekishda unib chiqqandan ko'ra ancha yaxshi unib chiqadi”, yoki “Keyingi yilning g'amxo'rligi haqida o'ylang, kelajakdagi mahsulotning poydevori bu yil qo'yilishi kerak”, kabi fikrlari xalq nasihatlari bo'lgan “Ertangi kuningni bugun o'yla” yoki “Qishda yozni o'yla” donoligiga tengdir.

Unsur ul-Maoliy Kaykovus “Qobusnoma”-da kasb turlarini sanabgina qolmay, ularning xususiyatlari haqida ham gapirib beradi. Kasbiy ko‘nikmalarni yaxshi va mukammal egallash – hayotning zarurati. Darhaqiqat, har bir guruh va hatto har bir kasbning o‘ziga xos axloqi bor desak, Unsur ul-Maoliy Kaykovus ham turli kasb-hunarlarning turli axloqiy belgilariga ko‘ra nozikliklarini anglash darajasiga yetadi. Kishilar ijtimoiy vaziyatlardagi ijtimoiy roliga ko‘ra farqlanadi va bu vaqtda ularning har birining ma’naviy-axloqiy qiyofasini ochib beradi. Masalan: “...Inson shug‘ullanayotgan har bir ish sanoatdir. Va u bu ishni o‘zlashtirib olishi kerak, shunda undan foyda ko‘radi. Hamma qoidalarini bilishi kerak, kasblarning ko‘p turlari mavjud va ularning har birini alohida ta’riflab bo‘lmaydi”, -deydi. Unsur ul-Maoliy Kaykovus ijtimoiy hayot talablari bilan kishilarning ishlab chiqarish manfaatlari o‘rtasidagi amaliy faoliyatni hisobga olib: “...Barcha turdagi (kasb) uchga bo‘linadi: har qanday kasbga oid fan, yoki kasb-hunar bilan bog‘liq ilm-fan, yoki aql bilan bog‘liq kasb”[4], kasbni aqliy kasb va mehnat kasbiga ajratadi. U umumiy kasbda tirishqoq, ehtiyotkor bo‘lish va ta’lim bilan qanoatlanish haqida ogohlantiradi. Kaykovusning fikricha, bu kasb egasi “...Ehtiyotkor, vazmin, ilmga ishqiboz bo‘ishi, yengil-yelpi, narsaga ishqiboz bo‘masligi lozim; bosiq, tez jahli chiqmaydigan, kech yotadigan, erta turuvchi, ishga to‘ymaydigan bo‘lishi kerak. Ilm olish uchun, ishdan qochmaydi, o‘qiganini yod oladi...”[5]. Qozi bo‘lish uchun esa: “O‘zini tutib turuvchi va bosiq, ayyor va topqir, o‘ta ehtiyotkor va bilimdon, davlat arbobi va diniy savodxon, har bir qabila urf-odati va an‘analaridan, jamiyatning diniy an‘analaridan xabardor bo‘lishi kerak...” Qozi “o‘zini tutuvchi, adolatli, aqlli va mujdahid bo‘lmog‘i lozim”[6].

Unsur ul-Maoliy Kaykovus sof xizmat sifatlarini axloqiy xulq-atvordan ajratmaydi. Kasbiy mahorat va pedagogik qadriyatlarni chambarchas bog‘lab, muftiy bo‘lmoqchi bo‘lsangiz, ma’naviy-axloqiy talablarga amal qilishingiz kerakligi haqida ogohlantiradi. Aftidan, Unsur ul-Maoliy Kaykovus umumiy axloqiy me’yorlar kasbiy faoliyatda kasbiy etika orqali namoyon bo‘lishini va alohida holda ikkinchisiga zid kelmasligini tushunganga o‘xshaydi. Bunday holatda

umumiy axloqiy me’yorlar qo‘shimcha kuchga ega bo‘ladi va inson xatti-harakatlariga ta’sir qiladi. Unsur ul-Maoliy Kaykovus ijodining o‘ziga xosligi shundaki, u nafaqat kasbiy etikaning xususiyatlarini tushunibgina qolmay, balki ularni umumiy axloqiy talablar va kasbiy xizmat ko‘rsatishning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda boshqa kasbiy etika turlari bilan solishtira oldi. U umuminsoniy axloq va kasbiy axloq me’yorlari har qanday kasb vakillarining o‘ziga xos vazifalaridan kelib chiqqan holda talablarga ega ekanligini ham tushunadi. Chunonchi, qozi va muftiyning o‘ziga xos axloqiy meyorlarida ko‘rsatilgan talablar unchalik qattiq emas, faqat har bir kishi bu me’yorlarga rioya qilishi, mehr va hurmat bilan munosabatda bo‘lishi, adolatli va halol bo‘lishi shart. Shubhasiz, bularning barchasi shunday bo‘lishi kerak, ammo ehtiyotkorlik, ezgulik va mas’uliyat sifatleri turli kasb vakillari uchun bir xil bo‘lmagani uchun ularning o‘ziga xos xususiyatlari bor.

Xulosa qilib aytganda, Unsur ul-Maoliy Kaykovusning fikricha, haqiqiy professionallik kasbiy burch, kasbiy uyat, kasbiy mas’uliyat va hokazolar bilan belgilanadi va ularsiz tasavvur qilib bo‘lmaydi, degan mantiqiy xulosaga kelishimiz mumkin. Shuning uchun har qanday kasb vakilining asl qiyofasini aniqlash uchun axloqiy va kasbiy jihatlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlash kerak. Va shuni ta’kidlash kerakki, har qanday davrning kasbiy etikasi o‘z mezonlariga ega. U o‘zining axloqiy samimiyligi, mustaqilligi bilan ajralib turadi va barcha kasb vakillarining xatti-harakatlarini tartibga soladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Shauyenova M.A. Relationship between the pedagogical ideas of «Qabusname» and folk pedagogy//The 3rd International conference «Science and society», -Hamilton; Canada:Accent Graphics Communications & Publishing, 2018. P. 81-93.
2. Джури́нский А.Н. Педагогика: История педагогических идей: учебное пособие. - М.: Педагогическое общество России, 2000.-352 с.
4. Энциклопедия персидско-таджикской прозы. - Алматы:«ДАР», 2007.-540 с.
5. Энциклопедия персидско-таджикской прозы. - Алматы: ИП «ДАР», 2007. - 540 с. -С.84.
6. Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. - М.: Наука, 1972. - 658 с. С.94.

MARKAZIY OSIYO XALQLARI MA'NAVIY-AXLOQIY TARAQQIYOTIDA ZARDUSHTIYLIK FALSAFASINING TUTGAN O'RNİ

Annotatsiya: Qadimgi Markaziy Osiyoda falsafiy fikrlarning vujudga kelishi, rivojlanish tarixiga nazar tashlar ekanmiz, bundan necha asrlar muqaddam yaratilgan “Avesto” kitobi va unda ifodalangan g'oyalar muhim ahamiyatga ega ekanligini anglash mumkin.

Kalit so'zlar: zardushtiylik falsafasi, Avesto, ma'naviy-axloqiy taraqqiyot, ezgulik, yovuzlik, ma'naviy meros.

Аннотация: Глядя на историю возникновения и развития философской мысли в древней Средней Азии, мы понимаем, что книга «Авеста», созданная несколько столетий назад, и идеи, выраженные в ней, имеют важное значение.

Ключевые слова: зороастрийская философия, Авеста, духовно-нравственное развитие, добро, зло, духовное наследие.

Annotation: Looking at the history of the emergence and development of philosophical thought in ancient Central Asia, we understand that the book “Avesta”, created several centuries ago, and the ideas expressed in it are important.

Key words: zoroastrian philosophy, Avesta, spiritual and moral development, good, evil, spiritual heritage.

**Maxbuba
ERGASHEVA,
Sharof Rashidov
nomidagi Samarqand
davlat universiteti
“Falsafa va milliy
g'oya” kafedrası,
(DSc)**

**Mirjalol
SHAMSIYEV,
SamDU tadqiqotchisi**

KIRISH. Falsafiy fikrlarning vujudga kelish evolyutsiyasi barcha xalqlar kabi Markaziy Osiyo xalqlari hayotida ham diniy tasavvurlar, diniy e'tiqodlar zahirida shakllangan. Yurtimiz hududidagi Teshiktosh, Sheroboddan topilgan qoyalarga o'yib tasvirlangan rasmlar, haykaltaroshlik buyumlari ushbu hududda ham moddiy, ham ma'naviy madaniyatni shakllanganidan dalolatdir. Buyuk tariximiz, shonli o'tmishimiz yillar davomida ancha tahdidlarga uchragani hamda mustamlakachilik siyosati ta'sirida soxtalashtirilgani ma'lumdir. Shu boisdan, mustaqillikning dastlabki kunlaridan boshlab to bugungi davrgacha tariximizni qayta tiklash, ma'naviy merosimizning asl mohiyatini ochib beruvchi ilmiy tadqiqotlarni olib borish masalasi davlat siyosati darajasiga ko'tarilib kelinmoqda. Buning natijasi o'laroq, xalqimizda milliy o'zlikni anglash hamda ilmiy jamoatchilik orasida ilk falsafiy, madaniy tariximiz ildizlarini tadqiq etish, o'rganishga talab va ehtiyoj tobora ortib bormoqda. Bugungi kunga kelib, bu yo'lda ko'plab tarixiy, falsafiy, arxeologik, sotsiologik, etnografik, etnoestetik va boshqa sohalarda ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Ayniqsa, Markaziy Osiyo xalqlari falsafiy tafakkuri taraqqiyotida zardo'shtiylik ta'limoti va uning muqaddas kitobi “Avesto”ning konstruktiv ta'sirini alohida e'tirof etish maqsadga muvofiqdir.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada ilmiy bilishning analiz va sintez, tizimli tahlil, obyektivlik, qiyosiy tahlil, umumlashtirish, tarixiylik va mantiqiylik, kabi usullaridan foydalanilgan

Tahlil va natijalar. Zardushtiylik falsafasi tadqiqida, avvalo, buyuk ajdodlarimizning ilmiy va ma'naviy merosiga tayanish muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, Abu Rayhon Beruniy o'z asarlarida zardushtiylik ta'limoti va uning axloqiy, g'oyaviy qimmatini borasida salmoqli mulohazalarini bayon etgan. Istiqloq sharofati bilan mamlakatimizda ushbu ta'limot g'oyalarining yangi tomonlarini yoritishda A.Ashirov, S.Arifxonova, M.Ishoqov, T.Karim, A.Mahkam, T.Maxmudov, G.Maxmudova,

F.Sulaymonova, A.Sagdullayev, M.Umarzoda, R.Urazova, H.Homidov, A.Qayumovlarning taqdim etgan ilmiy ishlari va monografiyalari diqqatga sazovordir.

Xorijlik olimlardan esa zardushtiylikning diniy-falsafiy asoslarini yoritib berishda M.Boys, Ye.Byurnuf, E.Benvenist, G.Videngren, V.Gaycyer, E.Gersfeld, K.Geldner, Anketilya Dyuperron, J.Darmsteter, J.Dyushen-Giyemen, J.Kellens, B.Linkoln, M.Myuller, I.Markvart, M.Mole, I.Purdovud, S.X.Tagizade, Dj.Tavadiya, R.Fray, V.B.Xenning, J.Xishelles, F.Shpigellar-ning xizmatlari e'tirofga loyiq.

Markaziy Osiyo va Eron xalqlari juda qadim zamonlardan beri yagona madaniy makonda yashab kelmoqdalar. Shuning uchun bu xalqlar madaniyatini o'rganishga qadimgi Yuno-niston va qadimgi Rim olimlari tomonidan alohida e'tibor qaratilgan. Bugungi kunda ustuvor ahamiyat kasb etayotgan sivilizatsiyaviy yondashuv insoniyat tarixini bir-biriga bog'liqligini, birlik va butunligini anglash tomon borganligini asoslab bermoqda. Zamonaviy falsafa va fanning qat'iy talabi ham Sharq va G'arb madaniyatining bir-biri bilan muloqotini shakllantirishdan iborat bo'lib qolmoqda. Shubhasiz, yangi ijtimoiy voqelik o'z aksini aynan falsafiy madaniyatda topmoqda. Sharq va G'arb falsafiy maktablarining bir-biriga qarama-qarshiligi asta-sekin o'zaro sog'lom muloqotga asoslanmoqda.

G'arb va Sharq falsafiy madaniyatlarining o'zaro bir-birlariga kirib borish jarayoni tobora faollashib bormoqda. Sharq mamlakatlarida yevropacha-amerikancha falsafiy an'analar bilan tanishish borgan sari chuqurlashib borayotgan bo'lsa, Sharq falsafiy tizimlarining an'anaviy g'oyalari G'arbnining mashhur faylasuflari A.Shopengauer, F.Nisshe, U.Djems, R.Emerson, Dj.Roys, M.Xaydegger, K.Yaspers, K.Yung, E.Fromm va boshqalar tomonidan rivojlantirilganligi e'tirof etilmoqda.

Shu o'rinda ta'kidlash kerakki, Sharq falsafiy dunyoqarashining hozirgi zamon G'arb fikriga ta'siri, avvalo, insonning ichki dunyosini falsafiy tushunish, mikroko'inot va makroko'inot uyg'unligi axloqiy va estetik g'oyalarga taalluqli ekanligi bilan belgilanadi. G'arb tashqi dunyoni (tabiatni) nazariy jihatdan o'zlashtirishda muhim ko'rsatkichlarga va natijalarga erishgan bo'lsa,

Sharq ham ichki dunyoni (insonni) bilish yo'lida ta'sir qoldiruvchi yutuqlarga erishdi. Shu munosabat bilan akademik N.N.Konrad bu haqida shunday yozadi: "Har bir avlod uchun shuni yodda tutish zarurki, Sharqning inson va jamiyat haqidagi ilmining barcha sohalaridagi nazariy fikrini hisobga olmoq lozim, negaki ayniqsa ana shu sohalar g'oyat mufassal va keng miqyosda Sharqda ishlab chiqilgan" [6; 27-b].

Yevropamarkazchilik qarashlarini tanqid ostiga olgan, ekzistensializmning vakillaridan biri bo'lgan K.Yaspers Sharq falsafasi va madaniyatiga murojaat qilish zarurligini quyida-gicha izohlaydi: "Osiyoda bizga yetishmaydigan narsa bor va u biz uchun jiddiy ahamiyatga ega! U yerdan bizga qaratilgan savollar yangramoqdaki, ular bizning qalblarimiz tubida ko'milgandirlar. Biz ijod qilgan barcha narsa uchun, biz nimani qila olgan bo'lsak, biz nimalarga erishgan bo'lsak, buning uchun biz muayyan baho to'ladik. Biz hali inson tabiatining kamoloti yo'lida emasmiz. Osiyo biz uchun zaruriy qo'shimcha bo'lib xizmat qiladi" [12; 90-b]. Shuning uchun ham inson tabiatidagi tashqi va ichki uyg'unlik zaruriyati, jahon madaniyatidagi birbutunlikka erishish zaruriyati Sharq va G'arb falsafasi o'rtasidagi sog'lom muloqot olib borish zaruriyatini muhim vazifa qilib qo'yadi.

Markaziy Osiyo xalqlari tomonidan yaratilgan yuksak darajadagi ma'naviy madaniy meros nafaqat shu hududda, balki butun bir Sharq va G'arb falsafasini shakllanishida muhim manba bo'lib xizmat qilgan. Chunki jahon sivilizatsiyasining eng qadimiy markazlaridan biri sifatida butun dunyoda e'tirof etilayotgan Vatanimiz hududida falsafiy-ilmiy fikrlar va g'oyalarning rivojlanish tarixi uzoq o'tmishlarga borib taqaladi. Bugungi kunda olib borilayotgan tadqiqotlardan kelib chiqib aytish mumkinki, falsafiy fikrlar taraqqiyotining ibtidosi uch ming yillik tarixdan ham oshadi. Ayniqsa, mustaqillikdan so'ng olib borilgan ilmiy tadqiqot va izlanishlar natijasi yurtimizdagi ma'naviy-falsafiy fikrlar tarixining ildizlari qadimgi yunon sivilizatsiyasi bilan tenglasha olishini ko'rsatdi.

Qadimgi Markaziy Osiyodagi falsafiy fikrlar rivoji haqida mulohaza yuritganda, miflar, asotir va afsonalarga ham e'tibor qaratmog'imiz lozim. Qadimda mintaq hududida istiqomat

qilgan saklar, massagetlar, sugʻdlar, baqteriya-liklar, xorazmiylar haqidagi turli afsonalar, dostonlar, xalq ogʻzaki ijodi namunalari ushbu hududdagi ilk falsafiy fikrlar rivoji haqida guvohlik beradi. Xalq ogʻzaki ijodi namunalari hisoblanmish “Toʻmaris”, “Shiroq” kabi afsonalarda vatanparvarlik, millat shaʼni, or-nomusi, ozodlik, erkinlik kabi ulugʻ sifatlarning madh etilishi ham oʻzbek xalqi madaniyati va maʼnaviyatining uzoq oʻtmishga borib taqalganidan darakdir. Hatto buyuk tarixchi Gerodot oʻzining “Tarix”ida baqtriyaliklarni 13 marta, sugʻdlarni 2 marta, xorazmliklarni 3 marta, saklarni 11 marta, massagetlarni 19 marotaba nomlab, ularning moddiy madaniyati, anʼanalari, dini va tarixi haqida maʼlumot qoldirgan” [3].

Markaziy Osiyo insoniyat ilk paydo boʻlgan mintaqalar qatoriga kirib, soʻnggi arxeologik va tarixiy tadqiqotlar bu zaminda odamzotning ilk faoliyati bir million yilga yaqin ekanligidan dalolat bermoqda. Markaziy Osiyo ilm-fan, din, falsafa, adabiyot, sanʼat qadimdan rivojlangan hududlar sarasiga kiradi. Professor B.O.Toʻrayev taʼbiri bilan aytganda: “Markaziy Osiyoda, xususan Oʻzbekiston hududida eng qadimgi falsafiy fikrlar tarixini miloddan 6-7 ming yillar muqaddam qadimgi Xorazm tuprogʻida shakllangan zardushtiylik diniga asoslangan sivilizatsiyadan boshlash toʻgʻriroq boʻlur edi. Bu davrlarda kishilar muqaddas sanamlar va qudratli kuchlarga sigʻinib, bu kuchlardan najot topish maqsadida ularga eʼtiqod qila boshlaganlar. Ayni paytda bunday kuchlar toʻgʻrisidagi dastlabki falsafiy tasavvurlar vujudga kelgan” [8; 5]. Ushbu falsafiy tasavvurlar zahirida dunyoni dualistik asosida anglash yotadi. Insoniyat ezgulik va yovuzlik, yorugʻlik va zulmat, suv va olov, yaxshi va yomon ilohlar hamda shu kabi barcha narsa va hodisalarning qarama-qarshi tomonlari haqida fikr yuritib boshlashgan.

Bugungi davrga kelib “Avesto” oʻzining tarixiy ahamiyati va diniy-falsafiy mohiyati bilan butun dunyoda qizgʻin oʻrganilmoqda. Uning atrofida muammo va masalalar boʻyicha yuzlab nuqtai nazarlar va fikrlar ilgari surilmoqda. Shunday masalalardan biri bu muqaddas kitobning yaratilish tarixi bilan chambarchas bogʻliq.

I.M.Jabborov zardushtiylik dinidagi ijtimoiy jarayonlar haqida shunday fikr bildiradi:

“Zardushtiylik dini yaratilgan davri qadimgi Xorazmning gullab yashnagan davri boʻlib, bu vaqtga oid yodgorliklar, ...juda koʻp va xilmaxildir. Oʻlkaning antik davrdagi shaharlarining deyarli barchasi vohani dashtdagi qoʻshni qabilalardan mudofaa qilish maqsadida qurilgan. Amudaryoning oʻng sohili boʻylab birin-ketin choʻzilgan dabdabali Qangʻaqalʼa, Jonbosqalʼa, Bozorqalʼa, Qirqqiz, Ayoqqalʼa va Tuproqqalʼa yirik sugʻorish inshootlarning etagida bir-biriga yaqin tarzda qurilishi, ularning muayyan rejaga asoslangan mudofaa sistemasiga ega boʻlishi oʻsha davrdagi Xorazmning haqiqatan ham qudratli davlat boʻlganligini koʻrsatadi” [4; 14-b].

“Avesto”da quyosh hayot manbai sifatida talqin qilinadi. Unga oʻsish, ulgʻayish, yashash uchun ragʻbat beruvchi ilohiy omil sifatida qaraladi. Shuningdek, quyosh mehr, muruvvat, ezgulik, butun borliqqa marhamat koʻrsatuvchi iloh obrazi sifatida ifoda etiladi, unga sajda qilinadi, hamdu sanolar oʻqiladi.

“Sen bu xonumonda yorugʻlik boʻl!”

Sen bu xonumonda abadiy nur boʻl!”

Sen bu xonumonda munavvar boʻl!”

Uzoq-uzoq zamonlar rastoxez (qiyomat)-ga qadar poydor boʻlib, sen abadul-abad, to mashhar kuniga dovur ezgu va qudrat sohibi boʻl!” [1; 62-b].

Koʻpchilik tadqiqotchi olimlar fikrlarini qiyosiy taqqoslab shunday xulosa chiqarish mumkinki, “Avesto”ning eng qadimiy qismlari ham, keyinroq paydo boʻlgan qismlari ham koʻp hollarda Markaziy Osiyo va unga qoʻshni boʻlgan hududlar jamiyatiga xos boʻlgan xususiyatlar haqida maʼlumotlar beradi. Bundan shunday xulosaga kelish mumkinki, “Avesto” Oʻrta Osiyoning qadimgi viloyatlaridan birida (Baqtriya, Margʻiyona, Soʻgʻdiyona va koʻproq Xorazmda) paydo boʻlgan boʻlib, Oʻrta Osiyo va unga qoʻshni boʻlgan hududlardagi qadimgi davrlarga oid boʻlgan jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy hayotini maʼlum maʼnoda tasvirlab, qadimgi tarixiy-madaniy viloyatlar va xalqlar haqidagi tasavvurlarimizni yanada kengaytiradi. Bundan tashqari zardushtiylikning paydo boʻlishi va rivojlanishi oʻsha davr ijtimoiy iqtisodiy taraqqiyoti uchun ulkan ahamiyat kasb etdi va dastlabki shahar madaniyatining vujudga kelishi hamda ilk davlatlarning shakllanishida oʻlkamiz

hududlarida yashagan qadimgi xalqlarni birlashtiruvchi va jipslashtiruvchi kuch bo'lib xizmat qilgan.

Zardushtiylikning asosiy manbai va muqaddas kitobi "Avesto" turli manbalarda turlicha nomlanadi. U "Apistak", "Ovusto", "Abisto", "Avasto" kabi nomlarda ham qo'llanib kelingan. "Avesto" Markaziy Osiyo, Eron, Ozarbayjon xalqlarining islomgacha bo'lgan ijtimoiy, iqtisodiy hayoti, diniy qarashlari, olam to'g'risidagi tasavvurlari, urf-odatlar, ma'naviy madaniyatini, falsafasini o'rganishda muhim va yagona manbadir. Uning tarkibidagi materiallar qariyb ikki ming yillar davomida vujudga kelib, og'zaki tarzda avlod-dan-avlodga uzatilib kelingan. "Avesto"ning axloqiy-falsafiy mohiyati "ezgu fikr", "ezgu so'z", "ezgu amal" tushunchalarida o'z ifodasini topgan. "Avesto"da diniy, axloqiy, huquqiy qonun-qoidalar bayon etilgan. "Avesto"ga ko'ra olam ikki asos, ya'ni, yorug'lik va zulmatning, yaxshilik va yomonlikning to'xtovsiz kurashidan iborat [9; 69-b]. Kitob 21 nask (qism)dan iborat bo'lgan. Uning hajmi katta kitob bo'lganligi sababli kundalik faoliyatda foydalanish uchun ixchamlashtirilgan shakli – "Kichik Avesto" yaratilgan.

Hozirgi kunga qadar "Avesto"ni va zardushtiylikni o'rganish borasida xorijlik va mahalliy avestoshunoslar tomonidan yaratilgan tadqiqotlar mukammal deb bo'lmaydi. Ularni tahlil etish esa juda qiyin. Birinchidan, manbalar to'liq emas. Ikkinchidan, ikkinchi guruh adabiyotlar esa juda ko'p bo'lib, ular qarama-qarshi fikrlar bilan to'ldirib tashlangan. Ularning ko'pchiligi bizning kutubxonlarimizda yo'q. Shunday ekan, birinchi navbatda, zamonaviy avestoshunoslikning o'ziga xos muammolarini yechimini topish kerak. Buning uchun maxsus mutaxassislarni e'tiborini qaratish lozim.

Avestoshunos olim M.Ishoqov: "Ko'p qismlari yo'qolib ketganiga qaramay, saqlangan qismlarning o'ziyoq "Avesto"ning ensiklopedik ulug'vorligini, tarixiy manba sifatida yuksak ahamiyatini ma'naviy umumbashariy xususiyatlarini to'la namoyish eta oladi" [2; 4-b], deb ta'kidlaydi. Zero, Zardusht falsafasining shakllanishi butun dunyo dinlarining shakllanishiga ham asos bo'la oldi. Chunki "Avesto"dagi ko'pgina fikr va g'oyalar "Qur'oni

Karim", "Injil", va "Tavrot"da ham bayon etilgan. Shu o'rinda, "Avesto"da ulug'langan nur va haqiqat xususida "Injil"da shunday deyiladi: "Kimki yomonlik qilib yursa, nurni yomon ko'radi, yomon qilmishlari fosh bo'lib qolmaslik uchun nurga qarab yurmaydi. Kimki haqiqat yo'lini tutsa nurga qarab yuradi" [5; 212-b]. Yaxshilik xususida "Qur'oni Karim"da esa: "Yaxshi gap va kechirish ketidan ozor keladigan sadaqadan yaxshiroq, qilgan har bir yaxshiligingiz sizlarga zulm qilinmagan holda o'zingizga to'la-to'kis qaytariladi" [10; 32-33 b], deya ta'kidlangan.

Zardusht falsafasi Markaziy Osiyoda yashagan ajdodlarimizning ilk falsafiy fikrlari to'g'risida qimmatli ma'lumotlarga ega bo'lishimizda muhim ahamiyat kasb etadi.

Amal va ezgu niyatni olqishlaymiz.

Ezgu niyat va amalni olqishlaymiz,

Zulmat qarshisida poydorlik, oh-hasrat

Dod-fig'on qarshisida ustuvorlikni istaymiz. Parvarish va e'zozni sharaflaymiz [1; 101-b].

Mazdaparastlikda insonning qadr-qimmat, martabasi nazru-niyozi, qurbonlik qilishi bilan emas, balki jaholat va zulmga mardonavor qarshi kurashi, amalda sobitqadamligi bilan belgilanadi. Zardusht va'zlaridan birida o'qiymiz: "Ey vatandoshlarim! Axura Mazda ehsoni va xushbaxtlikka yetmoq uchun yagona tangriga yuz keltiring", "Gumrohlar va yolg'onparastlar xalqning rostlik sari borishlarini istamaydilar hamda ularni o'z yurtini obod qilish yo'lidagi xizmatdan qaytarishni istaydilar" [11;38-b].

Zardushtiylik nafaqat Markaziy Osiyo tafakkuri, falsafiy fikrlari rivoji tarixiga, balki, butun jahon madaniy merosi, falsafasi shakllanishiga muhim hissa qo'shib, umumbashariy madaniyatning yuksak cho'qqisiga chiqa oldi. Akademik S.F.Oldenburgerning aytishiga qaraganda: "Zaroztrizm insonni yer yuzidagi hayotini yengillashtirishga, uni baxtiyor qilishga qaratilgan eng oqilona dindir. Shu bilan birga zardushtiylik dini o'zbek falsafasi, Markaziy Osiyo xalqlari falsafasi, umuman jahon falsafasi shakllanishida ham muhim va ilk manbalardan biri sanaladi. Falsafiy fikr yuritish, falsafani anglash, bu hayotni anglash, o'z-o'zini anglash demakdir. Zardushtiytlar tabiatni ifloslantirmasligi, yer, suv, tuproq,

havoni muqaddas bilishi, jonivorlarni e'zozlashi, bog'-rog' yaratishi, ekinzorlarga mehnat qilishi, chorvachilikni yo'lga qo'yishi shart edi. "Avesto"da:

Suvlar, zaminlar va giyohlarni olqishlaymiz!

Manzillar, qishloqlar, yaylovlar, xonumonlar, Suvloqlarni olqishlaymiz!

Qishloqlar sohibi Axura Mazdani olqishlaymiz! [1; 62-b], deya ta'kid etilishi ham yer va suvga, ekinzorlarga naqadar oqilona munosabatda bo'linganidan dalolatdir.

Zardushtiylikdan Sharq tafakkuriga, o'zbek milliy dunyoqarashiga meros bo'lib qolgan xususiyatlardan biri - inson sha'ni, erki, ozodligini, o'z Vatani, yashab turgan hududi ozodligi orqali idrok etishidir. Shu tufayli ham zardushtiylik "Behdin", ya'ni "Eng yaxshi din" deb ulug'langan.

Maks Myuller o'zining "Zardushtiylik falsafasi" kitobida: "Zardusht o'z diniy aqidalarini axloq usulida bayon etgan ilk mutafakkirdir. U yangi bir osmon, yangi bir olam tarafdori edi. Toki u yerda avvalin va oxirin rostlik, durustlik hukmron bo'lsin, deganda yuz karra haq edi" [1; 41-b], deya e'tirof etgan.

"Avesto"da ezgulikka yo'naltirilgan pokiza axloq yaxshilik ruhi bilan beriladi. Umri davomida ezgulik, yaxshilik va poklik tamoyillari bilan ish ko'rgan odam vafot etgandan keyin uning ruhi farog'atda bo'lishi, gunohkor bo'lsa, aksincha, azob-uqubatlarga giriftor bo'lishi qayd etiladi. "Avesto"da axloq ezgulik tushunchasi bilan izohlangan. Shuning uchun ham Zardusht ilk faoliyatidanoq insonlarni rostgo'ylikka, dili toza, qalbi pokiza, halol mehnat, yaxshi kasb-korga ega bo'lishga da'vat etgan. Muqaddas "Avesto"dagi "Neki ezgudir va neki ziyoda ezgudir Ashah-Haqiqatning sarosar hilqati uchun tilaymiz. Ashah-Haqiqat bor edi, bor va bundan keyin ham barqaror" [1; 79-b], deb ta'kid etilgan mulohazalar Markaziy Osiyodagi ilk falsafiy fikrlar ham naqadar buyuk qudratga ega ekanligidan dalolatdir. Shu nuqtai nazardan qaraganda, Zardushtning ta'limoti insonparvarlik g'oyalarini birinchi bo'lib ilohiylashtirgan, dunyoviy hayotni muqaddaslashtirgan, uning asosiy aqidalari keyingi jahon dinlari qoidalariga ham zamin bo'lgan.

"Avesto"da o'z ifodasini topgan: poklik va yaxshilikdan saboq beruvchi, ezgulikni ulug'lovchi va qabohatni qoralovchi falsafiy-axloqiy mushohadalar ham tarixiy xotira qadimgi davrlardan boshlab jamiyat va inson taraqqiyoti omili sifatida chuqur anglab yetilganini ko'rsatadi. Yomonlik va razolat xudosi Axrimanning ham o'z ishongan ruh va kuchlari mavjud. Axriman iloji boricha Ahura Mazdaga zarar keltirishga, uni koinotdan siqib chiqarishga harakat qiladi. U yolg'ochilik, firibgarlik, ikkiyuzlamalik, jaholat va qabohat timsoli. Unga devlar yordam beradi. Agar Ahura Mazda yaxshi va go'zal narsalarni bunyod etsa, Axriman yomon va xunuk narsalarni yaratadi. Shunday qilib, zardo'shtiylik dini va ta'limotidagi "Ezgu fikrat", "Ezgu kalom" va "Ezgu amal" birligi nafaqat ularning falsafiy-axloqiy, shuningdek, umumiy dunyoqarashini ham belgilagan [7; 60-b].

"Avesto"dagi Payg'ambar Zardusht tomonidan yaratilgan olti modda, ya'ni Axura Mazdaning olti sifati deb e'tirof etiluvchi tushunchalar ham insoniyatni ezgulik, buyuklik, yetuklik sari chorlaydi. Bu sifatlar quyidagilardir:

- Voxu Mana - Yaxshi niyat;
- Asha Vahishta - O'ta adolatlik;
- Spenta Armaiti - Diyonatli avliyolik;
- Xshatra Vairya - Orzu etilgan qudrat, iroda;
- Xaurvatag - Yaxlitlik;
- Ameritag6 - Mangulik;

Guvohi bo'lganimizdek, yaxshi niyat, adolat, diyonat, qudrat, iroda kabi sifatlar zardushtiylikda nazarda tutilgan odamzotni ulug'vorlik sari yetaklovchi ma'naviy omillardandir.

XULOSA: Birinchidan, Markaziy Osiyo falsafiy fikrlar taraqqiyotida zardushtiylik falsafasi hamda uning muqaddas kitobi "Avesto"da bayon etilgan ma'naviy-axloqiy qarashlar konstruktiv ta'sir etgan qudratli omillardan biri sanaladi.

Ikkinchidan, "Avesto"ning yaratilishi nafaqat Markaziy Osiyo xalqlari falsafasining shakllanishida, balki butun Sharq-u G'arb falsafasining rivojlanishiga, taraqqiyotiga ta'sir etgan. Hatto dunyo dinlari paydo bo'lishida ham "Avesto" g'oyalarining sezilarli o'rni borligini ta'kidlash mumkin.

Uchinchidan, “Avesto”dagi falsafiy g‘o-yalarni tahlil etishda hamda bugungi zamon ilmiy-ma’naviy muhitiga moslashtirishda an’anaviy tadqiqot metodologiyalari bilan birga zamonaviy falsafiy-ilmiy metodologiyalardan, shuningdek, sistemali, sinergetik va germevtik yondashuvdan oqilona foydalanish asarning yangi tomonlarini ochib berishda samarali hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик. Тарж. А.Махкам. Т.: Шарқ, 2001.
2. Авесто. Яшт китоби. (М.Исҳоқов таржимаси). –Т.: Шарқ, 2001.
3. Геродот. “Тарих”, том 1, 2.
4. Жабборов И. Муқаддас Авесто – қадимий маънавиятимизнинг ноёб дурдонаси. “Авесто қадриятлари: замонавийлик, дин ва фалсафа” мавзусидаги Халқаро илмий-назарий конференция материаллари. –Т.: Навруз, 2013.

5. Инжил. - Стокгоlm. 1993.
6. Конрад Н.И. Запад и восток. – М.: 1972.
7. Немайлова Р. «Авесто»даги ахлоқий қарашлар // Шарқ ва Ғарб: зардуштийлик ва «Авесто»нинг ғарб дунёқарашига таъсири. Халқаро илмий назарий семинар материаллари. – Наманган, 2001.
8. Тураев Б. Убайдуллаев У. Жамият тараққиётида янгича тафаккур хусусиятлари. Илмий мақолалар тўплами. СамДУ, 2010.
9. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. –Т., 2006.
10. Куръони Карим. –Т.: Чўлпон. 1992.
11. Ҳомидий Ҳ. Авестодан шохномага. –Т.: Шарқ, 2007.
12. Ясперс Карл. Смысл и назначение истории. Мыслители XX века. – М.: Республика, 1994.

TAMADDUN NURI

FALSAFA

UO‘K: 009.168.522

MA’NAVIYAT YAXLIT TIZIMINING IJTIMOIIY ONG SHAKLLARI RIVOJLANISHIGA TA’SIRI

Annotatsiya: Mazkur maqolada ma’naviyatni yaxlit tizim sifatida ijtimoiy ong shakllariga tizimli ta’siri o‘rganilgan. Bu jarayonda ijtimoiy ong shakllari va ma’naviyat o‘zaro bir-biriga bog‘liq bo‘lib, yangi-yangi qarashlar, qonuniyatlar, qadriyatlar yuzaga keladi yoki borlari deformatsiyaga uchraydi.

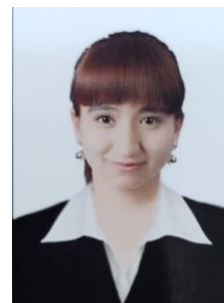
Kalit so‘zlari: ma’naviyat, ijtimoiy ong, axloqiy qarashlar, siyosiy-iqtisodiy qarashlar, tizimlilik, huquqiy ong, qadriyatlar tizimi, nafosat.

Аннотация: В данной статье исследуется системное влияние духовности как целостной системы на формы общественного сознания. В этом процессе формы общественного сознания и духовности взаимозависимы, возникают новые взгляды, законы и ценности или деформируются существующие.

Ключевые слова: духовность, общественное сознание, нравственные взгляды, политико-экономические взгляды, системность, правосознание, система ценностей, утонченность.

Abstract: This article explores the systemic influence of spirituality as an integral system on the forms of social consciousness. In this process, the forms of social consciousness and spirituality are interdependent, new views, laws and values arise or existing ones are deformed.

Key words: spirituality, public consciousness, moral views, political and economic views, consistency, legal awareness, system of values, sophistication.

**Gulzoda
RAXMONOVA,
QarDU tayanch
doktoranti,
Qashqadaryo
viloyati yuridik
texnikumi
o‘qituvchisi**

Inson faoliyatining hamma sohalarida ma'naviyat yaxlit tizim sifatida katta ahamiyatga ega. U bus-butunlik, yaxlit tizim sifatida insonning maqsadlarini, ijtimoiy mo'ljallarini belgilaydi. Inson o'z oldiga qo'ygan maqsadlarga erishish uchun rejalar tuzadi, vositalar tanlaydi, irodasini ishga soladi, bilimlarini boyitadi. Zarur hollarda ijtimoiy munosabatlarni takomillashtiradi, yangi axloqiy va huquqiy me'yorlar yaratadi, eskilaridan ba'zilarini qayta ko'rib chiqadi. Taraqqiyotga xalaqit beradigan, o'z umrini yashab bo'lganlaridan voz kechadi va h.k. Binobarin, axloq va huquq ham, ilm-fan ham, iroda va muhit ham oqibatda jamiyatning, insonning oliy maqsadlari va ijtimoiy mo'ljallari, ularni aks ettiruvchi qadriyatlar tizimi, ya'ni bus-butunlikni tashkil qiluvchi ma'naviyati tufayli, uning konkret talablari va yangidan paydo bo'lgan ehtiyojlarini qondirish uchun rivojlanadi.

Ma'naviyat bus-butunlik, yaxlit tizim sifatida ijtimoiy ehtiyoj, tarixiy taraqqiyot zarurati tufayli rivojlanadi. O'z navbatida ijtimoiy-tarixiy zaruratga moslashgan ma'naviyat o'zining tarkibiy qismlarini ham unga moslashtiradi. Bu jarayonda ma'naviyatning har bir tarkibiy qismi takomillashadi, yangi unsurlar, g'oyalar bilan boyiydi. Tarixiy zaruratga moslashgan ma'naviyat nafaqat o'z tarkibiy qismlarini – ma'naviy ong va madaniyatni, iroda va ma'naviy muhitni, shuningdek ularning konkret shakllari – axloq, nafosat, ilm-fan, huquq, siyosiy madaniyatni va boshqalarni rivojlantiradi, umuman jamiyat taraqqiyotini, jumladan iqtisodiyot va maishiy turmushni ham yuksaltiradi. Shu sababdan birinchi prezidentimiz Islom Karimov to'g'ri ta'kidlagan: "Oldin odamlarga moddiy boylik berish, so'ngra ma'naviyat to'g'risida o'ylash kerak, deydiganlar haq bo'lmasalar kerak. Ma'naviyat - insonning, xalqning, jamiyatning, davlatning kuch-qudratidir. U yo'q joyda hech qachon baxt-saodat bo'lmaydi. Nafaqat ko'hna tarix, balki yangi tarix ham buning ko'plab misollarini beradi" [1,15].

Ma'naviyatning rivojlanishi birinchi navbatda, uning tarkibiy qismlari – ma'naviy ong, ma'naviy madaniyat, iroda va ma'naviy muhit rivojlanishiga bog'liq. Ma'naviy ong tuzilmasiga

ko'ra, shaklan ijtimoiy ongga mos keladi. A. Erkayev to'g'ri ta'kidlaganidek, "ijtimoiy ong to'laligicha ma'naviyatga kirmaydi. Faqat uning barqaror, sobit, ijobiy mazmundagi qismi kiradi".¹ Ijtimoiy ong shakllariga muvofiq, ma'naviy ong quyidagi tuzilmaga ega: e'tiqod (falsafiy va diniy ong), axloq, din, nafosat, huquq, siyosiy qarashlar, ilm-fan, ekologik ong va boshqalar. Ijtimoiy ongda yangi ilg'or g'oyalar, tushunchalar, me'yorlar, qoidalar, baholar, qarashlar, nazariyalar, ta'limotlar, ideallar paydo bo'lib, aholining nisbatan kattaroq qismini qamrab olsa, ma'naviyat boyiydi va rivojlanadi. Agar yangi eng ilg'or g'oya ham tarqalmasa, hech bo'lmaganda ma'lum bir ijtimoiy guruh ichidan xayrixohlikni topmasa, u alohida bir shaxsning (olimning, ijodkorning, mutafakkirning) kashfiyoti bo'lib qolaveradi. Ijtimoiy ong hodisasiga aylanmaydi. Binobarin, ma'naviyat rivojlanishiga ta'sir ko'rsatmaydi. Bunday misollar tarixdan bizga ko'p ma'lum. Ba'zi bir ilmiy, huquqiy, siyosiy, estetik g'oyalar asrlar o'tgach tan olingan yoki qayta kashf etilgan. O'z vaqtida ular turli sabablarga ko'ra (asosan, zamondan ilgarilab ketgani uchun) tan olinmay unutilib ketgan. Yoki unutilmagan taqdirda ham yoyilmasdan qolgan. Shu sababdan, ma'naviyat rivojlanishini ijtimoiy ong shakllari rivojlanishi bilan bog'liqlikda o'rganish ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Zero, ijtimoiy ongdan tashqarida ma'naviyat shakllanmaydi ham, rivojlanmaydi ham. Ma'naviyat va ijtimoiy ong bog'liqligini o'rganmasdan na ma'naviyatni, na ijtimoiy taraqqiyotni to'la anglash mumkin.

Ijtimoiy taraqqiyot talablariga mos ravishda ma'naviyatning yaxlit tizimida uning tarkibiy qismlari rivojlanadi va o'zaro bir-biriga hamda ma'naviyatga ta'sir ko'rsatadi. Bizga ma'lumki, ma'naviyat tizimida dastlab axloqiy qonun-qoidalar, me'yorlar, tamoyillar, g'oyalar yuzaga kelgan. Jamiyat rivojlanishi jarayonida ularning aksariyati saqlanib qolgan, takomillashgan, boyigan, ayrimlari esa davrlar o'tishi mobaynida deformatsiyaga uchragan yoki mazmuni o'zgargan. Bu jarayon hozir ham davom etmoqda. Masalan, sotsializm sharoitida olibsotarlik qilish uyat va jinoyat hisoblangan,

¹A. Erkayev. "Ma'naviyat – millat nishoni".T. Ma'naviyat. 1999y. 24b.

bugungi kunda esa u tadbirkorlik deb nomlanadi va hattoki huquqiy jihatdan kafolatlangan faoliyat turi hisoblanadi. Yoki yana bir misol: yaqin o'tmishda yuqori tabaqaga oid insonlar muloqotida qo'pol, vulgar so'zlardan foydalanishni uyat, axloqqa zid deb hisoblaganlar, masalan Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" asarida Yusufbek Hojining o'g'li Otabekka aytgan "andishasiz, uyatsiz" so'zlari shu zamon axloqida eng og'ir so'zlar hisoblangan. Bugungi kunda esa yoshlar o'rtasida so'kinib, qo'pol so'zlashish moda tusiga kirgan. Bu atrofdagilar uchun ham odatiy holga aylanib qolgan. Go'yoki u zamonaviy jamiyat kishisi. Ko'rinib turibdiki, davrlar o'tishi mobaynida axloq-odob qoidalarining deformatsiyaga uchrashi ma'naviy ongning pasayishi, ya'ni bus-butunlik zaiflashuvi tufayli sodir bo'lmoqda. Ijobiy mazmundagi misollar ham ko'p. Jamiyat ma'naviyati o'sishi, rivojlanishi natijasida oila-nikoh masalalarini tartibga soluvchi me'yorlar, qoidalar, urf-odatlar ancha o'zgardi, ya'ni axloqiy ong va madaniyatning bu sohaga tegishli qismi ancha ijobiy tomonga rivojlandi. Bu maishiy hayotga, maishiy munosabatlarga ham tegishli. Ma'naviyatning, uning o'zagini tashkil qiluvchi dunyoqarashning, e'tiqodning rivojlanishi maishiy estetik qarashlarni, me'yorlarni ham o'zgartirdi. Kiyinish madaniyati tubdan yangilandi. Parangi, chachvon, hijob, jelak va boshqa kiyim-kechaklarning bichimi, fasoni o'zgardi. Ichkari tushunchasi va amaliyoti barham topdi. Yashash joylarining, uy-hovlilarning tarxi va qurilishi zamonaviylashdi. Bularning barchasi jamiyat ma'naviy ongining bus-butun, yaxlit tizim o'laroq rivojlanishida yangi sifat bosqichiga ko'tarilishi natijasida yuz berdi. Shunday qilib, bus-butunlik rivojlanishi uning tarkibiy qismlarining ham rivojlanishiga olib keldi.

Ijtimoiy hayotda asosiy tartibga soluvchi hamda tizim hosil qiluvchi ijtimoiy ong shakli bu – huquqdir. Bugungi jamiyatda huquq asosida yashash, huquqqa rioya etish, boshqa bir kishi ham seningdek o'z huquqlariga ega ekanligini, umuman olganda inson hayotining muxtoriyligini tan olish, inson huquqlarini davlat huquqlaridan ustun qo'yilishi asosiy ma'naviy talablardan biri. Jamiyat hayotining muttasil murakkablashib, boyib borishi, unda inson omili rolining, axborot va muloqot ahamiyatining sohalarda kuchayib

ketishi ma'naviyat yaxlit tizimining rivojlanishiga va o'z tuzilmalariga yangi talablar qo'yishini taqozo etmoqda. Bu talablarni, ehtiyojlarni qondirish uchun har bir tuzilma yangi tushunchalar, me'yorlar, tamoyillar bilan boyimoqda. Ba'zi me'yorlarini qisman qayta ko'rib chiqmoqda, o'zgartirmoqda. Zamonaviy jamiyatda inson huquqlariga yondashuv formal – yuridik mazmun kasb etishi kuchaymoqda. Bu esa inson mavhum huquqini hamma narsadan ustun qo'yishga, axloqiy-ma'naviy talablarni ba'zan inkor qilishga olib keladi. Masalan, turli xil behayo, qotillik, zo'ravonlik sahnalarini ochiqcha tasvirlaydigan "san'at" asarlarini ko'rish, eshitish, o'qish – go'yoki insonning axborot olish huquqidir. Bunday asarlarni yaratish esa go'yoki ularni yaratgan mualliflarining so'z erkinligi, ijod erkinligi, fikrlar va qarashlar plyuralizmi va h.k. deb oqlanadi.

Insonlarning tabiatga bo'lgan talablarining oshishi, ularning boylik orttirishga qiziqishlarining oshishi natijasida ba'zi bir o'rinlarda ekologik ong va madaniyatning pasayib ketishiga sabab bo'lmoqda. O'rmonlarning kesilishi, daryo va ko'llarning o'zanini qo'riq yerlarni o'zlashtirish maqsadida o'zgartirib yuborilishi, sanoat chiqindilarini suvga tashlanishi, turli xil is gazlarining atmosferaga salbiy ta'siri, bularning barchasi ona tabiatning buzilishiga olib kelmoqda. Zardushtiylarning muqaddas kitobi "Avesto"da ham suv, havo, tuproq muqaddas unsurlar sifatida e'tirof etilib, ularni ko'z qorachig'idek asrash ta'kidlangan. Mustaqil diyorumizda shunday ko'ngilsiz ishlarning oldini olish maqsadida Ekologik qo'mita tuzilib, Oliy Majlis Qonunchilik palatasida ham ekologik qo'mita xodimlari uchun 15 ta o'rin ajratilib berildi. Bundan ko'zlangan maqsad - aholining ekologik madaniyatini oshirishga qaratilgan qonunlarni ishlab chiqishdan iborat. Bu ma'naviyatimiz yaxlit tizim sifatida rivojlanishining ma'naviy saviyasining o'sishi natijasi bo'ldi. Boshqacha aytganda, ma'naviyatimiz bus – butunlik o'laroq rivojlanishi uning tarkibiy tuzilmasi bo'lmish ekologik ongimiz rivojlanishiga ta'sir ko'rsatmoqda.

Siyosiy ong va madaniyat ham ma'naviyat tizimida alohida o'ringa ega. Taraqqiyot o'zgarishi natijasida jamiyat siyosiy hayoti o'zgarib bordi.

Qadimda siyosiy hayotda qullarning, ayollarning ishtiroki ta'qiqlangan. Ayollar jamiyatning hech qanday sohasida faoliyat olib borolmagan. Bunga din ham, axloq va huquq ham yo'l bermagan. Bugungi kundachi? Bugungi demokratik huquqiy jamiyatda insonlarning jinsidan qat'iy nazar huquqlari tenglashtirilgan. Axloq va huquqda ayollarni kamsituvchi me'yorlarning ayrimlari umuman yo'qoldi, ayrimlari ijtimoiy ongda illat sifatida qisman saqlanib qolgan, biroq asta-sekin chiqib ketmoqda. Birgina respublikamizning o'zida 2017-yilning statistic ma'lumotlariga qaraganda "Hozirgi vaqtda mamlakatimiz xotin-qizlari orasida 514 nafar fan doktori, 6 nafar akademik, 15 nafar O'zbekiston Qahramoni, 17 nafar senator, 15 nafar Qonunchilik palatasi deputati borligini, shuningdek, mahalliy Kengashlar deputatlarining 23 foizidan ziyodini aynan ayollarimiz tashkil etishi"ni alohida ta'kidlash lozim [2,1]. O'nlab opa-singillarimiz "O'zbekiston fan arbobi", "O'zbekiston xalq shoiri", "O'zbekiston xalq o'qituvchisi", "O'zbekiston xalq artisti" singari davlatimizning yuksak faxriy unvonlariga sazovor bo'lganlar. Shular qatorida 240 nafar yosh iste'dod egasi Zulfiya nomidagi Davlat mukofoti bilan taqdirlangan va ularning safiga har yili yana 15 nafar iqtidorli qizimiz qo'shilmoqda. Bu raqamlar yildan-yilga ortib bormoqda. Bu dalillar bizga shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy taraqqiyot jarayonida ma'naviyat tizimida ijtimoiy ong shakllarining o'zgarishi va ularning jamiyat hayotidagi rolining oshishi natijasida fuqarolar ma'naviy ongi yuksalmoqda.

Ma'naviyatning yaxlit tizim sifatida fikrlar xilma-xilligi, mafkuraviy plyuralizm sharoitida rivojlanishi, kommunistik mafkuraning sinfiylik, partiyaviylik, jangovar ateizm me'yorlaridan voz kechilishi axloqiy, estetik, huquqiy, siyosiy, diniy ongning rivojlanishiga, tafakkur erkinligiga yo'l ochdi. Adabiyot va san'atda modernizm va

postmodernizmning turli oqimlariga mansub asarlar yaratila boshladi. E'tiqod, siyosiy qarashlar, so'z erkinligi rivojlanmoqda. Diniy adabiyotlar o'zbek tiliga tarjima qilinmoqda. Turli siyosiy partiyalar qonun orqali himoya qilinib, ularning faoliyati kafolatlanmoqda, nizomlari va dasturlari chop etilib, OAV yordamida tarqatilmoqda. Siyosiy va huquqiy ongimizda yangi me'yorlar paydo bo'ldi. Har qanday siyosiy, diniy va boshqa mazmundagi faoliyat turlari konstitutsiyaga muvofiq bo'lishi, unga zid kelmasligi kerak, shu jumladan yangidan yaratilgan qonunlarning o'zlari ham. Lekin tan olish kerakki, ijtimoiy ong shakllarining ma'naviyatning yaxlit tizimida rivojlanishi ziddiyatlardan xoli emas. Ba'zan biryoqlama yondashuvlar, u yoki bu jihatlarning haddan ortiq baholanishi ayrim buzg'unchi g'oyalarning ijtimoiy ongga kirib qolishiga, ma'naviy muhitga salbiy ta'sir ko'rsatishiga sabab bo'lishi mumkin. Vijdon erkinligining biryoqlama ayrim guruhlar tomonidan talqin qilinishi diniy mutaassiblikka olib kelayotgani ham kuzatilmoqda. Axloqiy erkinlikning noto'g'ri tushunilishi odob qoidalariga salbiy ta'sir ko'rsatishi ham isbot talab qilmaydi. Xulosa qilish mumkinki, ma'naviyatning bus-butun tizim sifatida rivojlanishi muqarrar ravishda uning tarkibiy qismlari rivojlanishini taqozo etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyev nutqidan. "Xalq so'zi" gazetasi. 2017-yil 7-mart.
2. I. Karimov "Istiqloq va ma'naviyat". Toshkent. "O'zbekiston". 1994-yil. 15-bet
3. A.Erkayev "Ma'naviyatshunoslik" 1-qism. Toshkent. "Ma'naviyat" 2018.
4. A.Erkayev "Ma'naviyatshunoslik" 2-qism. Toshkent. "Ma'naviyat" 2018.

SURXONDARYO MAHALLALARIDA OBODONLASHTIRISH VA MAISHIY XIZMAT KO'RSATISH BILAN BOG'LIQ TADBIRLAR VA ULARNING AHAMIYATI

Annotatsiya: Mazkur maqolada Surxondaryodagi mahallalarda olib borilayotgan obodonlashtirish va maishiy xizmat ko'rsatish ishlariga qay darajada e'tibor qaratilganligi, yutuqlari va kamchiliklari atroflicha tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: obod turmush, ijtimoiy himoya, ko'kalamzorlashtirish, obod mahalla, obod xonadon, madaniyat, farovonlik.

Аннотация: В статье, насколько уделяется внимание благоустройству и бытовому обслуживанию, проводимым в Сурхандарьинских районах, подробно анализируются его достижения и недостатки.

Ключевые слова: благополучная жизнь, социальная защита, озеленение, благополучное соседство, благополучный дом, культура, благополучие.

Annotation: In the article, the extent to which attention is paid to the improvement and household service work carried out in Surkhandarya districts, its achievements and shortcomings are analyzed in detail.

Key words: prosperous life, social protection, greening, prosperous neighborhood, prosperous house, culture, well-being.

**Iroda
SANGINOVA,**
Denov tadbirkorlik
va pedagogika
institutini tayanch
doktoranti

Kirish (Introduction). Har birimizga ma'lumki mamlakat o'zini dunyo tamaddunida o'z o'rniga ega bo'lishi uchun avvalambor mamlakat obodligi, fuqarolarning farovon hayot turmush tarzini ta'minlab qo'ymog'i lozim. Shu maqsadda Surxondaryo viloyatidagi har bir mahallada "Obod mahalla obod xonadon" tamoyili asosida keng ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda [1.8].

Hududlarni obodonlashtirish va ko'kalamzorlashtirish ishlari ko'lamini yanada kengaytirish, "Mahalladan xonadongacha" tamoyili asosida mahallalar hududlarini obodonlashtirish orqali aholi farovonligini oshirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 21-iyuldagi Farmoyishiga asosan "obodonlashtirish oyliklari" o'tkazildi. Bunda viloyatdagi har bir tuman, shahar fuqarolari o'z tashabbuskorliklarini ko'rsatdilar. "Obodonlashtirish oyligi" davomida fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari bilan birgalikda obodonlashtirish tadbiri uyushqoqlik bilan tashkil etildi [4.35].

Hududlar miqyosidagi ishlarni amalga oshirish maqsadida viloyatdagi har bir mas'ul shaxslar tomonidan mas'uliyat bilan faoliyat olib borishlar ham mahallalarning, ko'chalarning obodonchiligiga xizmat qildi, desak mubolag'a bo'lmaydi. Mahallalarda xonadonlarni obod va ko'rkam qilish, keksalar maslahati, ijtimoiy faol nuroniyning boy tajribalaridan unumli foydalanib mahalla obodonchiligi ishlari amalga oshirildi. Fuqarolarning hayotlari chiroyli, sermazmun hamda fuqarolar tadbirkor boy bo'lishlari uchun mahalla raislari, hokim yordamchilari, xotin-qizlar, ko'chaboshi, uyboshi bilan hamkorlikda "Obod xonadon - obod mahalla" tamoyili asosida fuqarolarning o'zlari bee'tibor qoldirilgan xonadonlarida chiroyli qilib ta'mirlash ishlari olib borildi. Fuqarolar xonadonlaridagi tomorqalarida mevali ko'chatlar, har xil sabzavotlar ekilishi, hamda

daraxtlarning chiroyli qilib oqlanishi ham bu viloyatdagi fuqarolarning chiroyli hayot turmush tarzini tashkil etilganligi hamda kambag'allikni qisqartirishga xizmat qiladi deb o'ylaymiz [6.14]. Obodonlashtirish tadbirlari davomida mahallalar, qishloqlar, aholi punktlari, ko'chalar ko'p qavatli binolar, aholi punktlari, hovlilar, guzarlar, hiyobonlar, mahalla binolari atroflari, qabristonlar, ziyoratgohlar, bolalar va sport maydonchalarida umumiy hashar yo'li bilan obodonlashtirish ishlari olib borilishining o'zi xalqimizning bir-biriga bo'lgan mehr oqibati, insonparvarligi vatanga bo'lgan muhabbatining belgisi desak hech adashmagan bo'lamiz. Bundan tashqari viloyatdagi mahallalarda olib borilgan obodonlashtirish ishlariga yo'llar, ko'priklar, velosiped va piyodalar yo'laklari ta'mirlandi. Temir yo'l bo'ylaridagi mahallalar va aholi xonadonlarida obodonlashtirish va ko'kalamzorlashtirish ishlari mahallalardagi mas'ul shaxslarning hamda fuqarolarning birikib ish olib borishlari natijasida amalga oshirilmoqda. Viloyatda ijtimoiy himoyaga muhtoj keksalar, pensionerlar va nogironligi bo'lgan shaxslar, yolg'iz qariyalar, kam taminlanganlar, boquvchisini yo'qotgan oilalar, "Temir daftar", "Ayollar daftari", "Yoshlar daftari"ga kiritilganlarning uy-joylari ta'mirlanib, fuqarolarning obod turmush tarziga sharoit yaratib berilmoqda.

Material va tadqiqot usullari (Materials and methods). Tadqiqot olib borish jarayonida ilmiy muammoga sivilizatsion yondashuv asosida tarixiy-qiyosiy, muammoli-xronologik, obyektivlik, tizimli tahlil, manbaviy, qiyosiy-mantiqiy tahlil, xolislik, og'zaki so'rov kabi usullar yordamida Surxondaryo mahallalarida obodonlashtirish va maishiy xizmat ko'rsatish bilan bog'liq tadbirlar va ularning ahamiyati bilan bog'liq tadbirlarning amalga oshirilishiga oid birlamchi hujjatlar tahliliga tayangan xolda atroflicha tadqiq etildi.

Natijalar va ularning muhokamasi (Results and its discussion). Birgina misol qilib aytadigan bo'lsak, viloyatdagi Oltinsoyning "Shakarqamish"i obod qishloqqa aylandi. Qishloqlarni obodonlashtirish va zamon talablariga mos yashash sharoitlarini yaratishda olib borilayotgan tadbirlar bu yerlarda istiqomat qilayotgan aholiga ham o'zining ijobiy ta'sirini ko'rsatmasdan qolmadi. O'zbekistonda keng qamrovli "Obod qishloq" davlat dasturi amalga oshirilmoqda. Tadqiqotlarimiz jarayonida

Oltinsoy tumanida ham bo'lib, ushbu dastur doirasida obodonlashtirilayotgan "Shakarqamish" qishlog'idagi qayta qurish ishlari amalga oshirilganligining uvohi bo'ldik. Qishloq yo'llari kengaytirilmoqda, ayrim fuqarolarning piyodalar yo'lakhasiga chiqib ketgan uylari yoki yordamchi binolari buzilib, ichkariroqqa ko'chirilmoqda. Birgina misol qishloqdagi 4R100 yo'lining eni 30 metrni tashkil etadi. Aholining ayrimlarining uylari ko'cha tomonga chiqib kelgani uchun devorlari buzilib, ichkariroqdan qurildi. Uylar atrofi namunadagidek o'raladi. Piyodalar yo'lakhasi alohida bo'ladi. Mahallaning 17ta ko'chasining barchasi xuddi shunday ko'rinishga keltiriladi. Bu ishlarning bari "Obod qishloq" dasturi asosida bajarilmoqda. shuningdek bu yerda barpo etiladigan ijtimoiy infratuzilmalarga ham oydinlik kiritildi. 2018-yilda Shakarqamish qishlog'ida fuqarolar soni 5400 kishini tashkil etib, qishloqdagi maktab rekonstruksiya qilindi, bitta nodavlat maktabgacha ta'lim muassasasi qurilib, foydalanishga topshirildi. Oilaviy poliklinika ta'mirlanadi. Bundan tashqari, muhandislik tarmoqlari, infratuzilma inshootlari to'liq ta'mirdan chiqariladi. 4 km 700 metrlik masofaga yangidan ichimlik suvi tarmog'i tortildi. Bitta hammom, maishiy xizmat ko'rsatish shoxobchalari, jumladan go'zalik saloni barpo etildi. Non sexi ham qurildi. Albatta, mahallani obod qilishda mahalliy tadbirkorlar va fermerlar ham faol ishtirok etmoqda. Ular kam ta'minlangan oilalarning uylarini ta'mirlashda o'z hissalarini qo'shib kelmoqdalar.

Mahallalarda obodonlashtirish ishlari boshqa tumanlar kabi viloyatning Denov tumanida joylashgan "Tasmasoy" mahallasida ham juda katta ishlar amalga oshirilgan. 2022 yilda "Tasmasoy" mahallasida 5093 nafar fuqaro istiqomat qilgan, 1606 ta oila va 1015 xonadondan iborat. Xonadonlar toifalarga ajratilganda: mahallada xonadonlarni o'rganish natijasida mahallaning o'sish nuqtasi, ya'ni drayveri gul va manzarali daraxtlar yetishtirish, issiqxonalarda gul va limon mahsulotlari yetishtirish ekanligini aniqlab, mahallada ushbu soha ancha rivojlanganligini, aholi tomorqalaridan unumli foydalanishi, mahalla aholisining tomorqalarda issiqxonalarni yanada ko'paytirib mahalla obodligiga xizmat qiladigan bir-biridan ajoyib, noyob gullarni yetishtirishni fuqarolar o'z oldilariga maqsad qilib qo'yganliklarini

tadqiqotlarimiz natijasida guvohi bo'ldik. Mahallada gulchilik rivojlanganligi uchun mahallada gulchilik bo'yicha viloyat seminarini o'tkazishni mas'ul shaxslar tomonidan 2022-yil 16-aprel kuni tashkil etilib, bundan ko'zlangan maqsad mahalladagi gulchilik rivojlanganligini butun viloyat miqyosida targ'ib qilish bo'lib, bu seminarni 2022-yil 16-aprel kuni o'tkazildi. Seminarda Surxondaryo viloyat hokimi birinchi o'rinbosari Fayzullo Mamanov, 1-sektor rahbari Denov tuman hokimi Abdumalik Allamurodov, Mahallabay ishlash viloyat boshqarmasi boshlig'i Sherali Jo'rayev, Respublika vakillari hamda viloyatdagi barcha mahallabay ishlash markazi rahbarlari, tadqiqotchilar va hokim yordamchilari ishtirok etdilar. Seminar qatnashchilari aholi tomorqalarida yetishtirayotgan har xil gul va archa ko'chatlarini ko'zdan kechirishdi. Bu seminar namunali o'tganligi uchun O'zbekiston televideniya sinining "Zamon" telekanali va Surxondaryo telekanallarida bir necha bor efirga uzatildi. Buning natijasida "Tasmasoy" mahallasida issiqxonalarini ko'paytirish, gulchilikni yanada rivojlantirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 23-avgustdagi "Surxondaryo viloyatida qulay investitsiya muhitini yaratish, kichik biznes va oilaviy tadbirkorlikni rag'batlantirish yuzasidan qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-5228 son qaroriga muvofiq Denov tumaniga ajratilgan 20 mlrd so'm kredit mablag'laridan 4 mlr so'm mablag' Tasmasoy mahallasiga ajratildi. 4 mlrd so'm kredit mablag'i hisobidan 117 nafar fuqaro tomorqasida issiqxona qurish uchun ularga kredit ajratildi. Bundan tashqari O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 20-dekbrdagi "Oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirish hamda mahallalarni obodonlashtirish va aholi daromad manbaini kengaytirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-20 sonli qaroriga "Tasmasoy" mahallasiga 1,6 mln so'm kredit mablag'lari ajratildi. Buning natijasida mahalladagi fuqarolar o'zlarining tadbirkorligini yo'lga qo'yib oldilar. Tumandagi ushbu mahallaning fuqarolari 100% ish bilan ta'minlandilar.

Xulosa(Conclusion). Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, viloyatning shahar va qishloqlarda, mahallalar va mehnat jamoalarida tevarak-atrofni tartibga keltirish, obodonlashtirish, ariq-

zovurlar, xiyobonlarni tozalash ishlariga mutasaddi rahbarlar va xalqning birlashishi natijasida amalga oshirilishining o'zi xalqimizning vatanga bo'lgan muhabbati, milliy urf-odat an'ana va marosimlarlarni hurmat qilishi, vatan obodligi yo'lidagi jonkuyarlik ekanligining bir isbotidir [2.28]. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2016-yil 10-avgustda qabul qilingan farmoyishi bu boradagi ishlar ko'lamini kengaytirishda muhim dasturilamal bo'lmoqda. Obodonlashtirish va tozalik tadbirlari uyushqoqlik bilan tashkil etilmoqda. «Mahalla» xayriya jamoat fondining Termiz shahar bo'limidan ma'lum qilishlaricha, obodonlashtirish ishlari jarayonida mahallalar, aholi punktlari, ko'p qavatli uylar, hovlilar, bog' va sayilgohlarni tartibga keltirish, chiqindilarni belgilangan joyga chiqarib tashlash, ko'chalarni ta'mirlashga alohida e'tibor qaratilmoqda. Yo'llarni ta'mirlash va tevarak-atrofni obodonlashtirish ishlarida aholi faol ishtirok etmoqda. Bugungi kungacha yo'llarning qariyb yarmi ta'mirlandi va ko'chalar namunaviy holatga keltirildi. Keyingi yillarda mahallalarda yana bir zamonaviy infratuzilma – bolalar o'yin maydonchalari ham ko'paymoqda. Bunday maskanlar nafaqat bolalarning bo'sh vaqtini mazmunli o'tkazish, balki salomatligini mustahkamlash, ularni jismonan chiniqtirishda ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Har bir maydonchada o'nga yaqin o'yin qurilmasi o'rnatilgan. Bunday maskanlarning texnik holati, tozaligi mahalla tomonidan doimiy nazorat qilinadi. Ko'p qavatli uylarni ta'mirlash, ko'chalarni yoritish tizimini modernizatsiyalash, chiqindi yig'iladigan maydonchalarning moddiy-texnik holatini yaxshilash ishlari davom etmoqda. Bu jarayonda mahallalarning uy-joy mulkdorlari shirkatlari, "Maxsus-trans" korxonasi, Obodonlashtirish boshqarmasi bilan yaqindan hamkorlikni yo'lga qo'ygani yaxshi samara bermoqda. Toza-ozoda, obod joyda fayz-u baraka bo'ladi. Shuning uchun yurtimizda katta shodiyonalar, bayramlar oldidan umumxalq hasharlari uyushtirilib, xonadonlar, mahalla, ko'cha va xiyobonlar, guzarlar, muqaddas qadamjolarini yanada obod qilish yaxshi an'anaga aylangan[4]. Xalqimizga xos bunday xayrli ishlarda pok niyatlarimiz, ezgu orzu-maqсадlarimiz o'z ifodasini topmoqda. Mustaqillik bayrami arafasida obodonlashtirish va tozalik oyligi o'tkazilishi ham

eng ulugʻ, eng aziz ayyomni yurtimizning har bir goʻshasida munosib nishonlashga xizmat qilmoqda. Tozalik va obodonlashtirish ishlarida faol qatnashganlarni munosib ragʻbatlantirish maqsadida xonadonlar, koʻchalar, mahallalar, obodonlashtirish ishlariga munosib ulush qoʻshayotgan homiy tashkilotlar va tadbirkorlar oʻrtasida tanlovlar eʼlon qilindi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. A.N. Roʻziyev. Surxondaryo viloyati.- Termiz:Jayxun-1996.
2. Jalilov Sh. Mahalla yangilanish davrida.- Toshkent: Mehnat, 1995-yil
3. I.N. Sanginova. "Surxondaryo mahallalarida huquqiy savodxonlikni oshirish". Oʻzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi Davlat va Jamiyat taraqqiyoti manbai mavzusida ilmiy-amaliy anjumani. 2023-yil.
4. I.N. Sanginova. Oʻzbekistonda yoshlarning maʼnaviy yuksalishida mahalla tizimining oʻrni. Surxondaryo ilm va tafakkur. 2023-yil 3-son.

5. N.M. Egamberdiyeva, O.B. Abdimoʻminov va boshqalar. "Oʻzbekiston mahallalari kecha va bugun", "Mahalla va oila ilmiy-tadqiqot instituti" Toshkent-2022.

6. O. Musurmonova, H. Norqulov, F. Abdurahimova. Mahallada oila faravonligi: Milliy qadriyatlar va odob durdonalari. Toshkent. 2023-yil.

7. S. Tursunov., Qobulov. E, Murtazoyev. B, Pardayev. T. Surxondaryo tarixi –T: Sharq, 2004.

8. S. Tursunov. "Sherobodliklar" – Toshkent: A.Navoiy Milliy kutubxonasi, 2007.

9. С. Шадманова., Ахмедов. Т. Маҳалла комиссиялари фаолиятида трансформацион жараёнлар. Демократлаштириш ва инсон ҳуқуқлари. -№3. -2014.

10. Turmanov Sagʻindiq Turgʻanbayevich. "Oʻzbekistonda mahalliy institutlar rivojlanishining milliy xususiyatlari". Ilmiy maqola.

TAMADDUN NURI

FALSAFA

UDK:1:111:378 (575.1)

ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОННИНГ ЁШЛАРГА ДОИР СИЁСАТИДА МАФКУРАВИЙ ОМИЛЛАРНИНГ РОЛИ

Аннотация: Ушбу мақолада Янги Ўзбекистонда ёшлар сиёсатида амалга оширилаётган ислохотлар ва уларнинг мафкуравий асослари борасида мулоҳазалар келтирилган. Шунингдек, мафкуравий омилларнинг ёшлар дунёқарашини шакллантиришидаги аҳамияти фалсафий мисоллар асосида ёритилган.

Калит сўзлар: Янги Ўзбекистон, ёшлар сиёсати, мафкуравий омиллар, глобализув, трансформация, гоя, маънавият, ислохотлар.

Аннотация: В данной статье представлены комментарии к реформам, реализуемым в молодежной политике Нового Узбекистана, и их идеологической основе. Также на основе философских примеров подчеркивается значение идеологических факторов в формировании мировоззрения молодежи.

Ключевые слова: Новый Узбекистан, молодежная политика, идеологические факторы, глобализация, трансформация, идея, духовность, реформы.

Annotation: This article provides comments on the reforms being implemented in the youth policy of New Uzbekistan and their ideological basis. Also, based on philosophical examples, the importance of ideological factors in shaping the worldview of young people is emphasized.

Key words: New Uzbekistan, youth policy, ideological factors, globalization, transformation, idea, spirituality, reforms.

**Гулмурод
АБДУРАЗОҚОВ,
Термиз давлат
университети
“Фалсафа”
кафедраси
катта
ўқитувчиси,
фалсафа
фанлари бўйича
фалсафа
доктори (PhD)**

Бугунги кунда мамлакатимиз ёшларининг катта қисмини қамраб олган таълим тизимида ва ундан ташқаридаги соҳаларда маънавий-маърифий ишларни оқилона ва мақсадга мувофиқ ташкил этиш умумдавлат сиёсати миқёсидаги вазифага айланганининг сабаби ҳам шунда. Шу боисдан Республикамиз Президенти, ҳукуматимиз бу соҳага алоҳида эътибор билан қарамоқда. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги фармонининг қабул қилиниши бунинг ёрқин мисолидир [2]. Унда мамлакат ёшларига оид давлат сиёсати ҳар бир ёш шахсларни юксак иқтидор ва маънавий-ахлоқий томондан тарбиялаш билан ҳамбарчас боғлиқ бўлган узлуксиз таълим тизими орқали ҳар томонлама етук шахс – фуқарони шакллантиришни назарда тутиш зарурлиги белгилаб қўйилган.

Ушбу ҳужжатда ёш авлоднинг маънавий-маърифий ва маданий тарбиясига алоҳида эътибор берилган. Бундан кўзда тутилган мақсад бозор иқтисодиёти даврининг мураккаб кечувчи жараёнлари ёшларнинг маънавий-маърифий ва маданий тарбиясига кўрсатадиган турлича таъсирнинг олдини олиш, уларга замон талаблари даражасида билим бериш баробарида, уларда она-Ватанга садоқат, мустақиллигимизга, тарихимизга ҳурмат, миллий қадриятларимизни асраб-авайлаш туйғуларини тарбиялаш ҳамда миллий истиклол мафқурасини уларнинг онгига синдиришдир.

Бундай кенг қамровли ишларни амалга ошириш, яъни ўқувчи-талабаларга ва умуман ёш авлод вакиллари тафаккурида мафқуравий омиллар таъсирчанлигини ошириш, уларга маънавий-маърифий тарбия бериш, ўқувчи-талабалар билан олиб бориладиган тарбиявий ишлар, ўтказиладиган тадбирлар режасининг (маънавий-маърифий ишлар бўйича ректор, директор муовиниёки масул ходимнинг йиллик иш режаси) тузилишига, мазмунига боғлиқ. Чунончи, бу соҳадаги ғоявий-сиёсий ва мафқуравий тарбия, ҳуқуқий тарбия, экологик тарбия, нафосат тарбияси, меҳнат ва касб танлаш тарбияси, диний экстремизм ва террорчиликка нисбатан ёшларда огоҳлик ва ҳушёрликни тарбиялаш, гиёҳвандлик ва унинг

олдини олишнинг алоҳида аҳамияти бор. Булар билан бир қаторда, мафқуравий омиллар таъсирчанлиги жисмоний тарбия ва спорт, оилавий, экологик, жинсий тарбия каби бандларда ўқувчи камолотига ижобий таъсир кўрсатадиган маънавий-маърифий жиҳатдан тарбия бериш вазифасининг мазмун ва шакллари ўзифодасини топади

Янги Ўзбекистонни барпо этиш жараёнида барча таълим муассалари, фуқаролик жамияти институтлари, турли жамоат бирлашмалари ҳамда ташкилотлар фаоллигини изчиллик билан ривожлантириб бориш ёшларнинг камолоти учун зарур бўлган ташкилий-ҳуқуқий механизмлар, яъни тегишли қонунчилик асосларини шакллантириш, ташкилий-техникавий, моддий шарт-шароитларни, давлат ва жамоат бирлашмалари ҳамкорлигининг самарали усул-услугларини вужудга келтиришга ёрдам беради [1].

Айни ана шу жараён бугунги кунда мамлакатимизда давлат ва бошқарувнинг модернизацияси амалга оширилаётган ёшларга доир сиёсатда мафқуравий омилларнинг трансформацияси ва динамикасини белгилайди. Ёш авлоднинг тарбиялашда мафқуравий омиллар таъсирчанлиги ошишига бевосита таъсир кўрсатадиган модернизация жараёнлари бир қатор йўналишларда ва турли усуллар орқали амалга ошади. Тадқиқотимиз ёшлар тарбиясида мафқуравий омиллар таъсирини намоён қиладиган ва бу борада устувор ҳисобланадиган йўналишларни таҳлил қилиш ушбу соҳада муҳим илмий-назарий хулосаларга олиб келишидан далолат беради.

Биринчидан, демократия шароитида сиёсий ҳаётни эркинлаштириш жараёнида бошқарув функцияларини тақсимлаш икки йўналишда давом этаётгани мафқуравий омилларнинг ёшларга таъсири билан боғлиқ амалиётда алоҳида мазмунга эга бўлмоқда. Биринчи йўналишда мамлакат марказий идораларининг баъзи ҳуқуқ ва вазифалари маҳаллий ҳокимликлар бўйнига юклатилиши давом этмоқда. Шу билан бирга, маҳаллий ҳокимиятларнинг айрим функциялари ўзини-ўзи бошқариш органлари зиммасига ўтказилиши ҳам бардавом бўлмоқда. Иккинчи йўналиш бўйича жамоат ташкилотларининг ҳуқуқ ва масъу-

лиятини ошириш, давлат ваколатларининг бир қисмини уларнинг жавобгарлигига ўтказиш назарда тутилган бўлиб, бу борада ҳам янгилинишлар давом этмоқда.

Ушбу икки йўналишда амалга ошаётган жараёнда бошқа омиллар қатори мафкуравий таъсирлар омили давлат ва жамиятнинг юқорида кўрсатилган вазифаларининг бажарилиши билан узвий боғлиқ бўлган йўналиш, яъни демократик тараққиётнинг асосий шартларидан бири бўлмиш қонун устуворлиги, қонун олдида барчанинг тенглигига олиб келади. Пировардида ушбу жараён ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти ривожининг энг асосий йўналишларидан бири бўлган ҳуқуқий давлатчилик ва қонун устуворлиги тамойилининг муҳим жиҳатларини намоён этиши учун имкон беради. Бу эса ўз навбатида, Президентимиз Ш. М. Мирзиёев алоҳида таъкидлаганидек, Янги Ўзбекистонни барпо этиш жараёнида қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш орқали юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигига эришишнинг кафолатига айланади [4;24].

Иккинчидан, жамиятимизнинг янги қиёфасини яратишга қаратилган ислохотлар жараёнида барпо этиш жараёнида ушбу омилни амалга ошириш учун ҳокимиятнинг учинчи тармоғи – суд тизими мустаҳкамланиши, судларнинг мустақиллигини, уларнинг фақат қонунга бўйсунлигини таъминлашга эришилмоқда. Натижада барча одамларда, айниқса, ёшларда ҳокимиятнинг бу тармоғига жазоловчи идора сифатида қараш ўрнига унга инсоннинг ҳақ-ҳуқуқларини, адолатни ҳимоя қилувчи тузилма сифатида ёндашиш кўникмасини шакллантириш устувор аҳамият касб этмоқда. Бу ўз навбатида, ёшлар камолоти учун кенг имкониятлар очадиган фуқаролик жамиятини шакллантиришда белгилаб берилган ва тараққиёти жараёнида ривожланиб борадиган ҳамда бугунги ҳаёт талабларига жавоб берадиган омиллар мажмуи амалга ошаётганини ёрқин ифодалайди.

Учинчидан, давлат ва жамиятни ривожлантиришнинг муҳим мезони ҳам ҳокимиятнинг жамият ривожига ҳаққа суяниши, унинг ишончига эга бўлиши ва ҳамкорликнинг йўлга қўйилиши ҳисобланади. Мамлакатимизда янги

жамиятга ўтиш вазифаси кун тартибига қўйилганида, албатта, энг аввал давлатнинг жамият ҳаётига ижобий таъсири пасайишини эмас, балки унинг шу ўриндаги фаолияти самарадорлигини оширишга эътибор қаратилаётгани бежиз эмас. Ушбу жараённинг мафкуравий омиллар таъсиридаги хусусиятларига кўра, ҳокимит органларининга ҳоли билан ҳамкорлигини мустаҳкамлаш, унинг қўпгина функцияларини нодавлат ва жамоат ташкилотларига босқичма-босқич ўтказиб бориш орқали таъминлашни назарда тутди. Жамиятимизнинг янги қиёфасини шакллантиришга қаратилган миллий тараққиёт йўлимининг қатъият билан давом эттириш ва унияни босқичга кўтариш эҳтиёжи ҳам ана шундай тадрижийликни ва давомийликни талаб қилади [3;158].

Тўртинчидан, шуни ёдда тутиш лозимки, кучли давлат омили ҳақида гап кетганда, унинг кимгадир зўравонлик билан таъсир ўтказиш имконияти назарда тутилмайди, балки давлатнинг юксак иқтисодий асосга эга бўлиши, мамлакат ичкарисида ва халқаро миқёсда ўз манфаатларини ҳимоя қила билиш, барқарор тараққиёт тизимига кириб бориш ҳамда демократиянинг умумэтироф этилган омилларини шакллантира олиш салоҳияти тушунилади. Яъни ёшларнинг нодавлат ва жамоат ташкилотлари орқали ҳокимиятни бошқаришда фаол иштирок қилиш имкониятининг вужудга келиши кучли жамият мезони ҳисобланади.

Ҳозирги вақтда дунё миқёсида умуминсоний манфаатлар ва қадриятларнинг аҳамияти ошиб бораётган даврда ёшларда миллатлараро ҳамжиҳатлик ва диний бағрикенглик маданиятини шакллантириш муҳим аҳамиятга эга. Турли миллат вакиллари ва хилма-хил эътиқодларга эга бўлган кишиларнинг бир осмон остида, бир Ватанда эзгу ғоя ва улуғвор ниятлар йўлида ҳамкор, ҳамжиҳат бўлиб яшашини ифодаладиган ушбу омил ҳар бир ёш шахснинг миллий ва диний қадриятларни ҳурмат қилиши, бошқа миллатлар ва динлар, анъаналар, ўзга қадриятлар, эътиқодлар ва турмуш тарзига нисбатан чидамлилиқ, сабрбардошлиқ каби ларни намоён қилишини англатади. Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, Янги Ўзбекистонни барпо этиш

жараёнида бутун аҳоли каби, барча ёшларда диний кадриятларни хурмат қилиш, динлараро бағрикенглик каби хусусиятларни шакллантиришга алоҳида аҳамият қаратиш лозим.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Мамлакатни демократик янгилаш жараёнида фуқаролик жамияти институтларининг ролини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ-5430-сон Фармони. -Т.: 2018 йил 4 май.
2. “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғриси-

да” Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. http://el.tfi.uz/images/Nizomov-MD_uz...http://el.tfi.uz 14 Ноябрь 2019; Т.:Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда

3. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. –Т.: «Ўзбекистон» НМИУ, 2017. – 592 б.

4. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. –Т.: «Ўзбекистон» НМИУ, 2017. – 48 б.

TAMADDUN NURI

FILOLOGIYA

UDK: 811.111'376.3

BADIIY HIKOYANING O‘ZBEK TILIDAN INGLIZ TILIGA TARJIMASI MUAMMOLARI

(ALISHER NAVOIYNING “HAYRAT UL-ABROR” DOSTONIDAGI “SHER BILAN
DURROJ” HIKOYASI MISOLIDA)

Feruza NORMATOVA,
*Termiz davlat pedagogika instituti,
Xorijiy til va adabiyoti fakulteti,
maktabgacha va boshlang‘ich
ta’limda
xorijiy til(ingliz tili) yo‘nalishi
talabasi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror” asaridagi “Sher bilan Durroj” hikoyasining o‘zbek tilidan ingliz tiliga tarjimasidagi muammolar haqida so‘z yuritilgan.

Kalit so‘zlar: tarjima, badiiy voqelik, adabiyot, badiiy asar, tarjimon, hikoya, iste’dod, badiiy did.

Abstract: The translation of the story "Sher bilan Durroj" from Alisher Navoi's work "Hayrat ul-Abror" from Uzbek to English.

Key words: translation, artistic reality, literature, artistic work, translator, story, talent, artistic taste.

KIRISH. Badiiy parchani tarjima tilida qaytadan namoyon qilishda ilhom, iste’dod va ijodkorlikka o‘xshash faqatgina inson qalbi bilan his qiladigan mavhum unsurlarning vazifasi beqiyosdir. Badiiy tarjima aynan ana shu jihati bilan tarjimaning boshqa turlaridan o‘zaro farqlanadi. Badiiy tarjimada asar muallifining ichki kechinmalari va ruhiyati bo‘yoqdor so‘zlar bilan ijodiy yondashgan holda o‘quvchiga yetkazib berishdir.

“Xamsa”ning ilk dostoni “Hayrat-ul abror” asaridagi “Sher bilan Durroj” hikoyasini tarjima qilishda hikoya qahramonlarining qadimgi nomlanishining mazmuni izlab topildi, so‘zlar ma’nolariga ko‘ra Grammatik jihatdan farqlanishi tahlil qilindi. Hikoyada keltirilgan so‘zlarning ingliz tilidagi nomlanishi, o‘qilishi va tovushlarning o‘qilish transkripsiyasi yozib chiqildi. O‘zbek tilidagi so‘zlarning ingliz tiliga muqobili topilmagan o‘rinlarda izoh berish usulidan foydalanildi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Nasriy tarjima kompetensiyasini shakllantirishning bir nechta talablariga amal qilinishi lozim. unga ko'ra asliyat va tarjima tillari badiiy matnining sintaktik, leksik-semantik, stilistik, tekstual sathlari xususiyatlari, asliyat va tarjima tillarining badiiy xususiyatlari, badiiy matnining tuzilishiga ko'ra xususiyatlari va uning boshqa soha matnidagi ajralib turadigan farqlari, asliyat va tarjima matni sohiblarining madaniyati bo'yicha keng bilimlar majmuyi, badiiy matnning ekstralingvistik – madaniy, kognitiv, konseptual xususiyatlari, badiiy tarjimada qo'llaniladigan tarjima uslublari, badiiy tarjimada qo'llaniladigan tarjima transformatsiyalarini bilishi talab etiladi.

Nasriy asarda syujet, kompozitsiya, konflikt, voqealar va albatta muammolar yechim bo'ladi. Hikoyadagi lirik kechinmani o'quvchi qalbidan joy oladigan darajada tarjima qilish mahoratni talab qiladi. Ba'zi so'z va so'z birliklarini asl holicha tarjima qilishning imkoni bo'lmaydi. Bunda asar matnidagi asl ma'noni saqlab qolish mushkul bo'lib qoladi.

NATIJALAR

Ushbu ishning asosiy maqsadi - badiiy asarlarning o'zbek tildan ingliz tiliga o'girish jarayonida lingvistlar duch keladigan ba'zi muammolarni ilmiy tahlillar natijasida bayon qilish va tarjima sohasining rivojida o'z bo'lsada o'z hissamni qo'shish. Jumladan, so'z qurilishidagi o'zaro qarama-qarshiliklar, mazmunning asl holatini imkon qadar saqlab qolgan holda bayon etish. Tarjima orqali milliy adabiyotimiz namunalarini dunyoga tanitish.

MUHOKAMA

Shering kichkinagina bolasi bo'lib, u hali yurishni bilmas ekan. Inglizcha tarjimasi "The lion has a small cub, it does not yet know how to walk."

Bu parchani tarjima qilishda o'quvchiga tushunarliroq chiqishi uchun Konkretizatsiya usulidan foydalanilgan. Agar so'zma-so'z tarjima qilinganda "The lion is a small baby, he does not yet know how to walk" (Arslon kichkina bola, u hali qanday yurishni bilmaydi) tarzida chiqar edi. Bu esa badiiy matnni mujmal qilib qo'yishi mumkin edi.

Ingliz tilida "to have" fe'li mavjud bo'lib, o'zbek tiliga bor, ega bo'lmoq kabi ma'nolarni anglatadi. Ushbu fe'l ingliz tilida shaxs birliklari uchun alohida shaklga ega, ya'ni 3-shaxs birlikda "has" shakli ishlatilishi lozim. Ushbu matn tarjimasidagi "cub" so'zining o'zbekcha ma'nosi "hayvonlarning yangi tug'ilgan bolasi" degani, biz o'zbek tilidagi "bola" (inglizcha "baby") so'zini ushbu matnda qo'llay olmaymiz. **Onasi uni juda yaxshi ko'rar va qumursqa halok qilmasin deb, doimo tishida tishlab olib yurar ekan.**

Inglizcha arjimasida "Its mother loved it very much and always bit it in its teeth so that the ant would not kill it": so'zma-so'z tarjima qilinganda "His mother loves him very much and always bites him in his teeth so that the ant does not kill him." (Onasi uni juda yaxshi ko'radi va chumoli uni o'ldirmasligi uchun doimo tishlarini tishlaydi) tarzida chiqar edi.

Ushbu matnda ham ingliz tili va o'zbek tili o'rtasidagi grammatik birliklarning nomuvofiqligi, egalik olmoshlar ishlatilishidagi tafovutlar yaqqol ko'rinadi. Ingliz tilida "His" (o'zbekcha tarjimasi "uning") egalik olmoshi faqat o'g'il bolalar uchun qo'llaniladi, shuningdek "uning" degan ma'noda ayol jinsi uchun esa "she" - narsa, predmet va jonotlar uchun esa "its" shakli ishlatilgani bois ushbu matnni tarjima qilishda faqatgina "its" qo'llanila olinadi.

Matn tarjimasidagi "in" predlogi o'zbek tilida mavjud emas va bu so'z o'zbek tiliga "ichida" deb tarjima qilinadi. Matn tarjimasida ushbu predlogni to'g'ri qo'llay olish muhim hisoblanadi.

"Halok qilmoq" fe'li o'rniga "to kill" (o'zbekcha tarjimasi "o'ldirmoq") fe'li qo'llanilgan, agar ingliz tilidagi "Destroy" (o'zbekcha tarjimasi "yo'q qilish") qo'llansa mazmundan ozgina yiroqlashar edi.

Durroj pir etib, sherning boshi ustidan uchib o'tibdi. Inglizcha tarjimasi "Pheasant flew over the lion's head".

Bu matnda "Durroj" so'zi qadimgi so'z hisoblanib, ingliz tiliga aynan tarjimasi mavjud emas, ammo bu so'z "qirg'ovul" ma'nosini anglatgani bois ingliz tiliga "Pheasant" deb tarjima qilingan.

Matndagi "pir etib" taqlidiy sg'zining aynan ingliz tiliga tarjimasi yoq'ligi sabab tarjima

matnidan tushib qolgan, agar soʻzma-soʻz ingliz tiliga tarjima qilinganida “pir etib” - “getting old” (oʻzbekchasi “qarrib qolish”) maʼnosi chiqib, tushunarsizlik vujudga kelar edi.

Sher choʻchib ketibdi va bolasini qattiq tishlab olibdi. Bolasining joni ogʻrib, yigʻlab yuboribdi. Inglizcha tarjimasi “The lion got scared and bit the cub hard. Its cub's body ached and cried.”

Tarjimada konkretizatsiya usulidan foydalanilgan, soʻzma-soʻz tarjima qilganida “Her child's hurts and she cried”, yaʼni “Bolasi ogʻriyapti, yigʻlab yubordi” degan xato mazmun paydo boʻlar edi. **Durroj Sherni doim shunday choʻchitib yurishni odat qilibdi.** Inglizcha tarjimasi “Pheasant used to frighten lion like this all the time”.

Ushbu matnni ingliz tiliga tarjima qilishda “**used to**” iborasi qoʻllanilgan boʻlib, ingliz tilida biror narsa qilish odati haqida gapirish uchun foydalaniladi, ammo oʻzbek tilida ushbu ibora uchramaydi.

Sen ashulalar aytib, meni xursand qil.

Inglizcha tarjimasi: You sing songs and make me happy. Ushbu badiiy matnda “meni xursand qil” iborasining tarjimasida “make me happy” ishlatilgan, agar soʻzma-soʻz tarjima qilinganida “do me happy” boʻlib ingliz tilidagi soʻzlarning maʼno jihatidan ishlatilishida xatolik yuz bergan boʻlar edi. Chunki ingliz tilida koʻpgina frazeologik feʼllar “make” feʼli bilan yasaladi. Masalan, “make somebody happy” (make feʼli+birorkishi+feʼl) - biror kishini hursand qilish, “make after something” – biror narsaning ortidan quvmoq (The dog is making after the ball-it toʻpning ortidan quvyapdi), “make away with – biror narsani oʻgʻirlash”. (The thief made away with the woman's handbag - oʻgʻri ayolning sumkasini oʻgʻirlab ketdi) singari.

Biror kimsa seni xafa qilsa, men hamma vaqt senga yordam beray, — debdi. Inglizcha tarjimasi “If someone hurts you, I will always help you,” it said. Bu matnni ham ingliz tiliga tarjima qilishda “if”, “will” kabi iboralarini ishlatmasdan gap qurilishini yasab boʻlmaydi, aksincha grammatik xato hisoblanadi. Oʻzbek tilida esa “if”, “will” kabi iboralar mavjud emas.

Ammo Durroj Sherning gapiga quloq solmabdi, yolgʻonchiligini, aldashini qoʻymabdi. Inglizcha tarjimasi “But Pheasant did not listen

to lion's words, it did not put up with its lies and deception”.

Ushbu matnda “quloq solmoq” oʻzbekcha frazeologik birligi oʻrnida “listen to” (tinglamoq) frazeologik birligini qoʻllagan maʼqul, chunki bu birlikning aynan tarjimasi ingliz tilida mavjud emas, agar ushbu frazeologik birlik toʻgʻridan-toʻgʻri ingliz tiliga tarjima qilinadigan boʻlsa “to put ear”, yaʼni inglizchada “quloq qoʻyish” boʻlib qolar edi.

Ingliz tilidan oʻzbek tiliga tarjima qilishda turli ekstralingvistik omillar taʼsirida tarkibida feʼlli iborali mavjud gaplar va ularning tuzilishi butunlay oʻzgarib ketdi. Masalan: "As always, this time it must be deceiving me. I will not go." - "Har galgidek bu gal ham meni aldayotgandir. Bormayman".

Bu borada O.V.Petrova shunday deb yozadi: “Tarjimaning muayyan usulini tanlash asosan ibora komponentlari oʻrtasidagi semantik aloqalar, grammatik norma hamda tarjima tilidagi soʻz birikmasini hosil qilish xususiyatlari bilan belgilanadi (Petrova. 2006, 18)”.

Xulosa. Maqolada muhokamaga sabab boʻlgan mavzular adabiy matnlarni tarjima qilishning asosiy meʼyorlaridandir. Bu maʼlumotlar haqida yaxshi bilimga ega boʻlish, ularni oʻz oʻrnida mahorat bilan qoʻllay olish imkoniyatini yaratadi va bizning tarjimon boʻlib shakllanishimizda muhim oʻrin tutadi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Til va adabiyot taʼlimi. Oʻzbekiston Respublikasi Xalq taʼlimi vazirligining ilmiy-metodik jurnali. Выпуски 1–4, 2008.
2. Nihon Oriento Gakkai “Orient” - Том 46 - Страница 49. 2011 г. Издатель: The Society Владелец оригинала: Калифорнийский университет в Беркли Оцифровано. 22 февраля 2018 г. Языки: Английский, Французский, Немецкий
3. Komil Imomov, Toʻra Mirzayev · 2023 “Jonivorlarning sarguzashtlari” - Страница 82.
4. Kamoljonovich, S. J. (2022). J.K. Roulingning fantastik asarlaridagi antroponimlarning lingvoperspektiv muammolari. Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS), 2(1), 334-343. <https://doi.org/10.24412/2181-2454-2022-1-334-343>
5. Solijonov Juraali Kamoljonovich Final Qualification Work «English-Uzbek translation problems of the novel "Harry Potter and the sorcerer's stone" By J. K. Rowling»
6. <https://savodxon.uz/izoh>

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA SODDA GAP SHAKLIDAGI ZOOKOMPONENTLI MAQOLLAR TAHLILI

Annotatsiya: Ushbu maqola sturuktur jihatdan sodda gap shaklidagi zookomponentli ingliz va o'zbek tillaridagi maqollar tahliliga bag'ishlangan. Maqolada tarkibida fish/baliq, bear/ayiq, dog/it, donkey/eshak, horse/ot, lion/sher, bird/qush, goat/echki, mouse/sichqon zoonimlari qatnashgan maqollar tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: zookomponent, zoonim, maqol, sodda gap, sturuktura, semantika, gap, gapning bosh bo'laklari.

Аннотация: Эта статья посвящена анализу мудрости в простых разговорных выражениях, содержащих зоокомпоненты, на английском и узбекском языках. В тексте рассматриваются фразы, включающие зоонимы, такие как fish/baliq (рыба), bear/ayiq (медведь), dog/it (собака), donkey/eshak (осел), horse/ot (лошадь), lion/sher (лев), bird/qush (птица), goat/echki (коза), mouse/sichqon (мышь).

Ключевые слова: зоокомпонент, зооним, пословица, простое предложение, структура, семантика, предложение, начальные части предложения.

Annotation: This article is dedicated to the analysis of wisdom in simple conversational expressions containing zoo components in English and Uzbek languages. The text examines phrases that include zoonyms such as fish/baliq (fish), bear/ayiq (bear), dog/it (dog), donkey/eshak (donkey), horse/ot (horse), lion/sher (lion), bird/qush (bird), goat/echki (goat), mouse/sichqon (mouse).

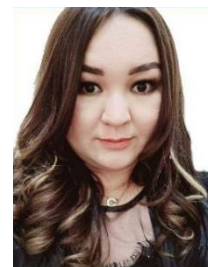
Key words: zoo component, zoonym, proverb, simple sentence, structure, semantics, sentence, initial parts of a sentence.

KIRISH

Gapning grammatik asosini ega va kesim tashkil etadi. Har qanday gapning tuzilish jihatidan turlarini uning grammatik asosi belgilab beradi. Gap tarkibidagi ega va kesimning, ya'ni grammatik asosning ishtirokiga ko'ra gaplar tuzilish jihatidan ikki turga – sodda va qo'shma gaplarga bo'linadi. “S o d d a g a p ma'lum fikr, maqsadni ifodalovchi, grammatik va intonatsion tomondan shakllangan sintaktik birlikdir. Sodda gap tuzilishiga ko'ra yig'iq yoki yoyiq bo'lishi mumkin. Bosh bo'laklardan tarkib topgan gaplar – yig'iq gap, agar bosh bo'laklardan tashqari ikkinchi darajali bo'laklar ham ishtirok etsa, yoyiq gap sanaladi”¹. M.R.Ochilova tomonidan bir tarkibli sodda gap (egasiz sodda gap) va ikki tarkibli sodda gap shaklini olgan o'zbek maqollarining ayrim grammatik belgilari yoritilgan².

ASOSIY QISM

J.Bo'ronov ingliz va turkiy tillarda, jumladan, o'zbek tilida, gap tuzilishining ba'zi bir o'xshash va farqli tomonlarini ko'rsatib o'tgan. Olimning fikricha, haqiqatan ham, bir qarashda strukturalar har xil. Lekin haqiqatda struktur-pozitsion getrogennik (tarkibiy yoki kelib chiqishi jihatidan xilma-xil, har xil bo'lganlik) muhim emas. Taqqoslanayotgan tillar SV (S – ega, V– kesim) strukturali model bilan xarakterlanadi.³

Oysulov
URALOVA,
Termiz davlat
pedagogika
instituti
f.f.f.d.(PhD),
dotsent

¹ Ўзбек тили грамматикаси. II том. Синтаксис [Масъул муҳаррирлар: Ф.А.Абдурахмонов ва бошқ.]. – Тошкент: Фан, 1976. – 500 б.

² Очиллова М.Р. Содда гап шаклидаги мақолларнинг лисоний хусусияти // БДУ Илмий ахборот журнали. – 2016, №3. – Б.10–104

³ Буранов Дж. Сравнительная типология английского и тюркских языков: Учеб. пособие для пед. ин-тов. – М.: Высш. шк., 1983. – 267

Ushbu tadqiqotda faqat bosh bo'laklardan iborat yig'iq sodda gap shaklidagi quyidagi maqollar uchraydi: ingliz tilida - *Bear and forbear* (Ayi q ayiq uchun); *Neither fish nor flesh* (Na xamir, na patir); *Care killed the cat* (G'am mushukni o'ldiradi). O'zbek tilida: *Itga – it o'limi*; *Itning oti – Boytevat*; *Ichkuyovlik – ichning og'rig'i*; *Ko'p gap – eshakga yuk*.

Ba'zi holatlarda bu shakldagi maqollar bog'lovchisiz qo'shma gap predikativ birliklarining tarkibiy qismiga kiradi va bir butunlikni yuzaga keltiradi. Ingliz tilida: *Wife a mouse, quiet house*; *wife a cat, dreadful that* (*Xotin-sichqon, xotin - tich uy, xotin mushuk, bu – daxshat*), *Old fish, old oil, and an old friend are the best* (*Qari baliq, eski yog' va eski do'st eng yaxshisidir*).

O'zbek tilida: *Egri ot, to'g'ri tegiz, Er-xotin – qo'sh ho'kiz, Ichkuyov – kuch kiyov; Ichkuyov – kuchuk kuyov; To'qol sigir – suzong'ich, Oqsoq biya – tepong'ich*.

Yig'iq sodda gap shaklidagi maqollarning egasi so'z birikmalari bilan ifodalanadi: ingliz tilida: *A chattering bird builds no nest* (Gapdon qush, uya qurmaydi), *A bellowing cow soon forgets its calf* (Ma'rayotgan sigir buzog'ini tezda unutadi), *Timid dogs bark the loudest* (Qo'rqqoq itlar eng baland ovozdahurishadi).

O'zbek tilida: *Chopqir ot- o'tkir pichoq; Bo'rining ozig'i- burnida; Yolg'iz uyning bekasi – qurbaqaning bo'kasi; Otning o'limi – itning bayrami; Chayonning kasbi – chaqish; Qashqirning o'yi – yomonlik, qo'yning o'yi – omonlik; Sher himmati – bilak, er himmati – yurak*.

Kesim so'z birikmalari bilan ifodalanadi. Ingliz tilida: *Kill not the goose that lays the golden eggs* (Oltin tuxum qo'yadigan g'ozni o'ldirmang), *One camel does not make fun of another camel's hump* (Bir tuya boshqa tuyaning dumini masxara qilmaydi),

O'zbek tilida: *Ot – yigitning qanoti; Ot – yigitning yo'ldoshi; Tush uyqusi – qush uyqusi; Ilmsiz olim – to'qimsiz eshak; Bolaning erkasi – bitning sirkasi; Qizning erkasi – echkinning sarkasi; Ot bozori – baxt bozori*;

Har ikkala tilda predikat asos so'z birikmalari bilan ifodalangan maqollar miqdoran ko'p: ingliz tilida: *No cows, no cares* (Sigir ham

yo'q, qarov ham yo'q), *A little bird is content with a little nest* (Kichkina qush, kichkina uyaga qanoat qiladi), *An ill cow may have a good calf* (Kasal sigirda yaxshi buzoq bo'lishi mumkin), *Bad the crow, bad the egg*, (Yomon qarg'a, yomon tuxum), *Different courses, different horses* (turli kurslar, turli odamlar).

O'zbek tilida: *Arslonning o'ligi – sichqonning tirigi; Erning yuragi – sherning yuragi: It bolasi – itga yaxshi, qush bolasi – qushga yaxshi; Qochqinga sichqonning ini – ming tanga*;

Ingliz tilida sodda gap shaklidagi maqollar orasida inkor mazmunli paremiyalar ham uchraydi: *Dead dogs bark not* (O'lik itlar hurmaydi); *Foxes dig not their own holes* (Tulkilar o'z teshiklarini qazmaydilar); *No carrion will kill a crow* (Qarg'ani hech bir o'laksa o'ldirmaydi); ***Crows do not pick crow's eyes*** (Qarg'a qarg'ani ko'zini cho'qimaydi).

O'zbek tilida: *Indamasang it qopar; Qirda bo'ri yo'q emas, orada dushman yo'q emas; Kuchukdan qo'rqqan gado bo'lmas; Ot bilan qurol ega tanlamas*.

Bosh bo'laklardan tashqari gap tarkibida ikkinchi darajali bo'laklar ishtirok etadigan maqollar sodda yoyiq gap shakliga egadir. Misollarga murojaat qilamiz: ingliz tilida: *A fox smells its own lair first* (Tulki avval uyasini hidlaydi), *A horse knows its rider* (Ot chavandozini taniydi), *A lazy sheep thinks its wool heavy*, (Dangasa qo'y o'z junini og'ir deb hisoblaydi), *A dog cannot watch two gates* (It ikkita darvozani qo'riqlay olmaydi), *The fish adores the bait* (Baliq yemishni yaxshi ko'radi).

O'zbek tilida: *Ayinlining bolasi qarg'aning tilini bilar; Zag'cha sigirdan qo'rqmas; Bo'ri bo'ronda quturar; Yuvvosh tuya yumushga yaxshi; Yuvosh it urmay tishlar; Tuyada to'g'ri joy bo'lmas; Tuyada to'g'ri joy bo'lmas; Yomon kuchuk bo'sag'ada hurar*.

XULOSA

Barcha tillarda maqollar tuzilishiga ko'ra gap shaklida bo'ladi. Maqollarning asosiy qismi ifoda maqsadiga ko'ra declarative/ darak gaplar shaklidadir. Ifoda maqsadiga ko'ra interrogative/so'roq gap shaklidagi maqollar ingliz va o'zbek tillarida kam uchraydi. Har ikki til paremiologik birliklarida imperative/buyruq gap

shaklidagi maqollar ko'pchilikni tashkil etadi. Ingliz va o'zbek tillarida oila mazmunli maqollar semantika va struktura nuqtai nazaridan bir-biridan farq qilsa-da, ular mazmun va ifoda planidagi umumiylik, bog'liqlik bilan tavsiflanadi.

Foydanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Шомақсудов Ш., Шораҳмедов. Ҳикматнома. –Т., 163-175-бетлар.
2. Uralova.O.P. Ingliz va o'zbek tillarida "oilal" bosh leksemali maqollar semantikasi va sturukturasi. Fil.fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. Samarqand 2021- 217 b.
3. Ўзбек тили грамматикаси. II том. Синтаксис [Масъул муҳаррирлар: Ғ.А.Абдурахмонов ва бошқ.]. – Тошкент: Фан, 1976. – 500 б.

4. Очилова М.Р. Содда гап шаклидаги мақолларнинг лисоний хусусияти // БДУ Илмий ахборот журнали. – 2016, №3. – Б.10–104

5.Буранов Дж. Сравнительная типология английского и тюркских языков: Учеб. пособие для пед. ин-тов. – М.: Высш. шк., 1983. – 267

6. Бакиров П.У. Семантика и структура номинацентрических пословиц (на материале русского, узбекского и казахского языков). – Ташкент: Фан, 2006. – 297 с.

7. Proverbs – Maqollar – Пословицы / Tuzuvchilar Karamatova K.M., Karamatov H.S. – Toshkent: Mehnat, 2000. – 400 b.

TAMADDUN NURI

FILOLOGIYA

UDK: 811.161.1:811.163.41

INGLIZ TILIDA TO'Y KONSEPTIGA OID LINGVOMADANIY LKSEMALAR TAHLILI

Annotatsiya: *Ushbu maqolada ingliz tilida to'y konsepti bilan bog'liqlik ko'plab uchraydigan jamiki leksemalarning lingvomadaniy tahlili hamda o'ziga xos xususiyatlari haqida so'z boradi. Shuningdek, nikoh to'yi marosimiga oid ayrim urf-odatlar va ularning etnografik jihatlariga ham e'tibor qaratilgan.*

Kalit so'zlar: konsept, lingvokulturologiya, leksema, semantik xususiyat, madaniy omil, nikoh marosimi.

Аннотация: В данной статье говорится о лингвокультурологическом анализе и особенностях многих распространенных лексем, связанных с понятием свадьба в английском языке. Также уделено внимание некоторым традициям и их этнографическим аспектам, связанным со свадебным обрядом.

Ключевые слова: концепт, языковая культура, лексема, семантический признак, культурный фактор, брачный обряд.

Abstract: This article talks about the linguistic and cultural analysis and specific features of many common lexemes related to the concept of wedding in English. Also, attention is paid to some traditions and their ethnographic aspects related to the wedding ceremony.

Key words: concept, linguistic culture, lexeme, semantic feature, cultural factor, marriage ceremony.

O'zbek xalqining o'ziga xos urf-odatlaridan biri bo'lmish to'y marosimi hamisha shod-u xurramlik, yoshlik, go'zallik, kelajakka yaxshi umid va ezgu orzular ramzi sifatida o'tkaziladigan ajoyib bayramdir. G'oyat go'zal bo'lgan bu marosim barcha xildagi xalq san'ati, ashula, raqs bilan o'tkaziladi. U aslida asrlar osha sinovdan o'tgan,

**Nodirabegim
NURIDDINOVA,**
**Termiz iqtisodiyot
va servis
universiteti
Xorijiy til va
adabiyoti
yo'nalishi
2-bosqich
magistranti
Ilmiy rahbar:**
**Oysuluv
URALOVA,**
**Termiz davlat
pedagogika
institutini dotsenti,
f.f.f.d (PhD)**

milliy asosda nishonlanadigan marosim hisoblanadi.¹

Nikoh to'yi marosimi turli xalqlarda turlicha nishonlanishi bilan bir qatorda, o'ziga xos leksemalari va lingvokulturologik jihatlari bilan ajralib turadi. D.D.Manukyan, Y.A.Sorokin, D.A.Gilfanova kabi jahon miqyosidagi olimlar hamda hozirgi zamon to'y marosimlari nomlari bilan bog'liq tadqiqotlarni A.Jo'raboyev, Sh.Nurillayeva, H.Ismoilov, O.Bo'riyev kabi o'zbek olimlari amalga oshirishmoqda.

Ingliz to'y marosimlariga oid leksemalarni tahlil qilishda va ta'rif berishda lingvokulturologiyaning o'rni muhimdir. "**Lingvokulturologiya** insoniy, aniqrog'i, insondagi madaniy omilni tadqiq etuvchi fandır. Bu esa shuni bildiradiki, lingvokulturologiya markazi madaniyat fenomeni bo'lgan inson to'g'risidagi antropologik paradigmaga xos bo'lgan yutuqlar majmuasidir"

Ingliz xalqining nikoh to'yi tizimida bir qancha marosimlar va to'yning har xil jarayonlarida ishlatiladigan o'ziga xos leksik birliklar mavjud. Ularning ba'zilari shu kungacha foydalanilib takomillashib kelayotgan bo'lsa, ba'zilari o'z ahamiyatini yo'qotgan. Quyida bugungi zamonaviy ingliz to'y marosimlarida uchraydigan leksemalarni lingvokulturologik jihatlari bilan birga ko'rib chiqamiz.

To'y marosimlari qayerda o'tkazilishiga oid leksemalar

Angliyada to'y odatda cherkovda o'tkaziladi va er-xotin barcha oila va do'stlarini taklif qiladi. To'y odatda barcha mehmonlarni qabul qilish uchun katta binoda o'tkaziladi. Shu bilan birga bunday muhim fursat uchun eng maqbul joy ham hisoblanadi. Ko'pgina to'ylar diniy va shuning uchun ibodatxonada o'tkaziladi. Masalan: **church-cherkov**. Cherkovda o'tkaziladigan to'y nikohga ma'naviy jihat qo'shadi. Marosim Xudoni o'z ichiga oladi va Undan

yordam va yo'l-yo'riq izlaydi. Bu yerda siz ajoyib va'dalar berishingiz mumkin.³

chapel- ibodatxona. Xristian diniga mansub insonlar ibodat qiladigan, diniy amallarini bajaradigan kichik bino yoki bir xonadan iborat bo'lishi ham mumkin. To'y ibodatxonasida turmush qurishning asosiy afzalligi - bu muhitning yaqinligi. Bunday joyni tanlagan ko'p odamlar uni boshqa joylarga qaraganda romantikroq deb bilishadi, chunki u to'y marosimi va ziyofatda ishtirok etganlarning barchasi uchun ko'proq shaxsiy tajriba beradi.⁴

temple- ibodatxona, butxona.

Ammo zamonaviyroq to'ylar uchun : Ba'zi bir juftliklar to'ylarini o'zgacha bo'lishini xohlashadi. Bu joylarga quyidagilar kiradi:

a library- kutubxona. Sevgi va ishqiy munosabatlar, adabiyot ko'pchilik uchun baxt manbai bo'lishi mumkin. Agar kelin va kuyov kitob o'qishni yaxshi ko'rsa, kutubxonada turmush qurish ertakka o'xshaydi.

treehouse-daraxtdagi bolalar chordog'i, daraxtzor. Treehouse Point mutlaqo ajoyib joy bo'lib, samimiy to'ylar va chiqishlar uchun juda mos keladi.

inside a cave- g'or ichida. G'orlar ibtidoiy zamonlardan beri mavjud bo'lib, insoniyat rivojlanishida muhim rol o'ynagan. Qadimgi ajdodlarimiz g'orlardan boshpana sifatida foydalanishgan va qadimgi davrlarda g'orlar hatto sehrli va mistik xususiyatlarga ega deb hisoblangan . bugungi kunda ba'zi juftliklar an'analarni davom ettirish bilan bir paytda, g'aroyib to'y maskanini istashadi va g'or bunga maqbul yechim deb bilishadi.⁵

Ingliz to'y marosimlarida kiyiladigan maxsus kiyimlar.

To'ydagi odamlar odatda er-xotinga hurmat ko'rsatish uchun kiyim kiyishadi. Angliyada bu erkaklar kostyum kiyishini, ayollar esa ko'ylak kiyishini anglatadi. Ba'zi kiyinish uslublari bor:

¹ Niyazmetova Sh.A.(2020) Odamlarning og'zaki ijodida va mumtoz adabiyotida to'y marosimining talqini. Социально-педагогические науки, Ученый XXI века № 12-1 (71),37-42

²

В.Н. Телия. Русская фразеология. Семантический, прагматический и

лингвокультурологический аспекты (М., 1996). 286 с

³ <https://www.churchofengland.org/life-events/your-church-wedding/just-engaged/why-marry-church>

⁴ www.luckylittlechapel.com

⁵ www.zola.com

traditional clothing- an'anaviy kiyinish
morning suits for men- erkaklar uchun ertalabki kostyumlar

formal suits for men- erkaklar uchun rasmiy kostyumlar

formal dresses for women- erkaklar uchun rasmiy kostyumlar

Ushbu marosimda to'yga jinsi shimlar va ochiq bo'yinli ko'ylak kabi oddiy kiyimda borish hurmatsizlik deb hisoblanadi.

Bridesmaid's dress- kelin dugonalari kiyadigan ko'ylaklar. Odatda bir xil rangda, ko'p hollarda har xil dizaynda bo'ladi.

Veil- to'y marosimi boshlanishida kelinning yuzini yopib turadigan, yuqa harir mato. O'zbek masdaniyatida chimmat demakdir.⁶

Wedding rings- nikoh uzuklari taqish marosimi. Angliyada kelin va kuyovning "Uzuk barmog'i" ga uzuk taqiladigan "uzuklarni almashtirish" odatlari mavjud. Bu chap qo'lni to'rtinchi barmog'idir.

Wedding veil- kelin ko'ylak fatasi(pardasi). Tarixda parda diniy marosimlarda kamtarlik va poklikni ifodalash uchun ishlatilgan, biroq o'shandan beri ma'no o'zgarib bordi. Endi esa parda har bir kelinning asl mohiyati va shaxsiy uslubini aks ettirishga yordam beradigan zamonaviy aksessuar sifatida ko'riladi.⁷

Throwing the bouquet to the single women- gul uloqtirish. XV asrda Britaniyada to'y so'nggida bir g'ayrioddiy odat o'tkazilardi. To'yga tashrif buyurgan mehmonlar kelinning libosi, gullari va hatto sochlaridan yulib olishga harakat qilardilar. Bu orqali kelinning baxti va omadi ularga ham yuqadi deb hisoblashgan. Keyinchalik bu an'ana madaniylashdi. Bunda kelin mehmonlarga orqa o'girib qo'lidagi guldastasini ularga qarata otadi, bu gulni chaqqonlik bilan ilib olgan mehmonga esa (ular odatda hali turmushga chiqmagan qizlar

bo'lishadi) albatta baxt kulib boqadi deya ishonishadi.⁸

Cans tied to the bumper of the car- Qochish mashinasining bamperiga qutichalar bog'lash an'anasi fransuzcha "charivari" yoki "shivareed" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, "shovqinli masxara qilish" va yangi turmush qurgan juftlikni nishonlash ma'nosini bildiradi. "Bu er-xotin haydab ketayotganda shovqinli serenada qo'yish usuli sifatida ishlatilgan".⁹

Throwing confetti or rice at the couple- Guruch sepish. To'y kuni kelin –kuyov boshidan guruch yoki bug'doy donlari sochiladi va shunday tilak qilinadi: "May your life abundance and wealth". Ma'nosi: "Hayotingiz mo'l-ko'l va farovon bo'lsin".¹⁰

To'y marosimidagi ishtirokchilari qanday nomlanishiga oid leksemalar

Bride- Kelin. Bu turmushga chiqayotgan ayol.

bridegroom/groom- Kuyov/Kuyov. Bu turmush qurayotgan odam.

Bridesmaids- Aynan shu ayollar kelinning to'yga tayyorlanishiga yordam beradi. Ular unga to'yda hamroh bo'lishadi va to'yni rejalashtirishda ham yordam berishadi.

Best man (but could be best woman)- Bu to'ydan oldin to'y kunining oxirigacha kuyovga/kelinga yordam beradigan odam.

Ushers- Kelin va kuyovning to'yga kelganida salomlashadigan yaqin do'stlari. Ular odamlarni cherkovdagi o'rindiqlariga kuzatib qo'yishadi.

Mother of the bride- Kelinning onasi. Ko'pincha yig'laydi!

father of the bride- Kelinning otasi. Odatda to'yda nutq so'zlaydi.

The groom's parents- Turmush qurayotgan kuyovning onasi va otasi.

Flower girl- Gul qiz. Odatda, cherkovga kelgan va kelinga gul olib kelgan yosh qiz.

⁶ <https://www.really-learn-english.com/english-vocabulary-for-weddings.html>

⁷ <https://www.theknot.com/content/does-the-veil-have-to-cover-my-face>

⁸ Z. Vaxobovna.Z.Ibrohimova (2022). Ingliz va o'zbek xalqlarida nikoh to'yi marosimi bilan bog'liq leksemalarning qiyosiy tahlili. Science And Innovation

International Scientific Journal Volume 1 Issue 7. 1277-1281

⁹ [Why Do We Put Wedding Cans on the Getaway Car? \(brides.com\)](https://www.brides.com)

¹⁰ Z. Vaxobovna.Z.Ibrohimova (2022). Ingliz va o'zbek xalqlarida nikoh to'yi marosimi bilan bog'liq leksemalarning qiyosiy tahlili. Science And Innovation International Scientific Journal Volume 1 Issue 7. 1277-1281

Ring bearer- Uzun tashuvchi. Odatda, uzuklarni olib keladigan yosh bola.

Madaniyatlar mushtarakligida har bir millatning o'ziga xos ajralib turadigan xususiyatlari ko'zga tashlanadi. Ammo, so'z to'y marosimiga oid leksemalar haqida ketar ekan shaklan o'zgachaligiga qaramay, mazmunan bir-biriga o'xshab ketadi. Ingliz va o'zbek madaniyatida to'y marosimlari qiyosini oladigan bo'lsak, eng muhimi, ularning zahirida kelgusida jamiyatning mustahkam poydevori vazifasini o'tajak go'zal oila qurish maqsadlari yotadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Niyazmetova Sh.A. Odamlarning og'zaki ijodida va mumtoz adabiyotida to'y marosimining talqini.

2. В.Н.Телия. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты (М., 1996). 286 с.

3. Z. Vaxobovna, Z. Ibrohimova. Ingliz va o'zbek xalqlarida nikoh to'yi marosimi bilan bog'liq leksemalarning qiyosiy tahlili. Science and innovation international scientific journal volume 1 issue 7. 1277-1281 (2022)

4. Уралова О.П. Инглиз ва ўзбек тилларида “оила” бош лексемали мақоллар семантикаси ва структураси. Филол. фанлари фалсафа д-ри... дисс. – Самарқанд, 2021. – Б.217

Internet manbalar

<https://www.brides.com/what-is-a-stag-party-and-hen-do-5324094>

<https://www.hitched.co.uk/wedding-planning/stag-and-hen/hen-party-planning/>

<https://www.marriage.com/advice/love/what-is-honeymoon/>

TAMADDUN NURI

TARIX

УДК: 7/ 7.01

ПРОПАГАНДА И ПРОДВИЖЕНИЕ НАУЧНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОГО НАСЛЕДИЯ АБУ РАЙХОНА БЕРУНИ

Аннотация: В данной статье говорится о роли великого мыслителя и ученого-энциклопедиста Абу Райхона Беруни, внесшего неоценимый вклад в развитие мировой науки и культуры.

Ключевые слова: культура, наука, наследие, ренессанс, миссия, мыслитель, рукопись.

Annotatsiya: Ushbu maqolada buyuk mutafakkir va ensiklopedist olim Abu Rayhon Beruniyning jahon ilm-fani va madaniyati rivojiga beqiyos qo'shgan hissasi va o'rni haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: madaniyat, fan, meros, uyg'onish, missiya, mutafakkir, qo'lyozma.

Abstract: This article talks about the role of the great thinker and encyclopedist Abu Rayhon Beruni, who made an invaluable contribution to the development of world science and culture.

Key words: culture, science, heritage, renaissance, mission, thinker, manuscript.

Манзура ЮЛДАШЕВА,
доцент кафедры
“Менеджмент культуры
и искусства”
государственного
института искусства и
культуры Узбекистана

Асылбек КОЛКАНАТОВ,
преподаватель кафедры
“Менеджмент культуры
и искусства”
государственного
института искусства и
культуры Узбекистана

Результатом Возрождения в Центральной Азии являются величайшие достижения в политической, экономической, культурной и духовной жизни общества. В этот период по существу, были созданы политические, юридические науки, новая литература и искусство, медицина и философия, новое эстетическое сознание. Проблема человека впервые так остро была поставлена деятелями Возрождения и всё, что было достигнуто, служило развитию самого человека. Эта эпоха нуждалась в своих творцах, и история дала их. Научный подвиг, который совершили Абу Рейхан Беруни, Фергани, Фараби, Фирдауси, Абу Али ибн Сина, Улугбек, Джами до сих пор удивляет людей и их научные открытия составляют гордость нашей национальной культуры. Своими естественнонаучными и философскими открытиями они совершили переворот в человеческом сознании. Идея совершенной личности испокон веков была заветной мечтой нашего народа, органичной частью его духовности. Впитав философию Ислама, она значительно расширила свое содержание в произведениях великих мыслителей Востока: Абу Рейхан Беруни, Абу Наср-аль-Фараби, Абу Али Ибн Сина, Юсуф Хос-Хожиб, Ахмад Югнаки, Джалалиддин Давани, Алишер Навои и многие другие, которые внесли неоценимый вклад в сокровищницу мировой науки, культуры, просвещения [5, 217].

Шавкат Мироманович Мирзиёев 22 декабря 2023 года провел расширенное заседание Республиканского совета по духовности и просветительству. В своей речи он отметил, что в последние годы в Список всемирного нематериального культурного наследия ЮНЕСКО включены еще 9 образцов национального наследия, а город Бухара – в “Сеть творческих городов”. В сентябре этого года в штаб-квартире ЮНЕСКО широко отпразднован день рождения Абу Райхона Беруни.

В целях дальнейшего глубокого изучения и широкой пропаганды научно-просветительского наследия одного из величайших и ярких представителей периода первого Ренессанса, широко известного в мире Абу Райхона Беруни, а также широкого празднования его 1050-летия под эгидой ЮНЕСКО в междуна-

родном масштабе Президентом Республики Узбекистан Шавкатом Мирзиёевым в августе 2022 года было издано соответствующее постановление «О широком праздновании в международном масштабе 1050-летия великого мыслителя и ученого-энциклопедиста Абу Райхона Беруни». А также, целью этого постановления является дальнейшее изучение, сохранение и распространение трудов Абу Райхона Беруни, внесшего неоценимый вклад в развитие мировой науки и культуры своими уникальными произведениями и выдающимися открытиями, установления тесного сотрудничества с ведущими международными научными центрами, проводящими исследования в этом направлении. Постановление Президента «О поддержке учреждения международной премии ЮНЕСКО – Узбекистан имени Абу Райхона Беруни» играет важную роль в глубоком изучении, исследовании и широкой пропаганде научно-просветительского наследия Абу Райхона Беруни, оказания содействия исследователям, изучающим его богатое научное наследие, а также дальнейшем расширении научно-культурных связей Узбекистана и ЮНЕСКО.

Данное постановление главы нашего государства стало логическим продолжением празднования 1050-летия со дня рождения Абу Райхона Беруни. Оно служит глубокому изучению научного наследия Беруни, широкой поддержке ученых, изучающих его наследие, специалистов, занимающихся исследованиями в сфере искусственного интеллекта. Также мероприятия, намеченные в постановлении, служат дальнейшему укреплению имиджа Узбекистана на международной арене. В целях обеспечения выполнения задач, указанных в данном постановлении, недавно были изданы произведения Беруни, входящие в семитомную серию «Абу Райхан Беруни. Избранные произведения», изданные с 50-х годов XX века. Гениальные труды и научное наследие нашего соотечественника стали достоянием всего человечества, бесценным кладом, источником мудрости и знаний для новых и новых поколений людей. Это прекрасный материал для новых открытий. 4 сентября 2023 года состоялось открытие нового международного выставочного проекта Фонда

развития культуры и искусства Узбекистана – «Абу Райхан Беруни. Географические и интеллектуальные путешествия». Посетители выставки смогут познакомиться с жизнью и деятельностью Абу Райхана Беруни, узнать, о его путешествиях, открытиях и исследованиях, которые во многом определили развитие средневековой науки и не потеряли своей актуальности до настоящего времени. Выставка открыта в штаб-квартире ЮНЕСКО в Париже с 5 сентября 2023 года.

Известно, что в апреле 2022 года Исполнительный комитет ЮНЕСКО принял решение о включении в список международных годовщин наследия ЮНЕСКО и празднование в 2022–2023 годах в международном масштабе 1050-летия Абу Райхана Мухаммада ибн Ахмада Беруни. В решении ЮНЕСКО констатируется, что «Абу Райхан Беруни был великим мыслителем и средневековым ученым-энциклопедистом, астрономом, математиком, философом, географом, этнографом, антропологом, геологом, историком, ботаником, фармакологом и гуманистом, внесшим огромный вклад в развитие мировой науки и цивилизации. Он характеризуется также как признанный в мире межкультурный историк, исследовавший различные календарные системы, историю правителей, героев, политических событий, культур, традиций и морали, которые и ныне служат пониманию различных культур и общих интеллектуальных достижений». Известный ученый-энциклопедист с мировым именем, Абу Райхон Беруни — уроженец Хорезма. Он сам перечислил названия своих 113 трудов в «Фихристе» (списке работ, 1035—1036). Из них 70 относятся к астрономии, 20 – к математике, 12 – к географии и геодезии, три – к минералогии и четыре – к картографии. После этого он прожил еще 13 лет и написал более 50 трудов. Всего этих работ – 163. Но, по данным пакистанского ученого Н. Балуча, количество произведений Беруни составляло более 180. «К сожалению, только 33 его работы дошли до нашего времени», – пишет профессор А. Ахмедов. Будучи ученым-энциклопедистом, Беруни одинаково плодотворно работал в области астрономии, географии, минералогии, этнографии, поэзии и т. д. Мироззрение, историческое мышление и

методы исследования Беруни имели содержание, ориентацию и уникальность, которые сильно отличали его труд от сочинений авторов древности и раннего Средневековья. В отличие от других работ Беруни его «Основы звездной науки» были написаны на двух языках: арабском и персидском. Она содержит 530 вопросов и ответов по геометрии, арифметике, астрономии, географии, естественной астрологии и истории.

Великий ученый и крупная общественная фигура Аль-Беруни внес значительный вклад в развитие всемирной науки и культуры. Факты свидетельствуют о том, что наш регион был одним из древнейших очагов цивилизации, а наследие наших великих предков, внесло большой вклад как в нашу национальную культуру, так и в развитие мировой цивилизации. Археологические, исторические, культурологические исследования свидетельствуют о том, что почти каждый регион Узбекистана, каждый населенный пункт является очагом древнейшей цивилизации. Центральнo-Азиатский регион, в том числе территория современного Узбекистана, существовал в истории как древняя колыбель науки, культуры и искусства. Информация об этом также имеется в доисламских источниках. В частности, в «Авесте» выдвинуты передовые для того времени идеи о духовной среде, науке, образовании и воспитании. Современные изменения в сфере культуры связаны, прежде всего, с активными процессами демократизации, политической свободой, культурным ростом и продвижением формирования гражданского общества, формирования новой духовно-нравственной среды [6, 155].

В результате отдельные стороны многогранной научной деятельности ученого-энциклопедиста не нашли еще достаточного освещения и достойной оценки. Наша страна была колыбелью ученых, просветителей, представителей интеллигенции, внесших огромный вклад в развитие мировой цивилизации. Многие из наших предков оставили после себя богатое научное наследие. Его изучение является важной задачей нынешнего поколения.

Использованная литература:

1. Беруни А. Памятники минувших дней. Избранные труды. I. – Ташкент: Фан, 1968. – С. 237.
2. Беруни А. Индия: пер. с араб. /Репринт с изд. 1963 г. – Москва.: Ладомир, 1995.
3. Розенфельд Б.А. Астрономический труд ал-Бируни «Книга вразумления начаткам науки звезд».

Историко-астрономические исследования, XII, 1975, с. 205—226.

4. Юлдашева М. Б. «Абу Наср аль-Фараби о творчестве и творческой деятельности. Материалы Международной электронной научно-практической конференции, Социально-культурная деятельность: векторы исследовательских и практических перспектив. Россия. Казань, 22 мая 2020 г. (стр.216-222).

TAMADDUN NURI

FALSAFA

UDK: 7.011.3

“QADRIYAT” ATAMASINING MADANIYATSHUNOSLIK FANIDAGI ILMIY-NAZARIY TAHLILI

Annotatsiya: Mazkur maqolada qadriyat atamasining madaniyatshunoslik fanidagi ahamiyati va tahlili haqida soʻz yuritiladi. Shu bilan birga qadriyatshunoslik fanini tadqiq qilgan olimlarning ilmiy ishlari tahlil qilingan.

Kalit soʻzlar: milliy qadriyatlar, madaniyatshunoslik, ilmiylik, kategoriya, tadqiqot.

Аннотация: В данной статье говорится о значении и анализе понятия ценности в культурологической науке. При этом были проанализированы научные труды ученых, применявших науку о ценностях.

Ключевые слова: национальные ценности, культурология, наука, категория, исследование.

Abstract: This article talks about the importance and analysis of the concept of value in the science of cultural studies. At the same time, the scientific works of scientists who applied the science of values were analyzed.

Key words: national values, cultural studies, science, category, research.

**Nilufar
KARIMOVA,**
*Madaniyatshunoslik
va nomoddiy madaniy
meros
ilmiy-tadqiqot
instituti boʻlim
boshligʻi*

Bugungi kunda ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarning jadal rivojlanishi insoniyat global muammolarini hal etishning nafaqat optimal yoʻllarini izlash, balki moddiy va maʼnaviy qadriyatlarini asrash va kelajak avlodga yetkazish kabi masalalarni ishlab chiqishni ham taqozo etmoqda. Insoniyat tarixidan bizga maʼlumki, har bir jamiyat, millat, xalq, oʻz kelajagi, kelgusi avlodlarini yuksak maʼnaviyatli, ilmiy va eng asosiysi, baxtli boʻlishlari uchun kurashadi. Har bir qadriyatning mohiyati va ahamiyati tabiat, jamiyat va ruhiy olam hodisalarini bilish, ilmiy umumlashtirish, ijtimoiy va maʼnaviy taraqqiyotga taʼsir etish imkoniyatlari asosida belgilanadi. Qadriyatlar allaqanday hodisa, voqea yoki narsaning oʻziga xos xususiyati yoki xossasi emas, balki uning mohiyati, oʻz navbatida borliqning u yoki bu obyektning yashashi, mavjud boʻlib turishi uchun tom maʼnodagi zaruriy shartidir. Har qanday qadriyat ham inson ongi va faoliyatining mahsuli, yaʼni har qanday qadriyat odamlar tomonidan oʻzlashtiriladi, kishilarning ongi va shuuriga singib, amaliy faoliyatiga qudratli quvvat beradi, katta ijtimoiy kuchga aylanadi. Millatning tanazzuli milliy qadriyatlar tanazzulidir, bu oqibat natijada ushbu qadriyatlarning egasiz qolish xavfini tugʻdiradi. Insoniyat tarixi

TAMADDUN NURI ISSN 2181-8258

2024-yil, 1-son, (52) Ilmiy, ijtimoiy-falsafiy, madaniy-maʼrifiy, adabiy-badiiy jurnal

muayyan etnoslarning vujudga kelishi, taraqqiyotiga tanazzulli, ularning o'rniga boshqalari vujudga kelishi bilan bog'liq jarayondir. Bunday fikr esa, o'z navbatida g'oyat muhim va dolzarb masalaga, millat o'z qadriyatlarining obyekt sifatida, o'z-o'zini saqlab turmoq lozim, degan masalaga olib keladi.

Qadriyatlarni ilmiy muammo sifatida O'zbekistonda T.U.Abdullayev A.R.Azizkariyev, N.Artikov, D.A.Gulyamova, R.Sh.Isaqov, M.A.Karimova, A.J.Muratbayeva, O.M.Muhammadiyeva, Q.N.Nazarov, M.A.Nurmatova, A.Nurov, N.E.Temirova, T.T.To'ychiyeva, O.T.Sharipova, F.X.Yuldasheva, A.A.Qambarov kabi tadqiqotchilar maxsus o'rgangan. Mazkur tadqiqotchilarning dissertatsiya va asarlarida ikki yondashuv ko'zga tashlanadi. Birinchisi – qadriyatlarga pozitiv voqelik sifatida qarash va ulardan milliy-ma'naviy merosni qayta tiklash, barkamol avlodni tarbiyalash vositasi sifatida foydalanish; ikkinchisi, milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligi masalasiga O'zbekistonning jahon hamjamiyati bilan integratsiyasini mustahkamlash omili sifatida yondashishdir.

Ularda qadriyatlarning ijtimoiy-falsafiy, sotsiologik, pedagogik, tarixiy, huquqiy, badiiy-estetik, ilmiy-gnoseologik, antropologik, diniy axloqiy jihatlarini o'rganiladi. Tadqiqotchi o'zining ilmiy maqsadiga muvofiq qadriyatlarga madaniyatshunoslik nuqtai nazaridan yondashib, qadriyatlarning keng omilli va keng qamrovli voqelik ekanini obyektiv ochib beradi. Bunday kompleks yondashish bizda hali amalga oshirilmagan. Qadriyatlarning ijtimoiy-falsafiy masalalari M.Abdullayev, O'.Abilov, V.Alimasov, X.Aliqulov, Z.Davronov, Ibrohim Karimov, M.Murodov, S.Mamashokirov, T.Mahmudov, X.Odilqoriyev, S.Otamurodov, B.Ochilova, I.Soifnazarov, F.Soifnazarova, J.Tulenov, B.To'ychiyev, X.Shayxova, M.Sharifxo'jayev, Q.Xonazarov, I.Xo'jamurodov, Z.Qodirova, M.Qodirov, U.Qoraboyev, E.Yusupov, N.Hakimov kabi tadqiqotchilarning asarlarida u yoki bu yo'nalishda o'rganilgan. Agar O'.Abilov, V.Alimasov, X.Aliqulov va M.Qodirovlar qadriyatlarga falsafiy-tarixiy yondashib, ulardagi axloqiy tarbiyaviy jihatlariga

e'tiborini qaratsa, J.Tulenov, Q.Xonazarov va E.Yusupovlar totalitar tuzum davrini va undagi yaratilgan qadriyatlarni tanqid qilib, mustaqillik davrida shakllanayotgan qadriyatlarni pozitiv voqelik sifatida baholashadi. M.Abdullayev, T.Mahmudov va N.Hakimovlar qadriyatlarning badiiy-estetik va axloqiy jihatlarini tadqiq etsa, Ibrohim Karimov, T.Toshlanov va I.Xo'jamurodov ularning din bilan bog'liq masalalarini o'rganadi. Ularning izlanishlari qadriyatlar haqidagi ijtimoiy-falsafiy qarashlar doirasini kengaytiradi va qadriyatlarga kompleks yondashish zarurligini ko'rsatadi. Qadriyatlar muammosini pedagoglar, adabiyotshunoslar, madaniyatshunoslar ham o'rganmoqdalar. Ular qatoriga A.Abdug'afurov, F.Abdurahimova, A.Aliyev, N.Komilov, O.Musurmonova, D.Qosimova va A.Haydarov kabi tadqiqotchilarni kiritish mumkin. Ular chop ettirgan asarlar yoshlarda milliy qadriyatlar haqida ma'lum bir tushunchalarni shakllantirish va tarixiy-madaniy an'analarga hurmat uyg'otish kabi ijtimoiy-tarbiyaviy maqsadga qaratilgandir. Yuqoridagilardan ma'lum bo'ladiki, qadriyatlar muammosi har doim faylasuflar va boshqa tadqiqotchilarning diqqatini o'ziga tortib kelgan, chunki G.Rikkert iborasi bilan aytganda, “qadriyat inson borlig'i” va “hayoti mohiyatiga” oid voqelikdir [1].

Ammo bundan qadriyatlarga oid muammo qolmadi, ular tadqiq etib bo'lindi, degan xulosa kelib chiqmaydi. Ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot betakror hodisa ekan, undagi qadriyatlarni, mazkur qadriyatlarning madaniyatshunoslik va ma'naviyashunoslik nuqtai nazaridan o'rganish va ulardan shaxs ma'naviyatini yuksaltirishda foydalanish ham azaliy masalalardan biri bo'lib qolaveradi. Qadriyat turli sohalarda xilma-xil ma'nolarda ishlatilishi unga berilgan ta'riflarning turlicha bo'lishiga olib kelgan. Ijtimoiy fanlarning qanday sohasida qadriyatlarga doir tadqiqot olib borilgan bo'lsa, bu tadqiqotlarga shu jihatdan ta'rif berish odat tusiga aylangan. Qadriyat kishilar hayot va faoliyati jarayonida muqarrar suratda o'zlari uchun qadriyat kasb etgan narsalarga duch keladilar, ularning ahamiyati, foydasi va qadrini anglashga, baholashga intiladilar. Bundan tashqari, odamlar o'zlari ishonib, gohida intilib, qiziqib yoki orzu qilib yashaydigan maqsad, orzu

yoki ideallarga nisbatan ham Qadriyat qo‘llaniladi. Qadriyatni aksiologiya nuqtai nazaridan talqin qilish uning kategoriya sifatidagi mohiyati, mazmuni, obyektiv asosi, subyektiv jihatlari, namoyon bo‘lish shakllari va xususiyatlarini o‘rganish imkonini beradi.

Qadriyatlarning asosiy shakllarini aniqlash borasida olimlar orasida bir xil va hamma e‘tirof etgan yagona nuqtai nazar yo‘qdir. Shu bois ham mustaqillikkacha qadriyatlar mavzusi o‘rganilmay kelindi. Istiqlool davrida bu masalaga alohida ahamiyat berilib, qadriyatlar to‘g‘risidagi fan Qadriyatshunoslik respublikamizdagi ijtimoiy fanlar tizimida o‘z o‘rniga ega bo‘lib, bu yo‘nalishda tadqiqot va ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Milliy qadriyatlar, ularning ahvoli, kelajak taqdiri kishilarni doimo qiziqtirib kelgan muammolardandir. Afsuski, o‘tmishda masalaga jamiyatimiz tomonidan yetarli darajada e‘tibor berilmadi. Endilikda demokratik jarayon hozirda ko‘p millatli mamlakatimiz milliy qadriyatlarini qayta idrok etish va anglashni talab etib, bu sohalarida yig‘ilib qolgan muammolarni yangicha tafakkur asosida chuqur nazariy mushohada etishni taqozo etmoqda. Milliy qadriyatlar tor va keng ma‘noda ishlatiladigan tushunchadir. Tor ma‘noda milliy qadriyatlar muayyan bir millatning, elatning qiziqishlari va manfaatlari yig‘indisini, mazmunini tashkil etadi. Keng ma‘noda esa milliy qadriyatlar muayyan bir davlatda yashovchi barcha millatlar va elatlarning manfaati va qiziqishlarini ifodalovchi munosabatlar yig‘indisini aks ettiradi [2].

Milliy qadriyatlar asosida, har bir inson amal qilishi lozim bo‘lgan axloqiy meyor va ko‘rsatkichlar tizimi mavjuddir. Masalan, shariat buyicha ummatlarga buyurilgan amallar sakkiz xil bo‘lib (farz, vojib, sunnat, mustaxab, muboh, harom, makrux, mustakrax) jami 934 huquqlar va nizomlarni tashkil etadi [3].

Bular hammasi shariat talablari bo‘lib, hayotdagi muammolarni hal etishda zarur axloqiy tamoyillar sifatida ilgari suriladi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, milliy qadriyatlar va an‘analar umuminsoniy qadriyatlar bilan uzviy bog‘langan bo‘lib, ular bir-biriga ta‘sir etadi, biri ikkinchisini to‘ldiradi, mazmunan boyitadi. Zotan, qadriyatlar jamiyat taraqqiyotining obyektiv zaruriyatidir. Boshqa bir guruh olimlar bu haqida boshqacharoq fikrni ifoda etadilar: “Qadriyat (falsafa va sotsiologiyada) - voqelikdagi muayyan hodisalarning insoniy, ijtimoiy va madaniy ahamiyatini ko‘rsatish uchun qo‘llaniladigan tushuncha”[4]. Bizningcha, esa qadriyat inson ijtimoiy munosabatlari yig‘indisi sifatida muayyan huquq va burchlar asosi hamdir. Ayrim olimlar: “qadriyatlarni mazmuni va xarakteriga ko‘ra progressiv va reaksiyon tiplarga ajratish mumkin”[5],- desalar, taniqli faylasuf olim V.P.Tugarinov bu fikrga o‘z e‘tiborini quyidagicha qaratadi: “Qadriyatlar muayyan jamiyat yoki sinfga mansub kishilar turmushi va madaniyatining haqiqiy yoki ideal ne‘matlari bo‘lgan tabiat va jamiyat hodisalarining mohiyati (yoki hodisaning bir jihati)dir. Bu ne‘matlarning qadriyatlar deyilishiga sabab kishilar ularni qadrlaydilar, chunki bu qadriyatlar ularning shaxsiy va ijtimoiy turmushini boyitadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Falsafa. Qisqacha izohli lug‘at. –Toshkent: Sharq, 2004. – 372 b.
2. Tulenov J. Hayot falsafasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 1993. –238 b.
3. Ahmad Xodiy Mahsudiy. Shar‘iy hukmlar to‘plami. – Toshkent: 1990. – 94 b.
4. Nazarov K. Akseologiya. –Toshkent: O‘zbekiston, 2000. –34 b.
5. O‘zbek sovet ensiklopediyasi. 14-jild. – Toshkent: 1980. –7 b.

TA'LIM SOHASIDA MEDIA SAVODXONLIKNI OSHIRISH

Annotatsiya: Ushbu maqolada axborot ta'limining o'ziga xos xususiyatlarini amalga oshiradigan axborot ta'limi tizimiga oid ma'lumotlardan misollar keltirilgan. Ta'lim jarayoniga kiritilgan media ta'lim va uning qo'llanishi haqida so'z borar ekan, axborot ta'limi tushunchalarining ta'riflari va tuzilishi, axborotni muhofaza qilish, axborot savodxonligi, axborot madaniyati, shaxsning axborot madaniyati, media ta'lim haqida fikr va mulohazalar keng yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: axborot xavfsizligi, axborot ta'lim, axborot savodxonligi, axborot madaniyati, shaxsning axborot madaniyati, media ta'lim.

Аннотация: В данной статье представлены примеры данных о системе информационного образования, реализующей особенности информационного образования. При разговоре о медиаобразовании, включенном в образовательный процесс, и его применении широко освещаются определения и структура понятий информационного образования, защиты информации, информационной грамотности, информационной культуры, информационной культуры личности, медиаобразовательных мыслей и мнений о нем.

Ключевые слова: информационная безопасность, информационное образование, информационная грамотность, информационная культура, информационная.

Abstract: This article presents examples of data on the system of information education, realizing the features of information education. When talking about media education included in the educational process and its application, the definitions and structure of the concepts of information education, information security, information literacy, information culture, information culture of personality, media education thoughts and opinions about it are widely covered.

Key words: information security, information education, information literacy, information culture, information culture, information.

Kirish. Zamonaviy dunyoni ommaviy axborot vositalarisiz tasavvur qilish qiyin. Odatda ommaviy axborot vositalariga bosma nashrlar, matbuot, televidenie, kino, radio va Internet kiradi. Ommaviy axborot vositalari so'nggi yarim asrda insoniyat hayotida alohida ahamiyatga ega bo'ldi. Bugungi kunda ommaviy axborot vositalari butun sayyoramizdagi odamlar hayotidagi eng muhim sohalardan biridir.

Hozirgi vaqtda mediasavodxonlik va axborot madaniyati jamoatchilik ongida tobora mustahkam o'rin egallab bormoqda. Jumladan, oliy ta'lim muassasalarida ushbu sohani tadqiq etishga alohida ahamiyat qaratilib, maxsus kafedralar tashkil etilmoqda. Bu media-ta'limning nazariy va

**Saltanat
PO'LATOVA,
Toshkent tibbiyot
akademiyasi Termiz
filiali assistenti**

amaliy salohiyati kengayib borayotganidan, zamonaviy jamiyatda unga talab ortib borayotganidan dalolat beradi [1].

Zamonaviy dunyoda media-ta'lim ommaviy axborot vositalari bilan muloqot qilish madaniyatini, ijodiy, kommunikativ qobiliyatlarni, tanqidiy fikrlashni, to'liq fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish maqsadida ommaviy kommunikatsiya (OAV) yordamida shaxsiy rivojlanish jarayoni sifatida qaraladi. Mediasavodxonlik insonga televidenie, radio, video, kino, matbuot, internetning axborot sohasi imkoniyatlaridan faol foydalanishga yordam beradi, unga media madaniyat tilini yaxshiroq tushunishga imkon yaratadi.

Jamiyatda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish inson hayotining barcha sohalar uchun muhimdir. Ko'p bosqichli ta'lim tizimi va ularni shakllantirishga qaratilgan bilim va ko'nikmalarni egallash bilan bog'liq umumiy madaniy kompetensiyalar, axborot va shaxsiy kompyuterlar bilan ishlash ko'nikmalari va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining negizini tashkil qiladi. Maxsus (professional) axborot ta'limi tarkibiga:

a) kadrlar tayyorlashga qaratilgan axborot ta'limi;

b) iqtisodiyotning axborot faoliyatini ta'minlash;

c) qidirish, topish, qayta ishlash, tahlil qilish va yaratish, saqlash, axborotni himoya qilish va tarqatish ishlari kiradi.

Ko'p bosqichli ta'lim tizimi va ularni shakllantirishga qaratilgan bilim va ko'nikmalarni egallashda axborot madaniyati va savodxonligini o'rganish muhim rol o'ynaydi [3].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.

Media va axborot savodxonligi masalasi XX asrning o'rtalaridanoq rivojlangan xorijiy davlatlar olimlarining diqqat markazida bo'lib kelgan. Jumladan, XX asrning 60-yillaridanoq jahonning yetakchi mamlakatlarida yoshlarga media madaniyat olamiga yaxshiroq moslashishda, ommaviy axborot vositalari tilini o'rganishda, mediamatnlarni tahlil qilish ko'nikmasini egallashda yordam beruvchi

«media ta'lim» pedagogika fanining o'ziga xos yo'nalishi sifatida shakllangan. Ammo, bugungi globallashuv sharoiti va vaziyatidan kelib chiqqan holda mazkur tadqiqotlar mazmuni va qamrovini oshirish, nazariy g'oyalarni amaliyotga, ya'ni uzluksiz ta'lim tizimiga joriy etish vaqti keldi. Medianing o'sib kelayotgan yosh avlod ongi va tafakkuriga ko'rsatayotgan kuchli ta'sirini hamda yuqorida keltirilgan faktlar va fikr-mulohazalarni inobatga olib, ta'lim turlari, fanlar kesimida ilmiy-amaliy izlanishlarni yo'lga qo'yish - davr talabidir.

XXI asrda axborot tizimi jadal rivojlandi. Global tarmoqning paydo bo'lishi insonga siyosiy va geografik chegaralarni ulkan tezlik bilan yengib o'tishga imkon beradi. Har kuni odamlar media texnologiyalarga murojaat qilishadi [2].

Har kuni media ta'lim jadal rivojlanmoqda. Bugungi kunda turli mamlakatlarning ta'lim tizimlari globallashuv sharoitida ta'lim amaliyotlarini birlashtirib, tajriba almashmoqda. Media ta'lim masalalariga bag'ishlangan ko'plab anjumanlar, simpoziumlar, davra suhbatlari o'tkazilmoqda.

Media ta'lim amaliyotini muvaffaqiyatli rivojlantirish uchun xorijiy davlatlar, xususan, Buyuk Britaniya, AQSh va Fransiya tajribasiga tayangan holda amalga oshirish maqsadga muvofiqdir. Media ta'lim - ta'lim sohasining har bir bosqichida o'quv dasturining ajralmas qismiga aylandi. Media ta'lim asosida, ommaviy axborot vositalari bilan muloqot qilish madaniyati, tanqidiy fikrlash, media matnlarni sharhlash, tahlil qilish va baholash qobiliyati shakllanadi.

Tahlil va natijalar.

O'zbekistonda yoshlarning mediasavodxonligini rivojlantirishning asosiy vazifalari ommaviy axborot vositalariga nisbatan tanqidiy fikrlashni shakllantirish, ijodkorlikni rag'batlantirishdan iborat. Media ta'lim modelining asosiy tamoyilini demokratik va interaktiv deb atash mumkin.

Media ta'limni o'rganishga qaratilgan juda ko'p sonli o'quv dasturlar yaratilmoqda. Ommaviy axborot vositalarining har xil turlari

o'rganilmoqda (Internet, bosma ommaviy axborot vositalari, audiovizual va boshqalar). O'qituvchilar o'quv jarayonini amalga oshirishda juda ko'p shakl va usullarga ega.

Butun jarayon talabalarga nisbatan hurmat, hamkorlikdagi munosabatga asoslanadi. Rasmiy statistik ma'lumotlarga ko'ra, ko'pgina xorijiy davlatlarda media va media madaniyati bo'yicha kurslar soni 9313 nafarni tashkil etadi. Texnologiyalar har kuni o'zgarib, rivojlanib bormoqda. Media ta'lim sohasini rivojlantirishda media madaniyati media kompetentsiyasi va media savodxonligiga asoslanishi kerak. OAV muhitini faol o'rganish, shuningdek, qabul qilingan barcha xabarlariga nisbatan tanqidiy fikrlashni rivojlantirish kerak [4].

Xulosa va takliflar.

Media ta'lim nafaqat kollejlarda, universitetlarda, balki, uyda, fakultativ darslarda, shuningdek, onlayn rejimda amalga oshirilishi kerak.

Media-pedagoglarning asosiy vazifasi media ta'limda uslub va imkoniyatlarni kengaytirishdir.

Media ta'lim demokratik jamiyatning barkamol, tafakkurli va g'amxo'r a'zolarini tayyorlashga xizmat qiladi. Zamonaviy media muhitining o'ziga xosligi shundaki, biz pedagoglar nafaqat matn va ma'lumotlarning iste'molchisi, balki ularni ishlab chiqaruvchisi ham bo'la olamiz.

Bizga ma'lumki, Yevropa media ta'limning yetakchi eksportchisi bo'lsa-da, bu soha dunyo bo'yicha jadal rivojlanib kelmoqda. Olimlar media ta'limni rivojlantirishning orqada qolishi sabablarini madaniy, iqtisodiy, tarixiy va siyosiy nuqtai nazardan o'rganib chiqdi. Ular media ta'limni rivojlantirish yo'lidagi to'rtta to'siqni aniqladilar: keng hududlar, madaniy farqlar, rag'batlantirishning yo'qligi va turli nazariy paradigmalaridir. Biz media ta'lim faol rivojlanmoqda, degan xulosaga kelishimiz mumkin. Bundan tashqari, bu juda tez rivojlanadigan juda moslashuvchan tizim. Xorijiy mamlakatlardagi media ta'lim amaliyotining qiyosiy tahlili shuni ko'rsatadiki, media ta'limning asosiy maqsadi yoshlarda mediasavodxonlik va media kompetentsiyasini rivojlantirishdan iborat [5].

Bundan tashqari, yoshlar OAV materiallari bilan malakali va mantiqiy ishlagan taqdirda, nafaqat ommaviy axborot vositalari iste'molchisi, balki ommaviy axborot vositalari ishlab chiqaruvchisi ham bo'lishga imkoniyat yaratiladi. Xorijiy mamlakatlardagi media ta'lim amaliyotini ko'rib chiqishga tanqidiy yondashuv O'zbekiston media ta'lim sohasini rivojlantirish uchun imkoniyat yaratadi. Ammo, bugungi globallashuv sharoiti va vaziyatdan kelib chiqqan holda mazkur tadqiqotlar mazmuni va qamrovini oshirish, nazariy g'oyalarni amaliyotga, ya'ni uzluksiz ta'lim tizimiga joriy etish vaqti keldi. O'zbekistonda ham media ta'lim hamda mediasavodxonlikni rivojlantirish masalalari bir qancha tadqiqotchilar tomonidan o'rganilmoqda. Medianing o'sib kelayotgan yosh avlod ongi va tafakkuriga ko'rsatayotgan kuchli ta'sirini hamda yuqorida keltirilgan faktlar va fikr-mulohazalarni inobatga olib, ta'lim turlari, fanlar kesimida ilmiy-amaliy izlanishlarni yo'lga qo'yish - davr talabidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. История и современность. Таганрог: Изд-во ЮФУ. 224 с.
2. Медиаобразование в США в XXI веке [Электронный ресурс].
3. Бабашев, Ф. А. (2021). O'zbekistonda mediata'limni rivojlantirish istiqbollari. Academic research in educational sciences, 2 (NUU Conference 1), 199-203.
4. Бабашев, Ф. А. (2018). Реформы, нацеленные на дальнюю перспективу. Вопросы науки и образования, (1 (13), 118-119.
5. Mengliyev B., Sayfullayeva R. Milliy tilshunoslik mustaqil rivojlanish yo'lida // "Ma'rifat" gazetasi, 2007 yil 21 may; Safarov Sh.
6. Safarov SH. Kognitiv tilshunoslik. –T. Fan, 2007; Toirova G., Safarov SH.
7. Nurmonov A. Hozirgi O'zbek adabiy tili. –T.: Sharq, 2002. –B. 62-63.
7. www.ziyounet.uz
8. <https://elibrary.ru/defaultx.asp>

THE MAIN PECULIARITIES OF THE LITERARY TEXT TRANSLATION (ON THE EXAMPLE OF THE NOVEL “ULYSSES” BY JAMES JOYCE)

Аннотация: Мазкур мақолада бадиий матн таржима жараёнида қўлланиладиган усулларнинг аҳамияти, ижодий таржима тамойиллари ҳамда таржима трансформацияларидан лексик трансформация хусусида сўз юритилади.

Калит сўзлар: бадиий таржима, таржима тамойиллари, фореизейшн, доместикейшн, ижодий жараён.

Аннотация: В данной статье говорится о значении методов, используемых в процессе перевода художественного текста, принципах творческого перевода и лексической трансформации из переводческих трансформаций.

Ключевые слова: художественный перевод, принципы перевода, фореизейшн, доместикейшн, творческий процесс.

Abstract: This article talks about the importance of the methods used in the process of literary text translation, the principles of creative translation, and lexical transformation from translation transformations.

Key words: literary translation, translation principles, foreignization, domestication, creative process.

Sayyora PULATOVA,
Senior teacher of the
department “English
language and
literature”, Termez
state university

Introduction. Fiction is acknowledged to be different from all other speech works in that one of the communication functions—that is, the poetic or artistic-aesthetic function of language—predominates in all of them [2].

The primary challenge in translating literary works is not their message; rather, it is the depth of the text, the humor and linguistic complexity, and the effect the reader gets from the author's unique style. It should be emphasized once more that literary translation, in contrast to other translations, does not call for textual fidelity and literal translation. This viewpoint holds that a translation will not be considered a pamphlet if the translator attempts to translate a literary piece accurately while ignoring the literary style, character, and humor that are embodied in it. Nonetheless, literary translation involves the use of devices like metaphor, epithet, and irony. It must maintain the qualities of phraseological units, idioms, proverbs and sayings, aphorisms, and other stable combinations employed by the author.

Many linguists believe that even if various translation techniques were employed at different times, literary translation's creative approach yielded its outcomes and determined its course as a creative process. Among other things, I. Leviy reflects that since the original text's linguistic content and the translated text's do not match to one another, there is no semantic relationship between the

two, making a linguistically accurate translation impossible and only an interpretive one feasible. I. Levy employs the idea of "creative translation" in this context, which consists of three elements:

1) Determining the work's objective meaning; 2) The translator's interpretive stance; and 3) Interpreting the work's objective essence [1].

In her research paper "Effective methods of translation (using the example of translating Goethe's works)", M. M. Makhmudova quotes renowned scientist G. Gachechiladze as saying: "A work of art is a wealth of information leading to perfection, and is the result of a creative process that can convey to the reader all kinds of factual and emotional-conceptual information. A literary text is the result of the creative process, the embodiment of creative thought.

Literary texts typically capture the world of the writer as well as the linguistic and national context of the people who use the language. Texts are multifunctional in every culture; that is, they can serve multiple purposes. A particular artistic text's integral social activity is its fusion of an artistic function with a magical, moral, philosophical, and political character. The text also contains journalistic, political, philosophical, and moral tasks.

Part of experience. Taking everything into consideration, we can conclude that translating literary works from their original language to their target language is a difficult procedure in which the translator plays a significant role. Nonetheless, the translation of the literary work needs to take into account the context of the original language's country [4].

It should be kept in mind that a literary work is classified into the following categories of translation, per the theoretical perspectives of Komissarov and others, irrespective of the genre of the work being translated. Poetry, translations of comedic works, translations of song lyrics, and more are examples of this style of translation.

The degree to which a work's originality affects the direction and outcome of the translation

process determines whether it falls into one of these categories [3].

The translation method and the application of one or more translation techniques determine the condition of the literary process in most circumstances, as we have already discussed when it comes to the employment of translation methods while translating literary materials.

It should be emphasized that a literary text can serve to realize aesthetics as well as convey any information, i.e., effect emotions. This is accomplished by the author of the text using a variety of expressive techniques, which is a challenge to the translator because it preserves the text's emotional richness while also aiding in the meaning's communication.

As a result, the translator's readership determines how a literary work is understood. To determine the most appropriate and sufficient translation of a literary work, different transformation techniques are applied in this context. Therefore, where there is no equivalent in TT or when access to material in the dictionary is restricted, it is advised to employ these translation techniques.

Analysis of obtained results. It is crucial for translators to keep two translation principles in mind when examining these literary translation techniques. One of these is foreignization, in which items are explained as "foreign" in the context of the English language. Domestication, which translates to "internal" in English, is another alternate technique whereby the realities of living abroad are described by drawing parallels and connections between events and occurrences of the target country.

Compare:

-I get paid this morning, Stephan said.-
The school kip? Buck Malligan said. [James Joyce., "Ulysses", P.17. <http://www.planetpdf.com>]

- Мне заплатят сегодня,- сказал
Стивен. -В школьной шарашке
осведомился Маллиган. [Джеймс
Джойс., "Улисс", 2014:14]- V. Khinkis., S.
Khoruji's translation.

-Мен бугун маош оламан,-деди Стивен. -Мактаб **шуъбасиданми?**- деди Бак Маллиган. [James Joyce., "Ulliss sarguzashtlari", 2013:32] - translation by I. Gafurov.

This word in the sentence refers to the area of the school where teachers receive job salaries compensation. You must comprehend the school as a distinct department that disburses pay in this situation as well.

During the years of repression, the Russian version of the word "sharashka" meant "prison, construction site where special prisoners worked". Other interpretations of this term include: 1) a private room; 2) chaos (similar to the vernacular of thieves); 3) a research and experimental building facility akin to a closed prison, where scientists, engineers, and designers on the verge of imprisonment toiled to solve classified issues that held state-related relevance;

The translator uses the Uzbek word "shu'ba" (Arabic: **بک** - field, network, branch, subsidiary). 1. A department is a distinct division within an organization or establishment. As an illustration: After visiting the yard, an official from the city's education department declared it appropriate for use as a school. Mashal, H. Ghulshan, P. 9.

Thus, "school branch" in Uzbek and "school sharashka" in Russian are the accurate translations.

In keeping with our viewpoint of the techniques employed in literary translation, it is important to mention that the book "Fundamentals of Literary Translation" by Sh. Sirozhiddinov and G. Odilova claim that translation changes, or translations, refer to the acts performed in translation. a change, in a sense, from original units to translation units.

Generally speaking, the transformation happens in the original; nevertheless, keep in mind that it is not a total positional transformation. It is acceptable to employ extra lexical and grammatical techniques during the translation process. It is impossible to overlook the need to alter the original locations.

Furthermore, using a translator is thought to be an option when there isn't a lexical substitute for the alterations made during the translation process or when using a lexically alternative word or combination in the context isn't feasible. Since linguistic units with content and an expression plan are used in translation transformations, when the original's form and content are altered, they take on a formal semantic character.

As a result, the changes are intended to convey the spirit and content of the original text sections [7].

The article "Lexical transformations as a way to achieve equivalency in translation using the example of the documentary film "Bob Marley" by L.R. Nasirova and F.F. Shigapova "discusses the challenges of translating literary texts while maintaining their meaning and making sense to the reader. Every language has a distinct semantic structure; two languages cannot have lexical structures that exactly coincide, which makes translation particularly challenging. Here, the lexical alterations that accompany grammatical and syntactic adjustments become a translator's most valuable tool. interpreter. Furthermore, a thorough grasp of transformation techniques can only be imparted theoretically; in reality, translation is a difficult creative process, requiring the translator to employ a variety of techniques in order to complete the duties that are entrusted to him. In the process of translating, one transformation frequently necessitates the employment of another. For instance, lexical changes frequently result in grammatical alterations, which causes the translator to combine the two types of transformations. Maximum translation equivalency is ensured by their efficient application.

Conclusion. The most crucial element to keep in mind is that "translation from translation" is a concept that is taken into consideration when translating using pre-made translations. Scholars of translation theory state that secondary translations are sometimes

known as compilation translations or "translations from second hand and translation [6] is a unique kind of secondary text that repeats the purpose of the original text and replaces it.

References:

1. Абдувахабова Д.Н. Особенности перевода эмоционально-окрашенной лексики и основные аспекты её межъязыковой передачи. //С.104.Научный ВЕСТНИК ФерГУ.2/3. – С.104.
2. Алимova М.В. Особенности и основные критерии перевода художественного текста.// Вестник РУДН, серия Русский и иностранные языки и методика их преподавания, 2012, № 2. – С.48.
3. Комиссаров В.Н.Теория перевода(лингвистические аспекты):Учебное пособие.-М.: Высш.шк.,1990. 253 с. – С.97.
4. Махмудова М.М.Эффективные методы перевода(на примере перевода произведений Гёте).//Вестник науки и образования. №4(58).Часть 2.2019. С.48 (47-57)
5. Насырова Л.П., Шигапова Ф.Ф. Лексические трансформации как способ достижения эквивалентности в переводе на примере документального фильма “Боб Марли”. – С.168-169.
6. Сафаров Ш. Таржимашуносликнинг когнитив асослари.Монография. -Тошкент: “Наврўз” нашриёти, 2019.-Б. 27. (300 б)
7. Сирожиддинов Ш.,Одилова Г. Бадий таржима асослари. Тошкент. “MUMTOZ SO‘Z”. 2011. Б.33.

TAMADDUN NURI

FILOLOGIYA

UDK:801.8.1294

YOSH O‘ZBEK SHOIRLARI IJODIDA LIRIK KECHINMA VA BADIY KO‘CHIMLAR UYG‘UNLIGI

Annotatsiya: Maqolada yosh o‘zbek shoirlari ijodidagi lirik kechinma va badiiy ko‘chimlar uyg‘unligi ulardagi shaxsiy ifoda, madaniy meros va ijodiy yangilikning jozibali uyg‘unligi orqali yoritib beriladi. Shuningdek, yosh o‘zbek adiblari she’riyatidagi lirik kechinma va badiiy harakatlar o‘rtasidagi nozik o‘zaro ta’sirlar ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: yosh o‘zbek adiblari, lirik kechinma, adabiyot, badiiy ko‘chimlar, shoir.

Аннотация: В статье подчеркивается сочетание лирического опыта и художественных направлений в творчестве молодых узбекских поэтов через привлекательное сочетание самовыражения, культурного наследия и творческого новаторства. Также рассматриваются тонкие взаимодействия лирического опыта и художественных действий в поэзии молодых узбекских писателей.

Ключевые слова: молодые узбекские писатели, лирический опыт, литература, художественные направления, поэт.

Abstract: The article highlights the combination of lyrical experience and artistic directions in the work of young Uzbek poets through an attractive combination of self-expression, cultural heritage and creative innovation. Also, the subtle interactions of lyrical experience and artistic actions are examined in the poetry of young Uzbek writers.

Key words: young Uzbek writers, lyrical experience, literature, artistic movements, poet.

Nilufar SAITOVA,
Denov tadbirkorlik
va pedagogika
instituti
“O‘zbek tili va
adabiyoti”
kafedrası
o‘qituvchisi

Har bir ulug' shoirning dunyoga kelishi alohida hodisa. Alohidaligi shundaki, chin shoir ijodiyoti millat ma'naviy hayotida yangi o'zgarishlar, tafakkurda esa yuksalishlar paydo etadi. Shuningdek, haqiqiy shoir har qanday sharoitda ham xalqining ishonchlarini oqlash bilan bir qatorda, uning qalb tayanchi ham bo'la oladi. Tarixiy ma'lumotlarning guvohlik berishicha, xalq qiyin ahvolda qolgani zamon Mavlono Jaloliddin Rumiya murojaat qilar, undan yordam va tasalli istar ekan. Bir kun hunarmandlar haqsizlik va zulmdan shikoyat etishganda Mavlono, «Qassob itni so'yanini hech ko'rganmisiz, albatta u qo'yni so'yar», – degan ekanlar. Jaloliddin Rumiya eng tahlakali vaqtlarda ham mehnatkash xalqdan ajralmagan, o'zini aslo chetga tortmagan. Masalan, mo'g'ul lashkarboshisi Boychu qo'shinlarining Kunyo chegarasiga yaqinlashishi bilan hukumatdan umidini uzgan xalq Mavlono huzuriga intilishgan. Rumiya hazratlari o'sha kecha bola-chaqani tashlab bir o'zlari mo'g'ul lashkarboshisi qarorgohining yonidagi bir tepalikka borib, bosqinchilar ahvolini kuzatib, shu tepalikda tong ottirdilar. Azonda Ko'nyoga qaytib, xaloyiqqa qo'rqqanlik va hech nima bo'lmasligini bildirganlar.

Yosh o'zbek shoirlari ijodidagi lirik tajriba va badiiy harakatlar uyg'unligi hissiyotlar, madaniy o'ziga xoslik va jamiyat evolyutsiyasining ko'p qirrali izlanishlarini namoyish etadi. O'zbekiston yosh shoirlari, ayniqsa, yetishib chiqayotgan iste'dod egalari o'z shaxsiy tajribalarini badiiy, ijtimoiy va siyosiy manzaralarning keng konteksti bilan bog'lashda muhim rol o'ynadi va shu orqali ham mahalliy, ham jahon miqyosida tomoshabinlarda aks-sado beradigan boy adabiy ifoda gobelenini yaratdi. Ushbu muqaddimada biz yosh o'zbek adiblari she'riyatida lirik kechinma, badiiy harakatlar va ularning yaqinlashuvi ahamiyatini chuqurroq ochib, individual ijod va jamoaviy hikoyalar o'rtasidagi o'ziga xos o'zaro bog'liqlikni yoritib beramiz [4].

Lirik she'riyat ta'sirchan vosita bo'lib xizmat qiladi, bu orqali yozuvchilar o'zlarining ichki fikrlari, his-tuyg'ulari va kechinmalariga chuqurroq kirib boradilar, inson tuyg'ularining mohiyatini o'zida mujassam etgan misralar yaratadilar.

Yosh o'zbek shoirlari ijodida muhabbat, sog'in va matonat mavzularini o'z ichiga olgan shaxsiy sayohatlari bilan chuqur ishtiyoq aks etgan. Bu shoirlar o'z she'rlari orqali insonlar o'rtasidagi munosabatlarning, o'z-o'zini kashf etishning nozik jihatlari ifodalaydilar.

Tarixiy va zamonaviy badiiy harakatlar O'zbekistonning bunyodkorlik manzarasini shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynadi. Mumtoz adabiyotning boy merosidan tortib, zamonaviy badiiy ifodalarning jadal oqimlarigacha bo'lgan shoirlar O'zbekistonning ijtimoiy tuzilishiga singib ketgan madaniy, badiiy va intellektual oqimlardan ilhom olganlar.

Yosh o'zbek yozuvchilari she'riyati o'ziga xoslik va jamiyat hikoyalarini kengroq o'rganish uchun individual introspeksiya ustun turadi. Bu shoirlar o'z she'rlari orqali shaxsiy o'ziga xoslik, madaniy meros va jamiyatdagi o'zgarishlarning murakkab uyg'unligini yo'lga qo'yib, zamonaviy o'zbek yoshlarining ko'p qirrali kechinmalariga chuqur tushunchalar beradi. An'analar va zamonaviylik, meros va diaspora hamda jamiyatdagi o'zgarishlar sharoitida barqarorlik mavzulari ularning ijodida keng tarqalgan bo'lib, bu o'zbek jamiyatining rivojlanayotgan axloqi bilan chuqur aloqadorlikni aks ettiradi. Demak, ularning she'riyati o'zbek o'zligining rang-barang va rivojlanib borayotgan gobelenlarining ko'zgusi bo'lib, an'ana va taraqqiyot chorrahasida sayr qilayotgan avlod ma'naviyatini aks ettiradi.

O'zbekistonning madaniy va til merosidan ildiz otgan yosh o'zbek adiblarining she'riyati milliy chegaralardan tashqarida aks sado beradi, butun dunyo kitobxonlari bilan mazmunli madaniyatlararo muloqotni kuchaytiradi. Bu shoirlar o'zlarining ta'sirchan tasvirlari, nozik hikoyalari va hissiyotli aks sadolari orqali mahalliy va umumbashariy, geografik chegaralardan oshib ketadigan mavzu va tajribalar o'rtasidagi tafovutni bartaraf etadilar. Natijada, ularning ijodi global adabiy almashinuvning kengroq hikoyasiga hissa qo'shadi, turli madaniyatlarga ega bo'lgan o'quvchilarni ularning lirik ijodining asosini tashkil etuvchi sevgi, yo'qotish, umid, chidamlilik kabi universal mavzular bilan shug'ullanishga taklif qiladi [1].

Yosh o'zbek adiblari she'riyatining zamirida lirik tajribaga chuqur kirishish – she'riyat orqali shaxsiy his-tuyg'ular, kechinmalar va ichki mushohadalarni o'rganish yotadi. Ularning she'riyati sevgi, sog'inch, chidamlilik kabi mavzularni insoniy tuyg'ularga nafis sezgirlik bilan uyg'unlashtirib, chuqur hissiy manzaralarni ifodalash uchun manba bo'lib xizmat qiladi. Bu shoirlar o'z tillarining ta'sirchan kuchi orqali o'quvchilarni o'z his-tuyg'ularining jonli manzaralarini kechib o'tishga, inson tajribasining xomligi va haqqoniyligiga chuqurroq kirib borishga chorlaydi. Ana shunday shoirlardan biri, keling, uni Amina deb qo'yaylik, o'zining lirik kechinmalarini shaxsiy judolikning o'tkir aks sadosi bilan nozik bog'laydi, misralariga g'am va xotiraning umumbashariy tilda so'zlovchi ta'sirchan go'zallik singdiradi. O'zining nafis kompozitsiyalari orqali u insoniy qayg'uning labirint tubida sayr qiladi, o'quvchilar bilan chuqur hissiy darajada aks-sado beradigan misralar yaratadi. Uning she'riyati lirik kechinmaning o'zgartiruvchi kuchidan dalolat berib, o'quvchilarga uning she'rlari orqali ochib bergan hissiyotli manzaralarga hamdard bo'lish va ularni o'z ichiga qamrab olish imkonini beradi.

Yosh o'zbek shoirlari lirik tajribani o'rganish bilan bir qatorda badiiy harakatlar va madaniy kontekstlarning boy gobelenidan kelib chiqib, o'z ijodiga an'analar aks-sadosi, zamonaviylik ritmi va jamiyat evolyutsiyasi to'qimalarini singdiradi. Bu shoirlar o'zbek adabiyotining mumtoz merosidan tortib, zamonaviy badiiy iboralar oqimigacha bo'lgan davrda o'zlarining badiiy merosi bilan faol shug'ullanadilar va hozirgi O'zbekistonning ravon dinamikasi doirasida o'zlarining badiiy merosini qayta kontekstualashtiradilar. Masalan, she'riyatida o'zbek xalq og'zaki ijodi, tasavvuf an'analari aks-sadosi uyg'unlashgan yosh shoirlarning ijodini olaylik. Shoirlar o'zining an'anaviy shakllarni innovatsion hikoya usullari bilan uyg'unlashtirishi orqali o'zbek adabiy merosining boy merosini jonlantirib, unga zamonaviy dolzarblik va madaniy aks-sado beradi. Uning misralari o'zbek adabiy an'analari va zamonaviy ijodiy ifodasining dinamik davomiyligini o'zida mujassam etgan o'tgan yillardagi badiiy oqimlar bilan bugungi

o'zgaruvchan kuchlar o'rtasida ko'prik vazifasini o'taydi [2].

Yosh o'zbek shoirlari she'riyati shaxsiy introspektsiya va badiiy ta'sirlardan tashqari, shaxsiy va jamoaviy o'ziga xosliklarning ko'p qatlamli murakkabliklari hamda ular bilan chambarchas bog'langan ijtimoiy hikoyatlarga oyna bo'lib xizmat qiladi. Bu shoirlar o'z she'rlari orqali an'ana va zamonaviylik chorrahalarida, madaniy diasporaning tarangligini va jamiyatdagi o'zgarishlar oqimlarida suzayotgan avlodning o'sib borayotgan intilishlarini kezadi. Ko'plab shoirlar madaniy birdamlik, diaspora intizorligi va rivojlanayotgan jamiyatning barqarorligi haqidagi hikoyalarni birlashtirib, zamonaviy o'zbek yoshlari odob-axloqini mohirlik bilan tasvirlaydi. Ularning she'riyati individual va jamoaviy o'ziga xosliklarni birlashtirgan chegaraviy bo'shliqlarni qamrab olgan bo'lib, zamonaviy o'zbek tajribasi tarixiy meroslar, global ta'sirlar va mahalliyashtirilgan intilishlar mozaikasi orqali qanday shakllanayotganining nozik tasvirini ifodalaydi.

Yosh o'zbek adiblari she'riyati milliy chegaralardan tashqarida ham aks-sado berib, til, geografik va ijtimoiy-siyosiy chegaralarni chetlab o'tgan boy madaniyatlararo muloqotni rivojlantirmoqda. Ushbu shoirlar o'zlarining nozik hikoyalari, hissiy aks-sadolari va universal mavzuli izlanishlari orqali turli madaniy kelib chiqishi o'quvchilarini o'zlarining she'rlari orqali qamrab olgan hissiy manzaralar va ijtimoiy hikoyalar bilan shug'ullanishga taklif qiladilar. Yosh shoirlar sevgi, yo'qotish, umid va chidamlilik kabi umumbashariy mavzularga mohirlik bilan tayanadi va butun qit'alar o'quvchilarida aks-sado beradigan misralar yaratadi. O'z she'riyatining ajoyib kuchi orqali u mazmunli madaniyatlararo muloqotni osonlashtiradi va o'quvchilarni o'z ichiga olgan universal insoniy tajribalar bilan hamdard bo'lishga va mulohaza yuritishga taklif qiladi. Ularning misralari turli madaniyatlar o'rtasida ko'prik bo'lib, jahon hamjamiyatlarida hamdardlik, tushunish va hamjihatlikni rag'batlantiradigan she'riyatning o'zgaruvchan salohiyatidan dalolat beradi [3].

Xulosa qilib aytganda, yosh o'zbek shoirlari ijodida lirik tajriba va badiiy harakatlar

uyg'unligi she'riyatning o'zgartiruvchi kuchidan chuqur dalolat beradi. O'zining ta'sirchan misralari orqali o'zining zamonaviy o'zbek adabiy iboralarini belgilab beruvchi hissiy manzaralar, madaniy rezonanslar va global dialoglarni bosib o'tadi. Ularning she'riyati lirik tajribaning doimiy dolzarbligidan, badiiy harakatlar dinamikligidan, she'riyatning individual va jamoaviy hikoyalar vositasi sifatidagi transsendent salohiyatidan dalolat beradi. Yosh o'zbek adiblari she'riyatida lirik tajriba va badiiy harakatlarning uyg'unlashuvi shaxsiy introspektsiya, madaniy rezonans va global o'zaro bog'liqlikning jadal uyg'unligini ifodalaydi. O'zining she'riy ifodalari orqali yangi paydo bo'lgan ovozlarning hissiy haqqoniylik, badiiy yangilik va madaniy muloqot uchun makon yaratadi, o'zbek adabiy merosining boy gobelenlarini qamrab oladi va ijodiy izlanishning yangi hududlarini belgilab beradi [5].

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Aralovna M. S., Abdukadirovna A. U. Usmon Azim lirikasida ijroviylik xususiyatlari. Boshqaruv va etika qoidalari onlayn ilmiy jurnali, 2023. –B. 266-271.
2. Ergasheva M. (2023). Zebo Mirzo she'riyatida poetik ohangdorlikning rang-barangligi. Theoretical aspects in the formation of pedagogical sciences, 2023. – B. 103-106.
3. Mukhammadjonova G. Artistic interpretation of the creative concept in world literature. Tashkent: 2020. – P.123.
4. Yo'lchiyev Q. Lirik janr haqida ba'zi mulohazalar. Scientific journal of the Fergana State University, 2022. – B. 27-27.
5. Yo'lchiyev Q. Anvar Obidjon lirikasida semiotik xususiyatlar. Scientific journal of the Fergana State University, 2023. – B. 80.
6. Sulton I. Adabiyot nazariyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2005. – 253–256-betlar.
7. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. – Toshkent: Fan, 2007. – 211–217-betlar.

TAMADDUN NURI

FILOLOGIYA

UDK: 811.111:398.21

INGLIZ VA QORAQALPOQ ERTAK DISKURSIDAGI MIFOLOGIK KONSEPT BIRLIKLARINING TASNIFI

Annotatsiya: Ushbu maqolada mifologik konsept birliklarining ingliz va qoraqalpoq ertaklarida voqecalanish xususiyatlari misollar yordamida yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: mifologik konsept, ertak diskursi, qahramon, shoh va shahzoda, yaxshilik va yovuzlik, g'ayritabiiy hayvonlar, sehrli buyumlar, karomatli sonlar.

Аннотация: В данной статье на примерах поясняются характеристики мифологических концепт-единиц в английских и каракалпакских сказках.

Ключевые слова: мифологический концепт, сказочный дискурс, герой, король и принц, добро и зло, неестественные животные, магические предметы, счастливые числа.

Abstract: In this article, the characteristics of mythological concept units in English and Karakalpak fairy tales are explained with the help of examples.

Key words: mythological concept, fairy tale discourse, hero, king and prince, goodness and evil, unnatural animals, magical objects, lucky numbers.

**Venera
USENOVA,
Berdaq nomidagi
Qoraqalpoq davlat
universiteti
tayanch doktoranti**

Ingliz va qoraqalpoq ertaklar diskursidagi mifologik konsept birliklari chuqur tarixiy, madaniy va psixologik ildizlarga ega hisoblanadi. Mazkur xususiyatlar asosidagi tahlil quyidagi umumiy birliklarni aniqlashga yordam berdi, masalan:

1. Yovuz sehrgar (makkor, salbiy bosh qahramon) va botir (ilohiy kuchga ega ijobiy qahramon): Ingliz va qoraqalpoq ertaklarida yovuz sehrgarlar yoki makkorlar aksariyat hollarda yovuzlik va yomonlik kuchlarin voqelantiradi. Ilohiy kuchlarga ega qahramon, odatda yovuzlik bilan kurashuvchi va g'alaba qozonuvchi, bu yaxshilikning yovuzlik ustidan g'alaba qilish timsoli sifatida ta'riflanadi. Ya'ni yaxshilik va yomonlik o'rtasidagi qarama-qarshilikni ifodalaydi.

"Rapunzel" ertagida ilohiy kuchga ega qahramon, yovuz sehrgar ham uchraydi. Bosh qahramon Rapunzel ota-onalari tomonida ko'p vaqtlar davomida kutilgan qiz bo'lib, uning ismi ertaktagi timsol bilan bog'liq, jumladan "rampion/rampion" poliz mahsuloti (piyoz turi) bilan assotsiatsiyalanadi. Yovuz sehrgar Rapunzelning tug'ilishiga asosiy sababchi bo'ladi, zero uning bir qancha yovuvliklari ertak boshidan oxirigacha kuzatiladi. Ertak qahramonlaridan Rapunzel ota-onasi, Rapunzel va shahzoda asosiy harakatlarni amalga oshirishadi. Yovuz sehrgarning qilgan yovuzliklarining ustidan ilohiy kuchga ega Rapunzel g'alaba qozonadi.

Qoraqalpoq ertaklarida bo'lsa, binar oppozitsiya mazmunidagi qahramonlar ko'pchilikni quraydi va ular har doim yovuz kuchlar ustidan ustunlikka ega ekanligi aniq, "baxtli yakun" topadigan yovuzlikka qarshi kurashib yuradi, qahramonlarning baxt-saodatga erishishi tasvirlanadi.

2. Qahramon (ijobiy va salbiy qahramon): Malika xotin-qizlarning go'zalligi, pokligi va mehribonligi timsoli. U ko'pchilik hollarda ixlos, xohish, muhabbatni voqelantiradi, shu bilan birga uni yoqtiradigan bosh qahramon bu ideal kartina yoki yaxshi hayotga erishuviga xohishi yordamida o'z maqsad murodlariga yetishadigan qahramonlar bilan ifodalanadi. Ertak qahramonlarining o'ziga xos nomlari ertakning milliy xususiyatini voqelantiradi, sababi ularning ismlar etimologiyasi mifonimlarga bog'laydi, aynan shu asnoda ular torroq etnik guruhlariga mos ekanligin ifodalanadi (qoraqalpoq xalqining antroponimlari

va turkiy, arab, fors tillaridan kelib chiqqan bo'lishi mumkin).

Ingliz ertaklari: *Zeus, Jack, Bill, Ned, Mark, Nicodemus, Sammler, Methusalem, Nimmy, Tom Tit Tot, Solomon, Zebedee, Mr. Vinegar, Jack Hannaford, Binnorie, Sir William, Cap o' Rushes, Milky-white, Mr. Smith, King Arthur, Childe Rowland, Warlock Merlin, Molly, King Malcolm, Prince Arthur, Merlin, Tommy, Lady Mary, Mr. Fox, Florentine*. (English Fairy-Tales 2005: 169)

Qoraqalpoq ertaklari: *Abat batir, Qiran, Aquwbay, Yapirmay bala, Qaraqus patsha, Alimbet, Qalimbet, Jalimbet, Bibisanem, Qarshiga, Gulhadija, Gulumze, Jansap, Suymuriq, Qudabay, Asan, Usen, Vair patsha, Rahim, Gafur, Orazimbet, Qalbiyke, Adesher, Joyamergen, Qulamergen h.t.b.* (Qoraqalpoq xalq ertaklari 2019:428).

Bu qahramonlarning qatorida mifologik konsept birliklari ham uchraydi: Zeus, Jack, Nicodemus, Solomon, Zebedee, Binnorie, Milky-white, King Arthur, Warlock Merlin, Mr. Fox, Qiran, Yapirmay bala, Qaraqus patsha, Qarshiga, Jansap, Vair patsha, Qulamergen.

Ingliz ertaklaridagi antroponimlardan Jack eng ko'p tarqalgan qahramon bo'lib, u mifologik konsept birligi hisoblanadi. Qoraqalpoq ertaklarida turli antroponimlar uchraydi, bular qatorida alohida ajralib turgan nomlar yo'qligi ko'zga tashlanadi, sababi ularning har biri alohida olam mifologik manzarasini gavdalantiruvchilar hisoblanadi.

Qahramonlarning alohida ismlari ertakning milliy xususiyatlarini voqelantiradi, sababi ular, lisoniy birliklarining ildiz atamalariga bog'liqligi va konseptlarning omonimlik ismlari bilan bog'liq bo'ladi. Mazkur qahramonlar ismlari «o'zini-o'zi ta'riflab» beradigan qatorga kiradi va badiiy obrazlarning ichki yashirin sirlarin idrok etishga yordam beradi: Abat batir (toq batir, qurgin turush batir), Qiran (er jurek, qaytpas batir, algir), Yapirmay bala (tanqalarliq, hayran qalarliq bala), Alimbet (kop jasaytugin), Bibisanem (hurmetke ilayiq suliw), Qarshiga (uzin tirnaqli algir qus), Gulhadija (erte tuwlgan, suyikli gul).

Odam ismlarining ma'nosi, ko'rib turganimizdek, o'quvchilarga yashirin ma'lumotlarni o'z ichiga oladi, mazkur atamani tushintirib beradi, shu bilan birga milliy xususiyatlarni anglatish uchun ahamiyatli hisoblanadi. Shu kabi holat ingliz ertaklarida ham uchraydi:

Nicodemus (/nikə'di:məs/; Greek: Νικόδημος, translit. Nikódēmos; Imperial Aramaic: Naqdīmūn;) Nikodim bir qator xristian dasturlarida avliyo sifatida hurmatga sazavor diniy obraz. Isoning ta'limotiga tortilgan birinchi a'zolar sifatida tasvirlangan, u Ioann Sinedrionda uch joyda takrorlanadi va alohida tasvirlanadi.

Zebedee /Zebedi – ibroniy tilida o'g'il bola ismi bo'lib, «Xudoning sovg'asi» degan ma'noni anglatadi, aynan shu sabab diniy tahlilda xushmuomala baliqchi mazmunini beradi. Jumladan, uning yunon tilidagi ma'nosi "singil" lisoniy birligiga qiziqarli alternativa bo'lgan.

3. Shoh va Shahzoda: bunday konseptlar tadqiq qilinayotgan til va madaniyatlarida kuch va farovonlikni voqelantiradi, shuning bilan birga ular ota-onalarning hukmronligi yoki sirtqi hokimiyat simvoli sifatidagi qo'llanilishi anglatiladi. Zero, ularning xarakteri va harakatlari ertak qahramonlari uchun saboq bo'lishi ham mumkin. Ertaklardagi bu guruh bo'yicha ikki tilda ham umumiylik aniqlandi: ertakdagi shoh va shahzodalar bosh qahramon bo'lib, ular kuchli, yaxshilik uchun kurashadigan, shohlar "qari chol", shahzodalar esa "yosh" va "chiroyli yigit"lar sifatida tasvirlangan. Malikalar bo'lsa, yosh, chiroyli, mehnatsevar, pok va mehribon qiz qahramonlar sifatida beriladi.

O'ziga xosliklar haqida aytadigan bo'lsa, qoraqalpoq ertaklarida shahzodalar ertak boshida oddiy gadoy yigit bo'lib, ertakning oxiriga kelib, bir qancha qiyinchiliklarni boshidan o'tkazib, yovuzlikni yengib boyib ketadi-da, shoh unvoniga ega bo'ladi. Ingliz ertaklarida shahzodalar yovuz va sehrli kuchga ega qahramonlar sifatida ham tasvirlanadi.

4. Yaxshilik va yovuzlik: tadqiq qilinayotgan ertaklarda yaxshilik va yovuzlik voqelanishi ko'p uchraydi, ular o'rtasidagi kurash hayotning asosiy belgisi kabi teng salmoqli voqelantirilgan, ya'ni qahramonlar yovuzlikka uchraydi va uni yengib o'tganligiga yaxshilik bilan mukofotlanadi, mazkur xususiyat tadqiq qilinayotgan tillardagi "yaxshilik va yomonlik" konseptini paremiologik olam manzarasida voqelantiruvchi birliklarning arxetipik asosi hisoblanadi (Don't bite the hand that feeds you; Life is not a bed of roses; Aydin on besi qara'ngi, on besi jariq, jaqsiliq qilsan, jaqsiliq qayta-

di). Ertak qahramonlari yaxshilikni voqelantiradi va yovuzlik bilan kurashadi, bu esa etika tamoyillari o'rtasidagi kurash timsoli sifatida gavdalanadi. Ertak qahramoni - kuch, mardlik, hurmat-izzat timsoli. U ko'pchilik hollarda yirtqich hayvonlar va yovuz odamlar bilan kurashuvchi ijobiy, kuchli, yaxshi faziylatli odamni sifatida tasvirlanadi. Bunday odamlar kuch, qudrat, adolat, mehribonlik timsollarini anglatadi.

5. G'ayritabiiy hayvonlar: qoraqalpoq ertaklarida mifologik konseptlar g'ayritabiiy ertak hayvonlari vositasida voqelantiriladi, masalan, martiw, daw, jezturnaq, albasli, surel, ajdarha va boshqalar. Bunday jonzotlar inson tabiyatining ma'lum bir xususiyatlarini, xavotirni, sinoqlarni va qahramon yo'lidagi to'siqlarni anglatadi. G'ayritabiiy hayvonlar guruhi eng ko'p mifologik konsept birliklar bilan gavdalanitiriladi. Tadqiqotchilarning ko'pchiligi demonologik jonzotlarni mifonimlar qatoriga kiritadi, vaholanki ularning ismlari atoqli otlar bilan odam otlari orasidagi chegara qatorida nominatsiyalanadi (Jin, shayton, Mastan kempir, albasli, jezturnaq), bunda ularning orfografik shakllanishida bir qancha tushunarsiz holatlar paydo bo'ladi.

G.K.Kdirbaeva, o'zining ilmiy ishlarida mazkur keltirilgan mifologik konsept birliklarini "odam" konseptosfera voqelantiruvchilari sifatida ta'riflaydi va aksariyat mifologemalarning kelib chiqishi insonning o'z vaqtida psixologik yordam olmaganligi sabab paydo bo'lgan, degan fikrni ilgari suradi. Jumladan, "jezturnaq" mifologik konseptin gavdalanitiruvchi birliklari asosan uzun tirnoq, soch va yuz hisoblanadi. Mazkur birlikning umumiy etimologiyasi turkiy xalqlari bilan xitoy xalqlarining aloqalarida voqelanadi, ya'ni eski davrlarda turkiy xalqlarining hukmdorlari xitoylik malikalarni xotinlikka olish dasturi bilan bog'liq bo'lgan, ya'ni xitoyliklar konfutsiy ta'limotiga binoan soch va tirnoqlarni ota-onadan qolgan meros deb bilib, hech qanday shart-sharoitda ham qisqartmaydi. Bunda malikalar tirnoqlarini himoya qilish uchun ularga qalpoqchalar kiyishi bilan g'ayri-tabiiy shaklga va qo'rqinchli manzaraga aylanishi bilan ifodalanadi.

Qoraqalpoq ertaklarida «daw» mifonimini aniq illyustratsiyasi berilmagan, ertak diskur-

sidagi ta'riflarni bir shaklga solganda uning ichida sirtqi ko'rinish haqida ma'lumot yo'q ekanligi aniqlandi: *Qulamergen balam kórip: «bul bala tiri bolsa balama joldas boladigoy, dep artima mingizip alip kiyatirsa, aldinan boyi minárday, kózi úngirdey, qulağı qalqanday bir dāw* payda boladi. Qulamergen ózi batır, ózi palwan, qaytpas qara dāw boladi, jasi jigirmağa keledi (Qoraqalpoq xalq ertaklari «Qara atlı bala», 2019:332); *Biraq kúnlerden bir kún Rústemge Ispandiyar degen dāw shıgıp qarsı boladi. ... Ispandiyardıń boyı seksen segiz gez eken. Onıń qasında boyı qırq gez, eni qırq gez Rústem baladay bolıp kórinedi hám Ispandiyardıń tula bedeni shapsa qılsh, ursa nayza, atsa miltiq ótpeytugin temir bolsa, Rústem tek iriligi turpatı bolmasa, házirgi jay adamlarday denesi jumsaq bolgan eken* (Qoraqalpoq xalq ertaklari «Rustem», 2019:391).

Tadqiq qilinayotgan tillardagi «dāw–gigant» mifonimlarining o'xshashliklari ularning sirtqi ko'rinishida ekanligi aniqlandi: uzun bo'yli, kuchli, qo'rqinchli. Jumladan, o'ziga xosliklariga keladigan bo'lsak qoraqalpoq ertaklarida «dāw» ning qulog'i katta (shalpang qo'loq), 20 yoshlar atrofidagi yosh yigit, uchar otli g'ayri-tabiiy kuchga ega obraz hisoblanadi. Ingliz ertaklarida «giant» ikki yoki uch boshli, deyarli ustida kiyimi yo'q, odamxo'r maqluq sifatida voqelanadi.

6. Sehrli buyumlar: qilich, dasturxon, uchar gilam, sehrli uzik, taroq sifatidagi tilsimli buyumlar ertaklar syujetlarining rivojlanishida ahamiyatli o'rin egallaydi. Ular qahramonga o'z maqsadiga erishishga yordam beradigan narsalar bo'lib, ularning karomatli, sehrli xususiyatlari sabab ham ular mifologik konsept birliklari bo'lib hisoblanadi.

"Slave in the magic mirror, come from the farthest space. Through wind and darkness, I summon thee! Speak! Let me see thy face." — Magic Mirror (Snow White and the Seven Dwarfs)

... master kept his wondrous apparatus for changing copper into gold, and lead into silver, and where was his mirror in which he could see all that was passing in the world, ... (English Fairy-tales "The Master And His Pupil" 2019:49).

Ayna birese qizil, birese kók, birese sari bolıp, bir saattiń ózinde túrli reńge dónedi. ... Jigit hayran qalıp shershiden: – **Aynanıń** ne qásiyeti bar? — dep soraydi.

Shershı:

— *Oyıńa ne alıp qarasań da, oylagán nárseń kórinedi* — dep juwap beredi (Qoraqalpoq xalq ertaklari «Aqıllı qız», 2019:155).

— **Basqa gilemler** on bes – jigirma tilla, bul gilem nege bes júz eliw tilla? — dep soraydi.

— Bul — deydi satıwshı — **ushatugin gilem**, neshe kúnshilik jolga usı gilemniń ústinde ushsań, kózdi ashıp jumgansha alıp baradı (Qoraqalpoq xalq ertaklari «Aqıllı qız», 2019:154).

Mina dasturxan sağan óllgenshe ırısqu. Tek **“ashıl dasturxan”** deseń boldı, ne qálegen awqatlanıń tayar boladı. **“Qayna dúmshe”** deseń, mina dúmsheden qálegenıńshe teńge alasań (Qoraqalpoq xalq ertaklari «Altın baslı aydarha», 2019: 144-145).

Ertaklardagi sehrli buyumlar o'sha davrdagi irratsional narsalarni tushuntirish uchun qo'l-lanilgan hisoblanadi, agar ushbu pozitsiya nuqtai nazaridan olib qaraydigan bo'lsak ularning hozirgi ilm fanning rivojlanishi bilan tushunarsiz bo'lgan hodisani hozirning o'zida tushuntirish imkonini yaratilmoqda, masalan: ushar gilem – samalyot, ashil dasturxan – muzlatgich, bir kózli dāw–kamera, tez júrer etik – samokat, qaynar dúmshe – plastik karta, ayna – televizor, smartfon, planshet.

7. Karomatli sonlar (uch kun, uch tun): ertak diskursida karomatli sonlar ko'pchilikni quraydi, masalan, qoraqalpoq ertaklarida o'nlik sonlarga tegishli sonlar ko'p qo'llanilganligi aniqlandi: 3, 4, 5, 6, 7, 9, 12 va 40. Ingliz ertaklarida “3” omonlik, “2” tartibsizlik, “9” omad olib keluvchi sonlar hisoblanadi, bunga qo'shimcha qoraqalpoq ertaklari sifatida 1, 2, 3, 4, 5, 7, 9, 40 sonli karomatli belgilarga ega hisoblanadi, qo'chimcha 100 va 1000 lar da ushbu mazmunda qo'llaniladi.

Uch soni ko'pincha qoraqalpoq ertaklarida mifologik timsol sifatida gavdalantiriladi. Uch numerologik birlik teng salmoqlilik va o'xshashlikni, shuning bilan birga, qahramonlar uchun qiyinchilikni tasvirlashi mumkin: *Hayal biraz oylanıp otırıp, «onnan qorıqpa shabazım, onı úsh ay on kún degende alıp kelesen, biraq bir qansha qıyınshılıqlar boladı. Mısır patshası qızınıń tórt shárti bar, sonı orınlagan adamğa tiyedi, orınlamağan adamdı óltiredi. Úsh shártin joldan qosılğan joldasların, bir shártin óziń orınlap alıp kelerseń, mańlayıńa tutsań, hesh waqıtta seniń mańlayıńnan qılsh ótpeydi»* — dep óziniń bir

shashin julip, alip beredi (Qoraqalpoq xalq ertaklari «Tórt Abdulla», 2019:126).

Sonlar semantikasini o'rganish, G.K.Kdirbaevaning fikriga binoan, til ma'lumotlari xalqning madaniy va material boyligining to'g'ridan-to'g'ri aloqasi muayyan bir nizomlar bilan bog'liq ekanligini ko'rsatib o'tadi. S.M. Tolstaya, "xalq madaniyati va tilida son abstrakt, aniq mug'dor, tartibga solishdan tashqari muayyan bir mazmunni anglatishi qo'shimcha ma'nolarga ega bo'ladi, ya'ni ular timsollashtirish obyekti sifatida keng qo'llanilishi mumkin", deb fikr bildiradi [Tolstaya, 2002: 43].

V.S.Olxovskayaning aytishicha, "Karomatli sonlar eski davrlardagi sananing o'ziga xos xususiyatlarini, turli diniy qoldiq va irimlarni tushintirishni mifologik konsept birligi sifatida ta'riflanadi. Eski davrlarda odamlar sonlarni ob'ekt va hodisalarni belgilab berishda qo'llagan, shuning bilan birga bunday sanoqlarda karomat bor ekanligiga ishongan" [Olxovskaya 1976: 124]. Mazkur simvolikadagi ma'noni ingliz va qoraqalpoq olam mifologik manzarasida juda keng tarqalganligiga guvoh bo'lamiz, masalan, 3 va 7 sonlari "baxt", "omad", "intellekt" va "donolik"ni gavdalantiradi. Zero, 40 va 60 sonlari "ko'plik", "aql", "ziyraklik", "o'tkir zehn"ni anglatadi: *Qiz tórt shárti boyinsha jenílgeni ushın jeti kún toy beredi, at shaptırıp altın qabaq attıradi, segiz kún degende qiz qırq túyege toltırıp dúnyasın artadı, qırq kánizegin keynine ertedi* (Qoraqalpoq ertaklari «Tórt Abdulla», 2019:128); *Atasınıń ornına patsha bolıp, qırq kún toy berdi. Xalıqtı ádillik penen sorap, maqset-muradına jetti* (Qoraqalpoq ertaklari «Shayxı Abbaz», 2019: 189); *Qırq qara nardı aldına salıp, qırq qızıl nardı keynine salıp, jelmaya menen taylaqı ortasına salıp aydap qaytıń.* (Qoraqalpoq ertaklari «Aqıllı azbay, Altın tozbaydı», 2019: 214);

There is a stable seven miles long and seven miles broad, and it has not been cleaned for seven years, and you must clean it to-morrow, or I will have you for my supper (English Fairy-Tales "Nix Nought Nothing": 27); *And they let him go, and he was down for three days and three nights* (English Fairy-Tales "Jack And His Golden Snuff-Box": 56).

Mazkur misollarda har bir konsept birliklari mifologik ongni gavdalantirishi dalillanadi.

Ingliz ertaklarida, qoraqalpoq ertaklariga qaraganda ko'pchilik hollarda bosh qahramonlar sifatida pariylar, elflar, ajdarholar va gnomlar kabi mifologik obrazlar beriladi. Bunday belgilar inson tabiatining turli ta'riflarini va tashqi dunyo bilan o'zaro munosabatlarini timsollashtiradi. Masalan, pari va elflar mehribonlik, adolat va sehnini, ajdarholar bo'lsa inson yengib o'tish kerak bo'lgan xavfli va qiyinchiliklarni anglatishi mumkin. Zero, tabiat va hayvonlar ko'pchilik hollarda mifologik konseptni gavdalantiradi. Masalan, daraxtzorlar, daryolar va tog'lar siri, sayohat va sinoqlarning timsoli hisoblanadi. Bo'ri, tulki yoki quyon singari hayvonlar ayyorlik, o'tkir zehnli yoki xavotirga solish kabi qobiliyatni, inson xarakterining turli fazilatlarini anglatuvchi bo'lishi mumkin.

Har bir keltirilgan mifologik konsept birliklarining nomlarini tilshunoslik nazdidan tahlil qilish qiyin, sababi ularning mazmuni arxetipik ma'nolarining va nominatsiyasidagi etimologik ma'lumotlarining muayyan tushunchalar nazdida tarix, madaniyat, din, til va boshqa ijtimoiy-siyosiy soha ma'lumot bazalari bilan tahlil qilinishi aniqlandi. Jumladan, olam mifologik manzara voqelantiruvchilarini tushunish uchun muayyan etnik guruh vakillarining ijtimoiy psixologik ongini bilish va tushunish ham talab qilinadi. Bunday mifologik konseptlarni tahlil qilish ingliz va qoraqalpoq ertaklarida xalq madaniyati, etikasi, psixologiyasi va tarixining murakkab taraflarining qanday ta'riflanishini idrok etishga imkoniyat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Виноградник соседа // Туркменские сказки // Сказки народов Кавказа и Ближнего Востока [Электронный ресурс]. URL: skazki.rustih.ru/vinogradniksoseda/(дата обр.: 09.03.2021).
2. Дуйсень и дядя // Казахские сказки // Сказки народов Азии и Ближнего Востока [Электронный ресурс]. URL: skazki.rustih.ru/dujsen-i-dyau/ (дата обращения: 05.03.2021).
3. Заколдованные волы // Туркменские сказки // Сказки народов Кавказа и Ближнего Востока [Электронный ресурс]. URL: skazki.rustih.ru/zakoldovannyevoly/(дата обращения: 09.03.2021).

4. Жайык и Едиль // Казахские сказки // Сказки народов Азии и Ближнего Востока [Электронный ресурс]. URL: skazki.rustih.ru/zhajyk-i-edil/ (дата обращения: 05.03.2021).
5. Красавица Тысяча Косичек // Узбекские сказки // Сказки народов Кавказа и Ближнего Востока [Электронный ресурс]. URL: skazki.rustih.ru/krasavica-tysyacha-kosichек/ (дата обращения: 01.04.2021).
6. Богатырева Ж.В. От мифа к сказке (сравнительный анализ)// ISSN 1991-5497. Мир

- Науки, Культуры, Образования. № 6 (49) 2014, - С. 510-512.
7. Толстая С. М. Мотивационные семантические модели и картина мира / С. М. Толстая // Русский язык в научном освещении. - 2002. - № 1 (3). - С. 112-127.
8. Ольховская С. В. Некоторые наблюдения над особенностями имени числительного в составе фразеологических единиц // Фразеологическая система языка. Челябинск: Челябинск. гос. пед. ин-т, 1976. С. 123-127.

TAMADDUN NURI

FILOLOGIYA

UDK: 81.2(Фр):801.8

«ERTAK KONSEPTI» HAMDA «ERTAK FREYMI»NING MOHIYATI (FRANSUZ VA O'ZBEK ERTAK, NAQLLARI MISOLIDA)

Annotatsiya: Mazkur maqolada «ertak konsepti» hamda «ertak freymi»ning mohiyati fransuz va o'zbek ertak, naqlari misolida nazariy asoslari tadqiq etiladi va ishning dolzarbligi o'rganiladi, olimlarning ilmiy tadqiqotlari tahlil qilinadi hamda nazariy qarashlari bir tizimga solinadi.

Kalit so'zlar: freym, tushuncha, obraz, milliy madaniyat, milliy tafakkur, ertak, sheva, diaxron, sinxron.

Аннотация: В данной статье изучаются сущность понятия «сказка» и «сказочный каркас», его теоретические основы на примере французских и узбекских сказок, актуальность произведения, анализируются научные исследования ученых, а их теоретические взгляды сведены в единую систему.

Ключевые слова: рамка, концепт, образ, национальная культура, национальное мышление, сказка, диалект, диахронический, синхронический.

Abstract: In this article, the essence of the "fairy tale concept" and "fairy tale frame" is studied, its theoretical foundations are explored on the example of French and Uzbek fairy tales, the relevance of the work is studied, the scientific researches of scientists are analyzed, and their theoretical views are put into a single system.

Key words: frame, concept, image, national culture, national thinking, fairy tale, dialect, diachronic, synchronic.

**Oybek
MATYAKUBOV,
Urganch davlat
universiteti
akademik litseyi
fransuz
tili o'qituvchisi,
Buxoro davlat
universiteti
mustaqil
tadqiqotchisi**

KIRISH

Ertaklar xalq og'zaki ijodining eng qadimiy, ommaviy janrlaridan biri bo'lib, ular yaratilishi jihatdan qadimiyligi, rang-barangligi, g'oyaviy-badiiy yuksakligi, dunyo xalqlari adabiy merosiga munosib hissa bo'lib qo'shiluvchi ekanligi bilan alohida ajralib turadi. Qadimiy ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan bu bebaho og'zaki badiiy meros mumtoz adabiyot, me'morchilik san'ati va musiqa asarlari kabi bebaho va ardoqli bo'lib, ularning mazmuni negizida soddalik va ayyorlik, ezgulik va yovuzlik, to'g'rilik va egrilik, barcha mintaqa xalqlari hayotiga xos bo'lgan muhabbat va nafrat, boylik va kambag'allik kabi umuminsoniy g'oyalar yotadi.

«Ertak» soʻzi konsept sifatida har xalqda har xildir, ammo tushuncha sifatida esa ertak har bir xalqning nafaqat tili, balki milliy madaniyati va milliy tafakkuri nuqtai nazaridan oʻzaro farq qiladi.

Kognitiv tilshunoslikda «ertak» konseptiga, avvalo, insonlarning u haqdagi bilim va tajribalari aks etgan axborot manbasini ifodalovchi mental birlik deb qaraladi. Ikkinchidan, kognitiv semantika nuqtai nazaridan ertakning maʼno tabiati va shakl munosabati oʻrganiladi. Uchinchidan, «ertak»ka ham konsept, ham soʻz sifatida yondashilar ekan, ular orasidagi maʼno munosabati tahlil qilinadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

«Ertak» konsepti, avvalo, bilimlar majmuini tashuvchi lisoniy birlikdir. Shuningdek, u milliy-madaniy semaga ega lisoniy birlik hamdir. «Ertak» pragmatik tizim ham sanaladi. Boshqa leksik birliklar qatori «ertak» lisoniy birligida ham xalqimizning asriy turmush tajribasi, hayotiy kuzatish va xulosalari asosida jamlagan bilim majmui yotadi. Ana shu bilim majmui nuqtai nazaridan qaralganda, «ertak»ning kognitiv konsept sifatidagi mohiyati namoyon boʻladi. U orqali bilim hosil qilish mumkin. Bunda bilim hosil qilishning bosqichlari bosib oʻtiladi:

- 1) ertak mazmuni tinglanadi yoki adabiy ertak boʻlsa, oʻqib-oʻrganiladi;
- 2) oʻrganilgan ertak boʻyicha izlanish olib borilib, uning ertak janri tabiatiga mos umumiy va xususiy belgilari, spetsifik xususiyatlari aniqlanadi;
- 3) ertakdagi har bir epizod, motiv va obraz sharhlanadi;
- 4) oʻrganilayotgan ertak unga yaqin boshqa adabiy janrlar (asotir, afsona, rivoyat, naql, doston kabi epik tur namunalari bilan oʻzaro qiyoslanadi. Shuningdek, undagi motiv va obrazlarni boshqa ertaklarning motiv va obrazlari bilan ham qiyoslash mumkin;
- 5) ertakning umumiy xususiyatlari belgilab koʻrsatiladi;
- 6) ertakning boshqa epik janrlardan

yoki undagi mavzuning boshqa ertak mavzularidan farqi oʻrganiladi;

- 7) ertaklar mavzusiga koʻra tasniflanadi;
- 8) ertaklarning har bir mavzuiy turi oʻrtasidagi aloqadorlik vayoqinliklar aniqlanadi;
- 9) oʻrganilayotgan ertakning mavzu va gʻoyaviy yoʻnalishi, tabiati, estetiktaʼsirchanligi, tarbiyaviy ahamiyati xususida hukm chiqariladi;

10) ertak haqida hosil qilingan xulosa amaliyotga (koʻpincha, oʻquv-biluv jarayoniga) tatbiq qilinadi va h.k.

Xullas, «ertak» kognitiv konsepti zamiridagi bilimlar shu koʻrinishdagi muayyan ssenariy asosida shakllanadi va uni idrok qilish ham shu tartibda kechadi.

«Ertak» konsepti tarkibida, albatta, butun-qism, universal va spetsifik (oʻziga xos, maxsus) kabi ikki xil semantik alomatlar aks etadi. Bu oʻrinda shuni alohida taʼkidlash lozimki, tilning barcha koʻrinishi uchun umumiy boʻlgan semalar unga ham xosdir. Masalan, «ertak» soʻzi oʻzbek shevalarida oʻz sinonim (maʼnodosh)lariga ega. Shunday boʻlsa-da, oʻzbek folklorshunosligi «ertak» soʻzini ilmiy atama (bir maʼnoli soʻz) sifatida qabul qilingan, lekin ogʻzaki nutqda u koʻp maʼnoli soʻz sifatida uchrashi ham kuzatiladi. Jumladan, «U kunlar endi ertak boʻlib qoldi» gapida ertak soʻzi «oʻtmish» maʼnosida kelganligi anglashilsa, Xorazm shevasida «Menga varsoqi toʻqima» gapida «varsoqi» soʻzi «ertak» soʻzining shevadagi maʼnodoshi sifatida «yolgʻon» maʼnosini ifoda etmoqda. Chunki xorazmliklar «yolgʻon» soʻzi bilan «varsoqi» soʻzini oʻzaro maʼnodosh sifatida qoʻllaydi.

«Ertak» tushunchasi belgilari, albatta, lingvokulturologiya, etnosemantika nuqtai nazaridan ham ajralib turishini inkor qilib boʻlmaydi. Chunki ertak – mental hodisa. U ogʻzaki va yozma hikoya boʻlgani uchun unga ertakchi shaxsning – xoh u ertak aytuvchi boʻladimi, xoh ertak yozuvchi boʻladimi, uning til mentaliteti oʻz taʼsirini koʻrsatmay qolmaydi. Konseptni aniqlash tadqiqotchilar tomonidan turli usullar yordamida amalga oshirilganini kuzatish orqali shu tajribalarga tayanib, biz ham

ertak konseptini quyidagicha aniqlab o'rganishni lozim topdik:

Birinchidan, so'z etimonini aniqlash yordamida. Bunda ertak so'zining yozuvigacha bo'lgan tarixini aniqlash yo'lidan borib, ish yuritiladi. Ma'lumki, XI asrda yashab o'tgan taniqli elshunos, folklorshunos va tilshunos Mahmud Qoshg'ariy «Devonu lug'otit-turk» asarida ertak atamasi dastlab «etuk» tarzida ishlatilganini qayd etadi [11, 98]. Ertakning qadimiyligini asoslashda bu dalil juda qimmatlidir. Kitobda «biror voqeani og'zaki hikoya qilish»ga asoslangan «etuk» janriga izoh berib o'tilgan. Ammo keyinchalik «etuk» atamasi o'rnini «ertak» atamasi to'liq egallagan. Agar bu ikkala so'z o'zaro qiyoslansa, hozirda ana shu adabiy hodisaga nisbatan qo'llanayotgan «ertak» so'zida «etuk» so'ziga ham xos «e», «t», «k» o'xshash tovushlar saqlangani kuzatiladi. Demak, vaqt o'tishi natijasida so'z shaklida fonetik o'zgarishlar yuz bergan. Lekin ma'nodagi aynanlik esa saqlanib qolgan.

Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, «ertak» atamasi o'rnida eski o'zbek adabiy tilida «cho'rchak» istilohi ham qo'llanilgan. Jumladan, atoqli o'zbek shoiri Alisher Navoiy ertak atamasi o'rnida «cho'rchak» istilohini qo'llagani kuzatiladi:

*Habibim husni vasfin uyla muhlik
anglakim, bo'lg'ay, Qoshingda
qissai Yusuf bir uyqu keltirur
cho'rchak* [2,327].

Qizig'i shundaki, Alisher Navoiy qo'llagan «cho'rchak» atamasi hozirda Toshkent viloyati aholisi o'rtasida «cho'pchak» ko'rinishida «ertak» atamasiga sinonim sifatida qo'llanilib kelinmoqda. Faqatgina bu ikkala so'z «r» va «p» tovushlari hisobiga farqlanadi. Shunday bo'lsa-da, har ikkalasi ham o'zida «ertak» tushunchasini namoyon etib keladi.

Ikkinchidan, «ertak» etimonidan hosil bo'lgan so'zlar guruhi, ya'ni «ertak» so'zi asosida paydo bo'lgan so'zlarni o'rganish: Namangan viloyatining janubiy qismida u «ertangi» deb yuritiladi. Ertakning Namanganda bunday yuritilishi uning yana bir turkiy xalq – turkmanlarda «ertaki» shaklida atalishiga o'xshab ketadi. «Ertakni «ertangi» deyish bilan

unda hozirgi davrdan ancha oldin, qadimda bo'lib o'tgan voqelik hikoya qilinishiga ishora qilinadi» [12, 109]. Umuman aytganda, Namanganda «ertagi» atamasi ertak terminiga mazmunan mos, shaklan yaqin so'z sifatida paydo bo'lgan va u hozirgacha xalq orasida iste'molda. Shuningdek, «ertak» so'zi asosida: «... «ertakchi» – ertak matnini o'zlashtirib olgan va uni aytib beruvchi shaxs, «ertakshunos» – ertak matnlarining g'oyaviy-badiiy xususiyatlarini hamda ertak aytuvchi va yaratuvchilar haqidagi ilmiy ma'lumotlarni» [13, 63] o'rganadigan shaxs, «ertakchilik» – ertak ijrochiligi, «ertakshunoslik» – ertaklarni o'rganuvchi soha ma'nosida qo'llanadigan so'zlarning yasalishiga ham asos morfema sifatida xizmat qilgan.

Uchinchidan, diaxroniyada yasama so'zni qo'llashni o'rganish orqali, ya'ni epidigmatik bog'lanishlarni o'rganish. Masalan, folklorshunos olim Darmonoy O'rayeva «ertak» atamasining genezisini aniqlashga urinib, «ertak» so'zining «er», aniqrog'i, qadimgi turkcha «qo'shiq» ma'nosini ifodalovchi «ir» («yir», «jir») so'ziga «-tak» yoki «-tek», ya'ni «-day» («-dek») qo'shimchasini qo'shishdan hosil bo'lgan deb hisoblaydi va u ertaklarning garchi epik tur namunasi bo'lsa-da, qo'shiqqa o'xshash, ya'ni «ir + tek» ekanligini anglatuvchi bir necha xususiyatlarini ko'rsatib o'tadi. Olimaning fikricha, ertaklar qo'shiqqa o'xshagan saj'li (nasriy matnlarda uchraydigan qofiya turi) [8, 70] boshlanmaga ega bo'lishi, ayrim ertaklar syujetida qo'shiqlarning keng o'rin tutishi (masalan, «Yoriltosh», «Musicha» singari bir qator o'zbek xalq ertaklari borki, ularning syujetini qo'shiqsiz tasavvur qilib bo'lmaydi), ertak voqealarini bir-biriga bog'lashga xizmat qiladigan «shohning qahri keldi, ilonday zahri keldi», «oy desa – og'zi bor, kun desa – ko'zi bor, shirindan shirin so'zi bor», «yo'l yurdi, yo'l yursa ham mo'l yurdi, tog'u sahro, cho'l yurdi...» kabi qat'iy qolipga aylanib qolgan an'anaviy epik klishe'larning uchrashi ertaklarni qo'shiqqa yaqinlashtiruvchi, qo'shiqqa o'xshatuvchi muhim belgilar sanaladi [8, 72].

«Ir» yo «yir» atamasi Mahmud Qoshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asarida «qo'shiq»

ma'nosida qo'llangani haqida ma'lumot borligi hamda ertak istilohi boshqa turkiy xalqlar, masalan, boshqirdlarda «irtek» ko'rinishida qo'llanishi va nasr-nazmdan iborat doston hodisasini bildirishi, XV asr shoiri Alisher Navoiy ham «ir» va «yir» so'zlarining o'z zamonasida og'zaki hikoya yo doston ma'nolarini anglatgani xususida ma'lumot yozib qoldirgani e'tiborga olinsa, olimaning fikrida jon borday.

To'rtinchidan, ertak atamasi variantlaridan asosiy qo'llanilayotganlarini sinxron darajada o'rganish. O'zbeklarda «ertak» atamasi bir necha ko'rinishlarga ega. Masalan, Samarqand va Farg'onada, Surxondaryoda ertakni «matal», Xorazmda «varsoqi», Buxoroda «ushuk», Toshkentda «cho'pchak» nomlari bilan yuritishadi. Biroq u xalq orasida har xil nom bilan yuritilsa-da, o'zbek folklorshunoslik ilmidagi yagona «ertak» istilohi bilan ataladi. Demak, ertak hodisasiga nisbatan qo'llanadigan bu so'zlarning orasidagi sintagmatik bog'lanishlarni sinchkovlik bilan o'rganishga to'g'ri keladi.

Beshinchidan, «ertak» so'zi bilan paradigmatic bog'lanishdagi so'zlarni o'rganish ham taqazo qilinadi.

Oltinchidan, «ertak» so'zini boshqa tillardagi shunga yaqin so'z konseptlar bilan taqqoslab o'rganish mumkin. Ertak turli xalqlarda mazmun-mohiyatiga ko'ra bir xil bo'lsa-da, atalishi jihatidan har xilligi alohida e'tiborni tortadi. Atamalarining turlichaligi ong va tafakkurning turli tomonlarini aks ettirishi bilan belgilanadi.

Eng avvalo, «ertak» atamasining mohiyati nimadan iborat ekanligi to'g'risida imkon boricha to'la tasavvurga ega bo'lish kerak. «Ertak» tushunchasini aniqlash uchun «ertak» atamasining turli tillarda qanday ifodalanishini tahlil qilib ko'rish maqsadga muvofiqdir. Xalq og'zaki ijodida «ertak» so'zi ostida nima tushuniladi va qanday ma'no yotibdi?

Jahon xalqi, aniqroq qilib aytganda, Yevropa xalqlari orasida qoida bo'yicha ushbu ko'rinishdagi xalq asari hech qanday aniq ta'rif bilan ifodalanmagan, aksincha, xalq og'zaki ijodining ushbu turiga kirgan ertak janrining asl

mohiyatini ochib berish uchun turli xil so'zlar qo'llangan. Faqatgina Yevropa tillaridan ikkitasi, jumladan, rus va nemis tillari ushbu xalq og'zaki ijodi namunasini ifodalash uchun maxsus so'zlardan foydalanadi.

Masalan, rus tilida «skazka» so'zi, ukrain va polyak tillarida «ertak» so'zining o'rniga «bayka» so'zi hamda «bayka» so'zi bilan yonma-yon «kazka» qo'llanib kelinmoqda. Nemis tilida ertakni ifodalovchi märchen so'zi qo'llaniladi. Ushbu so'zning mär o'zagi «yangilik», «xabar», chen suffiksi esa kichraytirish ma'nosini anglatadi. Märchen – «kichik qiziq hikoya» (ushbu so'z XIII asrdan boshlab uchraydi va asta-sekin «ertak» ma'nosini bera boshlagan). Yuqoridagi fikrlardan tashqari, märchen atamasi yana quyidagi ma'nolarni anglatadi: 1. Xalq orasida tarqalgan hikoya, u haqiqatan yuz bermaydigan hodisa. Masalan: jodugar, dev yoki karlik va hokazolar. 2. O'ylab topilgan tarix» [4, 711].

Qadimgi yunonlar «ertak» so'zini «afsona» deb bilganlar, chunki o'sha davrda ertakni anglatuvchi so'z bo'lmagan.

Lotin tilida «ertak» so'zi fabula atamasi orqali ifodalgan. Ammo ushbu so'z ertak janrini to'la o'zida aks ettirmagan, chunki u so'zlashuv, g'iybat, so'zlashuv predmeti va boshqa turli xil ma'nolarni ham anglatgan: «fabula, «syujet, hikoya qilish predmeti», shuningdek, hikoya – ertak va masal. Demak, ushbu so'z «masal» ma'nosida nemis tiliga o'tgan. Nemis tilida fabul – «masal» ma'nosini anglatga, fabulieren – fe'li esa «hikoya qilmoq yoki qo'shib gapirmoq» mazmunini bildiradi.

«Ertak» tushunchasi roman va german tillarida ham o'ziga xos xususiyatlarga ega. Masalan, italyan, fransuz va ingliz tillarida «ertak» atamasi turli xil ma'nolarni bildiradi. Italyan tilida ertak ma'nosini *fiaba*, *favola* so'zlari anglatib kelgan. Ushbu so'zlardan ko'rinadiki, ular to'g'ridan-to'g'ri lotin tilidagi *fabula* yoki *conto*, *racconto* so'zlaridan kelib chiqqanligini anglatadi. *Cont* – so'zning o'zagi bo'lib, u «hisob» ma'nosini ifodalaydi.

Fransuz tilida *conte* so'zi ko'p qo'llanadi. Jumladan, *les contes*, *les contes populaires*, *les*

contes merveilleux, les contes de fées kabi va h.z. «Conte» soʻzi «hikoya», *raconter* – hikoya qilib bermoq maʼnosini, «conte» soʻzi *hikoya, novella,*

qissa kabi tushunchalarni, qolaversa, “conter, conteur” lisoniy birliklari «ertak» semasini anglatishi mumkin:

Ertak							
italyan	lotin	fransuz	ingliz	polsha	rus	nemis	ukrain
↓	↓	↓	↓	↓	↓	↓	↓
<i>fiaba</i>	<i>fabula</i>	<i>conte</i>	<i>tale</i>	<i>байка</i>	<i>сказка</i>	<i>Marchen</i>	<i>казка</i>
<i>favola</i>		<i>conte de conte populaire merveilleux</i>	<i>tale fairy nursery -tale story legend</i>				<i>байка</i>

Fransuz Akademiya lugʻatida (1694) ertak haqida quyidagi fikrlarni oʻqish mumkin: «Ertak» bu bir necha sarguzasht hikoyalar majmuasi boʻlib, ular yo haqqoniy, yo afsonaviy, yo jiddiy, yo hazil maʼnolarni oʻz ichiga oluvchi badiiy janr hisoblanadi. U sheʼriy hikoya va hazil mutoalalarga nisbatan oddiyroq janrda boʻladi». Maʼlumki, qadimda *qari boʻri, ona gʻoz, laylak, eshak* terisi mazmundagi hikoyalarni ertak deb atashgan, shuningdek turli ranglar jilolasini namoyan etuvchi *sariq, koʻk, gunafsha* kabi ranglar va *bir koʻzli* jonivorlar (devlar, odamlar va h.k.) ertak motivini tashkil qilgan.

«Ertak» soʻzining maʼnosini yanada aniqroq ochish maqsadida, fransuz tilida *conte populaire* (xalq ertagi), *conte de fées* (sehrgar haqida hikoya), *récit, légende* iboralarining qoʻllanishi sehrli ertaklar mazmuniga toʻgʻri keladi (Sehrli ertaklarning asosiy markerlari faraz qilish, jonlantirish, antropomorfik xususiyatlar, personajlarning chaqqon harakat qilishi va ularning ruhiy holati kabi belgilari bilan tavsiflanadi: sehrli mavjudotlar va jonli predmetlar turkumiga kiruvchi *uchar gilam, Blanche-Neige, Aladinning sehrli chirogʻi* ni elflar, parilar, ruhlar), kichik daholar, suv parilari. va h.k.).

NATIJALAR

Yuqoridagi fikrlardan koʻrinadiki, turli tizimli tillarda (rus va nemis tillarini hisobga olmaganda) «ertak» maʼnosini ifodalashda har xil soʻz va iboralar qoʻllanmoqda. Nima uchun

shunday? Nima uchun yagona ertak soʻzini ifodalashda maxsus lisoniy birliklar yetishmaydi?

Bizning fikrimizcha, buning asosiy sababi, birinchidan, «ertak» termini turli xil xalq madaniyati va uning mentalitetidan kelib chiqsa, ikkinchidan, «ertak» janrini turli tizimli tillarda oʻrganish va uni nazariy tahlil qilish oʻta murakkab jarayon ekanligi, uchinchidan, «ertak» materialining xilma-xilligi esa «ertak» tushunchasining keng qamrovli ekanligini anglatadi. «Ertak» darak mazmunida boʻlib, koʻp holatlarda juda qisqa sehrli xususiyatga ega hamda oʻzining qisqa tarixiy mazmundagi ishonib boʻlmaydigan harakat va afsonaviy tasavvur bilan xarakterlanadi. Qadimgi voqeliklar asosida paydo boʻlgan «ertak» termini ostiga barcha badiiy matnlarni kiritish mumkin.

Nazarimizda «ertak» konsepti oʻrganilar ekan, uni boshqa konseptlardan ajratib olib boʻlmaydi, balki, aksincha, uni boshqa konseptlar bilan bir tizimda qoʻyib oʻrganish kerak boʻladi. Aks holda, u haqda toʻliq tasavvur hosil qilish qiyin kechadi.

«Ertak» *freymini* tahlil qilar ekanmiz, ertaklarda refreyming, yaʼni insonning geni bilan bogʻliq ruhiy tahlil asosida ham talqin topishi kuzatiladi. Maʼlumki, inson hayoti davomida oʻqishi kerakligini, uylanishi lozimligini, farzandlar koʻrishi muhimligini, lekin oʻlishi kerakligini ham bilib yashaydi. Masalan, ertak qahramonining dastlab tugʻilishi, tarbiyalanishi,

keyin o'z baxtini sinab ko'rishga va o'z baxtini topishga intilishi kabilar ertak syujetini ta'minlaydiki, bu aslida insonning hayotdagi umr makrossenariysini o'zida namoyon etadi.

MUHOKAMA

Freymda asosiy tushuncha (obraz) va uning atrofidagi yordamchi obrazlar bo'lishi ayon bo'ladi. U asosiy obyekt (obraz yoki motiv) tafsilotlari haqidagi bilimlarni qamrab oladi. Shuningdek, ertakdagi obyekt va subyektlar munosabati haqidagi bilimlar ham freymdir. Bu jihatdan uning umumiy mohiyati *fe'l nisbatlari mohiyatini yodga soladi*. Agar shu jihatdan ertak freymi tahlil etilsa, unda:

a) real, aniq tushuncha va obrazlarni kuzatish mumkin: saroy, daraxt, chol, kampir, podsho, boy, dehqon, uy, yo'l, tog', daryo, ko'l, dengiz singari;

b) ertak voqeligini har bir tinglovchi o'zicha anglab, undan o'zi uchun zarur xulosani chiqara olishi;

s) ertakda mavhum tushunchalar talqiniga hamda ko'zga ko'rinmas xayoliy- mifologik obrazlar va g'ayritabiiy tilsim predmetlar, sirli makonlar tasviriga duch kelishni kuzatish mumkin: qaynar xumcha, ochildasturxon, uchar gilam, urto'qmoq, dev, ajdar, yalmog'iz, yer osti dunyosi, sehrli qalpoqcha, sehrli tosh, suv osti mamlakati, odamxo'r, suv parisi, sehrli sandiq;

d) ertak mazmunidan kelib chiqadigan tarbiyaviy xulosaning hammaga birday tegishli bo'lishi;

e) ertakni tinglab bo'lingach, unda ilgari surilgan ezgu intilishlarga ergashish, yomon illatlardan qochish kabi mas'uliyatning tinglovchilar zimmasiga orttirilishi kuzatiladi. Shuning uchun u ijtimoiy o'zaro harakat (interaksiya haqidagi bilimlar) majmuini o'zida namoyon etadi.

Yuqorida freymning «ramka» ma'nosini bildirishini ta'kidlab o'tgan edik. Ma'lumki, ramka ichiga surat joylanadi. Demak, ramkaga uning hajmiga mos istagan rasmni joylash mumkin. Agar shu mantiqdan kelib chiqilsa, ertaklarda freymlar uning mazmun yo'nalishiga qarab obrazlarni tanlashda va nomlashda, bunda lisoniy birliklardan mos holda foydalanishda

namoyon bo'ladi. Aytaylik, «harakat» so'zi freym sifatida tanlansa, bunda harakatning tiplari (uzluksiz, mustaqil va nomustaqil, transport vositasidagi yoki piyoda), harakat xarakteri va fazalari, uning manbalari va yo'nalishlari, maqsadi, chegarasi, sababi va hokazo kabilar beixtiyor yodga kelaveradi va e'tiborni tortaveradi. Bu jihatdan freymlar so'zlarga xos uyadoshlik hodisasini ham yodga soladi.

Bir nom bilan ataluvchi ikki ertakni yoki ikkita bir-biriga mazmunan yaqin bir ertakning ikki xil nomlanishini ham kuzatish mumkin. Bu holat bir xalq ertaklari doirasida ham, har xil xalq ertaklari orasida ham kuzatiladi. Jumladan, taniqli fransuz ertakchisi Sharl Peroning «Kuloyim» ertagi mazmunan o'zbek xalq ertagi «Zumrad va Qimmat»ga juda o'xshashdir. Ularning har ikkalasida ham o'gaylik motivi, kamsitilgan yetim qiz obrazi muhim o'rin tutadi. Bu ertaklarning nomi boshqa-boshqa bo'lsa-da, ularning mazmuni, obrazlar tarkibi, ertak g'oyasi va xulosasi juda yaqindir. Masalan, ertaklarda freym tahlilini amalga oshirar ekanmiz, so'z-semantik freymlar sifatida, fikr va harakat ssenariy-freymlar sifatida namoyon bo'lgan deb aytish mumkin: *Mana ikkita katta mehmonxonaning kaliti, mana bulari oltin va kumushdan yasalgan idish tovoqlar qo'yilgan javonlarniki, bular esa mening oltin kumushlarim qimmatbaho toshlarim saqlanadigan po'lat sandiqlarniki, mana uydagi barcha xonalarning ochqichlari va, nihoyat, mana bu kalit yo'lakning oxirida joylashgan xujraning kaliti. Hamma xonalaru po'lat sandiqlar sizning ixtiyoringizda, lekin hujraga kirishni sizga man etaman, yodingizda bo'lsin, agar u yerga kirgudek bo'lsangiz, sizni hech kim va hech narsa qahrimdan qutqara olmaydi (CF.KC.).*

Mehmonxona – «freym», mehmonxonadagi anjomlar – stol, stul, televizor...» kabi bir qator atamalar to'plamidan iborat. Bundan tashqari, mehmonxanaga kirish, mehmon bo'lish bilan bog'liqlik bir qator «subfreymlar» bilan ham bog'liq bo'ladi. Masalan: *o'tirish, suhbatlashish, kino tomosha qilish, gazeta yoki*

jurnal mutoala qilish kabilar. Javon (kitob javoni yoki idish-tovoq javoni), xujra (katta, kichik, eski yangi...), sandiq (oltin, kumush, po‘lat, katta, kichik...) freymlari ham xuddi shu tartibda undagi mavjud predmetlar va harakatlar modallik kategoriyalari bilan uyg‘unlashgan holda amalga oshadi. «*Kirishni sizga man etaman*», «*kirgudek bo‘lsangiz*», «*qutqara olmaydi*» modallik harakatini anglatuvchi *buyruq, ta’kid, shart, man etish, ixtiyorida bo‘lishlik, mumkin emaslik, o‘rin, holat, temporallik* kabilar bilan hamda *po‘lat sandiq, oltin va kumushdan yasalgan idish-tovoq, tovoqlar qo‘yilgan javon, yo‘lak, ikkita katta mehmonxona kabi lingvokulturalogik* xususiyatlar orqali ifodalanmoqda.

Bizning nazarimizda, kognitiv tadqiqotda lisoniy birliklar semantikasida freymlarning asosiy xususiyatlari quyidagilar hisoblanadi:

1) freymlarning o‘zaro bog‘liqligi va bir-biriga o‘tishi. Bu holat bilish ishiga asoslanib, obyektни to‘la yoki yarim modal ravishda qabul qiladi va qamrab oladi;

2) inson e’tiborini freymning har qanday qismiga tortish mumkin. Ushbu xususiyat qabul qilish xarakterini izohlash bilan bog‘liq;

3) freym obyektning «ideal» kartinasini yoki situatsiyani tiklaydi va bir xil nuqtai nazardan bevosita kuzatilgan holatni tushuntirishga xizmat qiladi.

XULOSA

Atrofni o‘rab olgan olamning o‘zaro ta’sirini freymlarsiz – bilimlar strukturalarini tasavvur qilmay va ularga murojaat qilmay anglash mumkin emas. Freymga bo‘lgan ushbu xarakteristika shuni ko‘rsatmoqdaki, u dinamik shakllanishi bilan birga, yangi kontekst sharoitida bilimlar qo‘llanishi bilan moslashadi. Xullas, freym, ssenariy, skript, geshtalt, prototip, kategoriya kabi tushunchalar kognitologiyada insonning tashqi olamni idrok etish amaliyoti va tajribasini aks ettiruvchi bilim tuzilmalarni anglatadi. Bu namunaviy tuzilmalar, birinchidan, tashqi olam obyektlari

haqidagi bilimni kategoriyalashtirish uchun xizmat qilsa, ikkinchidan, ushbu bilimni lisoniy voqelashtirish jarayonida «tayanch nuqta» vazifasini o‘taydi. Bunday kognitiv stereotiplar inson tarbiya topgan madaniy muhit bilan bog‘liq. Kognitiv birliklar madaniyatda mavjud bo‘lgan voqelik idroki asosida shakllanadi, insonning bilish, tafakkur etish, o‘z fikrini bayon etish qobiliyatini aniqlashda muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. A. Avloniy. Turkiy Guliston yoxud axloq. – Toshkent. Sharq, 1999.
2. Alisher Navoiy. Xazoyinul-maoniy. 2-tom. – T., 1959. – 327 b.
3. Charles Perrault. Contes Grands écrivains. – P., 1984.
4. Langenscheidt-Grosworderbuch Deutsch als Fremdsprache. Langenscheidt K.G. – Berlin und Munchen, 2008. – 711 p.
5. M. Avzalov. Ertak janri // O‘zbek tili va adabiyoti jurnali, Toshkent. 1998, 4-son, 16-15-bet.
6. M.M. Jo‘rayeva. Fransuz va o‘zbek ertaklarida modallik kategoriyalarining lingvokognitiv, milliy-madaniy xususiyatlari. Diss ... filol... fan... dok... Toshkent. 2017.
7. O.Eshmurodova. Ertak va masal janridagi asarlarni o‘qitishda pedagogik texnologilardan foydalanish. Toshkent, 2014.
8. O‘rayeva D. Ertak istilohi haqida. – 72 b.
9. O‘zbek xalq og‘zaki poetik ijodi 1990, B. 191.
10. O‘zbek xalq og‘zaki poetik ijodi. Toshkent, O‘qituvchi-1990, B- 187-1881.
11. Qoshg‘ariy Mahmud. Devonu lug‘otit turk. 1-tom. – T.: Fan, 1960. – 98 b.
12. Safarov O. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. – T. 2010. – 109 b.
13. Sarimsoqov B. O‘zbek adabiyotida saj’. – T.: Fan, 1982. – 63 b.
14. S.A.Karimov. O‘zbek tili uslubshunosligining hozirgi bosqichidagi muammolar. // Ma’ruzalar matni. – Samarqand. 2004.

NUROBOD TUMANIDAGI AYRIM ETNOOYKONIMLAR XUSUSIDA MULOHAZALAR

Annotatsiya: Ushbu maqolada Nurobod tumanidagi ayrim toponimlarning etnonimlar asosida yuzaga kelish sabablari va ularning mahalliy aholi hamda tuman ziyolilari tomonidan talqin qilinishi haqida mulohaza yuritilgan.

Kalit soʻzlar: toponim, etnotoponim, etnonim, etnooykonim, onomastik birlik, urugʻ, qabila, argument.

Аннотация: В данной статье рассматриваются причины появления некоторых топонимов в Нурабадском районе на основе этнонимов и их интерпретация местными жителями и интеллигенцией района.

Ключевые слова: топоним, этнотопоним, этноним, ономастическая единица, род, племя, аргумент.

Annotation: This article discusses the reasons for the emergence of some toponyms in Nurabad district based on ethnonyms and their interpretation by local residents and district intellectuals.

Key words: toponym, ethnotoponym, ethnonym, onomastic unit, clan, tribe, argument.

Maʼlumki, joy nomlari hududning oʻtmishdagi tabiiy sharoiti, relefi, oʻsimlik va hayvonot olami, qazilma boyliklari haqida qimmatli maʼlumot beradi. Bundan tashqari etnotoponimlar tarkibida ishtirok etgan etnonimlar orqali maʼlum bir hududda qaysi qabila, urugʻ vakillari yashaganligi, ularning turmush tarzi haqida maʼlumotga ega boʻlish ham mumkin. Biz ushbu maqolamizda Samarqand viloyatining Nurobod tumani hududidagi ayrim etnooykonimlar xususida mulohaza yuritmoqchimiz.

Nurobod tumani Respublikamizdagi hududiy jihatdan eng katta tumanlardan biri boʻlib, bitta shahar, oʻnlab mahalla, yuzga yaqin katta-kichik qishloqlardan tashkil topgan. Tuman uzoq oʻtmishga ega Jom, Tim, Saxoba, Sepki, Qoʻrgʻoncha kabi yirik; Ostonabobo, Langar, Kattasoy, Agʻron, Oltioʻgʻli, Changali, Qoʻchqorli, Ilonli(hozirgi kunda bu qishloqda aholi yashamaydi), Tortuvli kabi kichik qishloqlarni oʻz bagʻriga olgan. Bu maskanlarning nomlanish sabablari ham turlicha boʻlib, baʼzilari tarixiy-ijtimoiy, baʼzilari iqtisodiy-siyosiy va madaniy omillar asosida, boshqalari tabiiy-geografik belgi va xususiyatlarga qarab nomlangan. Yana baʼzilariga etnonimlar sabab boʻlgan. Mazkur qishloqlarning tarixi, yuzaga kelish sabablari, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayoti haqida koʻp fikrlar aytilgan, televideniya chiqishlar, radioda eshittirishlar olib borilgan. Ammo hozirga qadar ayrim qishloqlarning nomlanish sabablari toʻgʻrisida yanglish, gʻayriilmiy qarashlar ham yoʻq emas. Masalan, Oltoʻgʻli qishlogʻining nomlanish sababini mahalliy aholi bir oiladan boʻlgan olti oʻgʻilning kelib, uy-joy tiklab yashab qolgan maskani sifatida, Tortuvli etnooykonimini toʻrt aka-ukaning bir hududga kelib joylashishini sabab qilib koʻrsatishadi. Bundan tashqari aholi orasida Qargʻali qishlogʻining nomlanishiga qargʻalarni bahona qilib koʻrsatish, Ilonli qishlogʻiga ilonlarning

**Joʻrabek
YULDASHEV,**
NavDPI "Oʻzbek
tilshunosligi"
kafedrasi katta
oʻqituvchisi, f.f.f.d
(PhD)

ko'pligini vaj qilish holatlari ham bor. Yana bir qadimiy qishloqlardan bo'lgan, yuqorida nomlari tilga olingan manzilgohlar bilan yonma-yon joylashgan Qo'chqorli ota qishlog'i haqida ham shu fikrni aytish mumkin. Hatto tumanda yaqin kunlarda nashrdan chiqqan nohiya ziyolilarining "Nurga burkanayotgan Nurobod" kitobida mazkur qishloq haqida quyidagilarni o'qiymiz: "Qo'chqorli ota" qadamjosi tumanning Jarquduq qishlog'iga yaqin joyda tog' yonbag'rida joylashgan. Bu hududning tabiati go'zal, havosi sof, iqlimi ajoyibdir. Qadimda ushbu manzil dam olish maskani bo'lgan. Shu bois bu yerga avliyo kishilar ham kelib turgan. Avliyolar Alloh taoloning sevimli bandasi bo'lgani uchun ular bu maskanga kelganlarida Alloh taolo ularga har borganlarida bitta qo'chqor yuborgan. Har juma qo'chqor tushganida xalq orasida "qo'chqor tushgan yer", keyinchalik xalq tilida soddalashib "Qo'chqorli ota" yoki "Qo'chqorli bobo" shaklini olgan. Bu mo'tabar dargoh Markaziy Osiyo xalqlari uchun muqaddas ziyoratgoh sifatida yaxshi ma'lum. Rivoyatlarga ko'ra XII-XIV asrlarda Naqshbandiya ta'limotining ko'zga ko'ringan vakillaridan bo'lgan avliyolardan birining nomi ham shu manzil nomi bilan bog'liq [2, 222]. Ushbu kitobda Changali qishlog'i haqida ham ma'lumot berilib, ushbu maskanning nomlanishiga go'yoki changal (forsa o'rmon, daraxtzor) qoplagan maydon sabab bo'lganligi ta'kidlangan. Jumladan, kitobda quyidagicha argument keltiriladi. "Samarqand viloyati Nurobod tumanida yana bir qishloq borki, o'zining boy tarixi bilan ko'zni qamashtiradi. Undagi har bir tosh, buloq, quduq va hattoki g'or ham uzoq yillik o'tmishga ega. Bu qishloq Changali qishlog'i bo'lib, unda unchalik ko'p aholi istiqomat qilmasligiga qaramay, azaldan madaniyat o'chog'i bo'lib kelganligi uning aholisi tomonidan ta'kidlanadi. Qishloqning nomini ayrimlar "Changali" deb atasa, ayrimlar "Changalli" deb atashgan ekan. Aslida, qadimda Jingilisoy deb atalgan ekan. Changali qishlog'i deb atalish sababi shundaki, bu yerlar nihoyatda sersuv, so'lim go'sha bo'lgan. Ob-havoning bahavoligi, iqlim sharoitining yaxshiligi sabab jangal o'sib chiqqan. Bu yerlarda shunchalar jangalzor ko'p bo'lganki, soylar, qirlar hattoki odamlarning hovlisida ham jangalzor bo'lgan. Qishloq jangalzor ko'p bo'lganligi uchun "Jangali" deb atalgan va

yillar o'tishi bilan "j" tovushi "ch" ga o'zgarib "Changali" nomini olgan" [2,224]. Shu o'rinda tilshunoslik ilmda mavjud bo'lgan etnonim, etnooykonim terminlari xususida biroz mulohaza yuritsak. O'zbek tilining besh tomli izohli lug'atida etnonim terminiga quyidagicha ta'rif beriladi: "Etnonim (yunoncha ethnos – qabila, xalq+ onyma – nom). Xalq, qabila, urug' va b. xil etnik uyushmalar nomi" [1,48] Oykonim haqida esa toponimist olimlar E.Begmatov va N.Uluqovlarning "O'zbek onomastikasi terminlarining izohli lug'at"ida quyidagicha ta'rif beriladi: "Oykonim (yunoncha oykos – turar joy, maskan + onoma – atoqli ot) – aholi yashaydigan joylari, maskanlarning atoqli oti, toponim turi"[3,58]. Oykonimlar joy nomlari orasida alohida guruhni tashkil qiladi. Oykonimlarga shaharlarning nomlari, qishloq, ovul, guzarlar, mahallalar, kichik turar joylar, qal'a nomlarini kiritish mumkin. "Oykonimlarning o'ziga xos xususiyatlari sifatida shuni aytish lozimki, hudud tarixiga oid ba'zi ma'lumotlar oykonimik nomlarda yaxshi saqlanib qolgan. Aholining o'tmishdagi etnik tarkibi – qaysi urug', qabila, qavm, toifaga mansubligi, iqtisodiy turmush sharoiti – qanday kasb bilan shug'ullanganligi, shuningdek, obyektning biror kishiga qarashlilikini ifodalovchi oykonimlar fikrimizning dalilidir"[4,6]. Demak etnonim va oykonim terminlarining birikuvidan hosil bo'lgan etnooykonim qabila, urug' nomining qishloq, ovul yoki biror maskan nomiga aylanishini anglatadi. Bizningcha, yuqorida keltirilgan qishloqlarning (Oltio'g'li, Qo'chqorli, Tortuvli, Qarg'ali, Ilonli, Changali kabi) barchasi etnooykonim hisoblanib, ushbu maskanlarning nomlanishiga o'zbek millatining 92 urug'i (ba'zi manbalarda 96) tarkibiga kiruvchi etnonimlar sabab bo'lgan. Chunki ushbu nomdagi etnonimlar mamlakatimizning yirik toponimist olimlarining ilmiy ish va monografik tadqiqotlarida keltirilgan. Masalan, yirik toponimist olim S.Qorayev "Toponimika" qo'llanmasida O'zbekiston xaritasida hozirgacha qishloqlarning nomlari shaklida uchraydigan etnooykonimlarning qisqacha ro'yxatini keltirib, Jilonli (Ilonli), Kal, Kallar, Oltio'g'il, Tortuvli kabi joy nomlarni alohida keltirib o'tadi. [5,83] Yana bir dalil sifatida, 2022-yil nashrdan chiqqan "O'zbekiston joy nomlarining izohli lug'ati"da Qarg'ali

etnooykonimi haqida ma'lumot beriladi. Maqolada quyidagilarni o'qiymiz. "Qarg'ali – qishloq. Samarqand viloyati Narpay tumani. Karga (qarg'a – bu yerda etnonim) o'zbek, boshqird, qoraqalpoq va boshqa turkiy xalqlar tarkibidagi qadimgi urug'lardan biri [6,341]. Ushbu lug'atda Tortuvli etnooykonimi haqida ham qisqacha izoh keltiriladi. "Tortuvli – qishloq nomi. Kattaqo'rg'on, Narpay, Oqdaryo tumanlarida uchraydi. Tortuvli o'zbek urug'laridan biri, ba'zi bir fikrlarga ko'ra qanjig'ali urug'ining bir tarmog'i". Bunday dalillarni yana ko'plab keltirishimiz mumkin. O'zbek tilshunoslik ilmiga munosib hissa qo'shgan atoqli olim B.O'rinboyevning "Asrlardek barhayot nomlar" nomli toponimik izohli lug'atining Qo'chqorli toponimi haqidagi maqolasi ham ushbu qishloqning shunday nomlanishiga qo'chqorli etnonimi sabab bo'lganligini ko'rsatib turibdi: "Qo'chqorli – Nurobod tumanidagi qishloq. Qipchoq qabilasining bir urug'i qo'chqor deb atalgan. Qo'chqorli – etnooykonimdir" [7, 259] Nurobod tumanining yana bir maskani Ag'ron qishlog'i bo'lib, bu hudud haqida "Nurga burkanayotgan Nurobod" kitobida quyidagilarni o'qiymiz: "Nurobod tumanining g'arbiy qismidagi Beshtol tog' darasi yoqasida joylashgan, bugungi kunda o'n mingga yaqin aholi istiqomat qilayotgan Tim qishlog'i hamda undan unchalik uzoq bo'lmagan yetti ming aholiga ega Ag'ron qishlog'i ham tarixiy manzillardan biridir". Ammo bu manbada qishloqning nega shunday nomlangani haqida fikr bildirilmagan. Bizningcha bu toponimning kelib chiqishi ham etnonim bilan bog'liqqa o'xshaydi. Chunki, 2022-yil R.Xudoyberganov va boshqa toponimist olimlar tomonidan nashr qilingan "O'zbek joy nomlarining izohli lug'ati" kitobida Ag'ron etnooykonimi haqida shunday deyiladi: Ag'ron – Samarqand viloyatining Pstdarg'om tumanidagi qishloq. Nayman qabilasining bir tarmog'i ag'ron deb yuritiladi. 1926-yilgi aholi ro'yxatida Narpay tumani Qo'rg'on qishloq kengashida Ag'ron qishlog'i deb qayd etilgan [6,42].

Xo'sh, tabiiyki savol tug'iladi. Bu etnonimlar qanday paydo bo'ladi? Bu savolga taniqli toponimist olim T.Nafasovning quyidagi fikrlarini keltirishimiz mumkin: "Chorvachilik

bilan shug'ullangan har bir etnik birlikning o'z tamg'asi bo'lgan. Tamg'a esa oddiy shakl, chiziqli emas, ramziy nishon, belgi vazifasini bajargan. Shu maqsadda tamg'alar mollarning kuragi, ko'kragi, bo'yni, soni, sag'risi kabi ko'rinarli joylariga qo'yilgan"[8,19]. Bu kabi tamg'alar chorva mollarining ma'lum etnik birlikning moli ekanligini belgilab turgan. Aholi shu tamg'aga qarab mollarini, boshqa aholi mollaridan ajratib olishgan. Keyinchalik bu tamg'a etnik birlikning nomiga ko'chgan. Etnik birlik o'troq hayot kechira boshlagan qishloq shu nom bilan atala boshlangan. Demak, qo'chqorli, ilonli, qarg'ali, changali kabi etnonimlar paydo bo'lishiga bu urug'larning chorvachilik bilan shug'ullanganliklari sabab bo'lmoqda. Bu xususda S. Qorayevning quyidagi fikri ham muhim: "Naymanlar, asosan, Zarafshon vodiysida, Jizzax, Kattaqo'rg'on, Samarqand atroflarida, shuningdek, Buxoro va Karmana vohalarida o'rnatib qolganlar; Xiva vohasi va Farg'ona vodiysida ham bir oz miqdorda naymanlar bo'lgan. XIX asr oxirlarida naymanlar 3 ta yirik urug'dan iborat bo'lgan. Bular — qo'shtamg'ali, sadirbek va uvox-tamg'ali. Ulardan tashqari nayman qabilasi *ag'ran*, ayronchi, badir, biya, bog'onali, boltali, bo'qalay, burunsov, jag'albayli, jastavon, *jilonli* (ilonli), jumaloqbosh, *oltio'g'il*, oqto'nli, po'lotchi, segizuruv, sarinayman, *to'rttuul* (*to'rto'g'il*), to'rttamg'ali, urguch, ukrash, *changali*, cho'michli, g'ozoyoqli, qoranayman, qoragadoy, qorasirak, *qarg'ali*, qiltamg'ali, qo'ltamg'ali kabi tarmoqlarga ham bo'lingan[8,77].

Demak, bugungi kunda Nurobod tumanidagi Ag'ron, Changali, Qo'chqorli, Qarg'ali, Ilonli, Oltio'g'il, Tortuvli kabi qishloqlarning nomlanishida etnonimlar muhim rol bajargan va qishloqning uzoq o'tmishidan xabar berib turuvchi argument sifatida tadqiqotchilarning diqqatini tortib kelmoqda. Shu o'rinda yana bir dolzarb masalani ham aytib o'tishimiz kerakka o'xshaydi. Yaqin yillar ichida ushbu tumandagi qadimiy nomga ega bo'lgan Qo'shasigir, Tortuvli kabi qishloq nomlari asossiz tarzda Istiqlol, Buloqboshi kabi nomlar bilan almashtirib qo'yilgani kishining ta'bini xira qiladi. Zero, bu kabi harakatlar joy nomlarini sun'iy lashtirishdan

boshqa narsa emas. Chunki joy nomlari o'z-o'zidan paydo bo'lib qolmaydi. Uning paydo bo'lishida muayyan tarixiy asos bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 1-5 жилдлар. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006-2008.
2. Сатторов А. Нурга бурканаётган Нуробод – Тошкент: Фан зиёси нашриёти, 2022.
3. Бегматов Э., Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган, 2006, 58-б.
4. Охунов Н. Топонимлар ва уларнинг номланиш хусусиятлари. – Тошкент: Фан, 1989, 6-б.

5. С. Қорайев. Топонимика. – Тошкент: Ўзбекистон faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2006.

6. R.Y Xudoyberganov va boshqalar. Ўзбекистон joy nomlarining izohli lug'ati. – Toshkent: Donishmand ziyosi, 2022.

7. Б.Ўринбоев. Асрлардек барҳаёт номлар. Самарқанд вилояти топонимик изоҳли луғати. – Самарқанд: Зарафшон нашриёти, 2003.

8. Т. Нафасов. Қашқадарё қишлоқномаси. Қашқадарё вилояти қишлоқлари номининг тадқиқи. – Тошкент: Мухаррир, 2009.

TAMADDUN NURI

TARIX

UDK: 93(94).930.2

BERUNIYNING “OSOR UL-BOQIYA” ASARI AFRIG‘IYLAR DAVRI TARIXINI O‘RGANISHDA MUHIM MANBA

Annotatsiya: Ushbu maqolada Beruniyning “Al-Osor al-boqiya an al-qurun al-xoliya” asarida keltirilgan ilk xorazmshohlar sulolasi sifatida qayd etilgan Afrig‘iylar sulolasiga oid ba’zi fikr-mulohazalar bilan tanishamiz.

Kalit so‘zlar: Afrig‘iylar, Askajamuk II, Arsamux, Abdulloh Muhammad ibn Ahmad, Al-Fir.

Аннотация: В данной статье рассматриваются некоторые идеи и выводы, вынесенные в сочинении Аль-Беруни “Осор ул бокия ан ал-қурун ал-холия” относительно султаната Афригидов, которое было упомянуто как первое упоминание о хорезмшахах.

Ключевые слова: Афригиды, Аскаджамук II, Арсамух, Абдуллох Мухаммад ибн Ахмад, Аль-Фир.

Abstract: In this article, we will familiarize ourselves with some ideas and conclusions presented in Al-Biruni's work “Chronology” regarding the Afrighids dynasty, which was mentioned as the first reference to the Khwarezmshahs.

Key words: Afrighids, Askajamuk II, Arsamuk, Abdullah Muhammad ibn Ahmad, Al-Fir.

“Ulug‘ hodisalar har vaqt yuz beravermaydi”

Abu Rayhon Beruniy

Afrig‘iylar sulolasining siyosiy hayoti haqida ma’lumot beruvchi yozma manbalar nihoyatda kam. Bunga misol tariqasida Abu Rayhon Beruniyning “Osor ul-boqiya an al-qurun al-holiya” asaridan olingan parchani ko’rsatishimiz mumkin. Unda “Qutayba Xorazm xatini yaxshi biladigan, ularning xabar va rivoyatlarini o’rgangan va bilimlarni boshqalarga o’rgatadigan kishilarni halok etib, butkul

Mardonbek RAJAPOV,
O‘zR FA Tarix instituti
Tarixshunoslik va
manbashunoslik markazi
tayanch doktoranti

yo‘q qilgan edi”[1]. Bundan tashqari, o‘tgan davr mobaynida birgina Turon hududining o‘zida turlicha siyosiy mafkuralarga ega bo‘lgan o‘nlab davlatlar hukm surgan. Shu sababdan uzoq vaqt davomida tarixning qorong‘i sahifalarini yoritib beruvchi ko‘plab tarixiy asarlar umuman yo‘qolib ketgan bo‘lsa, ulardan ayrimlarining faqat ma‘lum bir qismigina bizgacha yetib kelgan. XII-XIII asrlarda yozilgan asarlarning Xorazm vohasiga tegishli qismidagi ma‘lumotlar, ko‘pincha bir-biriga zid bo‘lib, ularga tayanib muhim tarixiy voqealar sanalarini yoki hikoya qilinayotgan voqeaning tarixiy haqiqatini anglash mushkul ish. Bu muammoga hatto, V.V.Bartold ham duch kelganini ta‘kidlab o‘tgan [2].

Abu Rayhon Beruniy (973-1048) davrida Turon aholisi uchun yangi din bo‘lgan islom dini va uning asosida kirib kelgan yangi madaniyat mazkur hududda mavjud bo‘lgan davlatlar rivojiga juda katta ta‘sir qilgani shubhasiz. Beruniy zamonida Kat shahri nafaqat Xorazmning, balki butun Turonning eng yirik savdo-sotiq markazlaridan biriga aylanib ulgurgan edi. Afrig‘iylar sulolasining poytaxti Kat shahri bu davrda Yettisuv, Oltoy, Janubiy Sibir, Xitoy, Hindiston, Yaqin Sharq, Volgabo‘yi, Kavkaz va Sharqiy Yevropa hududlari bilan savdo yo‘llari orqali bog‘langan. Bunday sharoit Xorazm shaharlarida ilm-fan rivojiga ham sezilarli ta‘sir qilgan. Shunday bir ijtimoiy-madaniy muhitda tug‘ilib o‘sgan Beruniy ilm-fanga qiziqishi sabab, yoshligidan ko‘pgina olimlarning e‘tiboriga tushadi. Ulardan biri Afrig‘iylar xonadonining yaqin qarindoshi Abu Nasr ibn Iroq bo‘lib, olimning bobosi Xorazmshoh Iroq ibn Mansur, uning amakisi Xorazmshoh Muhammad ibn Mansuredi [3].

Abu Rayhon Beruniy X asrdagi Xorazmdagi siyosiy voqealar sabab Ray va Jurjon shaharlarida yashaydi. Bu yerda Erondagi Ziyoriyalar sulolasidan Qobus ibn Vashmgir unga homiylik qilib, o‘z saroyida vazirlik darajasini taklif qilgan [4]. Beruniy o‘zining “Osor ul-boqiya an al-qurun al-holiya” asarini Jurjon shahrida 27 yoshida 1000-yillarda yozib tugatadi. Bu asar Yevropada “Xronologiya”, o‘zbek sharqshunosligida “Osor ul-boqiya” nomi bilan mashhur.

Ushbu tarixiy asar katta ahamiyatga ega. Chunki asarda Xorazmning ilk o‘rta asrlar tarixini yorituvchi ma‘lumotlar boshqa manbalarda uchramaydi. Asarda Beruniy Afrig‘iylar sulolasining hokimiyat tepasiga kelishi, Afrig‘iy-xorazmshoh sulolalardan 22 hukmdorning ismlarini xronologik jihatdan ketma ketlikda keltirgan. Bu ma‘lumotlar hozirgi kunda arxeologik va numuzmatik ma‘lumotlar uchun muhim qiyosiy manba hisoblanadi [5].

Asarda Afrig‘iylar sulolasiing hokimiyat tepasiga kelishi shunday izohlanadi: *“Xorazmliklar Xorazmga odamlar joylasha boshlagandan tarix ola boshladilar, bu Iskandardan 980 yil ilgari bo‘lgan edi. Undan keyin Siyovush ibn Kayxusravning Xorazmga kelishidan, Kayxusrav va uning naslining Xorazmda podshohlik qilishlaridan tarix oldilar. Shu vaqtda Kayxusrav Xorazmga ko‘chib, turk podshohlari [ustidan] hukmronligini yurg‘izgan edi. Bu voqea Xorazmga odam joylashganidan 92 yil keyin bo‘ldi. So‘ngra ular tarix olishda eronliklarga ergashib, Kayxusravning [Xorazm]shoxlari deb ataluvchi naslidan bo‘lgan har bir [podshoh davrining boshlanishidan] tarix oldilar. Nihoyat Kayxusrav davridan Ofrig‘ podsholigi boshlandi. Eronliklar “gunohkor” Yazdijardni yomon xabar keltiruvchiga yo‘yganlaridek, [xorazmliklar] Ofrig‘ni shum habar keltiruvchiga chiqardilar. Ofrig‘dan keyin uning o‘g‘li podshoh bo‘ldi. [Ofrig‘] Iskandar tarixining 616-yilida al-Fir ustiga o‘z qasrini qurdirdi. Keyin xorazmliklar ofrig‘ va uning avlodlari podshohligidan tarix oldilar”.* Al-Fir Xorazm shahrining chekkasidagi loy va xom g‘ishtdan qurilgan qal‘a bo‘lib, bir-birining ichiga joylashgan va balandlikda bir-biridan qolishmaydigan uch qavat qo‘rg‘on edi. Bu barcha qo‘rg‘onlar tepasida Yamandagi G‘umdon singari podshohlarning qasrlari bor edi. G‘umdon-tabbalarning turar joylari bo‘lib, San‘a masjidi Jome ro‘parasidagi toshdan qurilgan qal‘adir. Aytilishicha, u to‘fondan keyin Som ibn Nuh qurgan binolardandir. Som qazigan quduq ham o‘sha yerdadir. Ba‘zilar esa, bu Zahhok tomonidan Zuhra ismiga atab qurilgan haykal, deganlar. Al-Fir o‘n milcha va undan ko‘proq

masofadan ko'rinar edi. Jayhun har yili uni buzib, yiqitib va parchalab olib keta berdi; Nihoyat Iskandar tarixining 1305-yilida undan asar qolmadi"[6].

"Osor ul-boqiya an al-qurun al-holiya" arab tilida yozilgan. Bu kitobni birinchi marta Yevropa olimlariga tanishtirgan kishi sharqshunos va beruniyshunos olim Eduard Zaxau edi. Olim asarni 1876-1878-yillarda Leypsigda arabcha nusxasini nashr etdi[7]. 1879-yilda ingliz[8], 1943-yilda fors, 1957-yilda rus tillarida asar nashr etilgan[9]. O'zbekcha tarjimasi 1968-yilda Toshkentda Beruniy "Tanlangan asarlari" turkumida (1 jild) O'zbekiston Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti tomonidan nashr qilingan. S.P.Tolstov "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" asariga to'xtalib, Xorazm vohasining ilk o'rta asrlar tarixini o'rganish ahamiyati haqida mufassal tasvirlab, unga juda yuksak baho beradi va Beruniyning "Osor ul-boqiya an al-qurun al-holiya" asarida keltirilgan Xorazm haqidagi ma'lumotlarning ko'pchiligi arxeologik tadqiqotlar natijasida o'z isbotini topganligini aytib o'tadi[10].

"Osor ul-boqiya an al-qurun al-holiya" asarida Beruniy o'zi tilga olgan shaxslarning shaxsiga, ular yashagan va hukmronlik qilgan yillarga aniqlik kiritmaydi. Faqat Askajamuk II 712-yilda Xuroson noibi Qutayba ibn Muslim tomonidan hokimiyat tepasiga o'rnatilgani, Arsamuh Muhammad (s.a.v) davrida taxtda bo'lganligi, sulola asoschisi Afrig'ning Iskandar davrining 616-yilida (milodiy 305-yilda) al-Fir ustida o'z saroyini qurdirganini aytadi. Al-Beruniyning asaridan boshqa yozma manbalarda deyarli 700 yil davomida Xorazmni boshqargan qadimiy Xorazmshoh sulolasi haqida hech qanday ma'lumot yo'qligi eng muhim bo'shliqdir. Beruniyning hayoti va faoliyati o'rganish XIX asrning 50-yillaridan boshlangan va bugungi kunda ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan. Zamonaviy tadqiqotlarda Beruniyning "Osor ul-boqiya an al-qurun al-holiya" asarida keltirilgan Afrig'iylar sulolasiga oid bir-biriga zid bo'lgan fikr-mulohazalarni qayd etishgan. Masalan: K.E. Bosvort Afrig'iylar sulolasining paydo bo'lishiga bevosita to'xtalib, sulolaga oid ma'lumotlarning aksariyati faqat Beruniy tomonidan yozib

qoldirilganligi va uning ishonchliligini shuhba ostiga oladi va Beruniy haqiqatda islomgacha bo'lgan Xorazm tarixini yaxshi bilmasligini keng qamrovli sovet arxeologik topilmalaridan Afrig' nomining yo'qligini misol qilib ko'rsatadi [11]. K.E.Bosvort fikricha Afrig' [fryg] sulolaviy nomi Beruniydan boshqa joyda tasdiqlanmagan, bu esa tarixchi olimlarning bu nom hech qachon mavjud bo'lmaganligini taxmin qilishiga sabab bo'lgan. Xorazmning qadimgi va o'rta asrlar tarixini S.P.Tolstovchalik o'rgangan olim bo'lmasa kerak. Uning tadqiqotlari Xorazm tarixini o'rganish uchun muhim tayanch vazifasini o'tashi aniq. Biroq bu tadqiqotimizda S.P.Tolstovning tadqiqotlariga ko'p murajaat qilmadik. Bizning fikrimizcha, S.P.Tolstovning asosiy vazifalaridan biri Beruniy asarida tilga olingan sulola asoschisi Afrig'ga oid arxeologik dalil-isbot topish bo'lgan va xattoki areologik qazishmalar davomida topilgan tangalardan birining yuzida aks etgan yozuvni "podsho Afrig'" deya o'qigan [12]. S.P.Tolstov tomonidan topilgan va bugungi kunda Davlat Ermitaj muzeyi kolleksiyasida saqlanayotgan, "Afrig'" [pryk] deya o'qilgan tanga B.I.Vaynberg va V.A.Livshits tomonidan "Bivarsar" [bwrsr] nomi bilan o'qilgan [13]. S.P.Tolstov tadqiqotlarida Afrig'iylarni kelib chiqishi eroniy sulolaga bog'lash alomatlari sezilib turadi va o'z fikrini isbotlash uchun bot-bot Beruniy asariga murojaat qilganligi e'tiborimizni qaratadi. Balkim bu shu davrda siyosiy va mafkuraviy qarashlarning qandaydir natijasi bo'lsa kerak.

E.V.Rtveladze ham Afrig'iylar sulolasining paydo bo'lishi haqida so'z yuritib, Beruniy asarini arxeologik va numuzmatik materiallarni qiyosiy tahlil qiladi va Beruniyning ma'lumotlarida foydalangan holda Xorazm tarixiga oid ilmiy nashrlarda qabul qilingan fikrlarga qo'shilmagan bir qancha muhim xulosalar chiqaradi. Beruniyning "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar"ning M.Sal'e tarjimasi asosida Beruniy Afrig'ning hokimiyat tepasiga kelishi haqida hech narsa aytmagani, faqat Iskandar davrining 616-yilida (milodiy 305-yilda) al-Fir ustida o'z saroyini qurdirganini aytadi. E.V.Rtveladze Beruniy ma'lumotlarini "yarim afsonaviy" ma'lumotlar qatoriga qo'shadi va Xorazm hukmdorlari ro'yxatini o'z ichiga

olgan numuzmatik materiallarga asoslanib III asr boshi IV asr oxirida Xorazmda zarb qilingan tangalarda Afrig' nomi yo'qligini to'liq ko'rsatishini ta'kidlaydi. E.V.Rtveladze, Vazamar bu-hukmdor nomi, Afrig' esa sulola nomi. Vazamar nomi numuzmatik materiallarda o'z aksini topgan bo'lsa, Afrig' nomi Beruniy ma'lumotlarida uchraydi. E.V.Rtveladze Afrig'iylar sulolasi nomini Vazamariylar sulolasi nomiga almashtirishni taklif qiladi [14].

Aykut O'zbekayraktar Beruniy tomonidan keltirilgan 22 ta afrig'iy xorazmshohlarni xorazmshoh emas balki, manbalarda tilgan olingan oxirgi afrig'iy xorazmshoh Abdulloh Muhammad ibn Ahmadning shajarasidir degan fikrni ilgari surgan [15].

Xulosa o'rnida shuni aytishimiz mumkinki, Beruniyning "Osor ul-boqiya an al-qurun al-holiya" asarida Xorazmning tarixi, siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy hayoti, shuningdek, Afrig'iylar sulolasining davriga doir ma'lumotlar keltirilgan. Asar haqida S.P.Tolstov, E.V.Rtveladze, K.E.Bosvort, A.O'zbekayraktarning turli tarixiy yondashuvlar asosida Beruniy ma'lumotlarini baholash, ularning qarashlari aks etgan. S.P.Tolstov asarning Xorazmning ilk o'rta asrlar tarixini o'rganish uchun qimmatligini aytgan bo'lsa, K.E.Bosvort asarning ishonchliligini shubha ostiga oladi. E.V.Rtveladze Beruniy ma'lumotlarini "yarim afsonaviy" ma'lumotlar qatoriga qo'shadi. A.O'zbekayraktar tadqiqotlarida oxirgi afrig'iy hukmdor Abu Abdulloh Muhammad ibn Ahmadning hokimiyatga qanday kelganligini o'ziga xos legitimatsiya orqali tushintirish uchun ushbu shajarani tuzib chiqqan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Бируни Абу Райхан. Избранные произведения. т.I, «Памятники минувших поколений», Ташкент, Изд-во АН УзССР, 1957.
2. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. / Сочинения, Т. I. -Москва: Издательство Восточной литературы, 1963. – С. 77.
3. Fedorov M. The Khwarazmshahs of the Banu Iraq (Fourth/Tenth Century) // Iran:

Journal of the British Institute of Persian Studies, Vol. XXXVIII, 2000. – P. 71.

4. Sonja Brentjes. Abu Nasr Mansur b. 'Ali b. 'Iraq (lived circa 950-1036) and Abu l-Rayhan al-Biruni (lived from 973-after 1050) as students, teachers, and companions. Models & Optimisation and Mathematical Analysis Journal Vol.03 Issue 01 (2015)
 5. Бируни Абу Райхан. Определение границ, мест для уточнения расстояний между населенными и пунктами (Геодезия) // Избранные произведения, 1, стр 15. т.3. – Т.: "Фан", 1966. Абу Райхан Беруний. Танланган асарлар. 1-жилд. Т.: "Фан", 1968.
 6. Беруний. Танланган асарлар. 1-жилд. Т.: "Фан", 1968. 29-31 б.
 7. Edward Sachau. Chronologie orientalischer Völker (Brockhaus,), also by Muḥammad ibn Aḥmad Bīrūnī
 8. Edward Sachau. Chronology of Ancient Nations by Al Biruni. London. 1879.
 9. Бируни Абу Райхан. Избранные произведения. т.I, «Памятники минувших поколений», Ташкент, Изд-во АН УзССР, 1957.
 10. Толстов С.П. Бируни и его «Памятники минувших поколений» (Бируни Абу Райхан. Избранные произведения) т.I, стр.7-21.
 11. Bosworth, Clifford Edmund (1984a). "Āl-e Afrīg". Encyclopaedia Iranica, Vol. I, Fasc. 7. pp. 743–745.
 12. С.П.Толстов. Қадимий Хоразм цивилизациясини излаб. Тошкент: Янги аср авлоди, 2014. Б-110.// По следам... С. 191—192
 13. Вайнберг Б.И. Монеты...; Каталог. С. 116, № 207, X VII, VII.
 14. Ртвелдзе Э.В. Государство Вазамаридов (Афригидов) Хорезма// Хорезм в государственности Узбекистан. – Ташкент, 2013.
- Aykut Özbekayraktar. Afrîğ Hanedanı: Hârezmşâh II. Muhammed'in Soyağacı Üzerine Bir İnceleme. İran Çalışmaları Dergisi. Cilt: 7, Sayı: 1.2023. , ss. 151-1

BO'LAJAK JISMONIY MADANIYAT O'QITUVCHILARINI TAYYORLASH JARAYONINI TASHKIL ETISH MEKANIZMLARI

Annotatsiya: Ushbu maqolada jismoniy madaniyat mutaxassislarini tayyorlashda jismoniy madaniyat ta'lim yo'nalishida ma'ruza, seminar, amaliy mashg'ulot, laboratoriya mashg'uloti va pedagogik amaliyot kabi o'quv mashg'ulotlari bo'yicha ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: jismoniy madaniyat, sport, pedagogik ta'lim, jismoniy mashq, ma'ruza, o'qituvchi, seminar, amaliy, proseminar, laboratoriya.

Аннотация: В данной статье представлена информация об образовательной деятельности, такой как лекции, семинары, практические занятия, лабораторные занятия и педагогические занятия в области физического и культурного воспитания при подготовке специалистов физической и культурной сферы.

Ключевые слова: физическое воспитание, спорт, обучение, физические упражнения, лекция, преподаватель, семинар, практика, семинар, лаборатория.

Abstract: This article provides information on educational activities such as lectures, seminars, practical exercises, laboratory exercises and pedagogical exercises in the field of physical and cultural education in the training of physical and cultural specialists.

Key words: physical education, sport, pedagogical education, physical exercise, lecture, teacher, seminar, practice, proseminar, laboratory.

**Azimbek
MADAMINOV,**
Urganch davlat
universiteti
o'qituvchisi (PhD)

**Ne'matjon
BOBOJONOV,**
Urganch tumani
14-son umumiy
o'rta ta'lim
maktabining
jismoniy tarbiya
fani o'qituvchisi

Jismoniy madaniyat ta'lim yo'nalishi sof sport faoliyatidan farqli ravishda pedagogik jarayon sifatida ta'lim tizimida faoliyat yuritadigan mutaxassis tayyorlashni ko'zda tutadi. Mazkur jarayonning asosi sifatida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-yanvardagi "O'zbekiston Respublikasida Jismoniy tarbiya va sportni yanada takomillashtirish va ommalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5924-farmonida [1] "Jismoniy tarbiya va sport yo'nalishidagi oliy ta'lim muassasalarining ma'lum bir sport turi bo'yicha mutaxassislar tayyorlashga alohida e'tiborini qaratgan holda kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish" belgilab qo'yilgan. Buni amalga oshirish uchun jismoniy madaniyat mutaxassislarini tayyorlashda ta'lim mazmunini modernizatsiyalash talab etiladi. Bu o'z navbatida pedagogika sohasida tashkiliy-pedagogik jarayonning strukturasi o'zgartirishni taqozo qiladi.

Odatda, har qanday ta'lim muassasasidagi ta'lim mazmuni an'anaviy tarzda nazariy va amaliy mashg'ulotlarga bo'linadi. Ayni paytda, har bir ta'lim turining o'ziga xos xususiyatlari bo'lib, talabalarni kelgusi faoliyatga tayyorlashni nazarda tutadi. Amaliy jihatdan ko'zda tutilgan jismoniy

mashqlarni amalda bajarish ko'nikmalarini shakllantirishni ham nazarda tutadi. Shu tariqa, umumiy o'rta ta'lim tizimining barcha fanlarida ham nazariy, ham amaliy mashg'ulotlar olib borilib, nazariy jihatdan egallagan bilimlarni amaliyotda tajribadan o'tkazish orqali takomillashtirib boriladi. Akademik litsey hamda o'rta maxsus kasb-hunar kollejlari esa, o'quvchilar aniq yo'naltirilgan mutaxassislik bo'yicha nazariy va amaliy bilimlarni o'zlashtirib boradilar. Jumladan, jismoniy tarbiya darslari ham shu tartib asosida amalga oshiriladi. Demak, bevosita o'quvchilarga ta'lim-tarbiya beradigan pedagoglarni tayyorlaydigan oliy ta'lim tizimida bo'lajak mutaxassislarni tayyorlashda ma'ruza, seminar, amaliy mashg'ulot, laboratoriya mashg'uloti va pedagogik amaliyot kabi o'quv mashg'ulotlari asosida bo'lajak mutaxassislarni kelgusi faoliyatga tayyorlashni amalga oshiradi. Jismoniy madaniyat mutaxassislarni tayyorlashda jismoniy madaniyat ta'lim yo'nalishida ma'ruza, seminar, amaliy mashg'ulot, laboratoriya mashg'uloti va pedagogik amaliyot kabi o'quv mashg'ulotlari olib boriladi. Tabiiyki, ularning mazmuniga muayyan didaktik talablar qo'yiladi va ular quyidagilardan iborat:

- ma'ruza – ta'limning didaktik siklining asosiy bo'g'ini hisoblanadi hamda ta'lim shakli sifatida qadimdan qo'llanib kelinadi.

Zamonaviy oliy ta'limda ma'ruza, ko'pincha obrazli tarzda "qaynoq" deb nomlanadi. "Ma'ruza" so'zi arabcha so'z bo'lib, – "o'qish" degan ma'noni anglatadi [2]. Ma'ruza Qadimgi Yunonistonda paydo bo'lgan va keyinchalik O'rta asrlarda Qadimgi Rimda qo'llanilgan. Zero, jismoniy tarbiya komil insonni shakllantirishning asosiy komponentlaridan biri hisoblanadi. XIX asrning o'rtalaridan boshlab dunyo bo'ylab ilmiy-texnik bilimlarning o'sishi bilan, ma'ruzalarni talabalarning mustaqilligi va faolligini rag'batlantiradigan amaliy mashg'ulotlar bilan to'ldirish zarurati paydo bo'ldi. Ma'ruzada asosan, talabalarni kitob bilan mustaqil ishlashga tayyorlash vositasida jismoniy madaniyat mutaxassislarni kasbiy faoliyatga tayyorlashda zamonaviy yondashuvlar, ilg'or xorijiy tajribalarni o'rganish va uni amaliyotga tatbiq etish mexanizmlarini o'zlashtirishga ustuvor tarzda qaraladi.

Hozirgi kunda ma'ruza materiallari taqdimotiga nisbatan quyidagicha qarashlar mavjud:

1. Ma'ruza boshqa odamlarning fikrlarini passiv idrok etishga o'rgatib, mustaqil fikrlashga xalaqit beradi. Chunki o'qituvchi 80 daqiqalik vaqt davomida faqat o'zi so'zlaydi. Ma'ruza qanchalik xilma-xil bo'lsa (ma'ruzani munozara, turli videorolik, testlash, multimediyalar, savol-javob, turli jismoniy daqiqalar), o'zlashtirishning darajasi shunchalik katta bo'ladi.

2. Ma'ruza talabalarning o'tilayotgan mavzuni qiziqish bilan o'rganishlariga xalaqit beradi. Negaki, ularning tinglash va eslab qolish qobiliyati 17-18 daqiqani tashkil etadi.

3. Darsliklar bo'lmagan yoki o'rganilayotgan mavzu yuzasidan o'quv materiallari yetishmagan hollarda o'qituvchi ma'ruzasining talabalarga taqdim etilishi maqsadga muvofiq. Taqdim etilgan o'quv materiallari asosida talabalar qiyosiy tahlil qilish orqali o'z bilimlarini mustahkamlashlari darkor.

4. Ba'zi talabalar ma'ruzadan taqdim etilgan o'quv materiallarni tushunishga qo'shimcha motivatsiya olsalar, boshqalari faqat o'qituvchining so'zlarini mexanik ravishda yozib olishadi.

Tajriba shuni ko'rsatadiki, ma'ruzalarni rad etish talabalar tayyorlashning ilmiy darajasini pasaytiradi. Chunki, pedagog ma'ruza jarayonida qator yangi ilmiy ma'lumotlar keltiradi. Aks holda, semestr davomida ishlarning izchilligi va tizimliliigi buziladi. Shu sababli, ma'ruza jismoniy madaniyat ta'lim yo'nalishi o'quv jarayonini tashkil etishning ham yetakchi shakllaridan bo'lib qolmoqda. Ta'lim jarayonidagi kamchiliklardan o'quv materiallarini to'g'ri usulda taqdim qilish va oqilona tashkil etish yo'li bilan qutulish mumkin: tabiiyki, ma'ruzalar tarkibi bo'yicha bir-biridan farq qiladi. Bu farqlar taqdim etiladigan materialning mazmuni va xususiyatlariga bog'liq, ammo ma'ruzaga tegishli bo'lgan umumiy tarkibiy tuzilma mavjudligi ham haqiqat. Avvalo, ma'ruza rejasi fan dasturiga mos kelishi va unga qat'iy rioya qilingan holda tuzilishi lozim.

Pedagogik ta'limotlar tarixidan ma'lumki, seminar ta'lim shakli sifatida qadimdan qo'llanib kelinadi. Seminar so'zi fransuz tilidagi "seminaire", lotincha "seminarium" – oliy ta'lim muassasalarida pedagog rahbarligida olib boriladigan amaliy

mashg'ulotlar bo'lib, ta'limning muayyan bosqichida, odatda, belgilangan nazariy mazmundagi mashg'ulotlardan keyin o'tkaziladi. Mashg'ulotlarning bu shakli jismoniy madaniyat mutaxassislarini tayyorlash amaliyotida ham keng qo'llaniladi.

Yunon va Rim ta'limining ushbu shakli G'arbiy Yevropada va Rossiya universitetlarida XIX asrdan boshlab qo'llanila boshlandi [3]. Seminarlar, ta'kidlab o'tganimizdek, amaliy xarakterga ega bo'lib, u yoki bu olimning maktabini aks ettirar, uning rahbarligi ostida talabalar fanning nazariy kursini ilmiy jihatdan deyarli o'zlashtiradi.

Zamonaviy oliy ta'limda seminar gumanitar va boshqa fanlar bo'yicha amaliy mashg'ulotlarning asosiy turlaridan biri hisoblanadi. Bu talabalar o'rtasida mutaxassislik bo'yicha ilmiy bilimlarni o'zlashtirganligini, fikrlash madaniyatini tarkib toptirish hamda nazariy bilimlar amaliy tatbiqiga oid kompetensiyalarni shakllantirish va rivojlantirishga yo'naltiriladi. Seminar bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchisini kasbiy faoliyatga tayyorlashda bloklar bo'yicha olib boriladigan fanni chuqur o'rganish, ilmiy bilimlar metodologiyasini o'zlashtirish uchun mo'ljallangan mashg'ulot turi hisoblanadi. Seminarlarning asosiy maqsadi talabalarga nazariy bilimlarni o'rganilayotgan sohaning o'ziga xos xususiyatlaridan foydalanish ko'nikmalarini egallash imkoniyatini taqdim etishdan iborat. Bundan tashqari, seminar davomida o'qituvchi, birinchidan, talabalar tomonidan nazariy bilimlarning o'zlashtirilish darajalarini aniqlash, ikkinchidan, bilimlarni takrorlash va mustahkamlash kabi aniq vazifalarni hal qiladi.

Jismoniy madaniyat mutaxassislarini kasbiy faoliyatga tayyorlashda seminar mashg'uloti bilan bir qatorda amaliy mashg'ulotlar ham olib borilishi talab etiladi. Bu talabalarda olingan nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llash qobiliyatini shakllantiradi. Jismoniy madaniyat ta'lim yo'nalishida amaliy mashg'ulotlar fanni chuqur o'rganish uchun mo'ljallangan. Ularning shakllari g'oyat xilma-xildir.

Amaliy mashg'ulotlar talabalarining olgan bilimlarini amaliyotga qo'llash ko'nikmalarini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Kichik kurslarda amaliy mashg'ulotlar ma'ruza va seminar mashg'ulotidan so'ng o'tkaziladi va ma'ruza va seminar mashg'ulotida boshlangan ishning mantiqiy davomi hisoblanadi. Amaliy mashg'ulotning maqsadi ma'ruza va seminar mashg'ulotlarida olingan bilim-

larni chuqurlashtirish, kengaytirish, umumlashtirish shaklida va kasbiy ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan bo'ladi. Ular kasbiy va ilmiy fikrlash hamda nutqni rivojlantirib, talabalar tomonidan egallangan bilimlarni tajribada sinab ko'rish va vaziyatga qarab qo'llashga o'rgatadi.

O'quv jarayonini tashkil etishning laboratoriya shakli talabalarining nazariy va metodik bilimlari va amaliy ko'nikma va malakalarini yagona o'quv va ilmiy-tadqiqot faoliyatida birlashtiradi. Zamonaviy ta'lim tajribalari shuni ko'rsatadiki, bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchisi o'z kasbiy faoliyatining dastlabki bosqichlaridan boshlab ilmiy-tadqiqot qila olishi, shuningdek, mutaxassisligi bo'yicha raqobatbardosh kadr bo'lishga intilishi lozim. Bu jarayonda laboratoriya mashg'ulotlari hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

"Laboratoriya" lotincha "laboratorium"—tashkilotning ilmiy tajribalar, tadqiqotlar bilan shug'ullanadigan bo'linmasi bo'lib, qadimgi davrlardan boshlab uning ma'nosi ilmiy-hayotiy muammolarni hal qilish uchun xizmat qilgan. Laboratoriya ishlari, asosan, jismoniy madaniyat ta'lim yo'nalishining jismoniy tarbiya gigiyenasi va sportning tibbiy fiziologik asoslari o'quv kursida olib boriladi. Unda talabalar, asosan mushak to'qimalarining jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida keyngayishi va qisqarishi bo'yicha bilim va ko'nikmalarga ega bo'ladilar. Bu esa, ularning kelgusi kasbiy faoliyatida ta'lim beruvchilarga ularning gender xususiyatlari, jismoniy rivojlanganlik darajalari va fiziologik imkoniyatlariga qarab yuklamalar me'yorini to'g'ri belgilash imkonini beradi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchisini tayyorlashda, albatta, ularga bilim beradigan, ya'ni ma'ruza, seminar, amaliy va laboratoriya mashg'uloti olib boradigan professor-o'qituvchilarning kasbiy va pedagogik faoliyatidagi mahorati ularning darajasi- ni aniqlashi zarur bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-yanvardagi "O'zbekiston Respublikasida Jismoniy tarbiya va sportni yanada takomillashtirish va ommalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5924-farmoni.
2. Ahmedov A.A. Ilmiy tadqiqot asoslari.-Qarshi, 2002.-110 b.

3. Анисимова В.А. Исследовательская деятельность студентов вуза физической культуры: формирование, становление, развитие. Дисс.п.ф.д. Челябинск, 2009.

4. Kerimov F. Talabalarga ilmiy maqolalar tayyorlash tartibini o'rgatishning metodik jihatlari. Fan va sport jurnali // №3. Toshkent, 2019-yil. 32-38b.

TAMADDUN NURI

FALSAFA

UDK:801.8.1291

YUSUF XOS HOJIB MA'NAVİY MEROSIDA DAVLATCHILIKNING FALSAFIY MASALALARI

Annotatsiya: Ushbu maqolada, davlatchilik, uning ijtimoiy xususiyatlari, ijtimoiy adolat, davlat tuzish va uni idora etish, allomaning falsafasida ontologik, gnoseologik, aksiologik, aksiologik qarashlar, o'ziga xos tushuncha, atama, kategoriyalar asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: siyosat, davlat, idora va boshqaruv, toyongu (buyuk vazir), elig (xalq boshlig'i), budun (xalq), qoon (hukmdor), bilig (donishmandlik), tugal er (mukammal inson), farovonlik, ezigulik.

Аннотация: В этой статье обоснованы взгляды учёного и категории как государственность, ее социальные особенности, онтологические, гносеологические, аксиологические, прaksiологические взгляды на философию ученого.

Ключевые слова: политика, государство, должность и управление, тойонгу (великий министр) элиг (глава народа), будун (нация), коон (парвитель), билиг (мудрость), тугал эр (идеальный человек), процветание, доброта.

Abstract: In this article, statehood, its social features, social justice, the creation and management of the state, ontological, gneisiological, axiological, praxiological views on the philosophy of the scientist, categories are justified.

Key words: politics, state, office and governance, toyongu (the great minister) elig (the head of the people), budun (nation), qoon (ruler), bilig (wisdom), tugal er (a perfect person), prosperity, goodness.

Amirjon
ORZUKULOV,
Samarqand
davlat chet tillar
instituti mustaqil
tadqiqotchisi

Kirish. Dunyo ilmiy-falsafiy merosi taraqqiyoti tarixida, ma'naviy merosida qomusiy mutafakkirlarning ijtimoiy-siyosiy, axloqiy, ilmiy-ma'rifiy va falsafiy qarashlari, ta'limotlarini tadqiq etish konsepsiyasi doirasida ilmiy-falsafiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Bugungi kunda, ajdodlarimiz qoldirgan ilmiy-falsafiy va madaniy merosdan jamiyat taraqqiyoti yo'lida unumli foydalanish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Mamlakatimizda buyuk mutafakkirlar, allomalarning ilmiy-ma'naviy merosini chuqur o'rganish va targ'ib etish, yoshlarni ajdodlarimizning boy ma'naviy merosi ruhida tarbiyalash bo'yicha islohotlar izchil davom ettirilmoqda. Yoshlar dunyoqarashini shakllantirishda, ular ongida tabiat, jamiyat rivojlanishi haqida tasavvur hosil qilishda Markaziy Osiyo mutafakkirlari tomonidan yaratilgan ilmiy-falsafiy meros bitmas-tuganmas boylik xazinasi hisoblanadi. Undan unumli va samarali foydalanish hozirgi vaqtda mustaqil jamiyatimizning oldida xalqlarning buyuk ajdodi Yusuf Xos Hojib turgan dolzarb vazifadir [10-184]. Jumladan, turkiy ma'naviy merosida "Qutadg'u bilig" asaridagi

TAMADDUN NURI ISSN 2181-8258

2024-yil, 1-son, (52) Ilmiy, ijtimoiy-falsafiy, madaniy-ma'rifiy, adabiy-badiiy jurnal

129

ijtimoiy-falsafiy, siyosiy qarashlar yoki davlatchilik, siyosat ilmi hikmati, davlat siyosati, uning qonunlari, idora va boshqaruv usul va metodlari Buyuk To'g'on alohida ta'kidlagan "tamomila yangichaligi", [9-134,135] yangi yondashish ko'zga tashlanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. Yusuf Xos Hojib ma'naviy merosida, qadimgi turkiy davlatchilik siyosiy an'alarini, qonunchilik, qadriyatlar ruhining ustunligini qat'iy ta'kidlagan holda, islom va shariatning jamiyatdagi muhim rolini yoritib o'tgan. Mutafakkir sof turkiy xalqlardagi davlatchilik, elig xonlar siyosiy bilimlari, qonunlari, boshqaruv usullariga oid nazariy-konseptual yangiliklar – *tugal er* (komil inson), *qoonda* (hukmdor) *adl-insof*, *qonun ustuvorligi*, *yuqori darajada farovonlik* kabi ijtimoiy-gumanistik, ratsional-nazariy g'oyalarni, qadriyatlarni ma'naviy merosida aks ettirganligi, allomaning o'ziga xos fenomen mutafakkir ekanligini ko'rsatadi. Shu o'rinda, "Qutadg'u bilig"da ta'riflangan, davlatchilik, siyosat kabi tushunchalarda o'ziga xos fundamental, falsafiy-nazariy, konseptual g'oyalar mavjud. Shuni ta'kidlash kerakki, Yusuf Xos Hojib "Qutadg'u bilig" asarida Xoqoniya davlati, uning an'analari, siyosati, boshqaruv qonunlariga falsafiy jihatdan mifologik, ontologik ma'no, mazmun bergan va borliq funksiyasini yuklagan. Demak, turkiylar hokimiyatni, uning siyosiy munosabatlarini azaliy, birdan bir mavjud borliq deb idrok etishgan, ya'ni ontologik ma'no berishgan. Mutafakkir "Qutadg'u bilig" asaridagi voqea, jarayonlarni yoritishda ilmiy prinsip, metodlarini qo'llaganligini ta'kidlash zarur.

Tadqiqot metodologiyasi. Yusuf Xos Hojibda ijtimoiy-siyosiy jamiyatni yoritishda: manbalar asosida ilmiy xolislik, tarixiylik, taraqqiyot, subyektiv his-tuyg'u, ehtirolarga berilmaslik kabi fundamental ilmiy tadqiqot prinsipi, usul va metodlaridan foydalangan.

Shuni ta'kidlash kerakki, borliq deganda qadimgi yunonlar odam, jamiyat, osmon, yulduzlar, sayyoralarni va umumiy yer, suv, havo, olovni tushungan bo'lsalar, qadimgi Sharqda esa, mavjud borliqqa oliy borliq, ya'ni ilohiyot olamini ham qo'shganlar. Ammo qadimgi turklarda, borliq Ko'k Tangri yuqorida va qo'ng'ir yer-suv pastda, bu ikki ibtido ufqda uchrashib, odamlar yaratilgan

va ular tarqalib ketganlar (an'anaviy g'arb, somiy-oromiy konsepsiyasidan tubdan farq qiladigan, mustaqil va o'ziga xos borliq genezisi konsepsiyasi), borliq, dunyo, hayot turk xoqonlari uchun yaratilgan, kabi tushuncha, qarashlar kelib chiqqan. Demak, qadimgi turklar, dunyo, borliq deganda xoqon irodasi va boshqaruvidagi olamni tasavvur qilganlar, uni yagona borliq, ya'ni tugal er (mukammal inson) deb bilganlar. Ya'ni xoqon dunyosiga falsafiy ontologik ma'no, mazmun, ontologik funksiyalar yuklangan. Bu ta'limot turk xalqi, eli "turk budun" ontogenezi, etnogenezi va filogenezi (avlod kelib chiqishi) o'zida aks ettiradigan falsafiy tushuncha hisoblanadi. Turk xoqonlari hokimiyatida qonunchilik, boshqaruv, muruvvat, saxovat kabi o'zaro yaqin, immanent (yashirin) birlik, uyg'unlikni Ko'k Tangri bergan va bu turk xoqoni davlati va turk budunning hayoti, farovonligi, baxt-saodati kafolatidir. Ta'kidlash kerakki, qadimgi turkiy bitiklarning ayrimlarida, jumladan, "Devonu lug'otit-turk"da ontogenezi, etnogenezi, filogenezi yo'nalishlarida, qadimgi turklar hayot areallaridagi (maydon, fazo, makon, bo'shliq) tarixiy, etnik-geografik voqea-hodisalar ko'rsatilgan bo'lsa, "Qutadg'u bilig" asarida, qadimgi turklar davlatchiligi, boshqaruv tajribalari yoritilib, o'ziga xos "tarixiy falsafasi" [5-306,335] mufassal qayta tiklangan, ochib berilgan. Kul tigin bitigida davlatchilikka oid quyidagi fikrlarni ko'rishimiz mumkin: "Yuqorida ko'k osmon (tangri), pastda qo'ng'ir yer (-suv) yaratilganda, ikkisining o'rtasida inson bolalari paydo bo'lgan. Inson bolalari ustidan ota-bobom Bumin xoqon, Istami xoqonlar xoqon bo'lib o'tirganlar. Ular taxtga o'rtnashib, turk xalqining davlatini, qonun-qoidalarini tutib turganlar, rioya qilib turganlar"; "... yuqorida turk osmoni (tangri), turkning muqaddas yer (-suv)i shunday debdi: "...turk xalqi yo'q bo'lmasin", deb, "xalq bo'lsin", deb otam Eltarish xoqonni, onam El Bilga xotunni, tangri o'z martabasida tutib, yuqori ko'targan ekan"; "... Shu xilda qozonilgan, barpo etilgan davlatimiz, qoida-qonunlarimiz bor edi: Turk o'g'uz beklari, ey xalq, eshiting! Tepadan osmon bosmagan bo'lsa, pastda – yer yorilmagan bo'lsa, ey turk xalqi, davlatingni, hukumatini kim buzdi?!"; "...Yuqorida tangri, muqaddas (qo'ng'ir) yer-suv, otam xoqon ruhi ... Tangri yorlaqagani uchun, men muvaffaqiyatga erishganim uchun, turk xalqi g'alaba qozondi" [5-

306,335]. Anglashimizga ko'ra, xoqon hokimiyati real borliqdir, dunyo qonunlari bor, ammo ular xoqon dunyosi, olami – qonunlaridir. Bu borliqning o'z materiyasi, makon va zamoni, harakat, taraqqiyot, o'zgarishlari ham bor. Biroq, ular mazkur xoqon dunyosi, olami, hayotigagina taalluqlidir. Zero, qadimgi turkiy bitiklarda olam, dunyo Tangri la'natlagan, haqirlik, xor-zorlik dunyosi emas, balki haqiqiy mavjud borliq deb qabul qilinadi. Mavjud dunyo, undagi hayot qudratli, jonli, ezgu kuchlar va ayni paytda dahshatli, yovuzlik kuchlari amal qiladigan makondir. Ammo, ular boshqaruvi xoqon "elig" hukmidadir. "Qutadg'u bilig" asarida, payg'ambar, aziz-avliyolarning, Tangri bilan dunyo, jamiyat, davlat, odamlar bilan vositachiligi, shafotlari, ilohiy kitoblar, jumladan, Qur'oni karimning yo'l ko'rsatuvchilik o'rni rasmiy-islomiy, shariyat yordamida zikr etilib o'tiladi. "Qutadg'u bilig"da taqdir, oxirat, jannat to'g'risida ijobiy yondashish kuzatiladi, do'zax esxatalogik (oxirat) dahshatlari chetga surilgan, yoki unchalik qo'rqinchli ta'riflanmagan. Tarkidunyochilik, umidsizlik kayfiyatlari bilan bog'liq tushunchalar bo'lsa-da, asarda ko'proq real hayot tasvirlari keng yoritilgan. Jumladan, Elig va O'zg'urmish bahs-munozarasi, eligning ezgulik va savob ishlari, siyosati, inson faolligi g'oyalari ustunligi yoritiladi. Borliq, olamning birdan-bir javobgari, qudratli subyekti va substrati – odam, jamiyat, davlat hisoblanib, ularning oliy ko'rinishi xoqon – eligdir. Elig dunyo, odam, jamiyat, davlatning tuzuvchisi, qonun beruvchi, ezgulik tarqatuvchi, yuksak maqsadlar, baxt-saodat, farovonlikka yo'naltiruvchi kuch-qudrat sohibidir. Yaratuvchi, somiy-orumiy teologik qarashlarida adolatli, odil, ammo o'ta qahrli, murosasiz, rahmsiz, islomiy nuqtayi nazarda, Alloh taolo rahimlidir, mag'firatlidir. Turkiy bitiklarda "Elig – tugal er" payg'ambar ham, aziz-avliyo ham emas, Arshi a'lodan ham tushgan emas, tanasi, vujudi, tabiati, sifatlariga ko'ra shu dunyo odami, dono, aql-zakovat sohibi, irodali va ezgu niyatli, baxt-saodatga, farovonlikka erishishdan boshqa maqsadi bo'lmaydigan zotdir. "Qutadg'u bilig" asarining asosiy qismlarida Eligning – hukmdorning eng olijanob sifat, xislatlari, burch-mas'uliyati hamda u yo'l qo'yishi

mumkin bo'lmagan holatlar haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Tahlil va natijalar. Yusuf Xos Hojib "Qutadg'u bilig" asarini yozish jarayonida oldiga o'ta murakkab, mas'uliyatli vazifa turganligini anglab etgan. Alloma qadimgi turklardagi diniy qarashlar bilan birga buddaviylik, maniheylik, nasorolik, islom bilan bog'liq umuminsoniy, ezgu qadriyatlar, ma'naviy merosni, qadriyatlarni, o'zaro tolerantlik asosida keyingi avlodlarga yetkazish vazifasi turar edi. Alloma bu murakkab vazifani o'zaro dinlar va xalqlar qadriyatlariga uyg'un holda, adekvat (mos) shaklda bajara oldi. Yusuf Xos Hojib asarlarini ayrim olimlar "doston" deb atasa-da, tarixchi, faylasuflar uning mazmunini didaktika, pandnoma asar sifatida ko'rsatib, haligacha bir to'xtamga kela olmagan [6-140,151]. Ko'pgina adabiyotchi olimlar allomani shoir sifatida ko'rishadi, ammo keyingi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, allomaning "Qutadg'u bilig" asari orqali uning siyosatchi, mutafakkir ekanligi namoyon bo'ldi. Jumladan, olimlardan S.Mutallibov, A.A. Valitovlar [8-112,116] allomani ijtimoiy-siyosiy qarashlari bilan tanilgan mutafakkir ekanligini qat'iy ta'kidlab o'tishgan. "Qutadg'u bilig" asarini birinchi bo'lib ilmiy tadqiq etgan olim prof. R.R.Arat asarni, "hiylagina mukammal, ammo murakkab uslub va arxitektonika tashrihidagi asar", deb ta'riflashga uringan va bu o'ziga xos murakkab asarni boshqacha ta'riflashning o'zi qiyin ishdir [2]. "Qutadg'u bilig" asaridagi alohida olingan bosh qahramonlar timsollarini tushunmay, idrok etmay, ularda ifodalangan muayyan sifat, xislatlarni faqat "majoziy" ifodalanganligi uchungina, asar mazmunini birmuncha murakkab, noma'lum obrazlarda talqin etilgan. "Qutadg'u bilig" asaridagi ma'lumotlarga tayangan holda, qoraxoniylardagi davlat tushunchasi, uning boshqaruvi muammolarini maxsus tadqiq etgan Rashod Ganj, asarda qayd etilgan siyosiy jarayonlar, qadimgi xunlardan beri davom etib kelayotgan jarayonlar ekanligini ta'kidlagan edi [3-176,213]. Ammo, "Qutadg'u bilig"dagi ijtimoiy-siyosiy, huquqiy va axloqiy jihatlarni tadqiq etgan g'arbiy yevropalik olimlar ushbu asardan yevropa ta'sirini topishga uringanlar. Olim Buyuk To'g'on

XX asr birinchi yarmida bu xulosaning to'g'ri emasligi haqida qat'iy bir xulosasini ilgari surdi. Turk olimi Halil Inolchuq Yusuf Xos Hojib ijtimoiy-siyosiy qarashlarida qadimgi turkiy, hind-eron davlatchilik an'analari ta'siri mavjudligi g'oyasini ilgari surgan edi [1-259,271].

Xulosa va takliflar. O'zining asl turkiy dunyoqarashi, o'ta mas'uliyatli shaxsiyati bo'lgan Yusuf Xos Hojib uchun yuqoridagi yot an'ana, qadriyatlar ta'sir etmagan holda o'z qarashlarini, g'oyalarini, qadriyatlarini saqlab qolganligini ma'naviy merosi ko'rsatib turibdi. Yusuf Xos Hojib oldida, ayniqsa o'sha davrda, bunday murakkab, hatto birmuncha majhul (noma'lum) ko'rinuvchi (allegorik – o'zgacha ifodalash, kinoya, qochirim) shaklida bo'lsa-da, qadimgi turkiy davlatchilik, boshqaruv, davlat, qonunchilik va huquq, ijtimoiy-siyosiy axloqiy ilmlar, an'ana va qadriyatlarni o'z ichiga oluvchi tarixiy-ilmiy asarni yozish, uni buyuk xoqonning ma'qullashi, allomani rag'batlantirishi, turk xalqi o'tmishini bitish, asarni ijtimoiy-siyosiy faol toifa, qatlamlar tushuna oluvchi til, ibora, usullar bilan yoza olishi kabi mas'uliyatli vazifani bajargan edi. Anglashimizga ko'ra, "Qutadg'u bilig" she'r, qissa, hikoya, masnaviy, g'azallar, masal, matallar, maqollar, pand-nasihati, o'gitlar, Tangriga iltijolar shaklida, ayniqsa jonli adabiy tilda yozilganligi, XI asrning bilimlari, madaniyatli, turk ziyoliylari va faol siyosiy shaxslar uchun yozilganligini to'la tasdiqlaydi. Shuning uchun ham allomaning ma'naviy merosi, ayniqsa hukmron sulolalar, turkiy xalqlar tomonidan yuksak darajada qadrlangan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Halil Inalcik. Kutadgu biligde Turk ve Iran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri //Resit Rahmeti Arat icin. Ankara: 1966. Ss. 259-271.
2. R.R.Arat. Giriş ... XXVI ss.// QB. I.Metin; Istanbul:1947; QB. II. Anqara: 1959; QB. Index. Istahnbul:1979.
3. Reşat GENÇ. "Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk İllerinin Siyasi ve Etnik Durumu", TKA, XI-XIV, 1793-1975, Ankara,

1975, S .176-213./Reşat GENÇ. Karahanlı Devlet Teşkilatı, İstanbul, 1981.

4. Б.Тўхлиев. Ю.Х.Х. фалсафаси// Мулоқот. 1994. №1-2. –Б. 46-51; А.Қаюмов, М.Исҳоқов, А.Отаҳўжаев, Қ.Содиқов. Қадимги ёзма ёдгорликлар. Т.: Ёзувчи. 2000. 230 б.; Н.Раҳмонов. Рухиятдаги Нур муроди. Т.: А.Қодирий. 2002.128 б.; Қ.Омонов. Элнинг кути – Кутадғу билиг//Ўзб.АС. 2010. 10. XII. 3-б.
5. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М.: 1967. С. 306; 317; 335.
6. Жумабоев Ю. Ўрта Осиё этикаси тарихи очерклари. Т.: 1980. 139, 140-141, 151.
7. Камалов А.К. Эпиграфические памятники Уйгурской эпохи// Ираннаме. № 4(8). 2008. сс. 215-220.
8. Муталлибов С. XI аср филологи Махмуд Кошғарий ва унинг ДЛТ асари. Т.: 1958; Юсуф Хос Ҳожиб. ДЛТ. I- III. Т.: ФАН. 1960-1963; Валитова А. О некоторых терминах в Кутадғу билиг//Краткое сообщение ИНА. Вып. 63. 1963. С .112-116.
9. Орд.Проф., Д-р А.З.В.Тўғон. Умум Турк тарихинэ гириш... Истанбул.: 1981. 84-85; С 134-135
10. Ўзбекистон Республикаси Президенти вазифасини бажарувчи Шавкат Мирзиёевнинг Ислом ҳамкорлик ташкилоти Ташқи ишлар вазирлари кенгаши 43-сессиясининг очилиш маросимидаги нутқи //Халқ сўзи, 2016 йил, 19 ноябрь, № 206 (6641)-сони.
11. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош ассамблеясининг 72-сессиясида сўзлаган нутқи. – Т.: Маънавият, 2017 –Б.184.
12. Ю.Х.Ҳожиб. Кутадғу билиг;Қ.Содиқов. Қадимги турк фалсафаси. Т.: ТДШИ. 2008. 136-б.; А.Зоҳидов. Қадимги туркий халқлар фалсафаси (Марказий Осиё халқлари фалсафаси) дастури. Т.: ТДШИ. 2012.
13. Юсуф Хос Ҳожиб – Кутадғу билиг // С.Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности.Тексты и исследования. М.-Л: Изд-во АН СССР. 1951. сс.224 – 237.

IJTIMOIIY ADOLAT KONSEPSIYASINING FALSAFIY-AXLOQIIY ASOSLARI

Annotasiya: Ushbu maqolada ijtimoiy adolatning strategik tuzilmasini tashkil etayotgan axloqiy asoslar ochib berilgan. Ijtimoiy a'zolar o'rtasidagi asosiy munosabatlarni axloqiy munosabatlar sifatida tushunish mumkin, shuning uchun ular bu munosabatlarni hal qilish, ayniqsa, unga xos bo'lgan xavflarni bartaraf etish uchun oqilona strategiyalarni ishlab chiqish yo'llari tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: ijtimoiy, adolat, mahalla instituti, muhit, jamiyat, qadr-qimmat, birdamlik, hamjihatlik, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy.

Аннотация: В данной статье разрабатываются этические основы стратегической структуры социальной справедливости. Это означает, что базовые отношения между членами общества можно понимать как моральные отношения, поэтому они исследуются с целью разработки рациональных стратегий управления этими отношениями, особенно для преодоления присущих им рисков.

Ключевые слова: социальное, справедливость, институт соседства, окружающая среда, общество, достоинство, единство, солидарность, социально-экономическое, политическое.

Annotation: In this article, the ethical foundations of the strategic structure of social justice are developed. It means that the basic relations between social members can be understood as moral relations, so they have been researched to develop rational strategies to deal with these relations, especially to overcome the risks inherent in it.

Key words: social, justice, neighborhood institution, environment, society, dignity, unity, solidarity, socio-economic, political.

**Kamaridin
NURMATOV,**
Samarqand davlat
chet tillar instituti
tadqiqotchisi

Ijtimoiy adolat, shubhasiz, zamonaviy ijtimoiy hayot va siyosiy falsafada markaziy masala bo'lib hisoblanadi. Nazariyachilar odil sudlovni qanday substantiv me'yoriy tamoyillar sifatida talqin qilish kerakligi va u qanchalik keng qo'llanilishi haqida uzoq davom etgan va chuqur munozaralar olib borishdi. Shu o'rinda adolat asosiy axloqiy talabmi yoki jamiyatning barqaror faoliyatini tartibga soluvchi va qo'llab-quvvatlovchi amaliy me'yormi, degan savolni insoniyat har doim olg'a surib kelmoqda. Adolatning yakuniy yo'nalishi o'zaro yordam yoki do'stlikka asoslangan umumiy kelajak hamjamiyatini rivojlantirishga qaratilganmi, adolat faqat odamlarning o'zaro munosabatlarga asoslangan ijtimoiy hamkorligini ta'minlash uchunmi, degan masalalarni ham oldinga surmoqda.

Adolat tamoyili faqat jamiyatning sog'lom a'zolariga taalluqli bo'lishi va foyda keltirishi kerakmi, yoki u barchaga taalluqli bo'lishi kerakmi? Odamlarni, sog'lik va qobiliyatlaridan qat'i nazar, hatto hayvonlarni ham qamrab olishi lozimmi? Inson ijtimoiy hayotining ushbu asosiy masalalari atrofida turli pozitsiyalarni egallagan adolat nazariyotchilari o'rtasida katta farqlar mavjud.

Jamoatchilik g'oyalari, xalq, elatlar latni ro'yobga chiqarishda mahallaning o'rni beqiy-manfaatlarini mahalla yaxshi biladi. Shu bois, yosdir. Mahalla hozir millatlararo munosabatlarni jamiyatda barqarorlikni, totuvlikni, ijtimoiy adol mustahkamlashning eng ta'sirchan instituti bo'lib

bormoqda [1 – B. 42-48]. Shuning uchun ham, Respublika hukumati o'z faoliyatini ijtimoiy adolat va qonuniylik tamoyillari asosida amalga oshirmoqda.

Ijtimoiy adolat yuzasidan ta'kidlash lozimki, odamlar ongi, dunyoqarashi, tafakkuri va intellektual salohiyati rivojlanishi jarayonida ularga mos ravishda moddiy, ijtimoiy-siyosiy hamda ma'naviy-ma'rifiy ehtiyojlari ham oshib boradi. Ular o'z-o'zidan amalga oshmaydi, balki insonlarning amaliy faoliyatlari orqali qondirilib boriladi. Xuddi ana shu “qondirish” qandaydir omillar va qadriyatlardan voz kechish hisobiga amalga oshiriladi. Chunki, insonlar va millatlar taraqqiyoti davomida amal qilib kelgan qadriyatlar o'z ahamiyatini yo'qotishi mumkin.

Prezident Sh.M.Mirziyoyev ta'kidlaganidek: “Mahalla institutining joylarda xalqning maslakdoshi va ko'makdoshiga, ta'bir joiz bo'lsa, adolat tarozisiga aylanishi, hech shubhasiz, odamlarning davlatga bo'lgan ishonchini yanada mustahkamlaydi” [2]. Adolatning o'zi nimadan iborat? Bu savolga javob “adolat” tushunchasidan boshlanishi mumkin, lekin faqat adolatning asrlar davomidagi ta'riflarini (masalan, Aristotel ta'riflari kabi) va talqinlarini (masalan, Rauls ta'riflari) sanab o'tish mumkin. Bu kabi ta'riflar uning tabiatini yetarli darajada aniqlashga yordam bermayapti. Sirdan qaraganda, adolat ifoda etayotgan narsa ijtimoiy jamiyat hayoti uchun kuchli me'yoriy talabdir. Biroq, agar biz ushbu talabning o'ziga xos mazmuniga e'tibor qaratadigan bo'lsak, uning me'yoriy mohiyatini to'liq tushunib bo'lmaydi.

Adolat, ijtimoiy hayotning asosiy normasi sifatida, tegishli shartlar bajarilgan taqdirdagina amalga oshirilishi mumkin. Eng muhimi, jamiyat hayotining normasi sifatida adolat bir nechta asosiy shartlar bajarilgan taqdirdagina zarur. Garchi adolat ba'zan ijtimoiy institutlarning birinchi fazilati deb atalsa ham, u har doim ham inson ijtimoiy hayotining barcha turlariga so'zsiz tatbiq etilmaydi. Aksincha, uning mavjudligi va uzluksiz faoliyat yuritishi muayyan davr va ijtimoiy hayotning o'ziga xos sharoitiga chambarchas bog'liqdir. Boshqacha aytganda, odil sudlovning me'yoriy maqomi normativ bo'lmagan faktga bog'liq: jamiyat hayoti “adolatli muhitda” bo'ladi. Shu sababli, ushbu muhitni sinchkovlik bilan tahlil qilish zarur, bu bizga odil sudlovning me'yoriy

mohiyatini va uni qo'llash doirasini to'liqroq va aniqroq tushunishga yordam beradi.

Jamiyat hayotida tinchlik va adolat g'oyalarning ustuvor bo'lishi va amaliyotda o'z ifodasini topishi ko'zlangan maqsadlarga eri-shishga, belgilangan ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-huquqiy, ma'naviy-ma'rifiy mo'ljallarning barcha uchun birdek qadr-qimmat kasb etishiga, fuqarolar o'rtasida birdamlik va hamjihatlik, o'zaro bir-birini tushunish va hurmat ruhi qaror topishiga zamin yaratadi. Konfutsiy “Urf-odat adolatdan kelib chiqsa, adolat insoniylikdan kelib chiqadi. Demak, insoniylik hamdardlik, xayrxohlik, rahm-shafqatli bo'lish, odamlarni sevish, ularga g'amxo'rlik qilish hissidan iborat” [3 – B. 172], deb ta'kidlaydi.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganlaridek: “Ijtimoiy adolat – bu siyosiy qarashlari, jinsi, millati, tili va diniy e'tiqodidan qat'i nazar, qonun oldida barcha fuqarolarning tengligini ta'minlashdir. Bu ta'lim, tibbiyot va boshqa sohalaridagi imkoniyatlar tengligidir. Bu kafolatlangan mehnat faoliyati erkinligi, mansab lavozimlari bo'yicha ko'tarilib borishdagi imkoniyatlar tengligidir. Eng muhimi – bu keksa avlod vakillari va ijtimoiy himoyaga muhtoj fuqarolar to'g'risidagi g'amxo'rlikdir”. Shu sababli, biz metodikada insoniy amaliyot normasi sifatida axloqning rolini muhokama qilganimizdek, me'yoriy sxema bo'lgan adolatning inson ijtimoiy hayotida tutgan o'rni haqida fikr yuritish uchun yana asosiy darajaga qaytishimiz kerak. Ushbu fikrdan kelib chiqib, muhokama mavzusini quyidagi savollarga qaratish lozim: “Adolat qanday paydo bo'ladi, nima uchun zarur, u odamlarning ijtimoiy hayotida qanday rol o'ynaydi? Maxdumi A'zam, Xo'ja Ahrori Valiy ijodi va hayotiy faoliyati fikrimiz tasdig'i bo'la oladi. Ularning fikricha, adolatli jamiyatda guruhlar, elatlar hamkorligi, inoqligi va inson sha'ni-shavkati, qadri ta'minlangan, ma'naviy yuksalishi uchun sharoit yaratilgan bo'lishi lozim [4 – B. 215].

Ijtimoiy adolatning strategik tuzilmasi tashkil etilayotgan bir davrda, ijtimoiy a'zolar o'rtasidagi asosiy munosabatlarni tabiatdagi o'yin munosabatlari sifatida tushunish mumkinligini anglatadi, shuning uchun ular bu munosabatlarni hal qilish uchun, ayniqsa, unga xos bo'lgan xavflarni bartaraf etish uchun oqilona strategiyalarni qabul qilishlari kerak. Jamiyat a'zolari ijtimoiy hamkorlik sifatida ishtirok

etganliklari uchun ijtimoiy hamkorlik natijasida ishlab chiqarilgan turli asosiy ne'matlar bo'yicha asosli da'volar qo'yishlari mumkin.

Agar, insonlar o'rtasidagi munosabatlarning tavsifi alohida insonlarga nisbatan real bo'lib ko'rinmasa, "sun'iy odamlar" o'rtasidagi munosabatlarning ta'rifi yetarlicha realdek ko'rinadi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, ijtimoiy adolat alohida jismoniy shaxslarga emas, balki butun jamiyatdga qaratilgan tushunchadir.

Ijtimoiy hayotning asosiy a'zolari sifatida ular alohida jismoniy shaxslar yoki oilalar, millatlar kabi shaxslar bo'lishi mumkin. Ijtimoiy hayotning asosiy birligi sifatida ular o'rtasida o'yin munosabatlari, hamkorlik va konfliktli murakkab strategik munosabatlar mavjud. Ijtimoiy hamkorlikning umumiy a'zolari sifatida odamlar o'rtasida chuqur manfaatlar birligi mavjud bo'lib, ijtimoiy hamkorlik mevalarining oqilona da'vogarlari (da'vogarlari) sifatida aks etadi.

O'zbekiston ayni shu yo'lni tanladi. O'zbekiston birinchi Prezidenti Islom Karimov "adolat" tushunchasini davlat siyosati tamoyillari doirasiga olib kirdi va "Respublikada sobitqadamlik bilan xalqchil adolatli jamiyatni bunyod etish – bosh vazifadir" [5 – B. 21], deb belgiladi. Bugungi O'zbekiston taraqqiyotida "adolat" mezoniga O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev shunday urg'u beradi: "Jamiyatimizda "Qonun va adolat – ustuvor, jinoyatga jazo – muqarrar" degan prinsipni qaror toptirish uchun bor kuch va imkoniyatlarimizni safarbar etamiz" [6].

Ijtimoiy a'zolar manfaatlarining uyg'unligini ma'lum bir qiymatda belgilash nazariy taxmin emas va uning oqilona real o'xshashi bor. Har qanday jamiyat uchun uning umumiy mahsuldorlik darajasi ma'lum bir tarixiy daqiqada va hatto ma'lum bir tarixiy davrda belgilanadi. Hozirgi vaqtda taqsimlash uchun mavjud bo'lgan umumiy ijtimoiy resurslar cheklangan va odamlarning ushbu cheklangan resurslarga raqobatdosh da'volarining kuchi jamiyatning mohiyatini belgilovchi asosiy parametrdir. Albatta, bunday raqobatchi da'volarining kuchi o'z-o'zidan mustahkam emas, chunki din va madaniyat katta darajada boylikka bo'lgan munosabatni shakllantirishi mumkin, ammo ularning rolini oshirib yubormaslik kerak. Insonning yashash

uchun asosiy ehtiyojlari resurslarga nisbatan ma'lum minimal talablarga ega. Ekstremal holatlarda, masalan, unumdorlikning o'ta past darajasi tufayli yuzaga kelgan jiddiy tanqislik sharoitlarida, jami resurslar shunchalik kam bo'ladiki, bu resurslar qanday taqsimlanishidan qat'i nazar, hammaning omon qolishi kafolatlanmaydi. Bunday sharoitda ziddiyatdan qochib bo'lmaydi. Bunday ziddiyatlarni yaxshi ishlab chiqilgan (masalan, tenglik) taqsimlash sxemalari bilan hal qilib bo'lmaydi. Bunday jamiyat uchun birinchi raqamli vazifa teng (yoki boshqacha) taqsimlashni loyihalash va amalga oshirish emas, balki uning umumiy resurs fondini iloji boricha samarali ko'paytirishdir, bu oson ham, ahamiyatsiz ham emas. Yaxshiyamki, bugungi davrdagi aksariyat jamiyatlarda odamlar endi bunday mutlaq tanqislikka duch kelishlari shart emas, lekin ishlab chiqarish kuchlari nisbatan rivojlangan bu jamiyatlarda ham jami resurslar hali ham har kimga o'z ehtiyojlariga qarab taqsimlanadigan darajada ko'p emas. Darhaqiqat, ijtimoiy ishlab chiqarish yuqori darajada rivojlangan taqdirda ham resurslarning nisbiy tanqisligi odamlarning ijtimoiy hayotining doimiy xususiyati bo'lib qolaveradi. Buning sababi shundaki, ajratilishi kerak bo'lgan resurslar har doim ham moddiy emas va juda oz qismi ma'naviydir. Va ba'zi ma'naviy manbalar kam bo'lib qoladi, masalan, shon-shuhrat, ustunlik va boshqalar. Shu tarzda, ijtimoiy hamkorlikning umumiy mahsuloti haqida turli xil da'volar bildiriladi va bu da'volar chuqur (hech bo'lmaganda potensial) ziddiyatga ega. Bu (potensial) to'qnashuvlar ijtimoiy hayotning strategik tuzilishini eng intensiv tarzda belgilaydi, bu ijtimoiy hayot duch keladigan va zudlik bilan hal qilinishi kerak bo'lgan asosiy muammodir.

Ijtimoiy hayotning bu strategik tuzilmasi uning oldida turgan birinchi muammodir, chunki u ijtimoiy hayotning o'ziga fundamental xavf tug'diradi.

Xulosa qilib aytganda, "adolat muhiti" orqali me'yoriy adolatning substantiv nazariyasini (adolat adolat sifatida) taklif qilish yondashuvi keng va chuqur bahs-munozaralarni keltirib chiqardi. Ba'zi tanqidchilarning ta'kidlashicha, inson hayotini insoniyat tomonidan tasvirlangan strategik tuzilmalar doirasida deb hisoblaydigan "adolatli muhit" tashxisi, agar to'g'ridan-to'g'ri noto'g'ri bo'lsa, chuqur tarafkashlikdir, deb ta'kidlash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Жалилов Ш. Кучли давлатдан – кучли жамият сари. –Т.: “Ўзбекистон”, 2001.42 – 48 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Ижтимоий барқарорликни таъминлаш, муқаддас динимизнинг софлигини асраш – давр талаби. 15.06.2017. [Электрон манба] www.uz.uz.
3. Конфуций.Ҳикматлар.Т.:А.Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2010. 172б. 6 б.

4. К.Олимов. Харасанский суфизм. Душанбе.1994 г, 215 стр.

5. Каримов И.А. Ўзбекистон: Миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд. - Т.: Ўзбекистон, 1996. Б.21.

6. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Конституциямиз қабул қилинган куннинг 25 йиллиги муносабати билан бўлиб ўтган тантанали маросимдаги нутқи. 07.12.2017.

TAMADDUN NURI

FALSAFA

MAHMUD QOSHG'ARIY HAYOTI VA FAOLIYATINI O'RGANISH BO'YICHA BA'ZI BIR MULOHAZALAR

Annotatsiya: Ushbu maqolada turkiy xalqlar madaniyatiga ulkan hissa qo'shgan alloma Mahmud Qoshg'ariyning hayoti va faoliyati, ijodi tadqiq etilgan. Shuningdek, mutafakkirning falsafa, tarix, etnografiya, geografiya xususidagi keng bilim doirasi, til va adabiyot sohasidagi qomusiy salohiyati yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: turkologiya, “Devonu lug'oti-t-turk”, til va adabiyot, qomusiy olim, ijtimoiy-siyosiy hayot, qoraxoniylar, davlat, boshqaruv, ontologik va gnoseologik, aksiologik, turkiy til.

Аннотация: В данной статье рассматривается жизнь и творчество Махмуда Кошгари, внесшего большой вклад в культуру тюркских народов. Кроме того, выделен широкий спектр знаний мыслителя в области философии, истории, этнографии, географии, а также энциклопедический потенциал в области языка и литературы.

Ключевые слова: тюркология, «Девону Луготи-т-Тюрк», язык и литература, энциклопедист, общественно-политическая жизнь, Караханиды, государство, управление, онтологическое и гносеологическое, аксиологическое, тюркский язык.

Abstract: This article examines the life, work, and creativity of Alloma Mahmud Koshgari, who made a great contribution to the culture of the Turkic peoples. In addition, the thinker's wide range of knowledge in philosophy, history, ethnography, geography, and encyclopedic potential in the field of language and literature are highlighted.

Key words: Turkology, “Devonu Lug'oti-t-Turk”, language and literature, encyclopedist, social political life, Karakhanids, state, management, ontological and epistemological, axiological, Turkish language.

Kirish. Mamlakatimizda buyuk alloma-larning ma'naviy merosini har tomonlama chuqur o'rganish va targ'ib etish, yosh avlodni ajdod-larimizning ezgu an'analari ruhida tarbiyalash bo'yicha islohotlar izchil davom ettirilmoqda. “Yoshlar dunyoqarashini shakllantirishda, ular ongida tabiat, jamiyat rivojlanishi haqida tasavvur

hosil qilishda Markaziy Osiyo mutafakkirlari tomonidan yaratilgan ilmiy-falsafiy meros bitmas-tuganmas boylik xazinasi hisoblanadi. Undan unumli va samarali foydalanish hozirgi vaqtda mustaqil jamiyatimizning oldida turgan dolzarb vazifadir [9-184]. Jumladan, 2022-yil 11-noyabrda Samarqandda bo'lib o'tgan Turkiy davlatlar

**Shokir
BEKTEMIROV,**
Samarqand davlat
chet tillar instituti
mustaqil
tadqiqotchisi

tashkiloti sammitida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining tashabbusi bilan 2023-yil "Turkiy sivilizatsiyaning yuksalish yili" deb e'lon qilingan. Shuningdek, 2023-yil dekabr oyida Samarqandda Turkiy davlatlar va xalqlar madaniyati va merosini o'rganish uchun tashkil etilgan Xalqaro konferensiyadan ko'zlangan asosiy maqsad, turkiy xalqlarning ming yillar avval shakllangan tarixini yanada chuqurroq o'rganish, siyosiy, iqtisodiy, madaniy, geografik o'tmishini talqin qilish, milliy-madaniy o'zligiga tayanib mushtarak tarixini yozish, birlik va qardoshlik g'oyasiga xizmat qiladigan manbalarni yaratish va kelajak avlod uchun yetkazib berishdan iborat edi. Shu sababli turkiy xalqlar madaniyatiga hissa qo'shgan mutafakkir Mahmud Qoshg'ariyning hayoti va faoliyati, falsafiy qarashlarini ilmiy tadqiq qilish va yoshlar ongiga singdirish bugungi jamiyat rivojlanishida yanada ahamiyatlidir.

Mavzuga oid adabiyotlarning sharhi.

Mahmud Qoshg'ariy hayoti va faoliyati, ijodi, shaxsiyati haqidagi ilk ma'lumotlar uning shoh asari bo'lgan "Devonu lug'oti-t-turk" asarida qisman keltirib o'tilgan. Shuningdek, allomaning hayoti va faoliyati bo'yicha tadqiqotchi sharqshunos olimlardan O.Pritsak [1-243,246], M.Xargman, Z.V.Tog'an [2-3], A.N.Kononov [3-3,17], H.Hasanov [10-83], S.M.Mutallibovlar ma'lumotlar berishgan. "Devonu lug'oti-t-turk" asari va yuqoridagi sharqshunos olimlar ilmiy tadqiqotlaridagi ma'lumotning qiyosiy xulosasi quyidagicha: "Devonu lug'oti-t-turk" asarining kirish qismida alloma o'zini "Mahmud ibnu-l-Husayn ibn Muhammad" deb atagan. Angla-shimizga ko'ra, Mahmudning otasi Husayn, bobosi Muhammad ismli tarixiy shaxslar bo'lgan. Mahmud Qoshg'ariyning otasi asli Barsxonlik bo'lib, keyinchalik Sharqiy Turkistondagi Qoshg'arga ko'chgan. Manbalarda ta'kidlanishiga ko'ra, allomaning asli kelib chiqishi Qoshg'ardan bo'lganligi uchun Qoshg'ariy nomi berilgan, ya'ni Qoshg'arda tug'ilganini taxmin qilish mumkin. Bugungi kungacha allomaning tug'ilgan va vafot etgan sanalari va yillari aniqlanmagan va turli xil qarashlar mavjud. Sharqshunos O.Pritsak Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'oti-t-turk" asaridan quyidagi jumalarni keltiradi "Turk shaharlarini somoniylardan qo'lga olgan bobolarimiz" [6-136] degan fikriga asoslanib, olim quyidagi xulosaga

keladi: "Mahmud Qoshg'ariy qoraxoniylar sulolasiga mansub bo'lgan. Mahmud Qoshg'ariyning ajdodlaridan biri Bug'raxon nomi bilan ma'lum bo'lgan Xorun al-Hasan ibn Sulaymon bo'lishi mumkin. U birinchi bo'lib Movarounnahrni zabt etgan va somoniylar davlatining poytaxti Buxoroni istilo qilib, qoraxoniylar sulolasiga asos solgan. Mahmud Qoshg'ariyning otasi qoraxoniylar avlodidan bo'lsa, u Barsxonning amiri Husayn ibn Muhammaddir. Demak, Mahmud Qoshg'ariy sharqning mashhur davlati va sulolasi bo'lgan qoraxoniylar avlodidan bo'lganligi uning o'sha davrdagi barcha ilmiy-falsafiy, adabiy bilimlarni puxta egallab, olim bo'lishiga amaliy sharoit yaratgan. Buning isboti sifatida biz allomaning bizgacha yetib kelgan birdan bir asari "Devonu lug'oti-t-turk" orqaliyoq uning chuqur bilim egasi ekanligini anglab yetamiz.

Tadqiqot metodologiyasi. Qoraxoniylar davrida barpo etilgan markazlashgan davlatchilik, o'lkada san'at va adabiyot rivojiga katta imkoniyat yaratib berdi. O'sha davrda bunyod etilib, hozirgacha saqlangan Raboti Malik, Masjidi Kalon, Minorai Kalon, Vobkent minorasi, Jarqo'rg'on minorasi, Mag'oki Attori masjidi, Faxruddin Roziy maqbarasi bu davrda me'morchilik san'ati yuksak darajada bo'lganligini ko'rsatadi [8-182]. Xuddi o'sha yillarda Bolasog'unlik ulug' shoir Yusuf Xos Hojib o'zining shoh asari "Qutadg'u bilig"ni [12] bitishi ushbu davrda ilm-fan va madaniyat rivojlangiligining yana bir dalilidir. Alloma ta'limni qoraxoniylarning yirik siyosiy va madaniy markazi Qoshg'arda Husayn ibn Xalifa Qoshg'ariydan olganligini ayrim manbalar tasdiqlaydi. IX-XII asrlar Markaziy Osiyo uyg'onish davrida musulmon o'lkalarining barcha joylardagi kabi xalifalikning eng sharqiy chegarasi Qoshg'arda ham arab tili, Qur'on, hadislar, aniq va tabiiy fanlar o'qitilar edi. Sharqshunos olimlar fikriga ko'ra, Mahmud Qoshg'ariy keyingi bilimlarni Buxoro, Samarqand, Marv, Nishopur, Bag'doddagi maktab va madrasalarda olgan [7-60]. Tilshunoslik, geografiya, tarix va boshqa fanlarga oid bilimlarini madrasalarda va asosiy lug'atni tuzish davrida o'zlashtirganligini tadqiqotchilar ma'lumotlarida uchratish mumkin. Allomaning eng katta yutug'i turkiy tillardan tashqari arab va fors tillarini o'zlashtirgani bo'lib,

bu kelajakdagi ilmiy ishlarida asqotdi. Mahmud Qoshg'ariy turkiy xalqlar yashagan yerlarga ilmiy maqsadda sayohatga chiqdi va o'zining shoh asarining kirish qismida quyidagi fikrlarni aytib o'tdi: "Men turklar, turkmanlar, o'g'uzlar, chig'alaylar, yag'mo, qirg'izlarning jonli tilini zehninga joyladim. Uzoq o'rganish va izlanishlardan so'ng mana shu kitobni jozibador qilib, eng tushunarli tilda yozdim" [6-44]. Alloma "Devonu lug'otit turk" asarini yozish uchun bir necha yil aksiologik, praksiologik faoliyati orqali tilshunoslik, tarix, etnografiyaga oid manbalarni to'plagan. Mahmud Qoshg'ariyda turkiy xalqlarning tili, og'zaki ijodi, urf-odati, turmush tarzi, tarixi va etnogenezi o'zida qamrab olgan asar yaratish istagi musulmonlar orasida turkiy xalqning va turkiy davlatchilikning qayta tiklanayotganidan g'ururlanib turkiy xalqlar nomini abadiylashtirish maqsadida yozishi ehtimoldan xoli emas. Mahmud Qoshg'ariyning quyidagi so'zlari yuqoridagi fikrimizga dalildir: "Turklarning o'qlaridan qutulib qolishning eng ma'qul yo'li ular tanlagan yo'ldan yurishdir. Agar arz-u dodingiz ular qalbiga yetib borishini xohlasangiz, ularning tilida so'zlang" [11-965]. Allomaning "Devonu lutoti-t-turk" asari qayerda yozilgani bugungi kunga qadar aniqlanmagan. Mahmud Qoshg'ariy juda ko'plab shahar va qishloq, joy nomlarini asarida keltirgan. Ammo, olimlar ta'kidlaganidek, asar Bag'dodda yaratilgan degan taxminiga, u shahar haqida alloma hech narsa yozmagan. Ammo, ko'plab olimlar asarning Qoshg'arda bitilganligini [6], shuningdek, O'rta Osiyoning markaziy shaharlari bo'lgan, Buxoro, Samarqand yoki Nishopurda bitilgan bo'lishi mumkinligini ta'kidlab o'tishadi [3-3,17]. 1266-yilda xattot Muhammad ibn Abubakr ibn Abulfath Saviy-Damashqiy "Devonu lug'oti-t-turk"ni muallifning qo'lyozmasidan ko'chirganligini va asar 1072-1074-yillar oralig'ida yozilganligini qayd qilgan [1-243-246]. Olimlardan Zakiy Validiy To'g'on, L.Bazin, A.N.Kononovlar [3-17] "Devonu lug'oti-t-turk"ning yaratilish davri haqidagi o'z fikrlarini bildirishgan. Mahmud Qoshg'ariy o'spirinlik davrida Balasog'unda, so'ngra uzoq yillar Qoshg'ardan Xorazm, Farg'ona, Buxoro, bugungi Shimoliy Afg'onistonga qadar cho'zilgan o'lkalarga sayohat qilib, o'g'uzlar, chig'illar, yag'molar, qirg'izlarning shahar, qishloq va o'tovlarini kezib chiqdi, turkiy

lahja va sheva xususiyatlarini o'rgandi, qiyosladi va nihoyatda ulkan ma'lumotlar to'pladi. Lug'atli asarni bitishda arab tilshunoslik tajribalaridan foydalangan holda, ishga ilmiy, ijodiy yondashdi, turkiy til qonuniyatlarini birinchi navbatda inobatga oldi. Mahmud Qoshg'ari ta'kidlashicha asar: "... Oldin hech kim tuzmagan va hech kimga ma'lum bo'lmagan alohida bir tartibda" [6] tuzilgan.

Tahlil va natijalar. Alloma asari sakkiz bobdan iborat bo'lgan. Asarda qadim turk alifbosi, fonetik qonuniyatlar va orfografik qoidalar puxta bayon etilgan. Muallif ko'rsatishicha, kitob bo'limlar, muqaddima, xulosadan iborat. Asarda yetti ming besh yuzdan ortiq turkiy so'z va iboralar tushuntirilib, izohlangan. "Devonu lug'oti-t-turk" turkiy adabiy til va turkiy shevalarni qamrab olgan. Demak, asar o'rta asr islom mintaqasida arab, forsiy tillar bilan bir qatorda, turkiy adabiy til keng tarqalgani va mustahkam mavqega ega bo'lganini tasdiqlovchi dalildir. "Devonu lug'oti-t-turk" asarida turk qabila, xalqlarning yashash joylari, turkiy tillar tasnifiga oid ma'lumotlar, turkiy xalqlarning tarixi, geografiyasi, tabiati (tog'lar, daryolar, ko'llar, cho'llar, dashtlar, dehqonchilik vohalari), etnogenezi, etnografiyasi, she'riyati va turkiy xalq og'zaki ijodiga doir ma'lumotlar ilmiy asosda yoritib o'tilgan. Shuningdek, asarda turklarning ijtimoiy-iqtisodiy hayoti uchun zarur xomashyo, siyosiy hayoti bilan bog'liq davlat boshqaruvi sohasidagi unvonlar, lavozimlar, harbiylar, ma'muriy vazifalar, o'tmish bilan bog'liq, tarixiy va afsonaviy qahramonlar, urug'lar va qabilalarga oid nomlar hamda astronomiyaga, anatomiyaga oid fikrlar, turkiy kalendar tizimi va boshqa sohalarga taalluqli bilimlar to'planganligi ushbu asarning ilmiy qiymatini oshirish bilan birga, turkiylar hayot tarzi haqida ma'lumot beruvchi o'z davri uchun yagona ilmiy manba hisoblanadi. Mahmud Qoshg'ariyning tafakkur darajasi o'ziga xos fenomen bo'lib, ontologik va gnosologik tafakkuri rivojlanganligini, dunyo xaritasi, dunyoning doira shaklidagi tasvirini ham o'z asariga ilova qilganligidan bilishimiz mumkin. Uning markazida Markaziy Osiyo joylashgan. XI asr geografiya ilmining namunasi bo'lmish bu xarita Qoshg'ariyning qomusiy olimligining dalilidir. Alloma birinchi bo'lib turkiy tillarni guruhlariga ajratib, qiyoslash orqali o'rgangan birinchi olim hisoblanadi. Mahmud Qoshg'ariy

boshqa til vakillari bilan aralashmagan turklarning tili sof va aniqligini, o'zga tillarga aloqador turkiy qabilalarning tilida o'zgarish va kamchiliklar borligini aytib o'tadi. Mutafakkir turkiy tillarning ichida Xoqoniya o'lkasida yashovchilarning tili eng ravon til ekanligini ta'kidlaydi [6-66].

Xulosa va takliflar. Lug'atshunos va tilshunos, etnograf va folklorchi, tarixchi va geograf Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'oti-t-turk" asari qoraxoniylar davrida yashagan turklar, turkmanlar, o'g'uzlar, yag'molar, chig'alay va qirg'izlar haqidagi tarixiy va jug'rofiy ma'lumotlari bilan birga, ular tillarining fonetikasi, grammatikasi va leksikasiga oid noyob tadqiqotlari va xulosalari bilan ham qimmatlidir. Turkiy falsafiy tafakkur, davlatchilik va tarix, turkiy xalqlarning boy madaniy merosini o'rganish ahamiyatlidir. Shu ma'noda, turkiy xalqlarning mushtarak tarixini o'zaro anglash, milliy-madaniy o'zlik asosida birlik va qardoshlik g'oyasiga xizmat qiladigan obyektiv manbalarni aniqlash va tadqiq qilish hamda ularni kelajak avlod uchun yetkazib berish muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Omeljan Pritsak, Mahmud Kaşgari kimdir? // Türkiye Mecmuası, İstanbul, 1953. — 10.Cilt. — S. 243—246.
2. Togan.Z.V. Mahmud Kaşgari'ye ait notlar//Atsız Mecmuası,Istambul. 1932. S. 3.
3. Кононов А.Н. Махмуд Кашгарский и его "Дивану лугати-т-турк"//Советская тюркология. 1972. №1. - С.3-17.

4. Кононов А.Н. Махмуд Кашгарский и его "Дивану лугати-т-турк"//Советская тюркология. 1972. №1. - С.3-17.
5. Махмуд Қошғарий Девону лугати-т-турк (Туркий сўзлар девони). С.Муталлибов таржимаси асосида қайта ишланган, тўлдирилган, ўзгартишлар киритилган мукаммал нашри. Нашрга тайёрловчи: Қ.Содиқов. –Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2017. —484 б.
6. Муталлибов С.М. Махмуд Қошғарий. Туркий сўзлар девони /Девону луғотит турк/. Таржимон ва нашрга тайёрловчи Муталлибов С.М. - Т.1. - Т.: ЎзССР ФА, 1960. – С.44.
7. Тўхлиев Б. Юсуф Хос Ҳожибнинг "Қутадғу билиг" асари. Т.: "Ўзбекистон, 1991 йил, - Б. 60.
8. Ўзбек энциклопедияси. XIV том, 1980, 182-бет.
9. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош ассамблеясининг 72-сессиясида сўзлаган нутқи. – Т.: Маънавият, 2017 –Б.184.
10. Ҳасанов Х.Х. Махмуд Қошғарий. - Т.: ЎзССР ФА, 1963. -83 с.
11. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг (Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф. Нашрга тайёрловчи Қ.Каримов).–Т.:Фан, 1972. –965 б.
12. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг (Ҳозирги ўзбек тилига ўгирувчи Ф.Равшанов).– Т.:Академнашр, 2015. –540 б.

ИНГЛИЗ БАДИЙ АСАРЛАРИДА ОМОНИМЛАР ТАРЖИМАСИНИНГ “КОНЦЕПТУАЛ” ТАҲЛИЛИ

Аннотация: Ушбу мақола инглиз бадий адабиётидаги омонимлар таржимасининг концептуал таҳлиliga бағишланган. Мақолада асл матнлар ва уларнинг таржималарини қиёсий таҳлил қилиш асосида асарларнинг бадий қийматини сақлаб қолган ҳолда таржимонларга омонимларни таржима қилишдаги қийинчиликларни енгиб ўтишга ёрдам берувчи самарали усул ва ёндашувлар ёритилган.

Калим сўзлар: омонимлар, таржима, инглиз бадий адабиёти, концептуал таҳлил, эстетик сифатлар, қиёсий таҳлил, таржимонлар, таржима стратегиялари.

Annotation: This article is devoted to the conceptual analysis of the translation of homonyms in English fictions. Based on a comparative analysis of original texts and their translations, the article highlights effective methods and approaches that help translators overcome the difficulties of translating homonyms while preserving the artistic value of the works.

Key words: homonyms, translation, English fiction, conceptual analysis, aesthetic qualities, comparative analysis, translators, translation strategies.

Аннотация: Данная статья посвящена концептуальному анализу перевода омонимов в английской художественной литературе. На основе сравнительного анализа оригинальных текстов и их переводов в статье выделены эффективные методы и подходы, которые помогают переводчикам преодолеть трудности перевода омонимов при сохранении художественной ценности произведений.

Ключевые слова: омонимы, перевод, английская художественная литература, концептуальный анализ, эстетические качества, сопоставительный анализ, переводчики, стратегии перевода.

Концептуал таҳлил – бу мураккаб тушунчалар, ғоялар ёки назарияларни қайта ишлаш учун ишлатиладиган тадқиқот методологияси. У маълум бир ҳодисани тушуниш, изоҳлаш асосида ётган асосий тушунчаларни аниқлаш ва таҳлил қилишга асосланади. Унда ўрганилаётган мавзунинг асосий элементлари бўлган асосий тушунчалар ажратиб кўрсатилади. Уларнинг муносабатларини, алоқаларини таҳлил этиш орқали билиш, тушуниш асосида концептуал моделлар ҳамда назариялар келиб чиқиши, ривожланиши ўрганилади.

Ўзбек ва хорижий олимларнинг турли тадқиқотларида улар ўз асарларини бағишлаган тушунчаларнинг кенг доирасини кузатамиз. Албатта, бундай тадқиқотларда концептуал таҳлил муҳим аҳамиятга эга. Масалан, Ў.Юсупов, Ж.Ёкубов, Н.Джусупов, Н.А.Тўхтаходжаева каби замондош олимларимиз ишларида ёки Е.С.Ожгихина, Т.В.Лаврентьева, Сулиман

**Раънохон
ХУДЖАЕВА,
Алишер Навоий
номидаги
ТДЎТАУ
“Таржима
назарияси ва
амалиёти”
кафедраси
доценти,
филология
фанлари бўйича
фалсафа
доктори (PhD)**

Эльтайеб, Эльзейн Эльтайеб, Цзи Сяосяо¹ каби хорижий олимлар ҳам концепция устида изланишлар олиб борганлар. Бироқ бадий таржимада омоним қаторларнинг қўлланилиши ва уларнинг таржимада акс этишининг концептуал таҳлили, афсуски, ҳалигача етарлича ўрганилмаган. Айнан мана шу жиҳатлар ишнинг илмий янгилиги ва долзарблигини белгилайди.

Омонимик сўзларни таржима қилиш матнни таржима қилиш жараёнида жуда мураккаб жараёндир. Таржимон учун энг яхши таржимани танлаш учун ушбу сўзларнинг маъноси ва коннотацияларини тушуниш, шунингдек, контекстни ҳисобга олиш жуда муҳимдир.

Омонимик сўзларни таржима қилиш жараёни учун концептуал таҳлил асосий ролни ўйнайди, чунки таржима қилинган сўзнинг барча мумкин бўлган маъноларини тушуниш муқобил таржимага олиб келади. Бундан ташқари, тилнинг стилистик ва грамматик хусусиятларини, шунингдек, тил даражаси ҳамда аудиторияни ҳисобга олиш керак. Ушбу жараёнда муҳим вазифа асл нусханинг маъносини, шу билан бирга идиоматик хусусиятини ҳам сақлаб қолиш керак. Шунингдек, ўрганилаётган тилнинг мумкин бўлган маданий фарқлари ва контекстуал хусусиятларини ҳисобга олишдир. Мутахассис таржимон матн контекстида энг яхши таржима

усулини танлаш учун ўз билим ва тажрибасидан фойдаланиши керак.

Омонимик сўзлар таржимасининг концептуал таҳлили мураккаб жараён бўлиб, таржимондан диққатли, ижодий билимларни, шу қаторда нафақат турли тилларни, балки маданият, тарих ва контекстни ҳам тушуна билишни талаб қилади.

Когнитив тилшуносликнинг етакчи атамаларига айланган “концепция”, “категория”, “прототип” атамаларининг пайдо бўлиши билан параллел равишда илмий тадқиқотнинг “концептуал таҳлил” деб аталадиган шакли пайдо бўлди. Концептуал таҳлил – тадқиқотларга етакчилик қилувчи усуллардан бири сифатида доминантлик қилмоқда. Бундан ташқари, концептуал моделлаштириш, гештал структурлаштириш, фрейм моделлаштиришлар, яъни қўлланиладиган барча хилма-хил техникаларда тушунчаларни ўрганиш усуллари ҳам мавжуд.

Концептуал таҳлил маълум барча билим ва ғояларни бир концептга боғлашга имкон беради. Баъзан концептуал таҳлилда объект бўлган алоҳида сўзлар ёки бирикмалар орқали берилган маънолардаги талқин билан чекланиб қоламиз.

Турли концептларнинг тузилиши ва мазмуни уларнинг маънолари орқали бу тушунчани ифодаловчи тил бирликларида ўз аксини топиши уларнинг луғат талқини ва

¹ Юсупов Ў. Маъно, тушунча, концепт ва лингвокултура атамалари хусусида / Стилистика тилшуносликнинг замонавий йўналишларида – Тошкент, 2011. – Б. 49-55.; Ёкубов Ж. Француз тилида «муҳаббат» концептининг когнитив хусусиятлари / Олмоншунослик ва таржимашуносликнинг долзарб муаммолари. – Тошкент, 2011. – Б. 107-111.; Джусупов Н. Проблема концепта в современной лингвистике // Преподавание языка и литературы. – Ташкент, 2004 – № 4. – С. 12-18.; Тухтаходжаева Н.А. Национально-культурная специфика концепта «счастье» в разнотипных языках // Филологические науки,

Международный научно-исследовательский журнал, 2012, № 6. – С.30-33.; Ожгихина, Е.С. Концептуальный анализ рекламного текста с позиции гендера: На материале современного английского языка. Уфа. 2006, 193 С.; Лаврентьева, Т.В. Структурная организация концептуального поля оппозитивности. 2005, Челябинск. 175 С.; Сулиман Эльтайеб Эльзейн Эльтайеб. Русское концептуальное поле ВЕРА: на фоне арабо-мусульманской лингвокультуры. – Москва. 2013, 223 С.; Цзи Сяосяо. Прагматические особенности функционирования метафоры в политическом дискурсе (на материале выступлений американских президентов). – Москва. 2019, 250 С.

контекстуал жиҳатдан қўлланишини таъминлайди. Тил ва нутқ тизимида концепцияни ифодалашнинг мавжуд тил воситалари тўпламини таққослаб, унинг асосий мазмунини, шунингдек тил материални ташкил этган тамойилларини аниқлашимиз мумкин. Кўриниб турибдики, ҳар бир сўз муҳитнинг бир қисmini концептуал хусусиятлар орқали ифодалайди. Шу билан бирга, ушбу хусусиятлар таъсиридаги бирон тушунча ақлий фаолият орқали тушунилади, бунинг натижасида улар томонидан узатилмайдиган бошқа концептуал хусусиятлари (яширин, эҳтимоллик, ассоциатив) бирон бир бошқа сўз орқали узатилиши қийин. Бундай хусусиятларни аниқлаш эса “концептуал таҳлил”нинг мақсадларидан биридир.

Тилшуносликда янги мақсадларнинг вужудга келиши семантик таҳлилнинг янги усулларини келтириб чиқарди. Замонавий семантик тадқиқотларда асосий урғу тил бирликларининг реал ишлатилишини таҳлил қилишдаги тадқиқотлар ва шу жараёнидан олинган маълумотларга асосланмоқда.

Тилшунослар лингвистик тадқиқот усули сифатида “концептуал таҳлил” ҳақида тобора кўпроқ гапирмоқдалар, бу лингвистик тушунчаларни таҳлил қилишга қаратилган. Ушбу усул сизга лингвистик онг “сир”ларини тубдан англашга ҳам имкон беради, чунки “тушунчалар дунёнинг умумий концептуал моделининг бир қисmini бўлган идеал онг бирликлари”². Олимнинг фикрига қўшилган ҳолда классик концептуал таҳлил сўз ишлатилган контекстларнинг асосий корпусини таҳлилга тортишни талаб қилади.

“Концептуал таҳлил”да тадқиқотнинг қандай усуллари мавжуд? Э.С.Кубрякованинг

сўзларига кўра, концептуал таҳлил “...умумий нарсаларни бир белги остида жамланган ва маълум когнитив тузилма сифатида белгининг мавжудлигини олдиндан белгилаб берувчи ва дунё ҳақидаги билимга олиб келадиган тушунчаларни қидириш сифатида намоён бўлади. “Тушунча”лар деганда умумий концептуал моделнинг бир қисmini бўлган белгилар мазмунининг тасвирлари, онг бирликлари тушунилади”³. Номлашнинг концептуал таҳлили турли шаклларда бўлиши мумкин. Масалан, А.Вежбитская⁴ таклиф қилганидек, “...одатий ўзига хос луғат ортидаги концептлар ва фикрларни ўрганиш ёки этноснинг асосий тушунчаларига мурожат қилиш мумкин. У лингвистик интроспексия усулини концептуал таҳлилнинг энг ишончли усули дея ҳисобланади. Бунда интроспекциянинг концептуал таҳлилининг якуний натижаси сифатида тегишли концепциясини оғзаки шакллантиришдир. Шубҳасиз, семантик маълумотларнинг аксарияти она тилиси турли хил бўлган сўзлашувчиларнинг онгида тенг равишда ифодаланади. Муайян сўзга мос келадиган “идеал тасвир”ни тавсифлаш учун “ташқи дунёни эмас, балки сўзловчиларнинг лингвистик онгини” тадқиқ қилиш керак”.

М.В.Никитиннинг⁵ таъкидлашича, кўпчилик “лингвистик бирликларни уларга лингвистик шаклнинг бўлиниши билан эмас, дунё ва ундаги инсонларнинг онгидаги фаолият структураси билан боғлиқ бўлган мазмун билан тўлдиради”. Тилни ўрганишга когнитив ёндашувда маълум бир тил бирлиги ҳақида алоҳида субъектларнинг мавжудлигига эмас, барча тил эгаларининг турғун бўлган лексемалари истеъмолидаги ҳаракатида намоён бўлишига қараб аниқлаймиз.

² Кубрякова, Е. С. Об одном фрагменте концептуального анализа слова память / Е. С. Кубрякова // Логический анализ языка. Культурные концепты. – М., 1991. – С. 85–91.

³ Шу манба.

⁴ Вежбицкая, А. Понимание культур через посредство ключевых слов / А. Вежбицкая; под ред. Т.В.Булыгиной; пер. с англ. А. Д. Шмелева. – М., 1999. – С. 263–305.

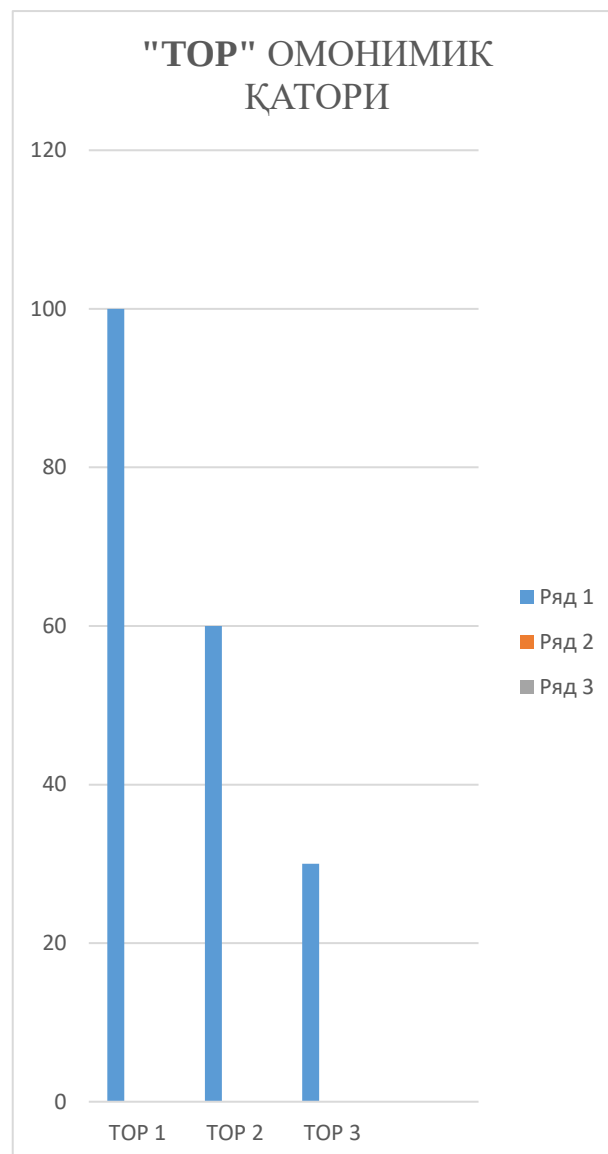
⁵ Никитин, М. В. Развернутые тезисы о концептах / М. В. Никитин // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2004. – № 1 (001). – С. 53–64.

Концептуал таҳлил дунё тасвирининг фрагментларини моделлаштиришга ёрдам беради, уларнинг ҳиссий ва мажозий идроки тил эгалари томонидан қўлга киритилади. Э.С.Кубрякованинг⁶ фикрича, “...концепт номи ҳодиса ҳақидаги барча турдаги билимларнинг лингвистик “синиши”ни қамраб олади. Улар эмпирик билим, фикрга кўра билиш, ишончга кўра билиш, эътиқодга кўра билиш мумкин, яъни бир белги остида жамланган ва маълум когнитив маънонинг мавжудлигини олдиндан белгилаб берадиган унсурларнинг тузилиши, шунингдек, лисоний белгининг ҳажми ва мазмунини ташкил этади”. Демак, ўзбек ва инглиз тилидаги бадий асарларни ўқишда, уларни ўзга тилларга таржима қилишда тадқиқот объектимиз бўлган омонимик қаторлар “концептуал таҳлил”и тадқиқотнинг долзарб масалаларидан биридир.

Кўплаб назарий, амалий тадқиқотлар асосида омонимларни худди шундай концептуал таҳлил этишга жазм қилдик. Тадқиқот давомида ўзбек ва инглиз тилидаги омонимик сўзлар турли параметрларда, яъни турли маъноларда қўлланишига гувоҳ бўлдик. Омонимик қаторларнинг онг орқали қабул қилиниши концептуал таҳлил доирасида ўтказишга ҳаракат қилдик.

Концептуал таҳлилнинг фреймлаштириш моделидан фойдаланган ҳолда, инглиз тилидаги “top” омонимик қатори лексик-семантик майдонини аниқлашга ҳаракат қилдик. Тадқиқотга кўра, инглиз бадий асарларида кўплаб ҳолатларда қўлланган ушбу омоним лексикографик ва когнитив-концептуал жиҳатдан ҳам юқори.

Инглиз тилидаги барча концептуал таҳлиллар 13 томлик “Oxford English

Dictionary”дан олиб борилди. Жадвалдан кўриш мумкинки, инглиз бадий асарларида “top” омонимик қаторининг биринчи омоними қолган иккита омоним сўзга нисбатан даражаси юқори. Қуйидаги “top” омонимик қаторининг луғатда (OED⁷) аслияти орқали ҳар бирини кўриб чиксак:

⁶ Кубрякова, Е. С. Об одном фрагменте концептуального анализа слова память / Е. С. Кубрякова // Логический анализ языка. Культурные концепты. – М. 1991. – С. 85–91.

⁷ The Oxford dictionary of the English language. В. 13 т. Oxford, 1967.

Top sb¹ [OE] /1205/ I. Бир тутам соч.
Top sb² [OE] /1060/ 1. Пилдирик,
бизбизак (болалар ўйинчоғи).

*Top sb³ [MGr] /1440/ Узум ва
анжирни ўлчаш учун ўлчовли сават.

Инглиз тилида “top” сўзининг лексик
маънолари таҳлилига эътибор қаратадиган
бўлсак, луғатлардан кузатишимиз мумкинки,
ушбу сўзнинг 3 та омонимик маъноси мавжуд
бўлиб, улар “top₁”, “top₂”, “top₃”.

Демак, ҳар уч маъно ўзаро бир-
бирига алоқадорлиги мавжуд бўлмайди.
Ушбу учала омонимик маъноларнинг ўзлари-
нинг полисемантик маъноларига эътибор қар-
атадиган бўлсак, асосан биринчи омонимик
маънода 32 та лексик маъно ҳосил бўлмоқда.
Бу ҳолатда “top₁”, яъни ушбу маънонинг ос-
тидаги ўзаро полисемантик маъноларнинг
барчасида *тепа*, *юқори*, *чўққи* семалари
мавжуд бўлиб, ушбу 32 маъно мана шу
семалар атрофида концептуал майдон ҳосил
қилади.

“top₁” омонимининг синтактик деривацияси асосида яратилган янги лисоний
воситалар ифодаланган маъно ушбу сўзнинг
семантик хусусиятларини намоён этади.
Буларга ўша омоним сўздан пайдо бўлган
иборалар, фразеологик birlikлар, қўшма
сўзлар ва терминлар киради.

Инглиз бадий адабиётидаги
омонимларнинг таржимасини “концептуал”
ёндашув призмасидан таҳлил қилиш
натijasида бир қанча хулосаларга
эришилди:

1. Омонимларни таржима қилиш
мураккаб иш бўлиб, бу сўзларнинг барча
маънолари ва “соя”ларини етказиш учун
аниқлик ва равшанликни талаб қилади.
Бадий асарларда одатда тимсоллар, кўп
маъноли иборалар ва сўз ўйинларига бой
бўлиб, таржимон бу каби маълумотларни
бошқа тилга етказа олиши керак.

2. Омонимлар таржимасини
таҳлил қилишда “концептуал” ёндашув,
тушунча ва маъноларни тиллар ўртасида
ўтказишга асосланган турли таржима
стратегияларини очиш имконини беради.

Ушбу ёндашувдан фойдаланиш
таржимонларга асл нусханинг асосий ғоялари
ва ҳиссий моҳиятини самарали етказишга
ёрдам беради.

3. Омонимларни таржима
қилишда муҳим омил – бу ҳар бир тилнинг
маданий контексти ва хусусиятларига
мувофиқлиги. Кўпинча омонимлар турли
маданиятларда турли хил маъно ва
қўлланишларга эга бўлиши мумкин ва
таржимон таржимада тегишли талқинни
сақлаб қолиш учун бу фарқларни ҳисобга
олиши керак.

4. Бадий адабиётдаги
омонимларни муваффақиятли таржима
қилиш таржимондан ижодкорлик ва
маҳоратни талаб қилади. Асл нусханинг
барча маънолари ва таъсирини етказиш,
услуб ва муаллифнинг фикрини сақлаб қолиш
алоҳида эътиборни талаб қиладиган муҳим
вазифалардир.

Шундай қилиб, инглиз бадий
асарларида омонимларнинг таржимасини
“концептуал” ёндашув ушбу жараённинг
мураккаблиги, аҳамиятини кўрсатади,
шунингдек, таржимоннинг асл маъно ва
ҳиссий моҳиятини етказишдаги ролини
таъкидлайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ёқубов, Ж. Француз тилида “муҳаббат”
концептининг когнитив хусусиятлари /
Олмоншунослик ва таржимашуносликнинг
долзарб муаммолари. – Тошкент, 2011.
2. Джусупов, Н. Проблема концепта в
современной лингвистике // Преподавание языка
и литературы. – Ташкент, 2004 – № 4.
3. Вежбицкая, А. Понимание культур через
посредство ключевых слов / А. Вежбицкая; под
ред. Т.В.Булыгиной; пер. с англ. А. Д. Шмелева. –
М., 1999.
4. Никитин, М.В. Развернутые тезисы о
концептах / М. В. Никитин // Вопросы
когнитивной лингвистики. – 2004. – № 1.
5. Кубрякова, Е.С. Об одном фрагменте
концептуального анализа слова память /
Е.С.Кубрякова // Логический анализ языка.
Культурные концепты. – М. 1991.
6. Лаврентьева, Т.В. Структурная
организация концептуального поля
оппозитивности. 2005, Челябинск.

7. Ожгихина, Е.С. Концептуальный анализ рекламного текста с позиции гендера: На материале современного английского языка. Уфа. 2006.
8. Сулиман Эльтайеб. Эльзейн Эльтайеб. Русское концептуальное поле ВЕРА: на фоне арабо-мусульманской лингвокультуры. – Москва. 2013.
9. Тухтаходжаева, Н.А. Национально-культурная специфика концепта “счастье” в разнотипных языках//Филологические науки, Международный научно-исследовательский журнал, 2012, No 6.

10. The Oxford dictionary of the English language. В. 13 т. Oxford, 1967.
11. Цзи, Сяосяо. Прагматические особенности функционирования метафоры в политическом дискурсе (на материале выступлений американских президентов). – Москва. 2019.
12. Юсупов, Ў. Маъно, тушунча, концепт ва лингвокультура атамалари хусусида / Стилистика тилшуносликнинг замонавий йўналишларида – Тошкент, 2011. – Б. 49-55.

TAMADDUN NURI

FALSAFA

UD'K: 821.512.133.

BUXORODA IJOD QILGAN AFG'ON ADIBLARI

Annotatsiya: Ushbu maqolada Buxoro adabiy harakatchiligi tarixida alohida o'ringa ega bo'lgan adabiy aloqalar, shu jumladan Buxoroda yashab ijod qilgan afg'on adiblarining hayoti va ijodi, adabiy muhitga ta'siri o'rganilgan.

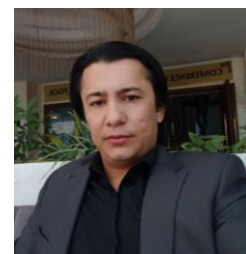
Tayanch so'zlar: adabiy muhit, adabiy aloqalar, afg'on, Mulla Mahmud, Rahimiy, Zuhuriy, Buxoro amirligi, tazkira, Ayniy, fors-tojik.

Аннотация: В данной статье изучаются литературные связи, занимающие особое место в истории бухарского литературного движения, в том числе жизнь и творчество афганских писателей, живших и творивших в Бухаре, и их влияние на литературную среду.

Ключевые слова: литературная среда, литературные связи, Афган, Мулла Махмуд, Рахими, Зухури, Бухарский эмират, тазкира, Айний, персидско-таджикский.

Annotation: This series of articles examines literary connections that occupy a special place in the history of the Bukhara literary movement, including the life and work of Afghan writers who lived and worked in Bukhara, and their influence on the literary environment.

Key words: literary environment, literary connections, Afghan, Mulla Mahmud, Rahimi, Zuhuri, Bukhara Emirate, tazkira, Ain, Persian-Tajik.

**Amonkeldi
AXMATOV, tarix
fanlari bo'yicha
falsafa doktori
(PhD), dotsent**

Kirish. Afg'on adabiyotining taraqqiyot davrlarini o'rganish uchun mamlakatda ro'y berib kelgan tarixiy voqealarni hisobga olmasdan bo'lmaydi. Afg'on xalqining tarixi Eron, O'rta Osiyo, Hindiston, Pokiston kabi qo'shni mamlakatlar xalqlari tarixi bilan chambarchas bog'liq. Hozirgi Afg'oniston hududi bir necha asrlar davomida sharqdagi turli davlatlarga qaram bo'lib kelgan. Afg'onistonda hukmronlik qilgan Arab xalifaligi, G'aznaviylar,

Mo'g'ullar, Kurtlar, Temuriylar, Boburiylar, Safaviylar shular jumlasidandir. Ingliz mustamlakachi-lariga qarshi olib borilgan janglar natijasida XIX asr davomida Afg'onistonda ijtimoiy hayot tushkunlikka uchradi.

Qadimdan mamlakatlar, xalqlar o'rtasida aloqalar yo'lga qo'yilib kelinganligi barchaga ayon. Shu jumladan, ijodkor adiblar faoliyatidagi o'zaro mushtaraklik adabiy aloqalarni tashkil qiladi. O'zbek adabiyotining muhim bo'g'ini hisoblanmish Buxoro adabiy muhitida ham ijodiy hamkorlik masalalari muttasil davom etib kelmoqda. Ushbu maqolada Buxoro adabiy harakatchiligining afg'on xalqi bilan olib borgan ijodiy birdamligi haqida so'z boradi.

Afg'on mumtoz adabiyotiga fors-tojik adabiyotining eng yaxshi namoyandalaridan Rudakiy, Firdavsiy, Umar Xayyom, Sa'diy, Hofiz, Abdurahmon Jomiy, Abdulqodir Bedil; o'zbek adabiyotidan Navoiy, Bobur kabi shoirlarning ta'siri juda katta bo'ldi. Afg'on klassik shoirlari o'z ijodlarida fors-tojik adabiyoti an'alaridan keng foydalanib, pushtu va forsiy tillarida go'zal she'riy asarlar yaratdilar.

XVII-XVIII asrlar afg'on adabiyoti tarixida eng sermahsul davr hisoblanadi. Shu davrda ijod etgan ko'pgina shoirlar o'zlarining gumanistik g'oyalari bilan hozirgi kunda ham hurmat bilan tilga olinadilar. Ingliz mustamlakachilariga qarshi olib borilgan kurashlar natijasida XIX asr davomida Afg'onistonda ijtimoiy hayot tushkunlikka uchradi. XIX asrning oxirlariga kelib afg'on adabiyoti Peshovarda qayta jonlana boshladi. Hozirgi zamon afg'on adabiyotiga XIX asr oxiri va XX asr boshlarida ijod etgan peshovarlik yozuvchilardan Mavlaviy Ahmad, Mir Ahmadshoh, Rizvoni, Munshi Ahmadjonlar katta hissa qo'shdilar [1,10]. Ularning ijodida asosan proza janri rivojlandi.

Buxoro va Afg'oniston o'rtasida ko'p asrlardan buyon o'zaro aloqalar yo'lga qo'yilgan. Turli tarixiy jarayonlarda ikki mamlakat fuqarolari o'rtasida madaniy, adabiy-ijodiy aloqalar muttasil davom etib kelgan. Afg'onistonning Balx, Kobul, Maymana, Shibirg'on, Hirot shaharlari orqali uzluksiz aloqalar o'rnatilgan. Afg'oniston va Buxoroni tutashtiruvchi savdo-sotiq va karvon yo'llarida tuyalar muntazam qatnagan. 1885-1888-yillardagi demarkatsiya shartnomalaridan keyin ikki davlat o'rtasidagi chegara chizig'i Amudaryo orqali o'tib, Kerki, Kelif, Ayvaj

bojxona punktlari tashkil qilingan. Chegara yo'llarining nazorati, Buxoro-Afg'oniston savdo masalalari Rossiya imperiyasi ixtiyoriga o'tadi. Shunday bo'lsa-da adabiy aloqalar mushtarakligi davom etgan. Buxoro amirligida ko'plab afg'on millatiga mansub yoki afg'onistonlik ijodkorlar yashab ijod qilganliklari tazkiralarni o'rganish jarayonida oydinlashib bordi. Quyida ularning ayrimlari haqida qisqacha ma'lumotlar keltiriladi.

Rahimiy nomi bilan ijod qilgan adib asli hozirgi Afg'onistonning Balx shahridan bo'lgan. Darveshona xarakterdagi inson bo'lib, o'zi ham shu tarzda hayot kechirgan. Buxoroga kelib shu yerda qolib ketadi. Mashrabona kishiligidan atrofidagi muxlislari uni Rahim devona deb ataganlar [320]. Bizga ma'lumki, Buxorodagi xonadonlarda tez-tez adabiy kechalar bo'lib turgan. Ushbu adabiy kechalar albatta musiqa va sozandalarsiz o'tmas edi. Bu haqida Sadridin Ayniy "Esdaliklar"ida ham qayd qilib o'tgan. Musiqa san'atidan xabardor bo'lgan Rahimiy tanburni yaxshi chalgan. Tanbur ijrosida mumtoz g'azallarni kuylab, yig'ilganlarni xushnud qila oladigan iqtidori tufayli adabiy kechalarga taklif qilingan. Shu alfozda o'zi ham she'rlar yozib yod aytgan. Qori Rahmatulla Vozehning "Tuhfat ul-ahbob" asarida yozilishicha, "Ilmi yaxshi bo'lsa-da, ko'knoriga giriftor bo'lib, borgan sari jununi ziyodalashib bosh-oyoq yalang ko'cha bozorlarda yura boshlamishdir". Muallifning yozganlarini o'z holicha keltirishdan o'zga chora topmaganimiz bois aynan keltirdik. She'riyati yaxshi bo'lgan. Musiqa san'atini bilganchalik she'r san'atini bilmasa-da, iqtidori borligi ayon bo'lgan. Rahimiy hijriy taxminan 1270-yilda, milodiy 1853-59-yillar oralig'ida vafot etgan. Quyudagi ruboiy uning qalamiga mansub:

Baski, bemoram zit obi hijroni on mujgonu chashm,

Baxri omad odam g'assae boyad az nargis kuned.

Muflisonro dar tamoshogohi xo'bon yor nest,

Ag'niyo baxri xudo rahme ba in muflis kuned.

Paymo nomi bilan aytilgan yana bir shoir Buxoroda yashagan bo'lib, Mulla Mahmud deb ham ataganlar. Otasi asli Balx viloyatidan bo'lib, tahsil olish maqsadida Buxoroga keladi. Shu yerda oila qurib, ishlab qolib ketadi. Mahmud ham Buxoroda tavallud topadi. Mulla Mahmud dastlabki ta'limni otasidan, so'ngra mahalliy

maktabda oladi. Farzandining ilmi bo'lishini istagan otasi Mahmudni boshqa bir qator davrining taniqli ustodlarida o'qitib olim qiladi. Asosan tarix va adabiyot tarixi bilan shug'ullanib sohaning bilimdoniga aylanadi. Go'zal xulqli shoir Paymo adabiy janrlarni yaxshi o'zlashtiradi. Muammo janrini o'z she'rlarida yaxshi qo'llab, shu mavzuga doir bir kitob ham yozadi. Tazkirada musiqa san'atidan ham xabari borligi yoziladi [3,27]. Umrining oxirlari nochorlikda o'tadi. Nechun shunday olim-u shoirning hayoti baxtiqoralikka uchragani bizga qorong'u. Buxoro shahridan qochib ketib, sarsonlikda yashaganligi ma'lum, xolos.

Quyidagi bayt uning she'rlaridan olingan:

Ilfitote nest mo sohibdilon aflokro,

Tiri baxtiy dud boshad shulai idrokro.

Zuhuriy taxallusli ijodkorning otasi Afg'onistonning Qobul shahridan bo'lgan. Mulla Sadriddin Qobiliy nomi bilan tanilgan olim bo'lgan. O'g'li Buxoro shahrida tug'iladi va unga Zuhridin deb ism qo'yishadi. Keyinchalik tazkiralarda mulla Zuhridin maxdum deb keltirilgan. "*Sho'ri*" laqabi bilan atalgan. Diniy ta'limdan yaxshi xabardor bo'lib, Qur'onni xatm qilgan. Keyinchalik tasavvuf bilan shug'ullanadi. Izlanishlar jarayonida Kubraviylik tariqatiga qiziqib qoladi va shu yo'ldan ketadi.

Geometriya, geografiya va tibbiyotdan ham yaxshi xabaror bo'lgan. She'rlarini forsiy tilda yozgan. Kichik bir devon tuzganligi tazkirada keltirilgan [3,33].

Quyida uning baytlaridan misol keltiriladi:

Boz in chi fitna astki uftoda dar jahon,

Az aksi aftobi jamoli parivashon.

Oshifta ast baski, Zuhuriy zi dardi ishq,

Lo yazraul mazohiru fi sarvi al ayon.

Xulosa qilib aytganda, Buxoro adabiy muhitida baynalminallik an'anasi doimo mavjud bo'lib, qo'shni xalqlar bilan ijodiy hamkorlik muttasil davom etib kelgan. Afg'on xalqining davlatchilik tarixi murakkab va ziddiyatli bo'lgani bois, ijodkorlar Buxoro amirligi hududida istiqomat qilib, qalam tebratishni ma'qul bilganlar. Maqolani yozish davomida bir qator tazkiralarni tahlil va tadqiq qilish orqali yuqorida yozilgan ma'lumotlar afg'on adiblarining Buxorodagi faoliyatlaridan bir parcha ekanligi, ushbu jarayonni turkum maqolalar shaklida davom ettirish kerakligi keyingi tadqiqotlarni talab qiladi. XIX asrning oxirlariga kelib afg'on adabiyoti Peshovarda qayta jonlana boshladi. XX asr boshlarida ijod etgan peshovarlik yozuvchilardan Mavlaviy Ahmad, Mir Ahmadshoh, Rizvoni, Munshi Ahmadjonlarning ijodida asosan proza janri rivojlandi. Keyingi davrlarda sovet davlati bilan hamkorlik dasturlari asosida afg'on adiblarining Buxoro adabiy muhiti bilan aloqalari kengaya bordi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Afg'on shoirlari (g'azal va ruboiylar). –Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. 1974. -120 b.
2. Ахматов А. Бухорода фаолият юритган афгон адиблари (birinchi maqola). Таълим ва инновацион тадқиқотлар (2023 йил №9). –Б 13-15.
3. Qori Rahmatulloh Vozeh. Tuhfat ul-ahbob fi tazkirat-il-as'hob. –Buxoro: "Buxoro" nashriyoti, 2001. 64 b.

КЛАССИФИКАЦИЯ ТОПОНИМОВ ПО ВИДАМ В РОМАНЕ М.БУЛГАКОВА «МАСТЕР И МАРГАРИТА»

Аннотация: В настоящей статье посредством глубокого анализа топонимической лексики, имеющей место в романе М.Булгакова «Мастер и Маргарита», освещается ее идейно-художественная роль в тексте, на основе конкретных примеров приводится классификация топонимов по видам, содержится целый ряд теоретических суждений о языке творения писателя.

Ключевые слова и выражения: ономастика, топонимика, топонимы, оронимы, гидронимы, ойконимы, астионимы, хоронимы, урбанонимы, годонимы, комонимы, пелагонимы, потамонимы, лимнонимы, агоронимы.

Аннотация: Ушбу мақолада М.Булгаковнинг “Усто ва Маргарита” асаридаги топонимик лексиканинг чуқур таҳлили орқали унинг матндаги гоёвий-бадиий роли ёритилади, аниқ мисоллар асосида топонимларнинг турлар бўйича таснифи келтирилади, шу жумладан, мақолада ушбу асарнинг лисоний хусусиятлари борасидаги назарий қарашлар ҳам ўз ифодасини топган.

Калит сўзлар ва иборалар: ономастика, топонимика, топонимлар, оронимлар, гидронимлар, ойконимлар, астионимлар, хоронимлар, урбанонимлар, годонимлар, комонимлар, пелагонимлар, потамонимлар, лимнонимлар, агоронимлар.

Annotation: This article, based on a deep analysis of toponymic vocabulary that takes place in M.Bulgakov's novel “The Master and Margarita,” highlights its ideological and artistic role in the text, based on specific examples, provides a classification of toponyms by type, and contains a number of theoretical judgments about the language of creation writer.

Key words and expressions: onomastics, toponymy, toponyms, oronyms, hydronyms, oikonoms, astyonoms, horonyms, urbanonyms, hodonoms, comonyms, pelagonyms, potamonoms, limnonoms, agorononyms.

Раздел языкознания, который изучает имена собственные называется ономастика. Ономастика исследует различные имена собственные, или онимы – имена людей (антропонимы), клички и имена животных (зоонимы), имена небесных тел (астронимы), имена племен и народов (этнонимы), названия растительности (фитонимы), наименования организаций и учреждений (эргонимы) и др. Среди этого множества есть место и для географических имен или топонимов.

Топонимика – раздел ономастики, изучающий географические названия (топонимы). Совокупность топонимов (названия морей, океанов, рек, озер, гор, пустынь, населенных пунктов) на какой-либо территории составляет ее топонимию. В художественной литературе топонимы

**Хуррам
РУЗИМБАЕВ,**
кандидат
филологических наук,
доцент Ургенчского
государственного
университета

играют роль пространственно ориентированного действия, а также используются в качестве дополнительного стилистического средства характеристики изображаемого. Топонимы в художественной литературе можно подразделить на два основных типа: реальные, то есть существующие в действительности, и вымышленные, созданные творческим воображением писателя [3, с. 441].

Использование топонимов в художественно-литературном тексте, которые реально существуют (даже в видоизмененной форме), обычно связано с определенными фактами из биографии самого автора. Изучение данных топонимов помогает глубоко проникнуться в биографию и в историю создания самого литературного произведения [1, с. 23].

Объектом для исследования мы выбрали язык художественных текстов М.Булгакова, а именно, задействие писателем топонимов в его прославленном романе «Мастер и Маргарита» [2]. При исследовании данного произведения были использованы: метод сплошной выборки, описательный метод, вбирающий в себя приёмы сравнения, обобщения и классификации материала, а также метод семантико-стилистического анализа топонимической лексики, который предполагает как лингвистический, так и экстралингвистический аспекты изучения. Наряду с этим здесь эффективно используются прием лингвистического наблюдения и прием интерпретации языковых фактов.

Топонимика является интегральной научной дисциплиной, которая находится на стыке и использует данные трёх областей знаний: географии, истории и лингвистики [5, с. 89].

Центральный термин данной науки – топоним. «Топоним» (от др. - греч. (topos) – «место», и (onoma) – «имя, название») – имя собственное, обозначающее название (идентификатор) географического объекта. Среди топонимов выделяются такие различные классы, как: хоронимы – названия любых территорий, областей, районов; астионимы – названия городов; урбанонимы – названия внутригородских объектов; годонимы – названия улиц; агоронимы – названия площадей;

дромонимы – названия путей сообщения; гидронимы – географические названия водных объектов, в том числе: пелагонимы – названия морей; лимнонимы – названия озёр; потамонимы – названия рек; гелонимы – названия болот, заболоченных мест; оронимы – названия поднятых форм рельефа (гор, хребтов, вершин, холмов); ойконимы – названия населённых мест; микротопонимы – названия небольших объектов (угодий, урочищ, сенокосов, выгонов, топей, лесосек, гарей, пастбищ, колодцев, ключей, омутов, порогов и т.д., обычно известные лишь ограниченному кругу людей, проживающих в определённом районе); геонимы – названия дорог, проездов [4, с. 65-66].

Исходя из принципов принятой нами классификации, мы тщательно проанализировали художественный текст романа «Мастер и Маргарита» и вывели соответствующие суждения. Методом сплошной выборки мы определили наличие в данном произведении более ста образцов лексики, имеющей отношение к топонимии.

Оронимы представлены образцами в виде *Елеонская гора, Лысая гора (Голгофа), равнина Идиставизо (Долина Дев), Владимирская горка, Гионская долина, Брокенские горы, Чертова кафедра, Воробьевы гора*. По части **гидронимов** имеются в наличии одиннадцать их образцов. Это реки *Клязьма, Шилка, Енисей, Кедрон, Москва-река*, которые можно отнести к виду **потамонимов**. К подклассу **лимнонимов** можно отнести такие их варианты, как *Патриаршие пруды, Соломонов пруд, Чистые пруды*. Кроме того, встречаются также образцы *Мертвое море, Средиземное море, Караибское море* (вымышленное наименование), относящиеся к виду **пелагонимов**. **Дримонимы** предстают в виде образца *Александровский сад*. **Гелонимы** отсутствуют в тексте.

Более обширно в произведении представлен класс **ойконимов**. К **астионимам** следует отнести такие образцы, как *Москва, Кисловодск, Рим, Еришалаим (Иерусалим), Гамала, Кесария Стратонова, Кириаф, Антиохия, Киев, Ялта, Ленинград, Ростов, Кронштадт* (в те годы город-остров, ныне –

район Санкт-Петербурга), *Вологда, Харьков, Ницца, Севастополь, Пушкино, Саратов, Яффа, Вифлеем, Нерчинск, Париж, Палермо, Неаполь, Страсбург, Хеврон, Феодосия, Пенза, Армавир, Казань, Вятка, Ярославль*. К **комонимам** следует отнести такие названия, как *Виффагия, Гевсимания* (село), *Цихидзари* (село), *Махинджаури* (поселок), *Лианозово* (в то время дачный поселок, теперь – район города Москвы), *Перелыгино* (вымышленное название), *Сходня* (дачный поселок). К ряду **дромонимов** в виде объекта путей сообщения можно отнести такой образец, как *Киевский вокзал*.

Встречается в художественном тексте и класс **урбанонимов**. Здесь также богато представлен подкласс **годонимов** – вид урбанонимов, наименование линейного внутригородского объекта – улицы, переулка, проспекта, набережной и т.д. (*улица Пречистенка, Садовое кольцо, Бульварное кольцо, Ермолаевский переулок, Большая Никитская или улица Герцена, Моховая улица, Патриарший переулок (аллея), Спиридоновка, улица Кропоткина, Остоженка, Садовая улица, Скатертный переулок, Бронная улица, Малая Бронная, Елоховская улица, Земляной Вал, улица Театральный проезд, Мясницкая улица, Арбатские переулки, Петровка, Кремлевская стена (набережная), Тверская улица, Ваганьковский переулок, Институтская улица, Божedomка, Каменный мост, Мансуровский переулок*. **Агоронимы** – вид урбанонимов, названия городских площадей, рынков (*Никитские ворота, Сузские ворота, Арбатская площадь, Кудринская площадь, Зубовская площадь, Хевронские ворота, Смоленский (рынок)*).

Агроонимы в художественном тесте не встречаются.

Примерами **хоронимов** могут послужить такие названия, как *Мексика, Иудея, Галилея, Суук-су, Боровое, Дорогомилово, Нижний Город, Белгород (станция), Антониева башня (крепость), Хасмонейский дворец (цитадель)*. В романе «Мастер и Маргарита» **инсулонимы**, то есть названия островов и других природных объектов, встречаются в виде таких трех своих образцов, как *Соловки, Капрея, Крым*. Что же касается **микротопонимов**, то их образцы отсутствуют.

Топонимическая лексика в художественных творениях М.Булгакова используется, прежде всего, в целях раскрытия их идейной сущности, топонимы органично вписываются в сюжет замечательных произведений писателя, всемерно способствуя повышению их художественности.

Разумеется, исследование булгаковской географии должно быть комплексным – невозможно ограничиться анализом текста лишь одного произведения. Такое целостное исследование, учитывая существенный интерес современных литературоведов к творчеству писателя, является делом ближайшего будущего.

Список использованной литературы:

1. Адамец П. Порядок слов в современном русском языке. – М.: Просвещение, 1969.
2. Булгаков М.А. Мастер и Маргарита // М.Булгаков Романы. - М., 1988.
3. Литературный энциклопедический словарь. – М., 1987.
4. Суперанская А.В. Что такое топонимика? – М.: Наука, 1985.
5. Топоров В.Н. Из области теоретической топон

YOSH BADMINTONCHILARNING JISMONIY TAYYORGARLIGINI RIVOJLANTIRISH KO'RSATKICHLARI, METOD VA VOSITALARI

Annotasiya: Ushbu maqolada yosh badmintonchilarning jismoniy tayyorgarligini rivojlantirish ko'rsatkichlari, metod va vositalari haqida atroflicha ma'lumot berilgan. O'yin davomida turli harakat sifatlarini rivojlantirish bo'yicha mashqlar va ulardan foydalanish usullari yoritilgan. Badmintonchilarni tayyorlashning boshlang'ich bosqichida koordinatsion qobiliyatlarni rivojlantirish metodikasi haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: koordinatsion qobiliyatlar, tezkorlik, chaqqonlik, chidamlilik, egiluvchanlik, kuchlilik.

Аннотация: В данной статье представлена подробная информация о показателях, методах и средствах развития физической подготовленности юных бадминтонистов. В ходе игры освещаются упражнения на развитие различных двигательных качеств и способы их использования. Приведены сведения о методике развития координационных навыков на начальном этапе подготовки бадминтонистов.

Ключевые слова: координационные способности, быстрота, ловкость, выносливость, гибкость, сила.

Abstract: This article provides detailed information about indicators, methods and tools for developing physical fitness of young badminton players. During the game, exercises for the development of various movement qualities and methods of their use are covered. Information on the methodology of development of coordination skills at the initial stage of training badminton players is provided.

Key words: coordination skills, quickness, agility, endurance, flexibility, strength.

**Marat
MAXAMMADIYEV,
Samarqand davlat
universiteti tayanch
doktranti**

Yosh badmintonchilarning jismoniy tayyorgarligi to'g'ri qaddi-qomatni tutish, harakatlanish (yugurish, muvozanatni saqlash, podachalarni olish, zarba berish) malakalarini shakllantirish, har tomonlama jismonan takomillashtirish, badminton sport turida texnik harakatlarni egallash uchun zarur bo'lgan jismoniy sifatlarni rivojlantirishni o'z ichiga oladi.

V.V.Boyko, C.D.Boychenko, L.P.Matveyev [1;2;3;4] kabi ko'pgina mutaxassislar kuch va chidamlilik har bir sportchining asosiy qobiliyatlaridan biri ekanligiga urg'u beradi. V.V.Boyko qobiliyatlar haqida fikr bildirar ekan, turli sport turlarida qo'llanilishi mumkin bo'lgan insonning jismoniy harakat qobiliyatlarini maqsadli rivojlantirishning yangi usullari va tamoyillarini keltiradi va shulardan biri chidamlilik ekanligiga to'xtalib o'tadi [5]. L.P.Matveyev sportchining har tomonlama jismoniy tayyorgarligini shakllantirish uchun chidamlilik, kuchlilik, egiluvchanlik, chaqqonlik, tezkorlik sifatlarini rivojlantirish zarurligi va uni rivojlantirish usullarini keltirib o'tadi [6].

Chidamlilikni boshqa jismoniy sifatlardan biriga rivojlantirish zarur. V.P.Filinning "Yoshlar sporti nazariyasi va usullari" (1987) nomli dunyodagi birinchi darslikning nashr etilishi jismoniy madaniyat institutlarida yoshlarni jismoniy tayyorlash, yoshlar sportining asosiy qoidalari: yoshlar

sportining tashkiliy va dasturiy-me'yoriy asoslari, musobaqalar tizimi, sport mashg'ulotlari tamoyillarini amalga oshirish xususiyatlarini yoritilishiga zamin bo'ldi. Darslikda yosh sportchilarni tayyorlash jarayoni, tarbiyaviy ish metodikasi, sport tanlash tizimi, uning barcha bosqichlarida uzoq muddatli tayyorgarlikni tashkil etish, yosh sportchilarni tayyorlash jarayonini rejalashtirish va nazorat qilish kabi masalalar yoritilgan. Professor V.P.Filinning (1980) ta'kidlashicha, bu yoshda chidamlilikka qaratilgan uzoq vaqt davom etadigan va bir tomonli trenirovka o'smirlarga xos bo'lgan tezkorlik yuklamalariga moslashishni pasaytiradi [7].

12-15 yoshda kuchni rivojlantirish asosan o'z og'irligi, to'ldirma to'plar, gantellar, gimnastika tayoqchalari, sherik (turli og'irlikdagi) bilan hamda turli gimnastika sport anjomlarida mashqlar bajarish yordamida amalga oshirilishi lozim.

16-18 yoshdagi badmintonchilarda kuchni rivojlantiruvchi mashqlar sport anjomi og'irligini oshirish, dastlabki holatni o'zgartirish, mashq bajarish vaqtini uzaytirish, mashqlar orasidagi dam olish vaqtini kamaytirish hisobiga murakkablashtiriladi.

Yosh badmintonchilarning chidamliligini rivojlantirishda ehtiyotkor bo'lish lozim (o'rtacha yuklamalar, kichik me'yor yoki dam olish uchun tanaffusli o'quv-trenirovka bellashuvlaridan iborat mashqlar). Yuklamalarga moslashib borgan sari dam olish tanaffuslari qisqartiriladi. Masalan, podacha berish jarayonida (navbatma-navbat hujumlar va himoyalar) 3 minutlik tanaffus asta-sekin 1 minutgacha qisqartiriladi. Keyinchalik hujum sur'atini kuchaytirish mumkin. Chidamlilikni rivojlantirish uchun chegaralangan joyda bir tomonlama qarshilik bilan (biri faqat hujum qiladi, ikkichisi faqat himoyalanaadi), raunddan yuqori tezlikda volanlarni qaytarish yoki himoya qilish o'tkaziladi. Bu mashqlar qiyin holatlardan chiqib ketish yo'lini topishga o'rgatadi.

Professor V.P.Filin tadqiqotlarining ko'rsatishicha, 13 yoshda bo'g'imlarda harakatchanlik yangidan oshadi, 15 yoshda u eng katta hajmga ega bo'ladi, 16-17 yoshda harakatchanlik ko'rsatkichlari kamayadi. Shu sababli o'smirlik yoshida egiluvchanlik va bo'g'imdagi harakatchanlik mashqlari majburiydir.

12-18 yoshda egiluvchanlik va bo'g'imlardagi harakatchanlik buyumlarsiz hamda kichik og'riqlar bilan (gimnastika tayoqlari, gantellar, to'ldirma to'plar) bajariladigan faol-sust xususiyatiga ega mashqlar orqali yoki asta-sekin harakat amplitudasini kuchaytiruvchi va kengaytiruvchi sherik yordamida rivojlantiriladi. Shuningdek, qaddi-qomatni shakllantirish mashqlari kattalarga nisbatan ko'p qo'llaniladi. Shunday qilib, o'smirlarning har tomonlama jismoniy tayyorgarligi ko'pgina vositalar yordamida amalga oshiriladi.

Yosh o'smirlar bilan ko'proq o'yin uslubi qo'llaniladi, mashg'ulotlar turlicha va ehtirosli o'tkaziladi. Hamma mashqlar asosiy mashg'ulot shakli – darsda bajariladi.

Yosh badmintonchining jismoniy tayyorgarligini maqsadli amalga oshirish uchun kurashdagi o'quv-trenirovka jarayonida saf (tartibli) mashqlar (saflanish, buyruqlarni bajarish, qadam tashlab va yugurib harakatlanishlar) qo'llaniladi. Ularning maqsadi – mashg'ulotni tashkil etish, to'g'ri qaddi-qomatni shakllantirish, intizom, o'zaro munosabat va tartibni tarbiyalashdir. Saf mashqlari darsning kirish, tayyorlov va yakuniy qismida mashqlarni bajarish uchun guruhlarini tashkil qilish, saflantirish va qayta saflanish uchun, shuningdek yuklamadan so'ng zo'riqishni bartaraf etish maqsadida bajariladi.

Badmintonchilarning jismoniy tayyorgarlik vazifalari quyidagilardan iborat:

1. Sog'liqni mustahkamlash.
2. Hayotiy zarur harakat malakalarini takomillashtirish (yurish, chopish, sakrash va h.k.).
3. Harakat sifatlarini rivojlantirish.
4. Harakat malakalari hajmini oshirish va ularning ijroiylarini chegarasini kengaytirish.
5. Organizmning o'yin davomida ishtirok etuvchi organ, bo'lim va mushak guruhlarining funksiyalarini shakllantirish.

Bu vazifalarni amalga oshirish va sportchining umumiy jismoniy harakatini rivojlantirish masalasi muhim sanaladi. Badminton o'yinida ko'pchilik o'yinchilar va murabbiylar tomonidan teskari zarba o'yindagi eng qiyin asosiy zarba hisoblanadi, chunki kortning butun uzunligi bo'ylab harakatlanish uchun yetarli kuch to'plash, aniq texnika zarur. Xuddi shu sababga ko'ra, orqa tarafdin qo'l bilan zarba berish zaif bo'ladi. Shuning uchun quyidagi mashqlar orqali badminton-

chilarda tanani tezlik va o'zgaruvchanlik bilan kurashishga tayyorlash mumkin.

1-mashq: Avval harakatlarni sekin bajarishga harakat qilish kerak, so'ngra tezlikni maksimal tezlikka qadar tezlashtirish lozim. Har 50 soniyada harakat turini o'zgartirish orqali natijaga erishish mumkin.

Har xil harakatlarni bajarish zarur. Masalan: tizzalarni bukish, tovonni dumbagacha tegizish, sakrash, yon tomonga o'tish, oyoqlarini kesishgan nuqtasigacha tizzalarni bukish, joyida yugurish, ko'ndalang yo'lda sakrash, oyoq barmoqlarida sakrash va hokazo. Har bir harakatlarni bajarish uchun dastlab sekinlik bilan 5 soniya, keyin tezlik bilan 5 soniya vaqt ajratish kerak. Xuddi shu mashqni 10 soniya, keyin 15 soniya davomida takrorlash lozim. Har birini 2 yoki 3 martadan bajarish kerak, har bir mashqlar o'rtasida 2 daqiqa dam olish maqsadga muvofiq.

2-mashq: bu mashq 2 kishi bilan bajariladi, birinchi odam ikkinchisining oldida turib, bir tomonga qaraydi. Orqadagi odam to'pni ushlab turadi. Oldindagi odam oyoqlarini bir-biridan ajratib turadi. Orqada o'tirgan kishi to'pni 8 marta ushlab uchun juda tez yugurishi kerak bo'lgan sherigining oyoqlari orasiga tashlaydi, keyin uni orqaga tashlaydi. Xuddi shu mashqni oldinda turgan odamning boshiga to'pni 8 marta tashlash orqali bajarish mumkin.

3-mashq: 10-15 metr masofaga tezlik bilan harakatlanish va harakat davomida uch qadam oldinga, uch qadam o'ng tomonga, uch qadam chap tomonga harakatlanish zarur. Tizzalarni bukib balandlikka sakrash va harakatlarni davom etish kerak. 10 yoki 15 daqiqa davomida 2 yoki 3 marta ushbu harakatlarni boshidan takrorlash orqali natijaga erishish mumkin.

4-mashq: Tezlik zinapoyasi. Ushbu mashqni to'g'ri yugurish orqali bajarish kerak. Ya'ni, dastlab sekin yurib harakatni asta-sekinlik bilan tezlashtirish lozim. Har bir mashqni 8 marta bajarish mumkin.

5-mashq: Tezlanishdan iborat (10 metr) chaqqonlik mashqlarini bajarish. Buning uchun turli xil to'siqlardan foydalanish mumkin. Turli to'siqlarni 4 ta burchakka qo'yish va har bir to'siqdan dastlab ikki oyoqda, keyin bir oyoqda 4 martadan sakrash va boshlang'ich nuqtaga qaytish kerak [8]. Ushbu mashqlarni bajarish orqali

badmintonchilarning umumiy va maxsus koordinatsion qobiliyatlarini rivojlantirish mumkin.

Umumiy rivojlantiruvchi mashqlar qatoriga oddiy gimnastika (qo'llar, oyoqlar, gavda, og'irliklar bilan, og'irliklarsiz, buyumlar bilan va buyumlarsiz hamda sheriklar bilan) mashqlari va og'ir atletika, eshkak eshish, sport o'yinlari kabi sport turlaridagi ba'zi mashqlar kiradi. Bunday mashqlar badmintonchining jismoniy rivojlanishini yaxshilaydi, harakat malakalari zahirasini kengaytiradi, organizmning funksional imkoniyatlarini oshiradi, ish qobiliyatining tiklanishiga yordam beradi. Umumiy rivojlantiruvchi mashqlar bilan bir vaqtda asab-mushak kuchlanishlari xususiyati va yosh badmintonchi organizmining ish tartibiga ko'ra o'xshash bo'lgan mashqlarni ko'proq qo'llash zarur. Turli sport turlaridan olingan mashqlar, ularni bajarish xususiyati va shartlariga qarab, jismoniy sifatlarni rivojlantirishda turli pedagogik vazifalarni hal etishga imkon berdi. Asosan kuch, chidamlilik, tezkorlik, egiluvchanlik va chaqqonlikni tarbiyalashga qaratilgan mashqlarni ajratish qabul qilingan.

Har bir mashq ma'lum bir sifatni yoki bir guruh sifatlarni rivojlantiradi. Masalan, sherik qarshiligida yoki shtanga bilan bajariladigan mashqlar, o'z og'irligi bilan tortilish hamda qo'llarni bukib-yozish mashqlari – kuchni; kesishgan joyda yugurish – chidamlilikni; katta tezlik bilan bajariladigan gimnastika mashqlari, qisqa masofalarga yugurish – harakat tezligini tarbiyalashga yordam beradi.

Yuqori emotsional qo'zg'alishda katta bo'lmagan shiddat bilan bajariladigan umumiy rivojlantiruvchi mashqlar organizm ish qobiliyatini, ayniqsa shiddatli mashg'ulotlar o'tkazilgandan so'ng asab tizimini tiklashga yordam beradi. Ular ertalabki badantarbiya vaqtida va trenirovka mashg'ulotlarida darsning birinchi bo'lagida (tayyorlov qismida) hamda asosiy qism oxirida qo'llaniladi. Bundan tashqari, o'rmonda, dalada, daryo bo'yida (suzish, eshkak eshish va to'p o'ynash bilan) jismoniy tayyorgarlik bo'yicha maxsus mashg'ulotlarni tashkil qilib turish shart.

Mashg'ulotlarda katta jismoniy yuklamadan so'ng organizmni nisbatan tinch holatga keltirish uchun yosh badmintonchilar mushaklarni bo'shashtirishga, nafas olishni tinchlantirishga

(o'ta bo'shashtirilgan mushaklarni silkitish harakatlari, chuqur nafas olish uchun o'pka qafasini kengaytiruvchi mashqlar va h.k.) qaratilgan mashqlarni mustaqil bajarishga o'rgatish zarur.

Mushaklarni bo'shashtirishga qaratilgan mashqlar hatto bellashuv jarayonida ushlash va zo'riqishdan xoli bo'lgan qisqa vaqt ichida kuchning yanada tez tiklanishiga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Бойко В.В. Целенаправленное развитие двигательных способностей человека / В.В. Бойко. Физкультура и спорт. – Москва: 1987. - 144с.
2. Бойченко С.Д. О некоторых аспектах концепции координации и координационных способностей в физическом воспитании и спортивной тренировке / С.Д. Бойченко Е.Н. Карсеко, В.В. Леонов, А.Л.Смотрицкий // Теория и практика физической культуры. 2013, №8. режим доступа: <http://lib.sportedu.ru/press/TPFK/2003N8/p15-18.htm>.

3. Бойченко С.Д. Классическая теория физической культуры. Введение. Методология. Следствия: Учебно-методическое пособие / С.Д.Бойченко, И.В.Бельский - Минск, 2012. - 312 с.
4. Матвеев Л.П. Основы общей теории спорта и системы подготовки спортсменов/ Л.П. Матвеев: Олимпийская литература, 1999. - 318 с.
5. Бойко В.В. Целенаправленное развитие двигательных способностей человека / В.В. Бойко. –Физкультура и спорт. – Москва: 1987. - 144с.
6. Матвеев Л.П. Всесторонняя физическая подготовка как условие спортивной специализации: Автореферат дис. на соискание учен. степ. канд. пед. наук / Гос. центр. И.В.Сталина. - Москва: [б. и.], 1955. - 18 с.; 21 см.
7. Филин В.П. Становление и перспективы развития теории и методики юношеского спорта // Физическая культура, 1998, №2. – С. 23.
8. <https://www.babolat.com/us/news-articles-blog-badminton-coordination/badminton-coordination.html?section=news>.

TAMADDUN NURI

PEDAGOGIKA

UO'K: 378.091.3:811.581

XITOIY TILINI O'QITISHDA TALABALARNING O'QISH KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYALARI

(hsk 5 misolida)

Annotatsiya: Ushbu maqolada xitoy tilini o'qitishda hsk 5 darajasidagi o'qish ko'nikmasini oshirishning eng yangi strategiya va texnikalari, shuningdek, talabalarining o'qish va yozish qobiliyatiga keskin ta'sir qiluvchi omillar, ularni bartaraf etish yo'llari, hsk 5 imtihonida taqdim etiladigan matnlarda aksariyat holatlarda qo'llaniladigan barqaror birikmalar, old ko'makchi, ravishlar misolida yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: o'qish va yozish ko'nikmasi, hsk 5, ravishlar, old ko'makchilar.

Аннотация: В этой статье представлены новейшие стратегии и методы улучшения навыков чтения на уровне hsk 5 при обучении китайскому языку, а также факторы, которые кардинально влияют на навыки чтения и письма учащихся, способы их преодоления, представленные на экзамене hsk 5. Поясняется на примере устойчивых соединений, предлогов, наречий, используемых в большинстве случаев в текстах.

Ключевые слова: навыки чтения и письма, hsk 5, наречие, предлоги.

Annotation: This article presents the latest strategies and methods for improving reading skills at hsk 5 level when teaching chinese, as well as the factors that fundamentally affect students' reading and writing skills, ways to overcome them, presented in the hsk 5 exam. Explained using the example of stable connections. Prepositions, adverbs used in most cases in texts.

Key words: reading and writing skills, hsk 5, adverb, prepositions.

**Charos
HAMDAMOVA,
Samarqand davlat
chet tillar instituti
"Yaqin sharq
tillari" kafedrası
o'qituvchisi**

Kirish. Hsk 5 imtihoni o'qish qismi 2-turkum savollari umumiy 10 tani tashkil qiladi.

Har bir savol, an'anaga ko'ra, 4 ta javob variantini o'z ichiga olib, talabgor 1-qismdan farqli o'laroq, 2-qism variantlarida birgina so'z emas, aksincha, matnning mazmunini o'zida saqlagan birgina jumlani topib belgilashi lozim bo'ladi.

Ahamiyatli jihati shundaki, bunday turdagi savollar hsk 3 hamda hsk 4 imtihonlarida ham uchrab, hsk 5 imtihoniga kelibgina, matnning hajmi, undagi grammatik va leksik kompetensiyalarning qiyinlik darajasi, talabgorning o'qish qismiga bo'lgan talab keskin oshadi, xolos.

Ma'lumot o'rnida shuni ta'kidlash joizki, hsk imtihonining 4-darajasining o'qish imtihonida talabgordan 1 daqiqada 70 ta belgidan iborat matnni o'qib tahlil qilishi talab etiladi. Hsk imtihonining 4-darajasiga kelib esa, daqiqa ichida 130 ta belgili matnni o'qib tahlil qilishi talab etiladi. Ya'ni, hsk imtihonining darajasi 1 pog'ona oshgani bilan, talabgorga qo'yilgan talab ham 1 barobar oshadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi.

Hsk 5 o'qish imtihonining yana bir o'ziga xosligi shundaki, matnlar hikoya, tanishtirish, tasvir singari usullarda bayon etilgani ko'p uchraydi. Har bir matn o'rtacha 70 – 130 ta belgidan tashkil topadi. Shu bois, talabgor matnga shunchaki yuzlanibgina qolmay, balki matn to'g'risidagi har qanday detal va jarayonni ham o'qib tushungan bo'lishi lozim.

Bu kabi matnlar kichik matnlar deb atalib, o'z ichiga olgan detallar va tasvir ifodalari ma'lum bir markaziy ma'lumotga bog'lanadi yoki ular atrofida aylanishi bilan imtihonning muhim nuqtasini tashkil etadi. Aslida, o'qish imtihonining muhim jihatlaridan biri ham talabgorning matnni o'qib, uning markazidagi ma'lumot va u bilan bog'langan boshqa fikrlarni ham qanday ma'no anglatayotganini bilishini tekshirishdan iborat.

Quyida 2-qismda uchraydigan savolga misol keltiramiz:

1. 从1995年开始，学校每年举行一次演讲比赛，到现在已经是第15届了。今年的比赛定在下周六，对于这场比赛，我非常有把握，我要争取发挥出最后水平，你们就等我的好消息吧。

(1995-yildan boshlab, maktabimizda har yili bir marta notiqlik musobaqasi o'tkaziladi, hozrgacha allaqachon 15 marta o'tkazildi. Bu yilgi musobaqa keyingi shanba kuniga belgilangan, bu musobaqaga keladigan bo'lsak, men o'zimga juda ishonaman, o'z qobiliyatimni namoyon etaman, mening xushxabarimni kutinglar).

- A. 比赛安排在周六下午
- B. 我每年都参加这个比赛
- C. 我对这次比赛很有信心
- D. 这场比赛的水平不是很高

matnning boshida imtihon sanasi va tarixi to'g'risida qisqacha ma'lumot berilgan bo'lsa-da, biroq matn tarkibidagi “我非常把握” hamda “等我的好消息” jumllaridan shunga amin bo'lishimiz mumkinki, “我对这次比赛很有信心”, ya'ni “bu safargi musobaqada men judayam o'zimga ishonaman”. Javob: c.

Muhokama va natijalar. Xitoy tilida nutq jarayonida qotib qolgan barqaror birikmalar va ifoda usullari keng tarqalgan bo'lib, aksariyat hollarda imtihon jarayonida ularga ham murojaat etiladi. Imtihonning o'qish qismida qotib qolgan barqaror birikmalar va ifoda usullari eng muhim jihatlardan biri. Quyida ulardan eng ko'p uchraydiganlarini keltirib o'tamiz:

Qotib qolgan barqaror birikmalar va ifoda usullari	Ma'nosi
不得了 (nihoyatda)	Darajaning yuqoriligini ifodalaydi
不见得 (amri mahol)	Noaniqlikni ifodalaydi
不耐烦 (sabrsiz)	Sabr-toqati yo'q
不要紧 (muhim emas)	Hech qanday ta'siri yo'qligini ifodalaydi
不得不 (-ga to'g'ri keladi)	Ilojsizlik, shartni ifodalaydi
差不多 (deyarli)	Ehtimolni ifodalaydi
靠不住 (ishonchsiz)	Ishonib, suyanib bo'lmaslikni ifodalaydi

yuqoridagi jadvalga asoslanib, imtihonning o'qish qismida ko'p uchraydigan savollarni ko'rib chiqamiz:

1. 他这个人一点儿也_____, 你可能不能嫁给他。(unga biroz bo'lsa-da _____, sen menimcha unga turmushga chiqmaganing ma'qul).

A. 犯不着 (qobiliyatsiz) b. 靠不住 (ishonchsiz)

c. 合不来 (murosasiz) d. 比不过 (tengsiz)

aksariyat hollarda o'qish qismida taqdim etilgan matnlarni o'qib tahlil qilishda talabalar matnning bo'sh joygacha bo'lgan qismini o'qish bilan chegaralanishadi. Afsuski, bu bilan ular o'zlari istagan natijaga erisha olishlari dargumon. Ushbu jumlaning tarkibidagi 2-sodda gapda "sen unga turmushga chiqa olmayсан", singari ma'noli jumla berilgan. Shu boisdan, birinchi gap tarkibida uning suyanib bo'lmaydigan, ishonib bo'lmaydigan sifatlarga ega emasligi bois, b javobni tanlash maqsadga muvofiq. Javob: b.

O'qish qismidan muvaffaqiyatli o'tish strategiya va texnikalari sifatida eng yangi manba, tadqiqot va materiallarga asoslanib, quyidagilarni keltirish joiz:

1. Dastlabki hamda so'nggi jumla e'tibor berish: matn haddan ortiq ma'lumot hamda tasvirlarni o'z ichiga olgani bois, markaziy ma'lumot, odatda, matnning boshi yoki oxirida urg'u oladi. Hattoki, hikoya uslubida taqdim etilgan matnlarda ham markaziy jumla matnning so'ngida namoyon bo'lishi mumkin. Yuqoridagi musobaqa to'g'risidagi matnda ham markaziy ma'lumot matnning so'ngida namoyon bo'ldi.

2. Variantlar orasidan umumiylik xarakteriga ega bo'lgan javob variantlarini tanlash. Tasvir hamda hikoya uslubida yozilgan matnlarda aynan mana shu texnikadan o'rinli foydalanish qo'l keladi.

3. Sinonimik o'zgarishlarga e'tibor berish. Javoblar orasidagi so'zlarning hech biri matndagi jumlaning markaziy so'zi bilan butunlay, to'lig'icha almashina olmaydi. Ayniqsa, to'g'ri javobda yashiringan sinonim so'zning o'zi hech qachon shunchaki taqdim etilmaydi, aksincha turli yordamchi birliklar bilan taqdim etiladi. Xususan, yuqoridagi misolda 有把握 hamda 有信心

sinonimlari 等我的好消息 so'z birikmasi orqali yanada chuqurlashtirilgan.

Tafsilotlarni noto'g'ri aniqlash. O'qish imtihonidagi muhim jihatlardan biri bu – taqdim etilgan ma'lumotlar yuzasidan to'g'ri hukm chiqarish va tushunish. Ushbu bobda matnlarda qisqacha ma'lumotlar taqdim etilgan taqdirda ham matn tarkibida ayrim kerakli tafsilot va jarayonning hikoya etilganiga e'tibor beriladi.

Hsk 5 imtihonini topshirish istagida bo'lgan talabgorlar tomonidan aksariyat hollarda quyidagi xatoliklarga yo'l qo'yilgani bois, talabgorlardan ularning ustida ishlashi talab etiladi:

1. Matn tarkibini muhim markaziy bo'lak va ikkinchi darajali bo'lakka bo'la olmaslik;

2. Matn tarkibida uchragan so'zlarning ko'pi qo'llanilgan javobda qotib qolib adashish.

Ushbu yuqoridagi singari xatoliklarning oldini olish uchun quyidagi jihatlarga e'tibor berishni lozim deb topdik:

1. Oldin javoblarni sinchiklab o'qib chiqib, o'zida nisbatan ko'proq ma'lumot saqlagan javob variantini ajratib ko'rsatish. Oldin javoblarni bilgan holda, keyin matnni o'qishga kirishish bilan talabgor matnga aloqador bo'lmagan javob variantidan oson voz kechadi hamda eng kerakli javob variantini osonlik bilan belgilaydi.

2. "tuzoq"larga tushib qolmaslik. Ushbu texnikani o'rganishdan avval quyidagi matnni ko'rib chiqsak:

鲜嫩的西瓜蔬菜，生着吃比煮熟了吃更有营养，不少人可能都这么想。但专家的最新研究结果却对此观点提出来挑战。他们发现，至少对西红柿来说，熟吃比生吃总体营养价值要高。

A. 西红柿不好吃

B. 西红柿熟吃更有营养

C. 老人多吃西红柿

D. 专家主张生吃西红柿

ushbu matnning boshi hamda oxirgi qismida bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan fikrlar berildi. Markaziy jumla esa, matnning oxirida taqdim etildi. Javoblar orasidagi b va d variantlari ham bir-biriga teskari, b esa matnning yakunidagi markaziy ma'lumotning haqiqiy sinonimi

(“pomidorni pishgan holatda yeyish qimmatli ozuqaga ega” fikriga b javobdagi “pomidorni pishgan holatda iste’mol qilish ozuqalarga boy”).

Xulosa. Matnni o‘qib chiqishdan oldin, taqdim etilayotgan javob variantlariga nazar solish variantlar orasidan eng maqbulini tanlashga xalaqit qilmaydi. Bu o‘rinda talabgor javoblar orasidan yuqorida tilga olingan xarakterdagi jummalarni tanlab belgilab qo‘yishi lozim. Ayniqsa, ilm-fan, tabiat, tabiiy boyliklar to‘g‘risidagi keltiriladigan matnlar tarkibida bu usul aynan qo‘l keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. 刘超英等编著, 新hsk5级速成强化教程 – 北京语言大学出版社, 2013.5;
2. Buyuk ipak yo‘lida umuminsoniy va milliy qadriyatlar, til, ta’lim va madaniyat, xalqaro ilimiy-amaliy konferensiya materiallari, samarqand – 2023;
3. <https://studycli.org/zh-cn/hsk/the-new-hsk/>.

TAMADDUN NURI

FALSAFA

UO‘K: 314.18:94(575.1)

1897-1920-YILLARI TURKISTONDA AHOLINI RO‘YXATGA OLISH TADBIRLARI

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘lkada o‘tkazilgan aholini ro‘yxatga olish tadbirlarining bir qator kamchiliklari to‘g‘risida gap boradi, shuningdek, bir qator ilmiy xulosalar berilgan.

Kalit so‘zlar: aholini ro‘yxatga olish, aholi soni, aholi tabiiy o‘sishi, statistika, aholi zichligi, migratsiya.

Аннотация: В данной статье дан ряд научных выводов, акцентирующих внимание на ряде недостатков проводимой в стране переписной деятельности.

Ключевые слова: перепись населения, население, естественный прирост населения, статистика, плотность населения, миграция.

Abstract: In this article, a number of scientific conclusions are given, focusing on a number of shortcomings of the population census activities conducted in the country.

Key words: census, population, natural population growth, statistics, population density, migration.

**Ilhomjon
G‘ULOMOV,**
Toshkent axborot
texnologiyalari
universiteti
“Gumanitar fanlar”
kafedrasi dotsenti v.b.
t.f.f.d. (PhD)

Kirish. Har bir ijtimoiy-siyosiy jarayonlar mohiyatini to‘g‘ri tushunmoq va chuqur anglamoq uchun o‘sha davr, o‘sha hududda istiqomat qiluvchi aholi soni, millati, kundalik turmush tarzi, aholi bandligi, demografik rivojlanish muammolarini tadqiq qilish juda muhimdir. Shu sababli ham ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy ziddiyatlar kuchaygan XIX asrning oxirlari va XX asrning birinchi choragida o‘lkadagi tarixiy jarayon bugungi O‘zbekistonning nafaqat ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayotida va hududning demografik qiyofasida ham chuqur o‘zgarishlarga olib keldi.

Asosiy qism. Rossiya imperiyasi tomonidan o‘tkazilgan 1897-yildagi dastlabki aholini ro‘yxatga olish tadbirida aniqlangan ma’lumotlar asosida Markaziy statistika boshqarmasi va uning mustamlaka hududlaridagi bo‘linmalariga, xususan, o‘lkada aholi soni bo‘yicha statistik ro‘yxatlarni shakllantirish va keyinchalik esa, o‘lka hududidagi barcha narsalarning hisobini olish, hattoki yer osti boyliklarini aniqlash, qazib olish, qayta ishlashni tashkil qilish va bu boradagi yillik statistik ma’lumotlar tayyorlashni hamda o‘lka hayoti to‘g‘risidagi barcha ma’lumotlarning statistik to‘plamlarini muntazam ravishda chop etib

borish vazifasi topshiriladi. Dastlabki, 1897-yili o'tkazilgan tadbirda Turkiston o'lkasi aholisining umumiy soni 4064754 nafarni tashkil etib, shundan 3443686 nafari qishloqlarda, 621 068 nafari esa, shaharda istiqomat qilishi keltirib o'tilgan [1].

Sovet hokimiyati hukmronligi davrida 1920-yili o'tkazilgan butunrossiya aholini ro'yxatga olish tadbirining Turkiston ASSRga oid yakuniy statistik natijalari birlamchi manbalarini viloyatlar kesimida tahlil qilib o'rganishimiz davomida mazkur yili o'lka viloyatlari hududidagi umumiy aholi soni 5 221 963 nafarni tashkil etganligi keltiriladi [2]. Ushbu keltirib o'tilgan aholi soni to'g'risidagi ma'lumotlarni mazkur yillarga nisbatan to'g'ri deb bo'lmaydi. Sababi, ushbu yillarda o'tkazilgan aholini ro'yxatga olish tadbirlariga barcha hududlar keng qamrab olinmagan.

V.I.Lenin o'zining 1920-yil 28-iyulda Markaziy Statistika Boshqarmasi va uning hududiy bo'linmalariga yuborgan telegrammasida shunday so'zlar bitilgan edi: "...aholini ro'yxatga olish tadbiri bu faqatgina ro'yxatchining ishi emas, balki, u butun respublikaning ishi, barcha sovet idoralarining ishidir", degan so'zlar bilan aholini ro'yxatga olishga topshiriq beradi [3]. 1920-yilgi tadbirda hududlardagi barcha boshqaruv hokimiyati organlariga yuborilgan ushbu telegramma quyidagicha ogohlantirish bilan yakunlangan edi: "Sovet Respublikasi qurilishi uchun birlamchi ahamiyatga ega bo'lgan aholini ro'yxatga olish ishlarida yetarlicha yordam ko'rsatilmasa, aybdorlar zudlik bilan, mansabidan qat'i nazar, revolyutsion tribunalga tortiladilar. Aholini ro'yxatga olishdek davlat ahamiyatidagi muhim ishda bir kun ham kechikish mumkin emas" [4]. 1920-yildagi aholini ro'yxatga olish tadbirini o'tkazish uchun inqilobgacha bo'lgan davrda, ya'ni dastlabki 1897-yilgi Butunrossiya aholisini ro'yxatga olish va 1917-yili qishloq hududlari aholisini ro'yxatga olish tadbirlarining yakuniy statistik to'plamlarini hamda xorijiy davlatlarda o'tkazilgan shunday tadbirlarni, aholini ro'yxatga oluvchi hisobchilarni, tadbirning yakuniy natijalarini tahlil qiluvchi va chop etishga tayyorlovchi statistlarning tadqiqot materiallarini tanqidiy baholagan holda mukammal o'tkazishga topshiriq beriladi [5]. Lekin, mazkur yilgi tadbir ham o'ziga yarasha bir qator kamchiliklar bilan yakunlandi.

Aholini ro'yxatga olish tadbirlarini o'tkazish jarayonini yorituvchi statistik manbalar va arxiv hujjatlarini hamda mahalliy davriy matbuot nashrlarini o'zaro qiyosiy taqqoslash orqali tahlil qilganimizda shu narsa o'z-o'zidan ayon bo'ladi, Turkiston o'lkasi, keyinchalik Turkiston ASSRda o'tkazilgan aholini ro'yxatga olish tadbirlari faqatgina aholi soni va milliy tarkibini emas, balki, mazkur hudud aholisi to'g'risidagi barcha ma'lumotlarni yig'ish va o'lkadagi kapitalistik munosabatlarni yanada rivojlantirish, hududdagi mahalliy mulkdorlarning, hunarmandlarning raqobatini sindirish, rossiyalik sarmoyadorlar, agronomlar, irrigatorlar, muhandislarning va boshqa mutaxassislarning bu yerdagi faoliyatini kengaytirish hamda o'lkaning tabiiy boyliklarini metropoliyaga olib ketish eng asosiy maqsadlardan biri bo'lganligi ayon bo'ladi.

Xulosa. Ushbu maqolaga xulosa sifatida shuni ta'kidlash joizki, Rossiya imperiyasining eng katta mustamlakasi bo'lgan Turkiston o'lkasining tabiiy boyliklari, dehqonchilik qilinadigan unumdor yerlari hisobi hamda eng muhimi, qancha aholi istiqomat qilishini bilish va shu asosda o'lka hududiga va aholisiga nisbatan rejalashtirilgan maqsadlarini amalga oshirish juda muhim edi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Общий сводъ по империи результатовъ разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. Том I. – Петербург. 1905 г. – С.12.
2. А)Материалы всероссийских переписей 1920 года. Перепись населения в Туркестанской Республике. Часть I. – Ташкент, Издания ЦСУ Туркеспублики. 1923 г. – С.17-19; Б)Материалы всероссийских переписей 1920 г. Поселение итогов Самаркандской области. – Ташкент, Издания ЦСУ Туркеспублики. 1924 г. – С.29; С)Материалы всероссийских переписей 1920 года. Перепись населения в Туркестанской Республике. Часть I. Поселенные итоги. Выпуск II. Поселенные итоги Аму-Дарьинской области. – Ташкент, Издания ЦСУ Туркеспублики. 1923 г. – С.6; Д)Материалы всероссийских переписей 1920 года. Перепись населения в Туркестанской Республике. Часть I. Поселенные итоги. Выпуск III. Поселенные итоги Сыр-Дарьинской

области. – Ташкент, Издания ЦСУ Туркестанской Республики. 1923 г. – С.142.

3. Материалы всероссийских переписей 1920 года. Перепись населения в Туркестанской Республике. Часть I. Поселенные итоги. Выпуск III. Поселенные итоги Сыр-Дарьинской области. – Ташкент, Издания ЦСУ Туркестанской Республики. 1923 г. – С.8.

4. Материалы всероссийских переписей 1920 года. Перепись населения в

Туркестанской Республике. Часть I. Поселенные итоги. Выпуск III. Поселенные итоги Сыр-Дарьинской области. – Ташкент, Издания ЦСУ Туркестанской Республики. 1923 г. – С.7.

5. Центральное статистическое управление при совете министров СССР. Всесоюзная перепись населения – всенародное дело. – Москва. 1978 г. – С.20.

TAMADDUN NURI

TARIX

UO'K: 930.2.

MUSTAQIL O'ZBEKISTONDA TARIXSHUNOSLIK

Annotatsiya: Ushbu maqolada O'zbekistonda Tarixshunoslik fani tarixi, ajdodlarimizning mangu o'tmishi, davlatimizning tarix faniga e'tibori, shu kunlarga yetib kelgan tariximiz haqida so'z boradi.

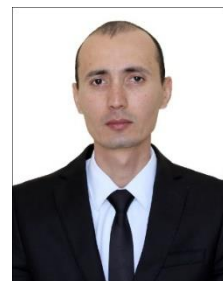
Kalit so'zlar: mustaqil O'zbekiston, Tarixshunoslik fani, mangu o'tmish, buyuk ajdodlarimiz, Xorazm, Sharq renessansi, Imom al-Buxoriy, Urganch, Temur tuzuklari, O'zbekiston tarixi.

Аннотация: В этой статье рассказывается об истории науки Историография в Узбекистане, о вечном прошлом наших предков, о внимании нашего государства к исторической науке, об истории, дошедшей до наших дней.

Ключевые слова: независимый Узбекистан, историография, вечное прошлое, наши великие предки, Хорезм, Восточный Ренессанс, имам аль-Бухари, Ургенч, тузуки Тимура, история Узбекистана.

Annotation: This article will talk about the history of the science of Historiography in Uzbekistan, the eternal past of our ancestors, the attention of our state to the science of history, the history that has reached these days.

Key words: independent Uzbekistan, historical science, eternal past, great ancestors, Khorezm, eastern Renaissance, Imam al-Bukhari, Urganch, Timur tuzuklar, history of Uzbekistan.

**Umrbek
SALAYEV,
Urganch davlat
universiteti
Ijtimoiy-iqtisodiy
fanlar fakulteti
"Tarix" kafedrası
o'qituvchisi**

Tarix fanlar otasi, o'tmish asosi, kelajak poydevoridir. U o'zida ajdodlarimizning mangu o'tmishini mujassamlashtirgan. Etnografiya, arxeologiya, numizmatika, lingivistika, antropologiya va bir qancha fanlar uni o'zlari to'plagan ma'lumotlar bilan boyitadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev ta'kidlaganidek: "Havas qilsa arziydigan ulug' tariximiz, buyuk ajdodlarimiz"¹ haqidagi noyob ma'lumotlar ko'plab o'rganilgan va ularni butun jahonga yetkazsak, barilla e'lon qilsak bugun O'zbekistonning kelajagiga yana bir poydevor qurgan bo'lamiz.

Bugun o'tmishda o'zimizni teng qilsak arziydigan ko'hna sivilizatsiyalarimiz bor. Bular – Xorazm, So'g'diyona, Baqtriyadir. Ularga boradigan yo'llar tiklanib, qayta qurildi. O'rta asrlar Sharq renessansi allomalari Imom al-Buxoriy, Naqshbandiy bobakalonlarimiz imoratlari qaytadan qurildi. Ulug' ajdodimiz Jaloladdin Manguberdi haykali shahrimiz Urganchda qayta tiklandi, atrofi obodonlashtirildi.

¹ Doniyorov A.X. Markaziy Osiyo xalqlari tarixshunosligi/darslik, Toshkent: NIF MSH, 2020. 5-bet.

Toshkent shahrida “Suvorov” maktabini “Temurbeklar” deb oʻzgartirildi. Bungacha “Temur tuzuklari” kitobini bilmagan kishi yoʻq edi.

Prezidentimiz qarorlari asosida bugun yana Oʻzbekiston tarixi faniga katta eʼtibor berilmoqda. Bunga misol davlat yetakchimizning 2018-yil 28-dekabrda Oliy majlisga murojaatnomasi asosida “Oʻzbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining ijtimoiy-gumanitar fanlar sohasidagi ilmiy-tadqiqot muassasalarini boshqarish va moliyalashtirish, yanada takomillashtirish hamda ilmiy tadqiqot natijalarini oshirish boʻyicha chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi Vazirlar Mahkamasi Qarori¹ qabul qilingan.

Oʻzbekiston oʻz mustaqilligini qoʻlga kiritgandan keyin, oʻz taqdiriga oʻzi egalik qilishini koʻrsatib berdi. Yoshlarga oid davlat siyosati, taʼlim, turizm, iqtisod, tarix va milliy maʼnaviyatimizga boʻlgan eʼtibor dastlabki yillardan oʻzini ommabop nashrlar, ilmiy ishlarda, fan, sport, olimpiada, siyosatda namoyish qildi. Bunda albatta birinchi Prezidentimizning xizmatlari katta.

Mustaqillik yillarida tarix fanida mazmuniy va strukturaviy oʻzgarishlar aks etdi.

1998-yil iyun oyidagi birinchi Prezident tarixchi olimlar bilan boʻlgan uchrashuvida Oʻzbekiston tarixini oʻrganishning konsepsiyasi qanday boʻlishi kerak, oʻzbek xalqining kelib chiqishi va davlatchiligi tarixini qanday oʻrganish kerak, zamonaviy tarixchining qiyofasi qanday boʻlishi kerak², kabi masalalarda fikrlar bildirildi.

Ushbu vazifalarni hal qilish katta masʼuliyati Oʻzbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Tarix instituti zimmasiga yuklangan. Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Oʻzbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Tarix instituti faoliyatini takomillashtirish toʻgʻrisida”gi Qarori (1998-yil 27-iyul) tarix fanining vazifalarini strategik oʻzgartirish uchun asos boʻldi.³

Mustaqilligimizning dastlabki kunlaridanoq unutilgan, nomlari qoralangan

tarixiy shaxslarni, tariximizni oqlashga, ularni tiklashga eʼtibor qaratildi. Amir Temur, Mirzo Ulugʻbek, Zahiriddin Muhammad Bobur bobokalonlarimiz ruhi poklari oqlandi. 1996-yil “Amir Temur yili” deb nomlanib, sohibqironning 660 yilligi keng nishonlandi va shu yilning 18-oktabrida Temuriylar tarixi muzeyi foydalanishga topshirildi.

Oʻrta asrlar Uygʻonish davri qomusiy olimlari Abu Rayhon Beruniy, Muso al-Xorazmiy, Abu Abdulloh Xorazmiy, Al-Fargʻoniy, Abu Nasr Farobiy asarlari va tarixiga eʼtibor qaratilib yubileylari nishonlandi. Ular uchun monument haykallar oʻrnatildi. 1999-yili Jaloliddin Manguberdi xiyoboni, 2001-yili “Avesto” majmuasi, 2006-yili Maʼmun akademiyasi qayta taʼmirlanib ishga tushirildi.

Fransiyaning YUNESKO tashkiloti homiyligida Samarqand, Buxoro, Xiva, Termiz va bir qator tarixiy shaharlarimizning muqaddas nomlari qayta tiklanib, yubileylari tantanali nishonlandi.

Yangi milliy istiqlol gʻoyasi oʻzbek millatining maʼnaviy, mafkuraviy oʻzligini, tarixini, oʻz ongini belgilab berdi. 72 yil hukmronlik qilgan sovet tuzumi oʻzidan bir qancha ziddiyatli asoratlar qoldirdi. Bu tarix oʻzining soʻnggi yillarida ijtimoiy hayotimizda namoyon boʻldi. Oʻzbekiston tarixi kamsitildi, bora-bora tarix sahnasida qisqartirib borildi. SSSR tarixi marksizm, leninizm taʼlimotini, sinfiy kurash gʻoyalarini va aqidalarini targʻib etishga tayyorlangan edi. Bu gʻoya va aqidalar xalq manfaatlari, uning taqdiriga butkul zid edi. Shu sababli birinchi Prezidentimiz maʼruzalarida oʻzimizning oʻz tariximizga boʻlgan eʼtiborni kuchaytirdi.

I.Karimov: “Oʻzbekistonning, oʻzbek xalqining bugun keng ommaga yetkazishga arziydigan haqqoniy tarixi yaratildimi, yoʻqmi? Sovet davrida yozilgan tarixni men tarix sanamayman, oʻzgalar yozib bergan tarixni oʻqitishga mutlaqo qarshiman, mustamlakachi oʻziga qaram boʻlgan xalq haqida qachon xolis,

¹ <https://regulation.gov.uz/uz/document/9637>.

Oʻsha, 6-bet.

² Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yoʻq/ Biz kelajagimizni oʻz qoʻlimiz bilan quramiz. 7-tom. Toshkent. Oʻzbekiston, 1999. 192-bet. Oʻsha. 348-bet.

³ Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Oʻzbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Tarix instituti faoliyatini takomillashtirish toʻgʻrisida”gi Qarori. Oʻzbekiston tarixi, 1999. №1. 15-17-betlar.

adolatli fikr aytgan? Ular bor kuch-g'ayratlarini Turkistonni kamsitishga, bizni tariximizdan judo qilishga sarflaganlar. Tarixdan judo bo'lish nimaligini yaxshi bilsangiz kerak. Inson uchun tarixdan judo bo'lish hayotdan judo bo'lish demakdir", deb juda o'rinli uqdirgan⁴.

Dastlabki yillarda bir qancha O'zbekiston tarixi asarlari olimlarimiz tomonidan yaratildi:

- Ahmedov B. O'zbekiston xalqlari tarixi manbalari. 1991-y.

- Ahmedov B. Tarixdan saboqlar. 1994-y.

- Saidqulov T. O'rta Osiyo xalqlari tarixining tarixshunosligidan lavhalar. 1993-y.

- Karimov Sh., Shamsiddinov R. Turkiston Rusiya bosqini davrida. 1995.

- Комолиддинов Ш. Историческая география Южного Согда и Тохаристона по арабоязычным источникам IX -начала XIII века. 1996 г.

- Choirov Z. Turkiston mardikorlari: safarbarlik va uning oqibatlar (1916-1917-yillar). 1999-y.

- Rahimov J. O'zbekiston tarixini o'rganishda arxiv manbalaridan foydalanish. 1995-y.

- Bobobekov X. Qo'qon tarixi. 1996-y.

- O'zbekistonning yangi tarixi (Turkiston Chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida). 200-y.

O'zbekistonda tarix fani uchun mustaqillik yillarida qo'shimcha fanlarning ortishi Oliy ta'lim tizimiga kiritilishi, o'quv dasturi asosida talabalarga o'rgatilishi vatanimizda ta'lim tizimini rivojlantirmoqda. Manbashunoslik, tarixshunoslik, arxivshunoslik, etnologiya, muzeyshunoslik, arxeologiya va antropologiya darslarining qo'yilishi talabalar bilimini sayqallaydi. Ular tarix fanining chuqur tarmoqlariga kirib borib, ilmiy-tadqiqot amaliyotlarini ijobiy hal qiladi, fanning keyingi darajalarini himoya qilish uchun zamin yaratadi. Keyingi 10 yilda kutubxonalarning avval Axborot resurs markazi, keyinchalik Axborot kutubxona markazlariga aylantirilishi talabalarning o'z ustida ishlashi va darslarni vaqtida bajarishi uchun imkon yaratadi.

Bugun Tarixiy o'lkashunoslik, Tarix fanida GIS, Raqamli tarix darslari oliy ta'lim tizimida

o'rgatilmoqda. Ular yangi doirada zamonaviy axborot texnologiyalari bilan ishlashga asos.

Ota-bobolarimiz tarixi, ularning o'tmishi, o'lkamiz tarixidagi o'rni, bir qancha ma'lumotlarni to'plash biz uchun amaliy tajriba bo'lib qolmoqda. Asosiy darsliklar bilan rahbariy adabiyotlarning darslarda tanishtirilishi zamon talablariga mos tajriba bo'ldi. O'lkamiz hududida tarix fanining shakillanishi eramizdan oldingi I asrga borib taqaladi. Bunga misol O'zbekiston tarixiga oid dastlabki manba "Avesto"dir. "Avesto"ning vatani O'rta Osiyo bo'lib, u Qadimgi Xorazm diyoriga borib taqaladi.

O'rta asrlarda ham tarix fani rivoji bir qancha tarixchilarni yetkazib berdi. Abu Rayhon Beruniyning "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" asari uyg'onish davri memuaridir. U Beruniyning Ma'mun akademiyasidagi faoliyati davomida yozilgan. Unda Xorazmning Islomdan oldingi tarixi yoritilgan.

Abul G'ozi Bahodirxon, Ogahiy, Munis, Yusufbek Bayoniyning Tarixshunoslik fanidagi faoliyati, asarlari o'rta asrning so'nggi davri Xiva xonlari tarixi va shajarasini bugungi kunga yetkazib beradi.

Yangi O'zbekiston farzandlari o'zining shu vatanda tug'ilganidan faxrlansa arziydi. Chunki, 3 ming yillik tarix o'zining o'tmish haqidagi hikoyalari bilan ularga saboq berib kelmoqda. Bunga ularning erishgan yutuqlari dalildir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: O'zbekiston. 2017.

2. Karimov I. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. Toshkent. 1998.

3. "O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi tarix instituti faoliyatini takomillashtirish to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori. "Xalq so'zi", 1998-yil 25-iyul.

4. Doniyorov A.X. Markaziy Osiyo xalqlari tarixshunosligi/ darslik. Toshkent: NIF MISH, 2020. 444 bet.

5. Jo'rayev N. Mustaqil O'zbekiston tarixi. – Toshkent. 2013.

6. Usmonov Q., Sodiqov M., Burxonova S. O'zbekiston tarixi. – Toshkent. 2016.

⁴ ...Tarixshunoslik Karimov I. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T. 1998-y.

OGAHIYNING “RIYOZU-D-DAVLA” ASARI ONOMASTIK BIRLIKLARI LINGVOPOETIKASI

Annotatsiya: Maqolada Ogahiyning “Riyozu-d-davla” asari onomastik birliklarining saj’ hosil qilishda o’rni tahlil qilinib, asarda onomastik birliklarning poetik uyg’unlik vositasi sifatidagi ifodasini ochib berishga harakat qilingan.

Kalit so’zlar: tilshunoslik, Ogahiy, lingvopoetika, onomastika, paronim, appelyativlar.

Annotation: The article analyzes the role of onomastic units in the creation of saj in Agahi’s work “Riyazu-d-dawla”, and also makes an attempt to reveal the expression of onomastic units as a means of poetic harmony in the work.

Key words: linguistics, Agahi, linguopoetics, onomastics, paronym, appellatives.

Аннотация: В статье анализируется роль ономастических единиц в создании сажы в произведении Агахи «Риязу-д-давла», а также делается попытка раскрыть выражение ономастических единиц как средства поэтической гармонии в произведении.

Ключевые слова: языкознание, Агахи, лингвопоэтика, ономастика, пароним, аппеллятивы.

Kirish. Jahon filologiyasida mumtoz muarrixlar asarlarini lingvistik jihatdan o’rganish, ular ijodiga mansub qo’lyozma manbalarning tanqidiy matnlarini tayyorlash, lingvistik xususiyatlarini ochib berish bo’yicha olib borilayotgan tadqiqotlar milliy tillarning jahon miqyosida o’z o’rni va maqomiga erishuviga xizmat qilmoqda. Milliy tilshunosliklarda shoir, tarjimon va muarrix bo’la bilgan ma’rifiy siymolar asarlari onomastik tizimini tasnif va tahlil etish milliy tillar tarixiy leksikologiyasining o’ziga xos jihatlari haqidagi nazariy bilimlarni takomillashtiradi.

Bugungi kunda ilm-fanning barcha sohalarida bo’lgani singari o’zbek tilshunosligida ham chuqur ilmiy asoslangan tadqiqotlar olib borilmoqda. Milliy ma’naviyatimizning ajralmas qismi bo’lgan o’zbek tili tarixi, bu tilda yaratilgan asarlarning lisoniy jihatlarini o’rganish borasida ham qator ishlar qilinmoqda. Jumladan, buyuk shoir, muarrix va tarjimon Muhammad Rizo Ogahiy qoldirgan ulkan ma’naviy merosni tilshunoslik nuqtayi nazaridan chuqur tadqiq etishga kirishilmoqda.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. O’zbek tilshunosligida tarixiy asarlar onomastikasi bo’yicha olib borilgan ishlar ko’lami uncha katta emas. Umuman, onomastik birliklarni

**Marhabo
AXMEDOVA,**
Urganch davlat
universiteti mustaqil
tadqiqotchisi

to'plash va tadqiq etish borasida bajarilgan doktorlik, nomzodlik, falsafa doktorligi ishlari, ko'plab monografiyalar dunyoga kelgan. O'zbek onomastikasining fan sifatida shakllanishida E.Begmatov, Z.Do'simov, T.Nafasov, S.Qorayev, N.Husanov, N.Uluqov, N.Oxunov, N.Husanov, Sh.Yoqubov, H.Sattorov, Y.Xo'jamberdiyev, T.Ernazarov, D.Yuldashev, O.Begimov, R.Xudoyberganov, A.Primov, O'Rajabovlarning xizmatlari katta. Shuningdek, bu borada Sh.Akmanova, X.Qodirova kabi olimlarning tadqiqot va maqolalarining ham o'z o'ri bor. O'zbek nomshunoslari o'zbek tili atoqli otlari tizimini o'rganish bo'yicha jiddiy ishlarni amalga oshirishdi. O'zbek antroponimiyasi, xususan, kishi ismlari, laqab va taxalluslar, shuningdek, toponimiy bo'yicha katta tadqiqotlar bajarildi.

Muhokama va natijalar. Ogahiy tarixiy asarlarida har bir onomastik birlik biror obyektini nomlash vazifasidan tashqari muayyan adabiy-estetik vazifani bajaradi. Bu borada bajarilgan ishlar haqida D.Andaniyazova "O'zbek tilshunosligida ayrim ishlarda onomastik birliklarning uslubiy xususiyatlari haqida aytilgan fikrlar mavjud, biroq ularda mazkur birliklarning badiiy imkoniyatlari keng tadqiq qilinmagan", – deya munosabat bildiradi [1, 16]. Ogahiy tarixiy asarlari, xususan, "Riyozi-d-davla" asaridagi onomastik birliklarning adabiy-estetik vosita sifatidagi o'rini anglash uchun solnomanavislik an'analari, muarrixning xos uslubi kabi jihatlarni e'tiborga olish kerak. Bularning barchasi biz qulaylik uchun *tarixiy asar* termini ostida o'rganayotgan Ogahiy asarlari aslida *tarixiy-adabiy* ekani bilan bog'liq [2]. Ogahiyning onomastik birliklar vositasi badiiy san'atlar yaratish, shakli va mazmuniy barkamollik yaratishga intilishida ham Alisher Navoiy ijodi, xususan, uning nasriy merosining ma'lum ma'noda ta'siri bor. Masalan, Alisher Navoiy "Badoye' ul-bidoya" devoni debochasida yozadi: "Chun bu baytlar ayvoni ul isloklar naqsh-u nigoridin rashki nigorxonayi Chin va bu g'azallar bo'stoni ul ihtimomlar bahoridin g'ayrati xuldi barin bo'la boshladi" hamda "G'aroyib us-sig'ar" devoni debochasida "Va hamdi behadd-u qiyos ul soni'g'akim, chun iborat javohirin nazm silkiga tortdi, ul gulshani Eramoyinni nazm ahli xomayi

gavharafshoni bila *rashki nigorxonayi Chin* va *g'ayrati xuldi barin* yasadi" – deb yozadi [3].

Asarning ko'pgina o'rinlarida saj' va boshqa san'atlar onomastik birliklarga bog'liq, ular bilan "hisoblashilgan" holatda yuzaga keladi. Masalan, asarning uchta o'rnida *Xivaq* toponimiga muvofiq holda arabcha *zayyanahullāhu bi-l-'adli va-n-nasaq*, ya'ni "Alloh unga adli va nizomi bilan ziynat bergay!" jumlasini ishlatilgan. Shu bilan birga, jumladagi ichki ohangdoshlik asosan biror shu jumlada gap ketayotgan shaxs yoki joy nomi bilan shaklan va mazmunan bog'liq holda yuza keltirilgan. Masalan, Pahlavon Mahmud haqida gap ketganda *mulki vadud* birikmasi bilan bog'liq talqin qilingan. Lug'aviy jihatdan (Allohga) muhabbat mulki ma'nosidagi ushbu tasavvufiy istiloh asarning o'zida ham ishlatilgan: "*Mulki vadud* inoyatidin anga ajal mav'ud etib..." (RD, 330^b). Shundan kelib chiqib *Mahmud* antroponimi ohang jihatidan *vadudga* moslangan holda Ogahiy Pahlavon Mahmudni "muhabbat mulki saroyining xos mahrami" deya ta'riflaydi: "mahrami borgohi mulki *vadud* hazrati Pahlavon *Mahmud*..." (RD, 255^a); "maxsus borogohi mulki *vadud* hazrati Pahlavon *Mahmud*..." (RD, 314^b).

Ogahiy tarixiy asarlarida muarrix onomastik birliklarga bog'liq ravishda mohirona ishlatilgan san'atlardan biri tajnisdir. Tajnis haqida fors va turkiy tillarda ko'plab ilmiy manbalar mavjud [4]. Ilmi bade'ga oid manbalarda tajnis haqida yetarli ma'lumotlar mavjud. Masalan, Umar Roduyoniyning "Tarjumon ul-balog'a" asarida (XI asr) tajnisning to'rt turi (tajnisi mutlaq, tajnisi murakkab, tajnisi zoyid, tajnisi muraddad), Rashiduddin Vatvotning "Hadoyik us-sehr fi daqoyiq ush-she'r" (XII asr), Shams Qays Roziyning "Al-mo'jam fi maoyiri ash'or al-ajam" (1218 – 1233) hamda Shayx Ahmad Taroziyning "Funun ul-balog'a" (1436 – 1437) asarlarida yetti turi (tajnisi tomm, tajnisi noqis, tajnisi zoyid, tajnisi mukarrar, tajnisi murakkab, tajnisi mutarraf, tajnisi xat) keltirilgan. Tajnis haqidagi nisbatan kengroq ma'lumot Atoulloh Husayniyning "Badoyi us-sanoye" (XV asr) asarida berilgan [5].

Quyida keltiriladigan *Ko'kcha* va *ko'kcha* (ko'k kabi, falakmonand) birliklari tajnisi tommni yuzaga keltirgan: "*Ko'kcha* mavze'idag'i chorbog'ig'akim, nazohat-u tarovatda *ko'kcha*

erdi, bayt: Fayz-u tarab necha desang bor anga, Lekin erur *Ko'kcha* demak or anga, Vurudi maymanatfurud va vusuli sharofatnamudi fuyuzotidin munfaxir manozil qildi" (RD, 337^{a-b}). Shu bilan birga, parcha *vurud*, *furud*, *sharofatnamud* so'zlari ichki ohangdoshlikni ta'minlagan.

Tajnisning yana bir turida shakldoshlik hosil qilayotgan so'zlarning mutlaq bir xil bo'lishi talab qilinmaydi. Bu zamonaviy tilshunoslikdagi paronimlar orqali so'z o'yini qilishga to'g'ri keladi. Masalan, asarning bir joyida "yakshanba kuni andin ra'yatafrozi nahzat bo'lub, *Qulovez* darbandidin qudumi maymanatluzumi sharafidin sarbaland qildi" (RD, 339^b). Shunday bir ozdan keyin "keyin o'z holig'a mutahayyir va aql *qulovizi* ul loy ichida kecha-yu kunduz dast-u poy urub, bir qadam yo'l boshqarmoqdin muta'zir bo'ldi" (RD, 230^b), – degan jumla keladiki, bunda *yo'lboshchi* ma'nosidagi turkiy *qulovuz* so'zi voqea sodir bo'layotgan *Qulovez* (lug'aviy ma'nosi *qul osilgan*) joy nomiga ham ishora qilishi bilan Ogahiy joy nomlariga bog'liq mohirona qo'llagan badiiy san'atlardan yana birini mushohada qilib, zavqlanamiz.

Asardagi onomastik birliklar bilan bog'liq ayrim parchalar bir qarashda iyhom bo'lib tuyulsa ham, mohiyatan iyhomdan farqlanadi. Buning asosiy sababi mikromatnda biror onomastik birlikning o'z appelyativi bilan muvofiq ravishda biri lug'aviy birlik, biri onomastik birlik sifatida ishlatilganidir. Bu holat asosan taxalluslar va uning lug'aviy ma'nolari o'rtasida yuz bergani uchun *itfoq* san'atini asosan shu doirada tasavvur qilamiz. Quyidagi misollarda *itfoq* san'atining noyob namunalarini ko'ramiz. Asarda xonning Abdulloh ibn Muborak maqbarasi ziyoratiga yetishgani "taqvo va porso ahlig'a toji torak Abdulloh ibn Muborak qaddasallohu sirrohuning qadamgohi sharofatintinoh va maqbarayi saodatintibohining tavofig'a musharraf bo'lub, arvohi tayyibalaridin istimdodi himmat qildi" (RD, 345^a), – deb ta'riflanar ekan, u yerdan ko'chishi "hamul manzili *muborakdin* asokiri zafarmaosir va a'lomi maymanatmazohirni harakatga kirguzub..." (RD, 345^b) jumlasini bilan beriladi.

Asardagi onomastik birliklarning *talmeh* hosil qilishdagi o'rni alohida. *Talmeh* hamisha

muayyan fikrni yorqinroq va ta'sirchanroq ifodalashdga xizmat qilgan. Buni asarda onomastikasi bilan bog'liq holatlarda ham yaqqol ko'ramiz. Ogahiy tarixiy asarlarida xalq orasida keng yoyilgan payg'ambar qissalariga alohida e'tibor qaratilgan. Xususan, Nuh alayhissalom bugungi kunda ham xalq orasida duradgorlar piri deb e'tiqod qilinadi. Shu bilan birga, Nuh payg'ambar Xorazmda kemachilar piri deb ham qaralgan. G.Snesarev yozishicha, Xorazm vohasida "kemaning bosh qismi tabu qilingan joy hisoblanib, unda faqat darg'a o'tiradi. Qayiqning burun qismiga biror narsa bilan urish ham ta'qiqlangan. Bu joyga unda ishlaydigan kishilar (matros) ham darg'a ruxsatisiz o'tishi mumkin emas. Ayniqsa, bu yerga yalang'och qadam qo'yish man qilingan. Gap shundaki, qayiqning bu joyi qayiqchilar piri Nuh payg'ambarning o'rnidir" [6, 158]. *Nuh kishtisi*, *Nuh kemasi* Ogahiy tarixiy asarlarida farog'at va omonlik maskani, najot topar manzil ma'nosini anglatganini quyidagi parcha mazmuni orqali ko'ramiz: "Marv qal'asin havodis tirboronidin o'zlarig'a panoh va fitna to'fonidin hazrati *Nuhning* purfutuh kishtisidek maqomi amn-u oromgoh xayol qilib, ayol-u atfol va ashyo-yu amvoli bila rohat sahrosidin ko'chub, ul qal'aning purmehnat tangnosig'a kirdilar" (RD, 291^a). Ko'ranadiki, ushbu parchada *purfutuh* (fayzli; g'olib) so'zi shakliy; *to'fon*, *kishti* (kema), *amn-u oromgoh*, *ayol-u atfol* va *ashyo-yu amvol* so'zlari mazmuniy jihatdan *Nuh* antoroponimiga moslangan.

Yusuf alayhissalom qissasi ham xalq orasida ancha mashhur bo'lgani, Kalomullohning o'zida *ahsanul-qisas* – qissalarning eng go'zali deb ta'riflangani uchun muarrix bu mashhur voqealardan ham o'z fikrlarini yorqinroq va yanada go'zal shaklda ifodalash uchun foydalangan. Asosan, voqealar quduqlar hamda sahro bilan bog'liq yerda Yusuf alayhissalom qissasida tilga olinadi. Masalan, "jum'a sabohi royoti nusratoyotni jilvag'a kirguzub, Yakkachadin sur'ati tamom bila ot surub, Nafasquli otlig' quduqg'a yetushub, aning havolisini asokiri zafarmaosir muaskar va alviyayi davlatta'biyag'a mustasqar qilib, fuyuzoti nuzuli va futuhoti vusuli bila anga Havzi kavsar yanglig' sarshorlig' va xushguvorlig' etkur" gani haqida

gap borgach, “quyoshning Yusufi zarrinkulohi mashriq chohidin chiqti, ul xilofat misrining azizi, shijoati aziziy dalolati bila mavze’i mazkurdin otlanib, yusufvor diydori puranvoridin olam yuziga partavafkan bo’lub, O’rtaquduq otlig’ manzilning diydayi intizorin ravshan qildi va ul manzilning havolisin kavkabayi volog’a nashiman etti” (RD, 337^b-337^b), – deyiladi.

Ogahiy asar qahramonlari nomlari tarkibdagi so’zlar, ya’ni appelyativlarining lug’aviy ma’nolaridan foydalangan holda ham badiiyat yarata olgan. Masalan, *Toshtemur* ismining *tosh* va *temur* qismlaridan iborat ekanidan foydalanib, Ogahiy yozadi: “Nomdor akobiridin *Toshtemur* arbob *tosh* bag’ridin suv va *temur* ko’nglidin tob olgudek inkisorlig’lar bila iltijonoma kelturub...” (RD, 309^a). Ko’rinadiki, jumlada *arbob* laqabiga mos ravishda *tob* so’zi ishlatilgan.

She’r baytlarida ma’no jihatdan bir-biriga yaqin tushunchalarni anglatuvchi so’zlarni qo’llab, ular vositasida obrazli ifodalar, lavhalar yaratish san’ati tanosub deb ataladi [7, 80]. Asarning juda ko’p o’rinlarida onomastik birliklarning appelyativlari bilan bog’liq ravishda tanosub (ayrim o’rinda tanosublar silsilasi) vujudga keltirilgan. Masalan, *xatib* so’zining arab tilidan tilimizga nikohlangan erkak ma’nosidan ko’ra notiq, so’zamol; imom (xutba o’quvchi) ma’nosi ko’proq tushuniladi. Muarrir qo’shinining “*Xatib qoqi* otlig’ manzildin o’tub, yovuqrog’ida bir-birig’a vorid bo’lub, maskan qildi”, – deb yozar ekan, bu haqdagi gapni “Tonglasi chahorshanba kunikim, xurshidi jahontobning *xatibi* zarrin *amomasi* mashriq *minbari* uzra *hangomaoro bo’ldi*, hazrati shahanshoi mag’firatkuloh *Xatib qoqidin* ko’chub, Eshakanqirg’an otlig’ marhalaning diydayi intizorin mavokibi humoyun marokibining to’tiyogun g’uboridin munavvar qildi” (RD, 337^b) tarzida tugatadi. Ko’rinib turibdiki, *xatib* appelyativi bilan bog’liq holda *amoma* (salla), *minbar* (masjiddagi minbar), *hangomaoro bo’lmoq* (vaqtni behuda ketkazmaydigan tarzda suhbat qurmoq) birliklari vositasida tanosub hosil qilingan.

Asarda Ogahiy lirikasida qo’llanilgan aqd, itfoq, iqtibos, mazhabi kalomiy, tashobih ul-atrof,

ruju’, tavze’, tarsi’, husni matla’, tansiq us-sifot, izdivoj, savolu javob, nido, takrir, mutakarrir, tajohuli orifona, talmeh, iyhom, tajnis, tamsil, tanosub, tazod, tadrij, tardu aks, tashxis, tafriq, jam’u tafriq, tanofur, tajrid, amr va nahiy, ta’riz, ishtiyoq, shibhi ishtiyoq, husni ta’lil, laffu nashr – katta ko’pchiligi mavjudligi e’tiborlidir.

Xulosa. Ogahiyning “Riyozi-d-davla” asari lingvopoetikasida uning onomastik tizimi alohida o’rin tutadi. Xususan, ichki ohangdoshlik, saj’ yuzaga kelishida onomastik birliklarga e’tibor qaratilgan. Onomastik birliklar ishtirok etgan jumalarning leksik tarkibi shakllanishida atoqli otning shakliy va mazmuniy plani hal qiluvchi omil bo’lib xizmat qilgan. Asar lingvopoetikasi tadqiqi lingvistik qarashlarni mumtoz adabiyot nazariy masalalari bilan omixta o’rganish va talqin qilishni talab qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Анданиязова Д. Бадий матнда ономастик бирликлар лингвопоэтикаси. Филол. ф-лари фал... д-ри (PhD) дисс... – Тошкент, 2017.
2. Ismailov I. Ogahiyning tarixiy-adabiy asarlari poetikasi. – Toshkent, 2023.
3. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Учинчи жилд. – Тошкент: Фан, 1989.
4. Пулатова Ш.С. Фигура таджикс и особенности ее использования в персидско-таджикской классической литературе (X-XVvv) автореферат диссертации на соискание ученой степени к.филол.н. – Худжанд, 2008.
5. Қамаруддин Қ. “Ғаройиб ус-сиғар” девонидаги ғазалларда тажикс санъати. // Ўзбекистонда хорижий тиллар. 2021. №4. <https://journal.fledu.uz/ru/poeticheskaya-figura-tadzhnis-v-gazelyah-divana-chudesadetstva-alishera-navoi/>
6. Снесарев Г.П. Хоразмликларнинг мусулмонликдан аввалги маросимлари ва урф-одатлари. Рус тилидан С.Р.Рўзимбоев таржимаси. – Урганч: УрДУ ноширлик бўлими, 2018.
7. Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадийят малоҳати. – Тошкент: Шарқ, 1998.

ADOLAT TUSHUNCHASINING AXLOQIY- IJTIMOIIY, HUQUQIY KATEGORIYA SIFATIDAGI O'ZIGA XOS JIHATLARI

Annotatsiya: Ushbu maqolada adolat tushunchasining yuksak qadriyat ekanligi, uning axloqiy, ijtimoiy, huquqiy kategoriya sifatidagi mazmuni talqin qilinadi. Shuningdek, adolat muayyan munosabatlar tizimining xususiyati ekanligidan kelib chiqib, turlicha tavsiflash mumkinligi haqidagi fikrlar ochib berilgan.

Kalit so'zlar: ijtimoiy adolat, etik adolat, ijtimoiy ne'matlar, huquqiy adolat, axloqiy-huquqiy va ijtimoiy-siyosiy ong kategoriyasi.

Аннотация: В данной статье анализируется содержание понятия справедливости в качестве нравственной, социальной, правовой категории. Кроме этого, раскрывается возможность различной квалификации справедливости исходя из содержания системы определённых отношений.

Ключевые слова: социальная справедливость, этическая справедливость, социальные ценности, правовая справедливость, категории нравственно-правового и социально-политического сознания.

Abstract: This article analyzes the content of the concept of justice as a moral, social, and legal category. In addition, the possibility of different qualifications of justice is revealed based on the content of the system of certain relations.

Key words: social justice, ethical justice, social values, legal justice, categories of moral, legal and socio-political consciousness.

Insoniyat tarixida makon va zamon tanlamaydigan eng oliy mezonlardan biri – bu shubhasiz, adolatdir. Huquq tizimi va huquqni qo'llash mexanizmida adolat tamoyilining o'rni va ahamiyati bilan bog'liq masalalarni tadqiq etishda, eng avvalo, adolat tamoyilining mazmun va mohiyatini tahlil etish maqsadga muvofiqdir. Boshqacha aytganda, adolat kategoriyasining etik, ijtimoiy va huquqiy tabiatini tadqiq etish orqali uning huquq tizimidagi o'rnini aniqlashga erishish mumkin. Adolat – hayotning asosiy mezonidir. “Adolat – axloqiy-huquqiy va ijtimoiy-siyosiy ong kategoriyasi bo'lib, shakllanib kelgan ajralmas inson huquqlari to'g'risidagi tasavvurlarni aks ettiruvchi tushuncha” [1].

O'zbek tilining izohli lug'atida “adolat” kategoriyasining odilona va xolisona ish tutish, haqqoniylik, haqqoniyat, odillik kabi tushunchalarini anglatishi haqida so'z boradi [2]. Shu bilan birga, adolat tushunchasiga nisbatan huquqshunoslik fanlarida keng tarqalgan kompleks yondashuv, uni murakkab etik-ijtimoiy va falsafiy-huquqiy kategoriya sifatida ko'rib chiqish imkonini beradi. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, etika fani vakillari mazkur tushunchani axloqiy, faylasuflar falsafiy, huquqshunoslar esa, sof huquqiy kategoriya sifatida e'tirof etadilar.

Azizbek XADJIYEV,
Xorazm viloyati yuridik
texnikumi o'qituvchisi

Adolat kategoriyasiga nisbatan formal – mantiqiy uslubni qo'llash orqali mazkur tushunchani tahlil qilish muayyan “predmetni” mantiqiy mazmunda, ya'ni mavhum holatda ko'rib chiqish imkonini beradi. Adolat muayyan munosabatlar tizimining xususiyati ekanligini etiborga oladigan bo'lsak, subyektlar o'rtasidagi aloqalarning doirasiga qarab uni turlicha tavsiflash mumkin. Muayyan harakatning o'zi va uning maqsadi hamda o'z-o'zidan unga nisbatan beriladigan rag'bat yoki jazo nuqtayi nazaridan uni quyidagi uch xil ma'noda ko'rib chiqish mumkin bo'ladi: 1) etik, axloq-odob nuqtayi nazaridan; 2) ijtimoiy nuqtayi nazardan; 3) huquqiy nuqtayi nazardan. Shundan kelib chiqib, adolat kategoriyasining mazmunini tashkil qiladigan quyidagi uchta jihatni ko'rsatib o'tish mumkin: shaxsiy sifatni aks ettiradigan “etik adolat”; ijtimoiy munosabatlar tizimining xususiyatlarini aks ettiradigan “ijtimoiy adolat”; huquqiy tartibga solish tizimining xususiyatlarini ifodalashda qo'llaniladigan termin – “huquqiy adolat”.

Ijtimoiy sohada adolat muammosi moddiy ne'matlarni taqsimlash, xususan, mehnat munosabatlarida adolatli taqdirlash muammosi sifatida maydonga chiqadi. Adolat kategoriyasining ijtimoiy jihatida XX asrda Dj.Roulz va R.Nozik kabi olimlar tomonidan shakllantirilgan bir-biriga qarama-qarshi ikkita konsepsiyani boshlang'ich qoidasi bo'lib hisoblanadi. Dj.Roulz adolatning umumiy tushunchasini quyidagicha tavsiflaydi, ya'ni barcha ijtimoiy ne'matlar – erkinlik, imkoniyatlar, daromadlar, boyliklar teng taqsimlanishi lozim. R.Nozik esa aksincha, mulkni himoya qilish g'oyasini ilgari suradi. Uning fikricha, har qanday mulk, agar unga bo'lgan huquq mulkni egallash va tasarruf etish tamoyillariga mos holda olingan bo'lsa, u adolatlidir [3].

Ijtimoiy jihatdan yondashganda adolat sotsiologiya, siyosatshunoslik, iqtisodiyot va ijtimoiy fanlarning boshqa yo'nalishlari predmeti bo'lishi mumkin. Yevropa tarixini tadqiq etish orqali shuni ta'kidlash mumkinki, adolat konsepsiyasi Qadimgi Yunonistonning polis(shahar)lari rivojlangan klassik davrda ijtimoiy munosabatlar va ijtimoiy institutlarda ko'proq o'z ifodasini topgan. Adolat insonlar hayoti va faoliyatining barcha sohalariga tegishli bo'lgan umumiy mezon, umuminsoniy tushuncha va qadriyatdir. Bozor iqtisodiyotiga o'tish davri boshlangunga qadar

nashr etilgan barcha qomuslar, lug'atlar va adabiyotlarda adolat asosan axloq va huquqning me'yoriy kategoriyasi sifatida mavjud voqelikning inson mohiyati va huquqiga muvofiqligi deb talqin qilingan. Adolatning mohiyatini insonparvarlik, haqiqat, haqqoniylik, halollik, rostgo'ylik, mehr-muruvvat, rahm-shafqat, to'g'rilik, insoniylik, iymon-e'tiqod va mardlik, xayr-saxovat, saxiylik, qonuniylik, yaxshilik, hamma narsada me'yorga rioya qilish, oliyhimmat bo'lish, do'stlik, sulhparvarlik, xushfe'llik, odillik, xolislik kabi barcha insoniy ezgu niyat va fazilatlarini mushtarak uyg'unlikda ifodalaydi. Haqiqatan ham, adolat kishilar o'rtasidagi munosabatlarning barcha sohalariga tegishli bo'lgan eng murakkab ijtimoiy-falsafiy kategoriyalardan biridir. Shuningdek, adolat chuqur mazmunga ega bo'lgan serqirra va nisbiy tushunchadir. Adolatning mohiyati inson (alohida shaxs)ning xatti-harakatlari va manfaatlari bilan boshqa birovlar yoki jamiyat manfaatlarining muvofiq kelishidan, uyg'unligidan iboratdir.

Adolat umuminsoniy-ijtimoiy kategoriya bo'lib, uning mohiyati va iqtisodiy asosini to'laroq ochib berish uchun axloqiy-falsafiy, huquqiy-me'yoriy, ijtimoiy-siyosiy, tarixiy, iqtisodiy-matematik, diniy-ruhiy, sotsiologik-sotsiometrik kategoriya sifatidagi muhim tomonlari va qoidalarini umumlashtirish ham taqozo etiladi. Mazkur tushunchani birinchilardan bo'lib, tahlil qilgan qadimgi dunyo mutafakkiri Suqrot adolatni “Qonunga muvofiq xulq”, deb ta'riflagan. Chunki adolat axloqiy-huquqiy kategoriya sifatida shaxslarning o'zaro munosabatlari, xatti-harakatlari va qilmishlariga berilgan ma'naviy, huquqiy baho bo'lib, ularning belgilangan axloqiy va huquqiy me'yorlarga munosib yoki nomunosibligini ifodalaydi. Boshqacha aytganda, adolat odamlarning bir-birlariga ziyon qilmaslik, hech bir insonning manfaat va or-nomusiga tegmaslik, shaxsning huquq va burchlariga rioya qilish va o'zaro hurmatlash, bir-birining azob-uqubatlariga hammadlik, mehr-muruvvat kabi talablarni ifodalovchi keng ma'nodagi axloqiy-huquqiy, ijtimoiy va falsafiy tushuncha hamdir.

Adolat termini “huquqiy adolat” ma'nosida qonunchilikda va sud amaliyotida qo'llaniladi: 1) fuqarolik, oila, uy-joy va huquqning boshqa sohalarida huquqiy munosabat ishtirokchilarining qonun va huquq analogiyasini qo'llash imkoni

bo'lmagan holda huquq va majburiyatlarni aniqlovchi prinsip va talablarni ifodalash uchun; 2) fuqarolik, jinoyat, jinoyat-ijroiya huquqlarining alohida institutlari prinsiplarini ifodalash uchun.

O'z navbatida, qonuniylik talabiga asoslangan holda aybdorni jazolash ijtimoiy adolat g'oyasi bilan sug'orilgan bo'lmog'i lozim. U huquqning prinsipi, odil sudlov asosidir. Bu borada mashhur rus huquqshunosi A.F.Koni ta'kidlaganidek, "qonun hujjatlarida kishilar ehtiyojlari va imkoniyatlari haqiqati qanchalik ustuvor bo'lsa, inson shaxsiga rasmiyatchilik bilan emas, balki ko'proq jonli munosabat bilan qaraydigan sud tomonidan amalga oshiriladigan odil sudlovda adolat tushunchasi shunchalik teran va sarbaland o'zining ifodasini topadi" [4].

S.S.Alekseyev qonuniylik, adolatparvarlik, yuridik tenglik, ijtimoiy erkinlik, fuqarolik burchi, obyektiv haqiqat, sodir etilgan ayb uchun javobgarlik [5] prinsiplarini alohida ajratib ko'rsatadi. V.K.Babayev huquqda adolat va erkinlik bosh prinsiplarini ko'radi, ular huquqning boshqa, ya'ni huquqni shakllantirish va uni amalga oshirishdagi demokratizm, qonuniylik, milliy tenglik, insonparvarlik, fuqarolarning qonun oldidagi tengligi, davlat va shaxs o'rtasidagi o'zaro mas'uliyat [6] prinsiplarida o'z rivojini topadi, deb hisoblaydi. Bundan tashqari, huquqiy prinsiplarning yana bir ro'yxati O.I.Sibulskaya tomonidan taklif etilgan. Bular: ijtimoiy adolat, insonparvarlik, fuqarolar teng huquqliligi, huquq va majburiyatlar birligi, huquqda ishontirish va majburlovning qo'shib olib borilishi, demokratizm prinsiplaridir [7].

Adolatparvarlik prinsipi yuqorida qayd etib o'tilgan prinsiplar tizimida o'zining alohida ahamiyatga molikligi bilan ajralib turadi. U huquqning umumijtimoiy mohiyatini, huquqiy munosabatlar ishtirokchilari o'rtasida, shaxs va jamiyat, fuqaro va davlat o'rtasidagi murosa yo'llarini izlashga intilishni eng ko'p darajada ifodalaydi. Adolatparvarlik amaliy faoliyat bilan uning ijtimoiy oqibatlari o'rtasida mutanosiblikni taqozo etadi. Mehnat va unga to'lanadigan haq, keltirilgan zarar va tovon haqi, jinoyat va jazo o'zaro mutanosib bo'lishi kerak. Adolatparvarlik prinsipiga javob bera oladigan qonunlar ana shu mutanosiblikni ifodalaydi [8].

Huquqning qimmati uning adolat ifodachisi bo'la olish qobiliyati bilan ham bog'liqdir. Huquq moddiy ne'matlarni to'g'ri, ya'ni adolatli taqsimlash mezonini sifatida maydonga chiqadi. U kelib chiqishi, moddiy mavqei, ijtimoiy maqomi va hokazolardan qat'i nazar, hammaning qonun oldida tengligini qaror toptiradi. Huquqning bu xususiyati qadim-qadim zamonlardanoq odamlar e'tiborini tortib, ular aql-zakovatini band etib keladi. Shu o'rinda qadimgi Yunonistonda "dike" – adolat, Rim huquqida "tabiiy idrok" tushunchasi muhim o'rin tutganligini eslaylik. Rim imperatori Yustinianning qonunlar to'plamlari "Huquq ezgulik va adolat haqidagi fandir" degan ajoyib ta'biri bilan boshlanadi. Feodalizmning eng shafqatsiz "kodeks"laridan biri "Karolina"ni imperator Karl V yaratgan bo'lib, mazkur bitik uning ijodkori tomonidan "jinoiy ishlar yuzasidan sud jarayonini huquq va adolatga eng ko'p muvofiq keladigan tarzda qanday olib borish mumkinligi to'g'risida" o'gitlar, deb atalgan. Lekin undan qariyb yuz yil muqaddam buyuk sohibqiron bobomiz Amir Temur o'zining mashhur "Tuzuklar"ida shunday yozgandi: "...Adolat va insof bilan Tangrining yaratgan bandalarini o'zimdanda rozi qildim. Gunohkorga ham, begunohga ham rahm qilib, haqqoniyat yuzasidan hukm chiqardim. Xayr-ehson ishlarim bilan odamlar ko'nglidanda joy oldim. (To'g'ri) siyosat va insof bilan sipohiylarim va raiyatni umid va qo'rqinch orasida saqladim" [9].

Hozirgi Ispaniya Konstitutsiyasida "Adolat o'rnatish istagi" xalqning asosiy xohish-irodasi sifatida tilga olinadi. Hindiston Konstitutsiyasi ham xalqning maqsad-intilishlari orasida ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy adolatni ta'minlashni birinchi o'ringa qo'yadi. Bunday muddaolarni hozirgi ko'pchilik davlatlarning konstitutsiyalari va qonunlaridan ham topish mumkin. Chunonchi, mamlakatimiz Konstitutsiyasining Muqaddimasida: "Biz O'zbekistonning yagona xalqi... demokratiya, erkinlik va tenglik, ijtimoiy adolat va birdamlik g'oyalariga sadoqatimizni namoyon qilib... ushbu Konstitutsiyani qabul qilamiz va e'lon qilamiz", deya tantanali suratda e'lon qilingan. Albatta, bu oddiy bayonot emas. Bu – mamlakatimiz ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotining strategiyasi va taktikasidir.

Adolatning murakkab manzarasini kezish, uning axloqiy, ijtimoiy va huquqiy jihatlarini o'rganish bizning adolatli jamiyat haqidagi tushuncha va intilishimizni shakllantiradigan chuqur o'zaro bog'liqlikni ochib beradi.

Adolatni o'rganadigan ijtimoiy obyektiv adolatli jamiyatni ta'minlashda birgalikdagi mas'uliyatimizni ochib beradi. Adolatning kengroq kontekstida aniq ijtimoiy jihatlarni o'rganish bizning ijtimoiy tuzilmalarimizga kirib boradigan muammolar va nomutanosibliklarni yanada chuqurroq tushunish imkonini beradi. Bu bizni tizimli muammolarga qarshi turishga va tengsizlikning asosiy sabablarini bartaraf etuvchi, yanada adolatli va qamrab oluvchi ijtimoiy tartibni ta'minlovchi ijtimoiy adolat islohotlarini himoya qilishga undaydi.

Shu bilan birga, qonunchilik bazasi adolat tamoyillarini ta'minlash va himoya qilishning tizimli tizimini ta'minlab, odil sudlovning tayanchi bo'lib xizmat qiladi. Ushbu kontekstda muayyan huquqiy jihatlarni o'rganish huquqshunoslik va siyosatning nozik tomonlarini yoritib beradi, qonun adolatli jamiyatni shakllantirishda qanday qudratli vosita bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi. Unda shaxs huquqlarini himoya qiluvchi, javobgarlikni rag'batlantiradigan va odil sudlovni umumiy amalga oshirishga hissa qo'shadigan huquqiy mexanizmlar muhimligi ta'kidlangan.

Xulosa qilib aytganda, adolat toifasidagi axloqiy, ijtimoiy va huquqiy jihatlarni tekshirish ushbu intilishning yaxlit xususiyatini ta'kidlaydi. Har bir o'lchov boshqalarni to'ldiradi va ta'sir

qiladi, adolat qaror topgan jamiyatni rivojlantirish uchun kompleks va yaxlit yondashuv zarurligini ta'kidlaydi. Zamonamizning muammolariga qarshi, ushbu tadqiqot doimiy muloqot, hamkorlik va adolat tamoyillari barcha jabhalarda dunyoga intilishlarimizning birinchi qatorida turishini ta'minlash uchun birgalikdagi sa'y-harakatlarni rag'batlantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ячменёв Ю.В. Ценностные категории как нравственные основы теории государства и права// Государство и право.-2005, №9.-С.93.
2. O'zbek tilining izohli lug'ati / ikki tomli / Z.M.Ma'rufov tahriri ostida. – Moskva: “Rus tili” nashriyoti, 1981. –B.27
3. Ролз Дж. Теория справедливости. – Новосибирск, изд-во НГУ, 1995. –С.86
4. Кони Ф. Собр. Соч. –М., “Мысль”, 1968. – С.25
5. Алексеев С.С. Проблемы теории права. Т.1. – Свердловск, 1972. –С.108-109.
6. Общая теория государства и права. / Под ред. В.К.Бабаева. – Нижний Новгород, 1993. – С.128-132.
7. Теория государства и права. Курс лекций. / Под ред. Н.Т.Разгильдяева, А.В.Мальке. – Саратов, 1995. –С.122-126.
8. Islomov Z.M. Davlat va huquq nazariyasi. – Toshkent: Adolat, 2007. –B.479.
9. Temur tuzuklari. –Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1991. – B.54.

HUQUQ NAZARIYASI TIZIMIDA HUQUQIY TAMOYILLARNING ELEMENT SIFATIDAGI O'RNI VA AHAMIYATI

Annotatsiya: Ushbu maqolada huquqni qo'llash amaliyotida, fanda tamoyillarga bo'lgan e'tibor, huquqiy tamoyillarning nazariy tushunchalari yoritiladi.

Kalit so'zlar: tamoyil, me'yor, doktrinal, qonun va huquq-tartibot, me'yoriy yo'nalish, g'oya.

Аннотация: В данной статье освещаются теоретические понятия правовых принципов, особое внимание к ним в правоприменительной практике и в науке.

Ключевые слова: принцип, норма, доктринальная, закон и правопорядок, нормативное направление, идея.

Abstract: In this article, attention to principles in law enforcement practice, science, and theoretical concepts of legal principles are highlighted.

Key words: principle, norm, doctrinal, law and order, normative direction, idea.

**Yashnarbek
BEKCHANOV,**
Urganch davlat
universiteti
o'qituvchisi

Huquq sohasi, unda ko'p sonli huquqiy hodisalar, tushunchalar, tartibga solish vositalari amal qiladigan ijtimoiy makonning keng sohasini ifodalaydi. Ushbu turli-tumanlik ichida tamoyillar alohida o'ringa va ahamiyatga ega.

“Tamoyil” kategoriyasining etimologik ma'nosi – “asos”, “ibtido”, “asosiy joylashuvi”, “rahbariy g'oya”, “asosiy harakatlanish qoidasi”ni anglatadi [1]. Qadimgi davrda shunday deyishgan: “Tamoyil barcha narsalarning eng muhim qismi” (principium est potissima pars rerum). Falsafiy ensiklopedik lug'atda “tamoyil” tushunchasi ikki ma'noda sharhlanadi: subyektiv ma'noda – asosiy qoida sifatida; obyektiv ma'noda – boshlang'ich punkt sifatida [2].

Huquq tamoyillari muammosi mamlakatimiz fani uchun yangilik emas. Ammo, hanuzgacha tamoyillarga bo'lgan qiziqish so'nmagan. Va bu tasodif emas. “Tamoyil” tushunchasi universal va ko'p ishlatiladigan tushunchalar sirasiga kiradi. U og'zaki nutqda, ilmiy va o'quv adabiyotida ko'p qo'llaniladi va bevosita bizning davrimizda unga batafsil tadqiqotlar bag'ishlangan. Ushbu ishlarda huquqning umumhuquqiy, tarmoq-

lararo, sohaviy va boshqa tamoyillari tahlil qilingan. Alohida tamoyillar bilan bog'liq masalalar ustida alohida tadqiqotlar olib borilgan. Qonunlar, qonun osti hujjatlar matnida tamoyillarga alohida o'rin ajratilgan.

Shunga qaramay, fanda ham, amaliyotda ham huquq tamoyillariga bo'lgan munosabatni birdek, deb bo'lmaydi. Masalan, T.G.Gordiyenko shunday mulohaza bildiradi: “O'zining nazariy va amaliy ahamiyatiga qaramay, hozirgi zamon huquq fanida hamda huquq va davlatning umumiy nazariyasiga oid o'quv adabiyotida huquq tamoyillar muammolari keng ommalashmagan” [3].

Huquqni qo'llash amaliyotida tamoyillarga bo'lgan munosabat haqiqatan ham birmuncha murakkabdir. Boshqacha aytganda, fanda tamoyillarga bo'lgan e'tibor nuqtayi nazaridan, huquq ijodkorligida, oliy sud idoralari faoliyatida, ommaviy hokimiyat organlarining ko'p sonli muhitidagi vaziyat buning mutlaqo aksini ko'rsatadi. Ular huquqiy tamoyillarni nazariy tushunchalarga kiritadi, ko'pincha ulardan yuridik ishlarni hal qilishda foydalanmaydilar.

Amaliyotda tamoyillarga bunday munosabatning sababi davlat va huquq

nazariyasida, soha fanlarida ularga oid tushunchalarning bir ma'noli emasligi, yoritilishining ziddiyatliligi, yuridik me'yorlar bilan qiyoslanishi, huquqiy tartibga solishda ularning ahamiyati va hokazolar bilan izohlanadi.

Aksariyat olimlarning huquqqa oid tushunchalari, ularning huquq nazariyasidagi o'rni va ahamiyatiga bo'lgan qarashlari, asosan huquqni tushunishning ikkita asosiy yondashuvi: keng va tor turlari bilan bog'liq. Birinchi yondashuv doirasida huquq o'z ichiga boshqa huquqiy hodisalar: huquqiy ong, huquqiy munosabatlar, subyektiv huquqlar, huquqni qo'llash aktlari, huquq-tartibot va huquqiy materiyaning boshqa tarkibiy qismlarini qamrab oluvchi hodisa sifatida ko'rib chiqiladi. Huquq tamoyillarining keng izohlanishi ham ana shunga bog'liq. Ikkinchi yondashuv doirasida huquqning ifodalanishi qonunga va o'zga umumqabul qilingan manbalarga tenglashtiriladi. Ushbu holatda, olimlarning fikricha, tamoyillar huquqiy me'yorlardan tashqarida amal qila olmaydi. Va nihoyat, tamoyillarni anglashda bir guruh olimlar, huquq tamoyillarini ularning majburiy tarzda qonunchilik va o'zgacha tarzda huquqiy vositalanishi bilan bog'lamaydi. Ularning fikricha, tamoyillar yuridik fanning ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solishning u yoki bu usullarining zarurligini belgilovchi kategoriyasi hisoblanadi. Hozirgi zamon yuridik fanida bunday yo'nalish "doktorial" deb ataladi.

Huquq tamoyillarini anglashda sanab o'tilgan yo'nalishlarni: doktrinal, keng va me'yoriy yo'nalishlarga birmuncha batafsil to'xtalsak.

Huquq tamoyillarini doktrinal anglash tarafdorlarining fikricha, huquq tamoyillari sof ilmiy tavsifga ega bo'lib, ularda imperativlik xususiyatlari yo'q [4].

Fikrimizcha, doktrinal yondashuv bizning huquqiy tizimimizga unchalik to'g'ri kelmaydi. Hatto unda amaldagi huquqning asosiy tamoyillari mustahkamlangan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida belgilangan huquqlarining to'g'ridan to'g'ri amal qilishi misolida ishonch hosil qilish mumkin. Shuningdek, ushbu holatda qonunchilik talqini muammosi jiddiy ahamiyat kasb etadi.

Masalani keng tushunish tarafdorlari

huquq tamoyillarini huquqiy tartibga solish asosida turuvchi g'oyalar sifatida angelaydi. R.Z. Livshits ushbu masala bo'yicha qiziqarli fikr bildirgan:

"Tamoyil – bu har doim dastlabki yo'naltiruvchi ibtido. Huquqqa nisbatan shuni e'tiborga olish kerakki, bu sohada, boshqa sohalarda bo'lgani kabi, tamoyil – bu eng avvalo, g'oya demak. Ammo faqat g'oyagina emas. Huquqning o'zi g'oyalarga teng bo'lmasdan, me'yorlarni ham, ijtimoiy munosabatlarni ham qamrab olganidek, uning tamoyillari ham faqat g'oyalar bilan chegaralanmaydi hamda me'yoriy va huquqni qo'llash mazmuniga ega bo'ladi" [5].

A.V.Ovodning qarashlarida torroq yondashuv kuzatiladi va u quyidagilarga asoslanadi: "Huquq tamoyillari – bu ijobiy huquqning turli shakllari mazmunidan kelib chiqadigan yoki baqaror yuridik amaliyotda ifodalanadigan umum tan olingan asosiy g'oyalar bo'lib, ular, ijtimoiy munosabatlarning alohida tartibga soluvchisi sifatida huquq rivojlanishi qoidalarini anglash darajasini, shu jumladan, mustaqil yuridik qonuniyatlar va huquqning sifat tavsiflari kabi amal qiluvchi huquqning boshqa hodisalarini munosib tarzda ifodalovchisi hisoblanadi. Huquqning barcha tamoyillari mazmuni amaldagi qonunchilik va barqaror yuridik amaliyotdan kelib chiqadi. Bunda me'yorlar – tamoyillar qonunchilik elementi, yuridik texnika usuli sifatida ko'rib chiqiladi" [6]. A.V.Ovod adolatli ravishda huquq tamoyillarining turlicha tavsiflari xilma-xilligini ta'kidlaydi hamda ularning qonunchilik va sud amaliyotida rasman mustahkamlanishi bilan chegaralanadi.

Huquq tamoyillarini keng tushunish tarafdorlarini huquq va qonun farqiga yo'naltirilgan mulohazalar birlashtiradi. Ammo, amalda huquq va uning tamoyillarini bunday tushunish uning boshqa huquqiy hodisalarga singib ketishiga, boshqa huquqiy hodisalar bilan yuvilib ketishiga sabab bo'ladi. Huquqning keng qo'llanilishi nuqtayi nazaridan huquq-tartibot va huquqni qo'llovchi organlarni, fuqarolar va jamoat birlashmalarini madaniy fuqarolik jamiyati oldida turgan vazifalarga erishishga yo'naltirish mushkul, zero bu maxsus yuridik tayyorgarlikni, huquqshunoslik sohasidagi bilimlarni talab qiladi. Huquqni qo'llashda aniqlik bu holatda

buzilgan bo'lishi mumkin. Huquq va uning tamoyillarining keng sharhlanishi faqat yuqori darajali huquqiy ongga va yuridik ma'lumotga ega shaxslarning tor doirasi uchun tushunarli bo'lishi mumkin. Va bu holda me'yoriy yondashuv jamoatchilikning keng doirasi, fuqarolar va boshqa shaxslar uchun maqbulroq tuyuladi.

Va nihoyat, huquq tamoyillarini me'yoriy tushunish. Ushbu yondashuv tarafdorlari madaniy fuqarolik jamiyatini va huquqiy davlatni shakllantirish, shu bilan bog'liq ijtimoiy-iqtisodiy va boshqa islohotlarni amalga oshirish, fuqarolarning manfaatlari, huquq va erkinliklarini ta'minlash va muhofaza qilish, jamiyat a'zolarini O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunlariga hurmat va ularga qat'iy rioya qilish ruhida tarbiyalash, qonun va huquq-tartibotni mustahkamlash, jinoyatchilikka qarshi kurashish maqsadida huquqning ijtimoiy munosabatlarni aniq, hukmron tarzda tartibga soluvchi sifatidagi rolini asoslashga va ochib berishga e'tibor qaratadi.

Me'yoriy yo'nalishga davlat tomonidan rasman tan olingan huquq manbalarida mustahkamlangan narsalarni huquq, deb hisoblash xos [7]. Ushbu yo'nalish tarafdorlari huquq tamoyillarini turlicha sharhlaydi, ammo huquq tamoyillarining ifodalanishi bo'yicha bir xil tasavvurga ega.

Me'yoriy yo'nalishning ayrim vakillari tamoyillarni g'oyalar, deb atagan holda ularni huquq me'yorlariga tenglashtiradi.

Huquqiy me'yor ayni paytda alohida shaklda namoyon bo'luvchi g'oya hisoblanadi. Ushbu nuqtayi nazardan huquqiy me'yorlar ham, tamoyillar ham bir-biriga mos keladi. Mafkura va falsafni suiiste'mol qilish kabi, me'yoriylikdan ham chekinib bo'lmaydi. O'zgacha huquqiy materiya – huquqiy munosabatlar, huquqiy ong va h.k. huquqiy tamoyillardan dalolat bermaydi. Bu o'rinda huquqiy ong g'oyalari haqida so'z boradi, ular esa aslida huquq tamoyillariga aylanmasligi ham mumkin.

Shu tarzda, me'yoriy yo'nalish vakillarining fikriga ko'ra, huquqiy tamoyillar bevosita yoki bilvosita huquqiy me'yorlarda mustahkamlangan bo'lishi kerak, ya'ni ular me'yor-tamoyillar shaklida yuridik me'yorlar

birligidan kelib chiqmaydi, aks holda ularning yuridik ahamiyati yo'qoladi. Bu o'rinda shuni ta'kidlash kerakki, to'g'ridan to'g'ri amal qiluvchi huquqiy tamoyillar ham mavjud. Bunga Konstitutsiya yaqqol misol bo'la oladi, zero unda qonun ustuvorligi, qonun va sud oldida tenglik, aybsizlik prezumpsiyasi tamoyili va h.k.lar ifodalangan. Shunday tamoyillar ham borki, ularni ma'lum yuridik me'yorlarni, masalan, demokratizm, hokimiyatlarning bo'linishini hisobga olgan holda qo'llash mumkin.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, huquq tamoyillarining alomatlari uning tavsifini ifodalaydi. Ko'plab nazariyachi olimlar huquq tamoyillarining mazmunini ochib beradigan boshqa jihatlariga ham ishora qiladi. Ammo, huquq tamoyillari mazmunini tadqiq qilishni faqat uning qonuniyatlari va alomatlari yig'indisiga tenglashtirmaslik kerak, zero ularning namoyon bo'lishi turli-tuman jihatlarida va kategoriyalarda amalga oshiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Прохоров А.М. Большой энциклопедический словарь. М.; СПб.: Большая Рос. Энцикл.: Норинт, 1997. 60 Б.
2. Е.Ф.Губский, Г.В.Кораблева, В.А.Лутченко. Философский энциклопедический словарь М.: Инфра-М, 1997. 363 Б.
3. Гордиенко Т.Г. Принципы права – основа права и правовых систем //Личность и государство на рубеже веков: сб. науч. ст. / В.В.Невинский тахрири остида. Барнаул: Алт. ун-ти нашриёти, 2000. 39 Б.
4. Демичев А.А. Позитивистская классификация принципов гражданского процессуального права Российской Федерации // Арбитражный и гражданский процесс. 2005. № 7. 5-10Б.
5. Лившиц Р.З. Теория права. М., 1994. 195Б.
6. Овод А.В. Принцип законности в публичном праве: юридик фанлар номзоди дисс.автореф. Қозон, 2005. 17 Б.
7. Смирнов Д.А. О понятии принципов права // Общество и право. 2012. № 4. 31Б.

MADIYOR XUDAYBERGANOVNING XORAZM VILOYATIDAGI IJTIMOYIY-IQTISODIY O'ZGARISHLARDAGI O'RNI

Annotatsiya: Maqolada Xorazm viloyatida rahbarlik qilgan Madiyor Xudayberganovning ijtimoiy va siyosiy faoliyati haqida so'z yuritiladi. Shuningdek, 60-70-yillarda Xorazm viloyatidagi madaniy qurilish va obodonlashtirish ishlarida Madiyor Xudayberganovning tutgan o'rni tarixiy nuqtayi nazardan ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Xorazm viloyati, xalq maorifi, xalq xo'jaligi, qishloq xo'jaligi, sanoatlashtirish, pochta, telegraf, "qayta qurish".

Аннотация: В статье рассказывается об общественно-политической деятельности Мадияра Худайбергана, который был хакимом Хорезмской области. Также с исторической точки зрения раскрывается роль Мадияра Худайбергана в совершенствовании культурного поворота в Хорезмской области в 60-70-е годы.

Ключевые слова: Хорезмская область, народное образование, народное хозяйство, сельское хозяйство, индустриализация, почта, телеграф, «перестройка».

Annotation: In this article it is written about social and political activities of Madiyor Xudayberganov who ruled Madiyor Xudoyberganov. Also, the involvement of Madyor Xudoyberganov in the cultural development and beautification of Khorezm during 1960s and 1970s is revealed from a historical point of view.

Key words: Khorezm region, public education, national economy, agriculture, industrialization, postage, telegraph, "reconstruction".

**Intizom
XUJAMATOV,
Urganch innovatsion
universiteti
o'qituvchisi**

XXSR tugatilganidan so'ng o'tgan 100 yillik davr tarixini shartli ravishda uch qismga bo'lish mumkin. Birinchisi – 1925-1937-yillar Xorazm okrugi davri. 1938-yil 15-yanvar Xorazm viloyatining tashkil topishidan 1991-yil 1-sentyabr O'zbekiston Respublikasi mustaqilligiga erishguncha bo'lgan ikkinchi davr. 1992-yil boshidan hozirgacha bo'lgan uchinchi davrga bo'lish mumkin.

O'tgan yuz yillikda Xorazm 25 ta rahbar tomonidan boshqarilgan. Sobiq Ittifoq davrida Xorazm viloyatiga 10 ta shaxs rahbarlik qilgan. Albatta, bu davrda rahbarlik qilganlar markazdan kelgan barcha topshiriqlar va buyruqlarni so'zsiz bajarishga majbur etilgan. Shu bilan birga, Xorazm viloyatining ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy sohalarida erishgan muvaffaqiyatlarida Muhammadjon Yoqubov, Fatxullo Nosirov, Majid Sayidov, Imomqul Iskandarov, Madrim Rahimov, Faxriddin Shamsiddinov, Bektosh Rahimov, Madiyor Xudayberganov, Mirahmad Mirqosimov, Raymajon Xudayberganova kabi tashabbuskor rahbarlarning o'rni kattadir.

Ayniqsa, Xorazm viloyatiga 1968-1986-yillar 18 yil rahbarlik qilgan Madiyor Xudayberganovning hissasi nihoyatda kattadir. Madiyor Xudayberganov (1924-2016) Shovot tumanida tug'ulgan, ikkinchi jahon urushi qatnashchisi, avval o'qituvchi, so'ngra Oliy partiya maktabi tinglovchisi, Xonqa, Xiva tuman partiya qo'mitalarida birinchi rahbar bo'lgan, 1963-yildan viloyat ijroqo'mining raisi, 1968-1986 yillarda viloyat partiya qo'mitasining rahbari vazifalarida ishlagan.

M.Xudayberganov rahbarlik qilgan yillarda viloyatda keng ko'lamdagi bunyodkorlik ishlari amalga oshirildi. Jumladan, Tuyamo'yin suv ombori, kuchli GRES, Urganch pillakashlik fabrikasi, ittifoqda yagona Xiva gilam to'qish kombinati ishga tushirildi. Mehnat unumdorligi sezilarli ravishda

o'sib, aholi turmush darajasi ancha ko'tarildi. Qoraqum etaklarida, Eshvoy cho'lida, Yangibozor, Gurlan va Hazorasp rayonlaridagi minglab gektar to'qayzor, qumloq yerlar o'zlashtirilib, yangi davlat xo'jaliklari ishga tushurildi [1].

Shuningdek, madaniy qurilish va obodonlashtirish ishlari tufayli viloyatning Urganch, Xiva, Drujba shaharlari hamda Xonqa, Shovot, Qo'shko'pir, Bog'ot va Gurlan tumanlari mutlaqo yangicha chiroy ochdi. 60-yillarda viloyatning shahar va qishloqlarida har yilda o'rtacha 200-220 ming m² hajmda yangi turar joy binolari qurilgan. 80-yillarda bu ko'rsatkich 2-2,5 barobarga o'sdi. 1985-yilda 400 ming m², 1990-yilda esa, 585 ming m² hajmda zamonaviy tipdagi uy-joylar qurildi [2]. Shuningdek, o'sha yillarda aholiga madaniy-maishiy xizmat ko'rsatish ham ancha yaxshilandi. Masalan, agar 1985-yilda aholiga 415 ming so'mlik madaniy-maishiy xizmat ko'rsatilgan bo'lsa, 1989-yilda bu ko'rsatkich 80 mln so'mdan oshdi.

Madaniy qurilishlarning jadallashuvi tufayli ayrim tuman markazlari – Xonqa, Shovot va Gurlan shahar qiyofasini oldi. Ana shunday obod posyolkalar va shaharchalar Urganch va Xiva atroflarida ham vujudga keldi, Urganch shahri shimoli-sharq va janubga tomon, xususan Shovot kanalining har ikkala sohili bo'ylab kengaydi, bu yerda madaniy-maishiy binolar, sport kompleksi va ko'plab zamonaviy uy-joylar qurildi.

Shunday qilib, qadimiy va hamisha navqiron Xorazm qisqa vaqt ichida o'zining madaniy qiyofasini o'zgartirib yubordi. Buni xalq maorifi, sog'liqni saqlash, fan va boshqa sohalarda erishilgan muvaffaqiyatlarda ham yanada aniq ko'rishimiz mumkin. Viloyatning madaniy hayotida, ayniqsa yoshlarni mehnatsevarlik va vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda xalq maorifining roli benihoya katta. Ilmiy-texnika taraqqiyoti xalq maorifining barcha tarmoqlari oldiga ulkan vazifalarni qo'ydi. Bu avvalo, maktab va tarbiya muassasalari moddiy-texnika bazasi yangilanishi va mustahkamlanishi hamda tarbiyachilar sifat tarkibi tubdan yaxshilanishiga ko'p jihatdan bog'liq edi. Shuni hisobga olib, mahalliy va respublika hukumati o'sha yillarda viloyatda maorif muassasalarining moddiy-o'quv bazasini yangilashga, ularni zarur o'quv jihozlari va anjomlari bilan ta'minlashga alohida e'tibor berdi. Xalq maorifiga

e'tibor berish butun jamoatchilik vazifasiga aylandi. Darhaqiqat, viloyatning barcha shahar va qishloqlarida zamonaviy tipdagi yangi maktablar, bog'cha-yasllilar qurilishi jadallashib ketdi. Ana shu umumxalq ishiga davlat mablag'laridan tashqari viloyatning ko'pchilik jamoa va davlat xo'jaliklari ham o'z mablag'lari hamda qurilish materiallari bilan faol ishtirok etdilar. Viloyatning Urganch, Xiva, Drujba shaharlarida, tuman markazlarida va jamoa xo'jaliklarida qisqa vaqt ichida jihozlangan o'quv kabinetlariga, laboratoriya va sport maydonchalariga ega bo'lgan ko'p qavatli yangi maktablar, bolalar muassasalari ko'plab qurila boshlandi.

Xalq maorifi qurilishlariga davlat budjetidan 1965-yilda 16,6 mln so'm ajratilgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 1985-yilda 75,5 mln so'mdan oshdi, yoki 4,5 barobarga ko'paydi [3]. Faqat 1981-1985-yillarda shahar va qishloqlarda jami 41,2 ming o'quvchi o'ringa mo'ljallangan yangi maktablar va 10,3 ming o'rinli bog'cha yasllilari foydalanishga topshirildi [4]. Maktabmaorif shaxobchalari qurilishi keyingi yillarda ham jadal olib borildi. Natijada, viloyatda umumta'lim maktablari hamda ulardagi o'quvchilar soni sezilarli ko'paydi. Masalan, 1965-yilda viloyatdagi maktablar soni 393 ta bo'lsa, 1990-yil oxiriga kelib, 500 taga yetdi. Ularda ta'lim olayotgan o'quvchilar soni shu yillarda 63,3 ming kishidan 300 ming kishiga yaqinlashib qoldi.

Madiyor Xudayberganov viloyat xalq xo'jaligi uchun yuqori ma'lumotli pedagoglar hamda boshqa mutaxassis kadrlar tayyorlashda oliy va o'rta-maxsus ta'limning roli katta ekanligiga e'tibor qaratdi. 1965-yilda viloyatda bitta oliy va 4 ta o'rta-maxsus o'quv yurti mutaxassis kadrlar tayyorlash bilan shug'ullandi. Ulardagi talabalar soni 3 ming kishiga yaqin edi.

1987-yilga kelib viloyatdagi o'rta-maxsus bilim yurtlari 9 taga ko'paydi. Ularda 10 mingdan ortiq o'quvchilar ta'lim oldilar [5]. Shulardan Xorazm davlat pedagogika instituti, Xiva pedagogika texnikumi, qishloq xo'jalik texnikumi, qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash maktabi, Urganch qurilish kolleji, gidromelioratsiya texnikumi, avtomobil yo'llari texnikumi, tibbiyot texnikumi kabi bilim yurtlari xalq xo'jaligiga har yili 3,5-4 mingga yaqin mutaxassislar tayyorlab

berdi. Xorazm davlat pedagogika instituti esa, o'zining o'tgan yarim asrlik faoliyati mobaynida xalq maorifiga 20 mingdan ortiq pedagog kadrlar yetkazib berdi.

Madiyor Xudayberganov rahbarlik yillarida viloyat tuman markazlariga vaqtli davriy matbuot (gazeta va jurnallar) nashrlari bosilgan kuni yetkazilib beriladigan bo'ldi. Bu davrda pochta va matbuotni tashishda aviatsiya, temiryo'l va avtomobil transportidan keng foydalanildi.

1964-yilgacha Urganch shahrida 1 qavatli Aloqa uyi binosi faoliyat ko'rsatib, qo'l bilan ishlatiladigan kommutatordan foydalanilgan. Shu yili 2 qavatli Aloqa uyi qurilib, foydalanishga topshiriladi. Shunday qilib, viloyatda birinchi marta yangi binoda Urganch shahri uchun 2 ming raqamli avtomatik telefon stansiyasi ishga tushirildi. Ammo, hali ham telefon apparatlari magnit diskli, ba'zida elektr dinamikli bo'lib qolayotgani stansiyalarga og'irlik tushirardi. 1965-yilga kelib Temiryo'l, suv, avtomobil va havo transportlarining rivojlanishi pochta aloqasining keng sur'atda o'sishiga olib keldi [6].

1968-yil Xorazm viloyatida pochta, telegraf va telefon korxonalarining soni 1960-yilga nisbatan 69 taga ko'paygandi. Qishloq joylarida bunday o'sish deyarli 2 barobarni tashkil etgan. Shuningdek, xat tashish 6,1 barobarga ko'paygan va 15,7 million gazeta va jurnallar egalariga yetkazilib, 1960-yilga qaraganda 3,4 barobarga oshgan. 1969-yilda Xivadagi 500 raqamli ATS 1000 ta raqamga oshirildi va yana bir yil o'tgach, avtomatik liniya xonasiga V-12 qurilmasi o'rnatildi, natijada shaharlararo aloqa tarmog'i 12 ga ko'paytirildi. 1972-yilda Urganchda "AMTS-1M" rusimli shaharlararo avtomatik stansiya ishga tushirildi. Natijada, respublika, shahar telefon tarmoqlarining barcha abonentlari o'z telefonlaridan kod yordamida mamlakatning shaharlararo avtomatik telefon aloqasi bilan bog'lanish imkoniyatiga ega bo'ldilar. Aloqa tizimida yaratilgan barcha imtiyozlardan Xorazm aholisi ham bahramand bo'ldi [7].

1971-yili Toshkentda shaharlararo kuchli avtomatik telefon stansiyasi foydalanishga topshirildi. 1972-yilda Samarqand, Buxoro, Urganch, Termiz, keyinroq esa, Namangan, Qarshi, Farg'ona shaharlarida "AMTS-1M" turidagi shaharlararo avtomatik telefon aloqasi bilan bog'lanish imko-

niyatiga ega bo'ldi. 1972-yilga kelib, Urganch shahridagi raqamli ATSGa ulangan telefonlar soni 3,5 mingtaga yetdi. 1972-yil 7-mayda Urganch shahrida 2 ta blok va Bog'ot tumani ham 2 ta raqamli blok o'rnatilib, avtomatga bog'landi va "8" raqami orqali shaharlararo so'zlashish imkoniyati yaratildi. 1976-1980-yillarda telefon stansiyalari soni 50 tadan 94 taga yetdi. Stansiyalarga ulangan telefon apparatlari 1976-yilga nisbatan 1,7 barobarga ko'payib, 24904 tani tashkil etdi. 1980-yilda shaharlararo so'zlashuvlar soni 1milliondan oshib ketdi. 80-yillarga kelib, O'zbekiston pochta aloqasi bo'limlari 3950 ta, pochta qutilari soni esa, 22217 taga yetdi. Shu jumladan, Xorazm viloyatida aloqa bo'limlari 202 ta, pochta qutilar soni 1550 tagacha ko'paydi. Shu yili Xorazm pochta, telegraf va telefon korxonalari tomonidan 13,1 millionga yaqin xat, 26,3 million donadan ziyod gazeta va jurnallar mijozlar qo'lga topshirilgan. 118,7 mingta yengil yuk, 250,8 ming marta jo'natilgan pul egalariga yetkazilgan. 228,1 mingta shoshilinchnoma yuborilgan. Aloqa vazirligiga qarashli stansiyalarga ulangan telefonlar miqdori 25 mingtaga yetgan, shu jumladan shahar aloqasiga 16,8 ming, qishloq telefon aloqasiga 8,1 mingta abonent bog'langan [8].

"Qayta qurish" sobiq KPSS Markaziy Qo'mitasining aprel (1985) Plenumi va partiya XXVII syezdi qarorlarida belgilab berildi. Uni amalga oshirish jarayonida jamiyat hayotining barcha sohalarida yangilanish sodir bo'lishi, sotsializmga yangi zamonaviy tashkiliy shakllar berilishi, uning "ustunliklari" iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va g'oyaviy qadriyatlarda yuz ochishi lozim edi.

Sobiq Ittifoqning barcha xalqlari "qayta qurish"ga katta umid bog'lagan edi. Bu umid puchga chiqdi. O'zbekistonning Birinchi Prezidenti I.A.Karimovning ta'kidlaganidek: "1985-yil apreli ayrim umidlar tug'dirdi. Biz M.S.Gorbachyov tashabbusi bilan boshlangan "qayta qurish" va islohotlar jamiyat hayotining turli sohalarida tub o'zgarishlar yasaydi, eng muhimi O'zbekistonning ittifoqdagi va jahon jamiyatidagi o'rni va rolini mustahkamlaydi, deb o'ylagandik, umid qilgandik. Afsus, ishonchimiz oqlanmadi. O'sha biz uchun esdan chiqmas qora kun bo'lgan Markazning va shaxsan KPSS Markaziy Qo'mitasi siyosiy

byurosi a'zosi Ye.K.Ligachyov tazyiqi bilan o'tkazilgan Markaziy Qo'mitaning XVI Plenumidan boshlab O'zbekiston neobolshevizmning turli tajribalarining dahshati poligoniga aylandi.

Darhaqiqat, 1980-yillarga kelib, respublikada, jumladan Xorazm viloyatida ham mavjud sanoat korxonalarining texnika darajasi past, texnologiya jihatlarida esa ham jismoniy, ham ma'naviy eskirgan edi.

Markazdan respublikaning ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlari, xalqning tili, madaniyat, an'ana va urf-odatlarini mutlaqo bilmaydigan yuzlagan KPSS funkcionerlari yuborildi. Bu "cheklangan desant" O'zbekistonda, shuningdek, Xorazm viloyatida partiya va sovet organlarining asosiy lavozimlarini egalladilar. Bu davrda "o'zbek ishi", "paxta ishi" deb atalgan senariylar asosida yuzlab partiya, sovet va xo'jalik rahbarlari qamoqqa olindi. Bu fojia Xorazmni ham chetlab o'tmadi. Bu yerda "paxta ishi" bo'yicha ko'p rahbarlar qatag'on qilindi.

M.Xudayberganov "Paxta ishi", "O'zbeklar ishi" degan siyosiy kompaniya tufayli

6 yil qamoqda o'tirib chiqdi [9]. U o'z davriga xos mulohazali, o'ychan, bosiq rahbar bo'lgan. Nafaqaga chiqqach, ish davomida o'zining ijtimoiy-siyosiy faoliyatini xotira-memuar tarzida bayon etib "Sinovlarda kechgan umr" va "Egilgan haqiqat" kitoblarini yozdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Тўмарис авлоди. №17. 2022. – Б.5.
2. Народное хозяйство Хорезмской области. Статсборник – Урганч 1991.
3. Тохилов Р. Район ва кишлокда турмуш. Т., 1985. – Б. 50.
4. Народное хозяйство Хорезмской области. Урганч, 1991. – С.62.
5. Народное хозяйство Узбекской ССР в 1987 году. Т., 1988. – С.281-282.
6. Мухаммадиев Ў. Бир зумда алоқа. – Б.14,19.
7. Мухаммадиев Ф. Хоразм алоқа тизими тарихи // "Хабар" газетаси, 2007, 12 январь 2(747). – Б. 5.
8. Мухаммадиев Ў. Бир зумда алоқа. – Б. 20,28.
9. Худойберганов М. Синовларда кечган умр. – Тошкент: Абдулла кодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 1997. – Б. 183.

TAMADDUN NURI

FILOLOGIYA

UO'K: 821.512.133:930.2

OGAHY G'AZALLARIDA FAQR MAQOMI VA FAQIR OBRAZI

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'zbek mumtoz adabiyotining yorqin vakili Muhammad Erniyozbek o'g'li Ogahiy g'azallarida faqr maqomi hamda faqir obrazining o'rni va ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so'zlar: faqr, faqir, yo'qsil, muhtoj, faqr-u fano, qanoat, rasmiy faqir, haqiqiy faqir.

Аннотация: В данной статье раскрываются роль и значение статуса бедности и образа бедного в газелях Мухаммада сына Эрнийозбека Агахи, яркого представителя узбекской классической литературы.

Ключевые слова: бедность, бедные, нуждающиеся, бедные, удовлетворенность, официальная бедность, реальная бедность.

Annotation: This article reveals the role and importance of the status of poverty and the image of the poor in the ghazals of Muhammad Erniyozbek son Ogahi, a bright representative of Uzbek classical literature.

Key words: poverty, poor, needy, needy, poor, satisfaction, official poor, real poor.

**Dilorom
QO'ZIYEVA,**
Urganch davlat
universiteti "O'zbek
tili va adabiyoti"
kafedrasida o'qituvchisi

Hazrat Ogahiy turkiy xalqlar adabiyoti, jumladan, o'zbek mumtoz adabiyotida yuksak darajada e'tirof etiladi. Chunki ustoz shoirning adabiyot va abadiyat olamiga qo'shgan hissasi nihoyatda kattadir. Mavzu ko'lamining kengligi, ijodiy mahoratining rang-barangligi adabiyotshunoslar oldida yangidan yangi tadqiqotlarga yo'l ochmoqda. Bu borada shoirning tasavvufiy qarashlari, fikr-mulohazalari e'tiborga molikdir.

“Faqr” atamasi Sharqda diniy-tasavvufiy, axloqiy va falsafiy jihatdan ma'no kasb etganligi uchun badiiy adabiyotda keng miqyosda qo'llaniladi. Yassaviya tariqati namoyandalaridan Sulaymon Boqirg'oniy ta'rificha “Faqr – tariqatning to'rtinchi maqomi. Faqir shu maqomga mansub kishidir”, deydi. Ibrohim Buxoriy, Kalobodiy “Faqr – moling bo'lmaslik, bo'lsa ham senga mansub bo'lmaslik, haqiqat ma'rifatiga niyozmand kishidir”, – deya ta'rif bergan. Shuningdek, faqirning Allohdan boshqaga muhtojligi bo'lmaydi va tavakkul e'tiqodi bilan yashaydi [2.74]. Tasavvufda faqr va faqir tushunchalari istilohiy jihatdan alohida mazmun va ma'no kasb etadi. Bu borada juda ko'plab fikr va ma'lumotlar, izohlar keltirilgan. Jumladan, “faqir” arabcha so'z bo'lib, uning lug'aviy ma'nosi “qashshoq”, “yo'qsil” [3.775] kabi ma'nolarni anglatadi. Shu bilan birgalikda, “fors-tojik, o'zbek va turk tillarining izohli lug'atlarida “faqr”, asosan, moddiy boylikka egalik yoki ega emaslik nuqtayi nazaridan izohlanib, “faqir”ning kambag'al, qashshoq, nochor, muhtoj, yo'qsil”[1.47] ma'nolariga ega ekanligi aytilgan. “Farhangi zaboni tojiki”dagi sharhga ko'ra faqir: 1)kambag'al, qashshoq, nochor, muhtoj; boyning aksi; 2)tilanchi, gado; 3)kamina, men (xokisorlik) yuzasidan ma'nolariga egadir [4.4]. “Turkcha so'zlik”da “faqir” so'zining: 1)yo'qsil, muhtoj; 2)zavolli, kamchilikli; 3)kerakli miqdordan oz; 4) “men” o'rniga kamtarlik uchun qo'llaniladigan kalima ma'nolariga egaligi aytilgan [5.486].

Qur'oni Karimda insonning Alloh taolo oldida yo'qsil va muhtoj ekanligi ifodalanib, faqrlik bandaning, boylik esa Haq taoloning sifati ekanligi ta'kidlangan: “Ey insonlar! Sizlar Allohga muhtojdirlsizlar. Allohning o'zigina (barcha odamlardan) behojat va (barcha)

maqtovg'a loyiq zotdir (Fotir surasi, 15-oyat). Payg'ambarimiz Muhammad sollallohu alayhi vasallam aytdilar: “Yo Ali, faqirlikda o'n maqom bor turur va o'n nur bor turur va o'n o'rin bor turur va bul qirq martaba turur [5.109]. Bu borada avvalgi o'n maqomning avvalida qanoat e'tirof etilgan bo'lib, chunonchi, Hazrati Rasuli Akram sollallohu alayhi vasallam aytdilarki, “Al-qanoat-u kanzul loyafni”, ya'ni qanoat ganjidurkim, hargiz tuganmas va molning foydasi yo'qdir [5.109]. Demak, solik qanoatni o'ziga ixtiyor qilishi va dunyo molidan naf yo'q ekanligini anglashi lozim.

Hazrat Ogahiy g'azallarida ham faqr mavzusi yetakchi o'rinda turadi. Shoir ham faqrlikni tanlagan kishi qanoatni ixtiyor qilishi, chunki faqrlikning zamiridagi barcha sir-u asrorlar qanoat bilan ochilishini, qanoat vositasida manzilga yetishini ta'kidlaydi: *Kishikim faqr ko'yida talabkori qanoatdur, Zamirig'a oning makshuf asrori qanoatdur* [7.102].

Hazrat Ogahiy g'azallarida tasvirlangan faqir obrazi fanofillahga yetishning asosiy mezon sifatida ko'rsatilgan. Faqrlik yo'li Haqqa yetkazuvchi yo'ldir. Bu yo'lda solikning qalbi nafs ammoraning qutqularidan tozalangan, xotirjam va pokiza bir ruh bilan makonga qadam qo'yajak. Shoir, kimki dunyo g'amlaridan, ya'ni, aldovlardan nafsning hiyla ko'chalaridan omon bo'lishni istasa, faqr go'shasini o'ziga manzil qilishi, shundagina qalb sakinat va xotirjamlikka vosil bo'lishini uqtiradi:

Har kimki, faqr go'shasi bo'lmish makon anga, Xotir hamisha dahr g'amidin amon anga [7.154].

Tasavvuf allomalaridan Hujviriy faqrni tasniflash asnosida uni rasmiy va norasmiy turlarga ajratadi va izohlaydi. Hujviriy tasniflashiga ko'ra: “*Rasmiy faqr* sifatidagi kishi ixtiyoridan tashqari bo'lgan qashshoqlik, kambag'allik, muhtojlilik, va nochor ahvoldagi kishidir. *Haqiqiy faqr* deb esa, faqirlik yo'lini ixtiyoriy ravishda tanlagan insonga nisbatan ta'rif bergan: “Ul kishikim, rasmiy faqr egasi bo'ldi, ammo maqsadga yeta olmadi va haqiqatdan uzoqlashdi. Ul kishikim, faqr haqiqatini topdi, mavjudotdan yuz burdi, fanoyi kuldan o'tib, baqoyi kulga erishdi”. Hujviriy haqiqiy faqirni

ta'riflab yozadi: "Haqiqiy faqir ul kishikim, uning hech narsasi bo'lmagay va hech narsa unga xalal bermagay. Dunyo asbobining mavjudligi uning g'aniyligiga sabab emas va mavjud emasligi muhtojligining boisi emas. Rivoyat qilinishicha, bir darvesh va podshoh suhbatlashar edi. Podshoh unga hojating bo'lsa aytkim, ravo aylagum, dedi. Darvesh dediki, men o'z bandalarim bandasidan hojat ravo ko'rmasman. Podshoh undan, bu nima deganing, deb so'radi. Darveshlar ham faqrlar ahli toifasidan bo'lib, ular ham Haq rizoligi va uning haqiqati uchun o'zligidan kechib yo'qsillikni tanlagan kishilar hisoblanadi. Haqiqatga yetishning asosiy mohiyati to'g'rilikdan bo'lsa, to'g'rilikka faqirlik holi ila erishiladi. Hujviriyning "Kashf ul-mahjub" asarida faqrga alohida bob ajratilgan. Asarning faqr bobida u yozadi: "Bilgilki, Alloh yo'lida faqirlik ulug' martabadir va darveshlar yuksak qalb egalaridirlar. Ya'ni, "Faqrlik mening faxrimdir. Sarvari koinotning faqrni bu darajada yuksak e'tirof etgani uning yuksak maqom ekanligidan dalolat beradi".

Hazrat Ogahiy faqrlikning chin mohiyatini anglab yetgan ijodkordir. Shoir ko'ngli ham fano-u faqr ahliga moyildir. Ma'rifat-u haqiqat suvidan qonib-qonib ichmoqni orzu qiladi. Buning uchun Yaratganning O'zigagina munojot qilib shunday deydi:

Fano-u faqr sori Ogahiyning ko'ngli moyildur, Ilohi, nafs shayton makrini qilma anga mone [7.132].

Fano-u faqrga yetishga butun jon, ruh ila roziman. Mening ko'nglim shunga moyildir. Ilohi, nafs va shayton makri mening bu ahdimga mone-lik qilmasin, deya Allohga nido qiladi. Chunki fano-u faqr ahli nafsning tuban qilmishlaridan, shayton makr-u hiylalaridan hur bo'lgan, hurlikka erishgan ozod odamlardir.

Faqr zahri zohiran gar bas ochig'dur, ey ko'ngul, Lek oni bilgil haqiqatda chuchuk, ammo na talx [7.91].

Ogahiy haqiqatga erishmoqlik qanchalar totli, huzurli va orombaxsh ekanligini ko'ngilga ayon qilmoqda. Faqrlikka yetish darajasi zohiran achchiq bo'lgani bilan, haqiqatda chuchukdir, unda talx bo'lmagay. Shoir bu bilan faqrlikka yetishning ham o'z sinov va mashaqqatlari mavjud

ekanligi, haqiqatga vosil bo'lgan faqir uchun bu zahmatlar zahri zohiriyligini tasdiq etadi.

Professor Ibrohim Haqqul aytganidek, "Faqrning qudrati va saodati – Ma'rifatda" [6.83]. Boisi, ilm-u irfon, haqiqatning qudratidan bahramand bo'lishni xohlagan faqr ahli uchun Yaratuvchisidan boshqa narsa muhim emas. Uning qalbi faqat qurbi Yaqinlik sari intilaveradi. Unda na yeyishga, na kiyishga, na dunyoviy narsalarga ehtiyoj bor. U faqat O'zigagina muhtojdir. Faqr ahli o'zining necha bayramlarda kiygan eski to'nini saltanat sultoni ustidagi atlas-u zarbofdan tikilgan xil'atga teng ko'rmaydi.

Ey xusho, faqr ahlikim teng tutmas eski to'nig'a, Atlas-u zarbaft xil'at ko'rsa sulton ustida [7.47].

Abdurahmon Jomiyning "Nafohat ul-uns" asarida "Faqr ilohiy talabi uchun hamma narsadan kechishi"[6.103] lozimligi qayd etilgan. Boisi, Ilohiyni talab qilgan faqir uchun qimmatbaho atlas-u zarbof to'nlardan ne ma'ni bor? U o'zining kamtarona eski to'ni bilan kifoyalanadi. Chunki faqr ahliga ortiqcha vajlarning paydo bo'lishi, manzilning uzoqlashishi, haqiqatning yiroqlashishidir.

Xulosa qilib aytganda, faqirlik nafaqat tasavvuf olamida, balki badiiy adabiyotda ham o'ziga xos o'rin va mazmunga ega. Hazrat Ogahiy g'azallaridan ayon bo'ladiki, shoir ham faqr-u fano oshig'i. U ham Ma'rifat va Haqiqat suvlaridan totishni, rohatlanishni istaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Нодир Рамазанов. Адабиётшуносликда факр талкини ҳамда унга муносабат масаласи// Ўзбек тили ва адабиёти журнали. Тошкент, 2010. №6. – Б. 47.
2. Сулаймон Боқирғоний. Боқирғон китоби. Т.: Ёзувчи, 1991. – Б. 74.
3. Баранов В. Арабско-русский словарь. М.: 1957. – Б. 775.
4. Фарҳанги забони тожики. Т.2., 1969. – Б. 428.
5. Turkce sozluk. T.I. Ankara, 1988. 486.b.
5. Ҳамидулла Болтабоев. Ислом тасаввуф манбалари. Т.: Ўқитувчи, 2005. – Б. 109.
6. Иброҳим Ҳаққул. Тасаввуф ва шеърят. Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. 184 б.
7. Муҳаммад Эрнийезбек ўғли Огаҳий. Таъвизул-ошикин. – Тошкент. Мумтоз сўз, 2014. -560 б.

МАРКАЗИЙ ОСИЁДА МАЛОМАТИЙЛИК ВА ҚАЛАНДАРИЙЛИК ҚАРАШЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ЎЗАРО БОҒЛИҚЛИГИ МАСАЛАЛАРИ

Аннотация: Ушбу мақолада Марказий Осиёда тариқатчилик тарихи ва унинг йўналишлари, сўфиёна ҳаракатларнинг ўзаро алоқадорлиги ва боғлиқлик жиҳатлари таҳлил этилган. Уларнинг йирик вакиллари илгари сурган гоялари ўрганилган.

Калит сўзлар: қаландар, қаландархона, қаландарийлар, тариқатлар, сўфийлар, валий зотлар, ирфоний гоялар, маломат, эҳсон, қалб, руҳ, ҳаракат.

Аннотация: В данной статье анализируется история сектантства в Центральной Азии и его направлений, взаимосвязь и взаимозависимость суфийских движений. Изучены идеи, выдвинутые их основными представителями.

Ключевые слова: каландар, каландархана, каландарии, секты, суфии, хранители, мистические идеи, вина, дарение, сердце, душа, действие.

Abstract: This article analyzes the history of sectarianism in Central Asia and its directions, the interrelationship and interdependence of Sufi movements. The ideas put forward by their major representatives have been studied.

Key words: kalandar, kalandarkhan, kalandariya, sects, sufis, guardians, mystical ideas, wine, donation, heart, soul, action.

Марказий Осиё тасаввуф ва тариқатлари тарихи билан шуғулланган олимларнинг аксарияти Қаландария (қаландарийлик, қаландарлик) ҳаракат ёки тариқатининг XI-XII асрларда маломатийлик негизида вужудга келганлигини эътироф этади. Бу ҳаракат тариқат ҳам дейилади, уни Жамолiddин Совий (ваф. 1232) номи билан боғлаб, асосчиси сифатида биладилар. Қаландария ўзига хос қоидалар, одатларга эга бўлган тариқат бўлиб, кўп олимлар уни маломатийликдан ажаралиб чиққанлигини тадқиқотларда илгари суради. Абдурахмон Сулабий (ваф. 121й.) “Рисолату-л-маломатия” [1.4-5] асарида маломатийлик ва қаландарийликнинг умумийлик ва хусусийлик томонларини таҳлил этган. Унинг қарашларида ҳам Ҳамидун Қассор, Абу Ҳафс Ҳаддод, Абу Усмон Ҳиравийлар маломатийлик вакиллари сифатида тилга олинади. Адабиётшунос олим С.Рафиддинов [2.262] Маломатийлик Эронда Нишопурда вужудга келганлигини ва кейинчалик Мовароуннаҳр ва Туркистонда кенг тарқалганини таъкидлаган. Унинг фикрига кўра, тариқатнинг асосида инсоннинг Аллоҳ олдида факрлиги, “хафа ҳам бўлма, хафа ҳам қилма”, қабилидаги тамойил асосида ўзларини маломатда сақлашга шу орқали ҳақ назари ва

**Зикирилло
ЯЗДОНОВ,
Самарқанд
давлат
университети
Урғут филиали**

ризолигига эришишга ишонганлар. Қаландария (қаландарийлик, қаландарлик) тариқатида [3.129-130] ҳам шундай дейилган. Қаландарийликнинг пайдо бўлиши, унинг келиб чиқиши ва тамойиллари шакли ҳақида турлитуман қарашлар мавжуд. Олимларнинг айрим тоифалари Қаландарлик тасаввуфга алоқадор бўлмаган жамоанинг ҳаракати, деб ҳисоблайди. Қаландарлик, дастлабки даврларда уюшган ва маълум қонун-қоидалар асосида аъзоларининг махсус либослар кийиб юриши, шакллари, кийинишлари билан ажралиб туриши тарки дунё қилган давешларга ҳам ўхшаб кетади. Барча тариқатларда бўлгани каби Қаландарлар орасида диёнатлилари ҳам, риёкорлари ҳам бўлган. Уларнинг кўпи мужаррад, яъни, уйланмаган бўйдоқлардан иборат бўлган. Қаландарлар айнан мана шу уйланмасликлари ва тиланчилик қилишлари учун баъзи мутасаввифлар томонидан танқид остига олинган. Чунки Ислом динида уйланмаслик ҳам, тиланчилик орқасидан кун кўриш ҳам гуноҳ саналган. Даврлар ўтиши билан уларнинг қонун-қоидаларида, либосларида ва қаландархоналардаги тартибларида ўзгаришлар рўй берганлигини ўз даври манбаларидан билиш мумкин. Қадимги луғат ва илмий манбаларда “қаландар” атамасининг бир неча маънолари берилган: 1. Эшик тез очилиб кетмаслиги учун орқасидан қўйиладиган тарашланмаган (йўнилмаган) ёғоч; 2. Диний ғазаллар ўқиб, ҳам динни тарғиб қилувчи, ҳам дарбадар кезувчи дарвеш; 3. Тарки дунё қилган, дунёдан воз кечган киши, зоҳид; 4. Ўзбек халқ куйларидан бирининг номи; 5. Эркакларга қўйиладиган ном; 6. Қаландарбачча – қаландарнинг шогирди. 7. Қаландархона – қаландарлар йиғиладиган ва тунайдиган жой, сифатида қабул қилинган.

Шихобиддин Умар Сухровардий ўзининг “Авроифул-маъориф” асарида таъкидлашича, зоҳидларнинг айрим ахлоққа эга бўлиб, айримларига эга бўлмаганликлари уларнинг иймон нурига эргашишлари орқали бўлади. Курб аҳли ва сўфийлар эса, эҳсон нурига эргашдилар. Аҳли курб ва сўфийларнинг ботинлари яқийн нуридан хабар топиб, у билан ботинларини тозалайдилар ва қалбларини тўлалигича софлайдилар. Негаки, айрим қалблар

ислом нуридан соф бўлади, айримлари иймон нуридан покланади. Барча қалблар эса, эҳсон ва яқийн нури билан тозаланади. Қалбнинг покланиши ва нурланиши эса, нафсда аксланади. Демак, исломдан озикланган таълимотлар ва қарашларнинг аксарияти қалб ва нафс поклигига эришишга инсон камолотининг асоси сифатида қараганлар. Шу маънода, тасаввуф ғояларига таяниб айтилса, Аллоҳ инсоннинг қалбига назар қилади. Уни софлик ойнаси қила олинса, нафсни ғуборлар, чиркинликлардан поклай олади, бу эса, ислом нури ва иймон нури орқали амалга ошади.

Қалбда нафсга қараган томон ва руҳга қараган томон бор. Нафсда эса, қалбга қараган ва таъба (яъни, инсон табиати) ва ғаризага (яъни, инстинктга) қараган томон бўлади. Агар қалб тўла софланмаса, руҳ томонга тўла юзлана олмайди ва икки томонлама – бир томони руҳга, бир томони нафсга қараб қолади. Агар тўлиқ софланса, руҳ томон тўлиқ юзланади, ҳамма ишда ундан мадад олади ва борган сари нури ортади. Қалб руҳга томон жазба қилиб, тортилганидек, нафс қалбга томон жазба қилиб, тортилади. Ҳар бир қалб томон тортилган нарса ундаги нарса билан юзлашади ва қалбга эргашган нафс ҳам нурланиб, қалб эргашган нарса билан юзлашади. Мутасаввиф ушбу асарини орқали нафс, руҳ ва қалб диалектикасини тушунтириб, инсоннинг комиллигини у билан боғлайди. Муҳим жиҳати шуки, у маломатийликнинг тамойилларини сўфийликнинг бошқа кўриниш ва оқимларида ҳам на моён бўлишини таҳлил этган. Қалб ва нафс поклигининг муҳимлиги асосланган.

Саййид Жаъфар Сажжодий фикрига кўра, қаландарликнинг мақсад, икки дунёдан ўзини йироқ тутиш ва икки олам уйдан четга, узлатга кетиш. Қаландар бирор мансаб, мақомга эга бўлмаган, дунёнинг ортиқча ғам-ташвишларидан фориғ бўлган кишидир. У жамиятга ичдан эмас, ташқаридан таъсир кўрсатган, мавжуд баъзи урф-одатлар ўзгаришига сабаб бўлган. Шу сабабдан айрим манбаларда улар “сўфиёни хориж”, “сўфиёни “берун” яъни тасаввуфдан, жамиятдан ташқарида бўлган сўфийлар ҳисобланган. Сўфий, маломатий ва қаландар орасида ўзига хос фарқли жиҳатлар бўлган. Унинг умумийлик ва хусусийлик

томони шундаки, сўфийнинг қалби халқ билан эмас, доим Ҳақ билан боғлиқ бўлиши, Маломатий қилган ибодатини халқдан яшириши, халқнинг таънаю маломатидан чўчимаслиги, ҳазрат Муҳаммад алайҳиссаломни маломатийларнинг сардори деб билишидир, қаландар эса, халқ урф-одатларини ошкора издан чиқаради. Бунда, албатта, исломда бўлмаган ёки тарихий шарт-шароит сабаб халқнинг одатларига айланиб қолган бидъат нарсалар назарда тутилган. Демак, халқнинг урфлари, одатлари ҳам ўзига хос тарзда жамият ва инсон ҳаёти учун таъсир ёки акс таъсир қувватига эга бўлган. Бидъатларнинг инсонларни тўғри йўлдан адаштириб қўйиш эҳтимоли борлиги қаландарларни уларга қарши боришга ундаган. Қаландарлар фақат мажбурий фарз амалларини бажариб, ортиқча тоат-ибодатга берилмайди. Қаландарни “тажрид” ва “тарк” аҳлидан деб билганлар. Сўфийлик илмлари билимдони ва назариётчиси Абу Бакр Калободий “(تجريد و تفرید)”, “тажрид” (ажратиш)нинг маъноси зохирни турли араз (сифатлар)дан ва қалбни турли ширклардан тозалашдир, дейди. Яъни, дунё нарсаларидан бир нарсани олиш бўлиб, ундан бу нарсаларни тез орада ёки узоқ муддатда тарк этиш талаб қилинмайди. Аллоҳ ҳақи вожиблиги учун қилади ва қалби билан ўзининг ҳолатлари ва усулларида ажралади. Демак, хотиржам бўлади” [4.94], -деб ёзади. “Тафрид” эса, (яккалаш) – бу турли шакллардан ва ҳолатларда яккаланиш ва феълларида ягона нарсани кўзлаш, яъни унинг барча амаллари фақатгина Аллоҳ учун бўлиши ва бу ишларда ўз нафсини ўйламаслиги лозим. У турли ҳолатларда ўша ҳолларни ўзгартирувчи зот фикри билан ўзини унутади. Ана шу ҳолатда шакллардан ажралади ва улардан умидсизликка тушмайди.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, ажралиш ва яккаланиш, демак ҳеч нарсага эга бўлмаслик. Яъни бир нарсага бўлган қаттиқ муҳаббат уни ёлғизликка маҳкум қилади. Абу Бакр Калободий бу борада қуйидаги байтни келтиради:

“Ягона Аллоҳ билан якка-ёлғиз бўл,
Сен ҳам ягона бўл, Маъшуқ ҳам ягона”¹.

Абу Бакр Калободий (ажралган – яккаланган) кишиларни Аллоҳга яқинлик (ҳис қилиш, сезиш) ва узоқлик даражалари бўйича уч тоифага бўлади:

Биринчи тоифа: Бундай кишиларнинг қалби Ҳақ билан юксалади, ўсади, дунёнинг нафсоний истакларидан юз ўтиради. Бу тоифа ўсишга энг қаттиқ киришганлар, улар Аллоҳ синови билан яккаланади.

Иккинчи тоифа: Булар олий даражага эришганлар. Ўз нафсидан ажралган, нафси ҳалок бўлган, фанога чўмганлар, ўз нафсидан ажралиб покланган (яъни сўфийлар тилида мутавоҳхир) бўлган шахс.

Учинчи тоифа: Булар ўз нафсидан худди илон ўз пўстидан ажраганидек фориғ бўлиб, фанога чўмиб ажралиб чиққанлар. Улар ҳақиқий Аллоҳ томонидан танлаб олинган, хосланган, Ҳаққа яқинлашган ва У учун ёлғизланган шахс. Улар Ҳақни таниганлар. Демак, биз юқорида келтирган тоифалар қаландарийлар ва маломатийлар ҳам ўзига хос “ҳол”, аҳвол эгалари бўлиб, Аллоҳга фақат Аллоҳга яқин бўлиш учун ҳамма нарсани “тарк” қилганлар ҳисобланади. Яъни улар Ҳақдан тўсадиган барча иллатлар, нарсалардан узоқ бўлишга интилганлар.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Суламий Абу Абдурахмон Муҳаммад бин Ҳусайн. Рисолат-ул-маломатия.-Миср, Куллияту-л-одоб, 1942.-Б.4-5.
2. Рафиддинов С. Шайх Худойдод Вали. Улуғ авлиё . -Тошкент:, Ўзбекистон НМИУ. 2017.-Б.262.
3. Энциклопедический словарь. – М.: “Наука”, 1991, 129-130 С.
4. Абу Бакр Калободий. Ат-таъарруф.Тарж. Отакул Мавлонкул ўғли ва Мавлуда Отакул кизи. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти Т.:.-Б.94.
5. Шаҳобиддин Сухровардий. Аворифул-маъориф. -Қоҳира:Мақтабту-с-сакофату-диния 2019.-Б.15.

¹ Абу Бакр Калободий . Ат-таъарруф.Тарж. Отакул Мавлонкул ўғли ва Мавлуда Отакул кизи. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти Т.:.- 94.б.

SULAYMON BOQIRG'ONiy IJODIDA TARIQAT ESHIGIDAGI MAQOMLAR TALQINI XUSUSIDA BA'ZI MULOHAZALAR

Annotatsiya: Ushbu maqolada Sulaymon Boqirg'oniyl ijodida tariqat eshigidagi mavjud o'n maqom haqida ma'lumotlar keltirilgan bo'lib, mutasavvuf olimning o'z ijodida yassaviya tariqatidagi umumiy maslakning ochiqlanishi haqidagi umumiy ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: mutasavvuf solik, sunniy, suluk, tariqat, maslak, shariat, imon, tamug', savmu salat.

Аннотация: В данной статье содержатся сведения о десяти статусах в трудах Сулеймана Бакиргани, а также даны общие сведения об откровении общего маслака в ордене яссавия в трудах учёного-мистика.

Ключевые слова: мистический налог, сунниты, пиявка, тарикат, маслак, шарият, вера, тамуг, савму салат.

Annotation: This article contains information about the ten statuses at the door of the order in the works of Sulaiman Bakirgani, and provides general information about the revelation of the general maslak in the Yassaviya order in the works of the mystic scholar.

Key words: mystic tax, Sunni, leech, tariqat, maslak, sharia, faith, tamugh, sawmu salat.

**Abdulla
XUDOYBERGANOV,
Urganch davlat
universiteti "O'zbek tili
va adabiyoti" kafedrası
o'qituvchisi**

Sulaymon Boqirg'oniyl ustozl Yassaviyl boshlab bergan yassaviya tariqatining eng ko'zga ko'ringan ijodkorlaridan edi. U o'zining ijod namunalarida islom e'tiqodi, shariat ahkomlarini, tasavvuf bosqichlarini Yassaviydek hikmatlar orqali ifodalab bergan. Sababi, "yassaviya, naqshbandiya suluklari sunniy mazhabida mustahkam turgan tariqatlar edi [3.16]. Boqirg'oniyl tasavvuf ilmida avval shariat turishini va shariat ilmini o'rganib bo'lgandan keyingina tariqat eshiklari ochilishi haqida quyidagicha mulohaza yuritgan:

Ruhim aytur, shariatning ilmin bilib,
Ilm birla tariqatning yo'lin bilib,
Sahar vaqtin uyog'liqni odat bilib,
O'n besh yoshdan qolmish namoz o'toyin der [1.26].

Shariatning ahamiyati islom dinining qonun-qoidalari ekanligi bilan ahamiyatli bo'lib, "shariat" so'zi arab tilida ikki ma'noda ishlatiladi. Birinchisi, "suvga olib boradigan yo'l" ma'nosida. Arab maqolida shu ma'noda "Suv ichishning yengil yo'li shariatga kirishdir", deyilgan; ikkinchisi, "to'g'ri yo'l" degan ma'noda. Qur'oni karimning "Joriya" surasi 18-oyatida "So'ngra (ey, Muhammad!) Bas, sizni (diniy) ishdan iborat shariat uzra (barqaror) qildik..." deyilganda shu ma'no nazarda tutilgan. Shariat ilmi va ularning talablari barcha ulug' amallarning boshlanish nuqtasidir. Sulaymon Boqirg'oniyl tasavvufdagi yondashuvi Yassaviyl singari bo'lib, u ham ijodida yassaviya tariqati maslagini ifodalab kelgan. Har bir tariqatda maqomlar bo'lgani kabi Ahmad Yassaviyl tariqatida ham tasavvufning umumiy qirq maqomi bor ekani "Devoni hikmat" asaridan ma'lum bo'lib, Sulaymon Boqirg'oniyl ham o'z she'rlaridagi shariat maslagini ayni shu 10 bosqichda ko'zda tutilgan maqomlar orqali ifodalab bergan. Bular: imon keltirish,

namoz o'qish, ro'za tutish, zakot berish, hajga borish, hilm sohibi bo'lish, ilm olish, ahli sunnat val-jamoatga mansublik, amri bil ma'rufni bilish, nahyi anil munkar sohibi bo'lmoq [2.181].

Yassaviya tariqatining mazmun-mohiyatini o'z she'rlarida tavsif qilgan Sulaymon Boqirg'oniy shariatning birinchi maqomi "Imon keltirish" maqomini o'zining bir qancha hikmatlarida imonning komil inson hayotidagi tutgan o'rniga ahamiyat qaratadi.

*Aziz, xor qilg'uvchi sulton sanuqsan,
Saning lutfing qamug' alvondan ortiq.*

Na xush bu dunyoda Imonu Qur'on,

Ne bo'lg'ay dunyoda Imondan ortiq
[1.18],

misralaridagi hikmat fikrimiz dalilidir. Iymondan keyingi o'rinda namoz turadi. Bu xususida Boqirg'oniy quyidagicha yondashuv qilgan:

Ruhim aytur, din ishin yaxshi bilib,

Ezgu, yovuz jumlasin yaxshi bilib,

Tunlar bo'lsa toat birla uro turib,

Kunduz bo'lsa, savmu salot o'toyin der
[1.26].

Zohiriy amallarning avvali bu namozdir. Bu amallarning avvalgilaridan biri sifatida Sulaymon Boqirg'oniy ham namoz o'qish ekanligini e'tirof etgan.

Sulaymon Boqirg'oniy hikmatlarida shariatning besh ustuni yassaviya tariqati bilan hamohanglik kasb etgan bo'lib, shoir hikmatlarida o'z aksini topadi. Yassaviya tariqatining shariat eshigidagi uchinchi maqom "Ro'za tutish" maqomi bo'lib, uning tariqat yo'liga kirgan murid hayotini tartibga solishda ahamiyati juda katta. Sulaymon Boqirg'oniy ham shu tufayli solikning hayotida ro'zaning o'zni, undan olinadigan mukofotning baland maqomdaligini anglagan holda shunday ifodalaydi:

Namoz, ro'za, tavba sani o'tdan yular,

Olam ahli sani, sevin, Haqdin tilar.

Qiyomat kun, ko'rub sani olar tonglar,

Ne qul ermish bu, saodat nusrati bor
[1.11].

Sulaymon Boqirg'oniy zakot berishlik haqida shunday yozadi:

Tuni-kuni tinmayin qullik qilg'il,

Yotoring tor lahatdir, yaxshi bilg'il.

Boruring uzoq yo'ldir ozuq olg'il,

Ozuqing zakot turur, bermasmusan?

[1.27]

Boqirg'oniy yuqoridagi misralarning mazmunida to'g'ri yo'lga yurishga harakat qilayotgan, yomon xulqlardan qutulib, ezgulik tomon talpinayotgan bandaga murojaat qilmoqda.

Mutasavvuf olimlarining barcha asarlarida solikning xulqida bo'lishi kerak bo'lgan xulqlardan eng oliysi sifatida "Hilm sohibi bo'lish"ni ko'zda tutgan. Yassaviya tariqatining shariat eshigidagi maqomlardan biri ham hilmli bo'lish, hilm sohibi bo'lishdir. Hilmli bo'lish – bu barcha yaxshiliklarni o'zida birlashtirishdir.

Bu dunyoni berdi bizga ko'rmak uchun,

Tamug'ni Haq yaratdi qo'rqmak uchun.

Toatni ro'zi qildi uchmox uchun,

Toqat qilib uchmox mulkin olmasmusan
[1.28].

Boqirg'oniy yuqoridagi to'rtlikda hilm ahli nima sababdan hilmli bo'lishi va uning hilmli bo'lishiga undaydigan asosni ko'rsatib bergan. Ya'ni, har bir banda hilmli bo'lishi, yumshoq dilli, har bir amalida bashar foydasi uchun harakat qilishidagi maqsadlaridan biri ham jannat orzusi ekanligi, va do'zaxdan qo'rquv ekanligini ham ko'rsatib bergan.

Sulaymon Boqirg'oniy o'z hikmatlarida ilm olishga targ'ib qilish, ilmning insonga foydasi, ilmi insonning martabasi ulug' bo'lishi haqida bayon qilgan. "Ilm olish" maqomi shariat bosqichlaridan biridir. Bunga misol qilib shoirning quyidagi hikmatlarini keltirishimiz mumkin:

Avval-oxir, zohir-botin ilmin o'qub,

Tajalli nuri tegib, erib, oqib,

Muhabbat madhin joqib, erib, oqib,

Do'stlarim, zohir-botin sanchg'um kelur
[1.30].

"Ahli sunnat val-jamoatga mansublik" shariat maqomlarining biri bo'lib, Sulaymon Boqirg'oniy ijodida payg'ambar alayhissalom izidan yurish va unga bo'lgan hurmat ma'nosida tasvirlangan. Sulaymon Boqirg'oniy "Ahli sunnat val-jamoatga mansublik" deganda o'zidan oldin yashab o'tgan ulug' shayxlar va ularning qilib o'tgan ishlariga ergashishlik, ularga havas ko'zi bilan qarash mazmunidagi hikmatlaridan anglashimiz mumkin bo'ladi.

Salim bo'lib, so'fiy bo'lib Junayd yanlig',

*Xalqni qo'yub, Haqq'a yonsam Zunnun
yanlig',*

*Nafsim bosib, qahr qilsam Hasan yanlig',
Azizlarga mutoibat qilg'im kelur [1.34].*

Sulaymon Boqirg'oniy yuqoridagi misralarda tasavvuf olamidagi yetuk shaxslar Junayd Bag'dodiy, Zunnun Misriy, Hasan Basriy kabi ulug'larga izdosh bo'lish niyatida ekanligini izhor qiladi.

Sulaymon Boqirg'oniy ijodida shariat eshigining "Amri bil ma'rufni bilish" maqomi xususida ham fikrlar mavjud. Sulaymon Boqirg'oniy hikmatlarida barchaga to'g'ri yo'lni ko'rsatish va buning evaziga ularning saodatli hayot kechirishiga ixlos qilingan.

Saharlarda uyg'onibon zikr aytg'il,

O'lumni fikr etibon ko'ngil tirgil.

Qarong'u go'ring ichra charog' etgil,

Chirog'ing namoz tutur, qilmasmusan

[1.27].

"Nahy anil munkar sohibi bo'lmoq" yassaviya tariqati shariat eshigining so'nggi o'ninchi maqomi bo'lib Sulaymon Boqirg'oniy ijodining mazmun-mohiyatini o'zida mujassam qilgan. Sulaymon Boqirg'oniy ijodidagi she'r va hikmatlar aynan ezgulikka chorlov va yomon xulqlardan poklanishga undovdan iborat. Bu xususida Imom Navaviy "Al Azkor" asarida shunday ma'lumot beradi: "Ommaga bo'lgan xayrixohlik ularga amri-ma'ruf, nahiy-munkar qilish hamda aziyat bermaslik bilan bo'ladi" [4.3].

Mol-u tavor, o'g'il-qizing qolg'usi yo'q,

O'g'il- qizing, yozuqingga kirgusi yo'q.

Bu jumla saning birla borg'usi yo'q,

San taqi yolg'uzliqing bilmasmusan?

[1.28]-misralaridan anglashiladigan mazmunga ahamiyat qaratsak, Boqirg'oniy solikka bu dunyodagi xato-kamchilikka yo'l qo'yish uchun bahona sifatida qaraluvchi farzand va mol-dunyo fitnasidan ogohlantiradi.

*Biling do'stlar, necha kechdi, necha
qoldi,*

Na bo'lg'usin, na kelgusin bilgan bormu?

Munda qilg'on ishlar anda so'ralg'usi,

So'ralmayin qutulibon qolg'on bormu?

[1.29]

Xato ishlarni qilishdan va g'ofillikdan qaytarish nahyi munkarning o'zidir. Sulaymon Boqirg'oniyning bu hikmati har bir qilingan amalning mukofoti borligi haqida xabarnoma bo'lib, tariqat yo'liga kirgan har bir murid bu dunyoda barcha yomonliklardan kechishi kerakligini ta'kidlaydi.

Xulosa o'rnida shuni aytish kerakki, Sulaymon Boqirg'oniy ijodida shariat eshigining o'n maqomi to'laqonli o'z aksini topgan, deyishimiz mumkin. Shu bilan birgalikda, ijodkor o'zining hikmatlari, she'rlari orqali shariat ahkomlarining targ'ibida she'riy ritmdan foydalanib, yassaviya tariqati maslagining umrboqiyiligiga hissa qo'shganligining isbotini ko'rdik. Sulaymon Boqirg'oniy ijodida tariqat maqomlarining umumiy tasnifi va tavsifi bo'yicha qilingan bu izlanishimizdan shuni ko'rishimiz mumkinki, shoir ijodida Ahmad Yassaviy tariqatidagi umumiy mazmun va ritmik hamohanglik kasb qilgan nuqtalar mavjudligining guvohi bo'ldik.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Боқирғон китоби. И.Ҳаққул. С.Раъфиддин. — Т.: Ёзвчи, 1991. —80 б.
2. Абдурахмон Гўзал. "Яссавий факрнома"си. - Т: Наврўз, 2014 й. 264 бет.
3. Тасаввуф / Н. Комилов; —Т.: Movarunnahr — O'zbekiston, 2009. —448 б.
- 4.

[http://forum.ziyouz.com/index.php?topic=741.0.](http://forum.ziyouz.com/index.php?topic=741.0)

TECHNIQUES FOR DEVELOPING LEXICAL SKILLS IN DIFFERENT STAGE SCHOOL

Abstract: This article provides information about methods of developing speaking skills mainly with the help of lexical competence. Owing to the fact that the use of game technology in the English lesson facilitates the assimilation of new vocabulary, motivates the student. The game has great learning potential in enhancing lexical competency.

Keywords: teaching tools, communicative, motive, internal, external.

Аннотация: В этой статье представлена информация о методах развития разговорных навыков, главным образом, с помощью лексической компетенции. Благодаря тому, что использование игровых технологий на уроке английского языка облегчает усвоение новой лексики, мотивирует ученика. Игра обладает большим обучающим потенциалом в повышении лексической компетенции.

Ключевые слова: средства обучения, коммуникативные, мотивационные, внутренние, внешние.

Annotatsiya: Ushbu maqolada asosan leksik kompetensiya orqali nutq ko'nikmalarini rivojlantirish usullari haqida ma'lumot berilgan. Ingliz tili darsida o'yin texnologiyalaridan foydalanish yangi so'z birikmalarini o'zlashtirishni osonlashtirgani tufayli talaba leksik birliklarni o'zlashtiradi. O'yin leksik kompetentsiyani oshirishda katta ta'lim salohiyatiga ega.

Kalit so'zlar: o'qitish vositalari, kommunikativ, motiv, ichki, tashqi.

**Guljaxon
AXMADOVA,**
teacher of the 16
secondary education
school, Samarkand

Introduction. The modern school is undergoing major transformations that affect nearly every facet of the instructional process. The primary driver of the educational process' success is the student's own interests. Three factors combine to create student interest in the lesson: the teacher's intelligent demeanor, the instructional materials' engaging content, and the integration of contemporary teaching tools.

Literature review and methods. Learning vocabulary is one of the most significant challenges while learning a new language. Research is necessary since this issue is still important. Students who lack vocabulary become uneasy and reluctant to talk in a foreign language. Therefore, increasing the students' vocabulary is one of the main goals of the lesson.

1. Communicative: the goal is to develop the necessary abilities for effective communication. For students to become used to the forms and modes of communication (speaking) seen in contemporary societies, these contemporary technologies must be taught in English classes.

2. Differentiated technology: the subject matter is studied with consideration for each student's unique interests, aptitudes, and talents. Diagnostic testing and encouragement are the cornerstones of capacity development.

3. The current English lesson and its content (independent modules, subsections) may be combined into a single general course thanks to modular technology.

4. By boosting the level of students' autonomous work, information and communication technologies allow for an improvement in both the practical orientation of the lesson and cognitive activity.

5. Technology: A subset of information and communication technologies is software utilization. These educational technologies for teaching English in the classroom successfully enhance the process of learning text translation.

The utilization of computer applications that increase pupils' autonomous work is what distinguishes this technology. This helps improve one's vocabulary, grammar, and machine translation abilities.

6. Internet technologies provide a multitude of avenues and means for information retrieval, personal initiatives, and study.

7. Using individual learning as the foundation for English instruction, modern technologies employ a personality-oriented approach that considers the interests and traits of each learner.

8. The testing technology is based on the control of the students' assimilation of the material within the course. Using these teaching tools in English classes enables the instructor to pinpoint program flaws as well as student strengths and weaknesses. Exams for English proficiency abroad are administered using contemporary assessment methods.

9. The development of a student social interaction model is a defining feature of project technology. This method helps pupils create interdisciplinary connections that enhance their overall academic achievement.

10. Cooperation-based technology takes advantage of the concept of co-education. In addition, a distinct role is given to individual and group accountability for accomplishing the stated objectives.

11. The foundation of game technology is the development of students' creative thinking and potential through group problem-solving and deliberation.

12. The goal of critical thinking technology is to help students become adaptable individuals who can carefully and critically analyze the information they are given. The literary translation

of poems, art pieces, and other literary works is increasingly relying on this technique [1].

The issue of motivations has been the subject of several monographs written by foreign writers [J. Atkinson, G. Hall, A. Maslow, H. Heckhausen, etc.] and pedagogues [V. P. Aseev, V. K. Vilyunas, V. I. Kovalev, A. N. Leontiev, A. K. Markova]. Psychologists disagree on what constitutes a motive, with some considering a particular psychological experience. Currently, there is no systematic method for examining the motivation process. For instance, the motivation may be viewed as a need in some works (the driving force behind people's behaviors and activities), a goal in others, or stable personality traits in yet others (typical of Western psychologists). Different authors also put their own meaning into the term "motivation" [2].

As the largest researcher in the subject of human motivation, we follow A. K. Markova's definitions in our work. A. K. Markova states that the motive is a student's attention to different facets of an educational activity and that learning motivation is a complicated domain that influences a student's conduct.

Various fields have distinct definitions of motivation. Thus, motivation is defined by psychology research in the following way. A person's direction and aspirations are determined by their motivation, which can be a result of conscious or unconscious mental influences. Any branch of psychology that studies the origins and workings of intentional human conduct uses the word "motivation".

Therefore, the impulses that both initiate and direct human behavior are considered forms of motivation.

This idea is interpreted somewhat differently in pedagogical science, where motivation is a general term for procedures, strategies, and tactics used to motivate students to engage in active learning and productive cognitive activity.

D. Bukharova identified four sorts of motivation: the enjoyment of the action itself; the significance of the activity for an individual is directly related to its outcome; the incentive of receiving compensation for activities; and coercive pressure on the personality [2].

In pedagogy, educational motivation is defined as the motivated behavior that students exhibit in order to meet the learning objectives. The unique aspect of educational motivation is that students acquire information and develop personally while carrying out the activities that make up the program [3].

Results and discussions. Children's educational activities are driven by a wide range of varied motivations. All of these learning motivations may be broadly categorized into two groups: social motivations, which have to do with the child's larger interaction with the environment, and motivations connected to the educational activity itself. The former are referred to as internal reasons and the latter as external ones in certain scientific publications.

Pupils are in a position of socially relevant activity from the very first day of school. This viewpoint connects everything that is done at school, supports it, and lends new activities a personal, significant, and meaningful significance. However, experience demonstrates that a wide motivator like a new social position cannot sustain learning over time and eventually loses its significance. Then, competitive or coercive motivations take the place of the teaching's meaningful goals. Just as coercive reasons are extrinsic to the teaching process, so are competitive motives.

Sadly, a lot of teachers pay very little attention to the purpose of the student's studies and do not examine the process of learning from this angle. Simultaneously, even the most seemingly insignificant teaching speaking strategies, such the arrangement and choice of assignments and examples, have a direct impact on how students become motivated to learn. The primary outcome of educational activities is the student's own personal transformation and growth. According to D.B. Elkonin, "educational activity is an activity that has the content of mastering generalized methods of action in the field of scientific concepts". Such actions ought to have valid motivations. They can only be incentives that are closely tied to their subject matter, such as incentives to learn broadly applicable action strategies or incentives to better one. If students are able to develop such motivations, this will help

to fill in the gaps with fresh material those common activity reasons related to the student's position through the execution of socially relevant and socially assessed actions. And the aforementioned paradox is eliminated [4].

Therefore, the development of cognitive and educational motives is the primary goal of education in schools. Three elements have a role in the development of these motives:

The subject (the child's will and emotions, overcoming their deficiencies); the child's talents and inclinations; the environment (which offers an example, a model, intrigues, encourages or compels to act) [4].

The game itself sparks students' curiosity, encourages their participation in the learning process, amplifies their level of activity, and facilitates their assimilation of new information. However, participation in the game requires prior understanding of the subject, so there's a chance that students who are falling behind will not be able to take full use of this. However, the thrill of the battle and the urge to prevail force students to think critically, remember what they've learned, and apply it imaginatively to the game.

Educators have always acknowledged and documented the importance of games in human life and development. Like any other game, didactic games have psychological prerequisites.

Students must be mentally and academically prepared in order to perform a didactic game. Play activities in the classroom, like any other activity, should be motivated. A welcoming environment should be established before the game begins. The players' actions ought to be predicated on previously learned content. It's important for the instructor to know exactly what he hopes to accomplish while utilizing the game as a teaching tool in order to improve speech competence.

The following are the purposes of the gaming activity:

- orientation (players learn to navigate in a new situation for themselves, apply knowledge to solve non-standard educational tasks);

- educational (the player's horizons expand, thinking develops);

- motivational (players become more motivated to engage in cognitive activity and their interest in it grows).

When playing the game of learning something new, cognitive activity rises. By methodically enhancing pupils' cognitive curiosity, the instructor creates a focal point where they can learn anything new.

Conclusion. The youngster should ideally have a voracious appetite for knowledge. A student who is experiencing cognitive curiosity mainly in speaking process starts to ask questions more frequently, participates enthusiastically in educational activities, and feels both intellectually and emotionally lifted. In addition to enhancing learning outcomes, cognitive curiosity promotes the growth of mental abilities including reasoning, creativity, memory, and attention. This kind of interest is one of the main reasons that teachers teach. It has been observed that when cognitive curiosity is present, even underprepared pupils perform better. A well-structured educational

procedure makes cognitive curiosity a consistent personal characteristic in every student, which has a big impact on their growth.

List of used literature:

1. Рогова Г.В., Рабинович Ф.М., Сахарова Т.Е. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. – М.: Просвещение. - 1991.
2. Бухарова Г.Д. Общая и профессиональная педагогика : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Г. Д.Бухарова, Л.Д.Старикова. — М.: Издательский центр «Академия», 2009. — 336 с.
3. Решетникова МИ. Музейная педагогика и школа в единой воспитательно-образовательной системе Якутии. - М., 2009. - 164 с.
4. Мокина Л. В. Ситуационные задания как средство формирования представлений о социальной ответственности у будущих юристов: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08. - Екатеринбург, 2007. - 215 с.

TAMADDUN NURI

FILOLOGIYA

№ 398(=512.133)

BAXSHICHILIK SAN'ATIDAGI USTOZ-SHOGIRD AN'ANALARI HAQIDA BA'ZI MULOHAZALAR

Annotatsiya: Mazkur maqolada baxshichilik san'atidagi ustoz-shogird an'analarning o'ziga xosligi, baxshilarning shogird tayyorlashda an'analarning izchil davom ettirishi, shogirdlarni sinab ko'rish, fотиha berish jarayonlarining tarixiy asoslari, bu san'atning davomiyligiga oid mulohazalar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: ustoz-shogird, an'ana, baxshichilik, tarixiy asoslar, tarbiya.

Аннотация: В данной статье описываются своеобразие традиций мастера-ученика в искусстве бахши, последовательное продолжение традиций в обучении бахши, историческая основа процессов тестирования учеников, дачи благословений, комментируется преемственность этой традиции искусства.

Ключевые слова: учитель-ученик, традиция, благотворительность, исторические основы, образование.

Annotation: This article expresses opinions about the uniqueness of teacher-student traditions in the art of bakhshi, the consistent continuation of traditions by storytellers in preparing students, the historical basis of the processes of testing students, parting words, and reflections on the continuity of this art.

Key words: mentor-student, tradition, art of bakhshi, historical foundations, education.

**Munis
JO'RAYEVA,
O'zRFA O'zbek tili,
adabiyoti va folklori
instituti katta ilmiy
xodimi, filologiya
fanlari bo'yicha
falsafa doktori
(PhD)**

Xalqimiz badiiy dahosining bebaho durdonalariga aylangan folklor asarlari ko'p yillar mobaynida bitmas-tuganmas ruhiy-ma'naviy quvvat manbai bo'lib kelishi bilan birga, yosh avlod tarbiyasida muhim amaliy ahamiyat kasb etuvchi nodir manba ham hisoblanadi. O'sib kelayotgan yosh avlodning har tomonlama yetuk bo'lib shakllanishida xalqimizning ezgu an'alariga asoslangan xalq ijodi asarlari muhim tarbiya vositasi vazifasini o'taydi.

Yosh avlodni ajdodlarimiz tarafidan yaratilgan ezgu an'analar ruhida kamol toptirishning asosiy tayanchlaridan biri hisoblangan nomoddiy madaniy meros durdonalari orasida o'zining ta'lim-tarbiya tizimiga juda yaqinligi va xalqning didaktik qarashlarini aks ettirgan baxshilikdagi ustoz-shogird an'analari alohida o'rin tutadi.

Baxshilik san'atidagi ustoz-shogird munosabatlari epik an'analarning saqlanishi, yashovchanligi va baxshi epik repertuarining boyib borishi, kelajak avlodga yetkazilishida daraxt ildizi kabi muhim sanaladi. Shogirdlar ildizlar kabi yerdan, ya'ni ustozlaridan ozuqani olib, uni daraxt tanasiga, kelajak shogirdlariga yetkazishi bilan epik an'analar davom qilib, og'zaki jonli ijroning davomiyligi va rivojlanishi ta'minlanadi.

Yetakchi xalq baxshilari shogird tayyorlash, bo'lajak baxshini yetishtirishga alohida ahamiyat berganlar. Ammo, baxshilar orasida dostonchilik san'atini sirli hodisa sifatida tushuntirib, muayyan bir ustozdan ta'lim olganlarini yashirish hollari keng tarqalgan edi. T.Mirzayevning keltirishicha, ustoz va shogird munosabatlariga doir qo'lga kiritilgan materiallarga esa, ulardan folkloristlarning qayta-qayta so'rovi, uning ilm-fan uchun ahamiyatini tushuntirish orqaligina og'zaki suhbatlarda erishish mumkin bo'ldi. Shunda ham, bunga baxshilar bilan o'zaro yaqin munosabatlarni tiklay olgan Hodi Zarifga o'xshash folkloristlariga erisha oldi. Ko'pchilik hollarda ular bunday so'roqlarga baxshilik o'zlariga ilohiy qudrat natijasida bexosdan o'tganligi haqidagi afsonani aytish bilan cheklanganlarki, bir qator talantli shoirlarning doston so'ngida faqat o'z nomlarinigina qayd etishlarini shu bilan izohlash mumkin [1, B.29]. Eposlarni yozib olish jarayonida bunday afsonalardan bir nechta yozib olingan.

Jonli og'zaki ijroning rivojlangan davrida bo'lajak baxshilar xalq orasida hurmat qozongan

baxshilarga shogird bo'lib, ustoz repertuarini o'zlashtirgan. Bu jarayonda u ustoz uyida yashab, uning ishlariga qarashib yuradi. Ustoz repertuarini o'zlashtirgan shogird, baxshilik kechasi uyushtirilib, sinovdan o'tkazilgan. Bunda shogird ustoz repertuaridan o'zlashtirgan dostonlardan o'zi mustaqil ijro qilgan. Sinovdan o'tgan shogirdga ustoz fотиha berganidan so'ng, o'zi mustaqil repertuarini boyitib, baxshilik bilan shug'ullangan [2, B.170].

O'zbek dostonchilik maktablarining o'ziga xos xususiyatlaridan biri – ustoz baxshining o'z shogirdi badihago'ylik san'ati va hozirjavoblik mahoratini qay darajada egallaganligini, uning aql-idroki, fahm-farosati, epik bilimi va fikrni metaforali nutq vositasida ifodalay olish iqtidorini sinab ko'rish maqsadida savol-javob aytishuvlarining genetik ildizlari bizningcha, qadimgi Sharqda, xususan, "Veda" mifopoetik ta'limotida keng tarqalgan an'analarga borib taqaladi.

Miloddan avvalgi XV-XI asrlarda yashagan qadimgi hind koinlari tomonidan har yili yangi yil oqshomida ramziy mohiyat kasb etgan topishmoq aytishish "**brahmodya**", ya'ni "braxman haqida mulohaza" deb atalgan marosim o'tkazilgan. Bu marosimda "Veda" sharafiga qurbonlik qilingan va ishtirokchilar bir-birlariga ramziy ma'no ifodalovchi topishmoqlarni aytganlar [3, B.18].

"Veda" ta'limotining mohiyatini anglatuvchi mifologik qarashlarni targ'ib etish asosida o'tkazilgan yangi yil marosimidagi qurbonlik chog'ida aytilgan topishmoqlar va ularning javoblarida olamning yaratilishiga oid asotiriy tasavvurlar, tangri Purushi tanasining turli qismlaridan olamdagi moddiy mavjudlikning vujudga kelishi, xususan, uning og'zidan Braxman koinlarining paydo bo'lganligi to'g'risidagi e'tiqodiy inonchlar o'z ifodasini topgan [3, B.39]. Boshqacha aytganda, eng qadimgi topishmoqlar oddiy so'z o'yi-ni yoki shunchaki vaqtni xushchaqchqlik bilan o'tkazish vositasi emas, balki "mifologik katexizis", ya'ni muayyan diniy-mifologik qarashlarni savol-javob tarzida ifodalash usuli vazifasini bajargan [4, B.234]. Qadimgi hindlarning ramziy ma'noda topishmoq aytishuvi – "**brahmodya**" udumida aytilgan jumboqlardan ayrimlari T.Y.Yelizarenkova, V.N.Toporov va P.Grinserlar tomonidan rus tiliga tarjima qilingan bo'lib, biz ana shu matndan bir parchasini o'zbek tiliga o'girdik:

Ruscha	O'zbekcha
Вопрос-загадка: Кто это движется одинокий, и кто снова рождается? Что лекарство от холода? и что великий посев?	Jumboq-savol: Kim bu yolg'iz harakatda, va kim qayta tiriladi? Sovuqlikdan davo bormi, va nima buyuk ekin?
Ответ-отгадка: Солнце движется одиноким, Луна снова рождается, Огонь – лекарство от холода, Земля – великий посев. [3,В.423]	Javob-ochgich: Quyosh yolg'iz harakatda, Hilol qayta tug'iladi. Olov sovuqlikdan davo, Yer erur buyuk dehqon.

Bu kabi savol-javoblar qadimgi hind kohinlari uchun o'ziga xos qo'llanma vazifasini bajargan. Bo'lajak kohin va ularning ustozlari o'rtasida bo'lib o'tgan bunday topishmoq aytishuvi orqali yosh kohinlarning diniy-mifologik qarashlarni qay darajada o'zlashtirganligi sinovdan o'tkazilgan.

Surxondaryolik baxshilar o'rtasida mavjud bo'lgan rivoyatga ko'ra, bir kuni hisorlik bir katta boy to'y berayotgan ekan. O'sha paytda el ichida tanilgan Omonturdi qovchin degan baxshi to'y boshlanishidan avvalroq kelib davraga qo'nibdi. Birozdan so'ng davraga nazar solib, qo'lida do'mbira ushlagan yosh Sherna baxshi unga tikilib turganligini ko'ribdi va ikkalovi birpas savol-javob qilibdilar:

Omonturdi:

*Bir narsa bor, tanasida joni yo'q,
Bir narsa bor, choparida soni yo'q,
Bir odam bor, ikki beti qoni yo'q,
Bolam, shoir bo'lsang, xabar ber shundan?*

Sherna: *Qora yerning tanasida joni yo'q,*

*Azroilning choparida soni yo'q,
Qasamxo'ring ikki beti qoni yo'q,
Bobo, ustod bo'lsang javob shul bo'lur.*

Omonturdi:

*Bir narsa bor, o'lmas-yitmas, qarimas,
Bir odam bor, yelar-yo'rtar, horimas,
Bir qush bordir, ajal yetmas-dorimas,
Bir narsa bor, yerda yotib chirimas,
Bir daryo bor, oqar-toshar, qurimas,
Bolam, shoir bo'lsang, xabar ber shundan?*

Sherna:

*Xudo taoolo o'lmas-yitmas, qarimas,
Xo'jayi Xizr yelar-yo'rtar, horimas,
Azroildir vaqtin bilmay dorimas,
Oltin bo'lar yerda yotib chirimas,*

*Ko'ngil – daryo oqar, toshar, qurimas,
Bobo, ustod bo'lsang, javob shul bo'lur.*

Omonturdi:

*U nimadir, yoqasi bor, yoni yo'q,
U nimadir, qanoti bor, qoni yo'q,
U nimadir, odam yutar, joni yo'q,
Bolam, shoir bo'lsang, xabar ber shundan?*

Sherna:

*U kafandir, yoqasi bor, yoni yo'q,
Kapalakdir, qanoti bor, qoni yo'q,
Qora yerdir, odam yutar, joni yo'q,
Bobo, ustod bo'lsang, javob shul bo'lur.*

Omonturdi:

*U nimadir, darvozasiz qal'adir,
U nimadir, derazasiz binodir,
U nimadir, bir-biridan a'lodir,
Bolam, shoir bo'lsang, xabar ber shundan?*

Sherna:

*U ko'ngildir, darvozasiz qal'adir,
U qabrdir, derazasiz binodir,
U oy-kundir, bir-biridan a'lodir,
Bobo, ustod bo'lsang, javob shul bo'lur [5, B.78-79].*

Ustoz baxshi bilan uning shogirdi o'rtasida bo'lib o'tgan bunday savol-javobli aytishuv funksional jihatdan qadimgi hind kohinlarining "brahmodya" marosimida yosh kohinlar bilan topishmoq aytishuviga o'xshab ketadi. "Brahmodya" marosimidagi topishmoqli savol-javoblarda qadimgi hind mifologiyasi va "Veda" falsafasiga daxldor qarashlar aks ettirilgan bo'lsa, Omonturdi qovchin bilan Sherna baxshining aytishuvida islom falsafasi, hayotning mohiyati to'g'risidagi qarashlar o'z aksini topganligini ko'ramiz. Qadimgi hindlarning topishmoq aytishish udumi kalendar marosimlari

tizimidagi alohida udum tarzida o'tkazilgan bo'lsa, baxshilarning o'z shogirdlari aql-idrokini sinab ko'rish maqsadida yuqoridagi kabi topishmoqli aytishuvlari, asosan, to'y marosimlarida, shuningdek, shogirdga fотиha berish chog'ida ijro etilgan.

Ana shu qiyosiy dalil asosida topishmoqning qadimiy ijro shakli, ya'ni janrning "mifologik katexizis" tarzidagi holati O'rta Osiyo xalqlari, jumladan, o'zbek folklorining arxaik qatlamida ham mavjud bo'lgan bo'lib, baxshi va uning shogirdi o'rtasidagi savol-javob asosiga qurilgan "sinov aytishuvlari" ana shu ko'hna an'ananing epik bilimni sinab ko'rish vositasi sifatida saqlanib qolgan ko'rinishidir, deb xulosa chiqarish mumkin.

Ustoz baxshilarning shogird yetishtirish sa'y-harakatlari, o'z bilganlarini so'nggi avlodga qoldirish, xalq badiiy tafakkuri xazinasini saqlash ishiga cheksiz sadoqati, deyishimiz mumkin. Ular xizmatlarining kelajak avlod tomonidan munosib baholanishi shogird iqtidori, talanti, bilimiga bog'liq ekanligini yaxshi anglagan holda ish yuritganlar. Shogird va ustoz, ustoz va shogird munosabatlari ikki tomonlama mustahkam aloqa bo'lib, o'zaro tanlash asosida, iqtidorni, talantni e'tirof etish asosida yo'lga qo'yilgan. Bugungi kunda esa, ijtimoiy turmush tarzining o'zgarishi bilan ustoz

baxshilarning shogird tayyorlash an'anasi o'zgarishga yuz tutgan. Baxshichilik va dostonchilik san'atining tarixiy taraqqiyoti, baxshilarning doston ijro etish mahoratlari, dostonlarda g'oyaviy-badiiy xususiyatlar, soz va so'zning badiiy ta'sir kuchiga e'tibor kabi masalalar qatorida dostonchilik maktablarida ustoz va shogird an'alarini chuqur o'rganish hozirgi zamon o'zbek folklorshunosligining dolzarb yo'nalishlaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Мирзаев Т. Халқ бахшиларининг эпик репертуари. – Тошкент, 1979. – Б.29.
2. Очилов Н. XX асрнинг охири ва XXI аср бошлари дostonchilik анъаналарининг сақланиш ҳолати: Филол. фанлари докт. диссер. – Тошкент, 2020. – Б.170-174.
3. Елизаренкова Т.Я., Топоров В.Н. О ведийской загадке типа брахмодя // Паремииологические исследования. – М., 1984.
4. Мечковская Н.Б. Язык и религия. Лекции по филологии и истории религий. – М.: Фаир, 1998. – С.234.
5. Saidov M., Samad A. Шерна бахши ҳаёти ва ижоди ҳақида баъзи материаллар // Ўзбек филологиясининг актуал масалалари. Илмий асарлар тўплами. №532. – Тошкент, 1977. – 78-79-бетлар.

TAMADDUN NURI

FILOLOGIYA

UO'K: 81.371

THE STRUCTURE OF PHILOSOPHICAL TERMS IN UZBEK AND ENGLISH LANGUAGES

Abstract: This study delves into the significance of examining the structure of philosophical terms, offering a linguistic perspective that unravels the evolution of ideas and enhances precision in communication. The intricate structure of these terms serves as a vehicle for expressing nuanced concepts, allowing for the articulation of complex philosophical ideas with clarity and precision.

Key words: philosophical terms, linguistic structure, interdisciplinary nature, compound expressions, simple terms.

Annotatsiya: Ushbu tadqiqot falsafiy atamalarining tuzilishini o'rganishning ahamiyatini o'rganadi, g'oyalarning evolyutsiyasini ochadigan va muloqotda aniqlikni oshiradigan lingvistik nuqtayi nazarni taklif qiladi. Bu atamalarining murakkab tuzilishi nozik tushunchalarni ifodalash uchun vosita bo'lib xizmat qiladi, murakkab falsafiy g'oyalarni aniq ifodalash imkonini beradi.

Kalit so'zlar: falsafiy atamalar, lingvistik tuzilish, fanlararo tabiat, qo'shma iboralar, sodda atamalar, shakllangan atamalar, qo'shma atamalar, sodda frazema atamalar.

**Islom
BOYNAZAROV,**
teacher of the
department of
English
language and
literature,
Termiz state
university

TAMADDUN NURI ISSN 2181-8258

2024-yil, 1-son, (52) Ilmiy, ijtimoiy-falsafiy, madaniy-ma'rifiy, adabiy-badiiy jurnal

Аннотация: Это исследование углубляется в важность изучения структуры философских терминов, предлагая лингвистическую перспективу, которая раскрывает эволюцию идей и повышает точность общения. Сложная структура этих терминов служит средством выражения тонких концепций, позволяя ясно и точно формулировать сложные философские идеи.

Ключевые слова: философские термины, языковая структура, междисциплинарный характер, сложные выражения, простые термины, образованные термины, сложные термины, простые фразовые термины.

Introduction. Examining the structure of philosophical terms is of profound importance, offering a linguistic lens through which the evolution of ideas and the precision of communication can be discerned. The intricate structure of these terms serves as a vehicle for expressing nuanced concepts, allowing philosophers to articulate complex ideas with clarity and precision. This exploration also provides a historical narrative, unveiling shifts in philosophical paradigms and the influence of cultural and intellectual movements over time. The interdisciplinary nature of philosophy is reflected in the structure of terms, where compound expressions integrate concepts from various disciplines. Delving into these linguistic structures unveils the interconnectedness of philosophical inquiry with psychology, science, ethics, and other fields. Moreover, it sheds light on the cultural and linguistic influences shaping philosophical expressions, showcasing the adaptability of ideas across diverse traditions. The hierarchical nature of linguistic forms, ranging from simple terms to complex phrasal constructions, signifies varying levels of depth in philosophical inquiry. This understanding aids in gauging the complexity and significance of different philosophical concepts. Furthermore, the investigation of term structure contributes to fostering cross-cultural dialogues by revealing shared or divergent philosophical ideas across languages [1]. It supports a more inclusive and globally informed discourse, facilitating a deeper appreciation of diverse philosophical traditions. In educational contexts, a comprehensive grasp of term structure assists in curriculum development and pedagogy, ensuring effective communication of philosophical ideas to students. Lastly, the analysis of term structures acts as a dynamic record of ongoing philosophical development, capturing emerging trends, innovative perspectives, and evolving paradigms within

the field. In essence, delving into the structure of philosophical terms provides a multifaceted understanding, intertwining linguistic analysis with historical, cultural, and pedagogical dimensions of philosophical discourse [2].

In the realm of philosophical lexicon, the classification of terms into different linguistic forms facilitates a nuanced understanding of the expressions used in philosophical discourse. Structurally, both English and Uzbek distinguish philosophical terms into categories such as simple, formed by suffixes, compound, simple phrasal, and complex phrasal terms.

Simple terms, such as “*being*”, “*nature*”, and “*absurd*”, stand as the foundational building blocks of philosophical vocabulary. These lexemes encapsulate fundamental concepts in a succinct manner, serving as the elemental components upon which more complex ideas are constructed. For instance, the term ‘being’ encapsulates existential considerations, providing a fundamental anchor for discussions on existence and ontology [3].

Moving beyond simplicity, the lexicon incorporates formed terms that represent more specialized and nuanced notions within the philosophical domain. Examples include “*egoism*”, which delves into ethical individualism, and ‘absolutism,’ reflecting a stance emphasizing absolute and unyielding principles. Formed terms, arising from linguistic amalgamation, allow philosophers to articulate specific ideologies and viewpoints with precision, catering to the intricacies of philosophical discourse. In the intricate landscape of philosophical terminology, the term “*incompatibilism*” exemplifies a formed term in English. This philosophical stance asserts that free will and determinism are inherently incompatible, suggesting that if determinism holds true, genuine free will is unattainable. This formed term reflects a nuanced ideological position within

the broader discourse on metaphysics and human agency. In Uzbek, the equivalent term might be “*nomutanosiblik*”, constructed similarly with the addition of the suffix “*lik*”, denoting a quality or state. This parallel formation in Uzbek demonstrates how linguistic structures adapt to convey complex philosophical concepts, aligning with the formed term category discussed earlier [4].

Compound terms, such as “*psychoanalysis*” and “*antifascist*”, represent a fusion of multiple root concepts to convey complex and multifaceted philosophical perspectives. These terms often emerge at the intersection of different intellectual traditions and disciplines, illustrating the interdisciplinary nature of philosophical inquiry. For instance, “*psychoanalysis*” amalgamates psychological and analytical elements, reflecting the integrated approach necessary for comprehensive philosophical understanding. The term “*counterexample*” serves as an illustration of a simple term in English within the philosophical lexicon. It represents a foundational concept in logic and argumentation, signifying a specific example that contradicts or challenges a given statement or hypothesis. Despite its apparent simplicity, this term holds crucial significance in philosophical discourse by facilitating the scrutiny and refinement of theories through logical analysis. In Uzbek, an equivalent term might be “*qarshi misol*”, directly translating the concept into the Uzbek language. This demonstrates the adaptability of both languages in expressing fundamental philosophical ideas using simple terms [5].

Simple phrasal terms, such as 'absolute truth' and 'ideological movement, transcend the limitations of individual words to encapsulate broader philosophical notions. These terms provide a means to articulate comprehensive ideas that extend beyond the simplicity of standalone words. “*Absolute truth*” illustrates the depth of epistemological considerations, while “*ideological movement*” conveys the complex interplay of ideas within socio-political contexts. The notion of “*aesthetic harmony*” exemplifies a simple phrasal term in English philosophy. This term encapsulates the idea that certain arrangements, whether in art, design, or nature, possess a pleasing and balanced quality. It falls

within the category of simple phrasal terms, as it combines two words to convey a broader aesthetic concept that goes beyond the simplicity of individual terms.

In Uzbek, an equivalent term might be “*estetik uyg'unlik*”, directly translating the English concept. This linguistic parallelism showcases how both languages employ simple phrasal terms to encapsulate complex philosophical notions, especially in the realm of aesthetics [4].

Lastly, complex phrasal terms like the “*Chinese room argument*” encapsulate intricate philosophical debates, combining various components to articulate nuanced positions. The “*Chinese room argument*” involves questions about artificial intelligence, consciousness, and understanding, illustrating the intricate layers inherent in philosophical discussions. These terms require a profound understanding of the underlying concepts and the ability to navigate the complexities of philosophical reasoning. The term “*external world skepticism*” represents a compound term in English philosophy, integrating multiple words to articulate a specific philosophical position. This compound term encapsulates the skeptical stance that questions the existence or knowability of the external world beyond one's own mind. Philosophers exploring external world skepticism engage in inquiries that challenge the certainty of knowledge about the reality outside of individual consciousness, contributing to epistemological discussions.

In Uzbek, an equivalent term might be “*tashqi dunyo skeptisizmi*”, where “*tashqi dunyo*” translates to “*external world*” and “*skeptisizm*” aligns with the English term “*skepticism*”. This linguistic correspondence emphasizes how compound terms allow for the precise expression of intricate philosophical concepts across languages. In essence, the diverse structural elements within the philosophical lexicon, ranging from simple terms to complex phrasal constructions, reflect the richness and depth inherent in the language employed to convey profound philosophical concepts [5].

Conclusion. In conclusion, this comprehensive exploration into the structural intricacies of philosophical terms underscores their profound importance in shaping the discourse

of philosophy. By examining the linguistic structure of these terms, we gain valuable insights into the evolution of ideas and the precision required for effective communication in the philosophical realm. The interdisciplinary nature of philosophy, evident in the integration of concepts from various disciplines within compound expressions, highlights the interconnectedness of philosophical inquiry with broader intellectual fields. Furthermore, the analysis of term structures unveils the historical narrative of philosophical paradigms, reflecting cultural and intellectual movements over time. The hierarchical arrangement of linguistic forms, ranging from simple to complex, enables a nuanced understanding of the depth and significance of diverse philosophical concepts. This investigation also contributes to fostering cross-cultural dialogues, revealing shared or divergent philosophical ideas across languages and supporting a more inclusive global discourse. In educational contexts, a comprehensive grasp of term structure aids in curriculum development and pedagogy, facilitating effective communication of philosophical ideas to students. Lastly, the examination of term structures serves as a dynamic record of ongoing philosophical development,

capturing emerging trends, innovative perspectives, and evolving paradigms within the field. In essence, this study emphasizes that delving into the structure of philosophical terms is not merely a linguistic endeavor but a multifaceted exploration intertwining linguistic analysis with historical, cultural, and pedagogical dimensions, enriching our understanding of the intricate fabric of philosophical discourse in both English and Uzbek.

References:

1. Aybekova, A. S. Yasama soʻzlar derivatsiyasi xususida. American Journal of Science on Integration and Human Development (2993-2750), 2023. 29-34.
2. De Wit, C. T. Philosophy and terminology. In On Systems Analysis and Simulation of Ecological Processes with Examples in CSMP and FORTRAN (pp. 3-9). Dordrecht: Springer Netherlands. 1993.
3. Markov, S. (1992). Borders of philosophical terminology. Knowledge organization, 19(2), 1992. 80.
4. Meyer, I., Zaluski, V., & Mackintosh, K. Metaphorical Internet terms: A conceptual and structural analysis. Terminology. International Journal of Theoretical and Applied Issues in Specialized Communication, 4(1), 1997. – p. 1-33.
5. Rustamova, H. M. Oʻzbek tilida soʻz yasallishining morfologik va sintaktik xususiyatlari. Ustozlar uchun, 50, 2023. – p. 32-34.

TAMADDUN NURI

PEDAGOGIKA

UOʻK: 796/799

NOGIRON AMPUTANTLAR UCHUN SPORT KLUBLARINI OMMALASHTIRISH VA RIVOJLANISHINI BOSHQARISH

Annotatsiya: Ushbu tadqiqot amputatsiyalangan sportchilarni boshqarish va rivojlantirishni optimallashtirish maqsadida sport klublari faoliyatidan qoniqlashlarini baholashga bagʻishlangan.

Kalit soʻzlar: imkoniyati cheklangan, sportchilar, sport klublari, infratuzilma bilan bogʻliq, koʻrsatkichlar, qoniqlash.

Abstract: This study is devoted to the assessment of satisfaction with the activities of sports clubs in order to optimize the management and development of amputee athletes.

Key words: management of sports clubs, of disabled athletes, satisfaction with indicators, related to infrastructure.

Аннотация: Данное исследование посвящено оценке удовлетворенности деятельностью спортивных клубов с целью оптимизации управления и развития спортсменов-инвалидов.

Ключевые слова: спортивные клубы, спортсмены-инвалиды, удовлетворенность показателями, инфраструктура.

**G'ayrat
YORQULOV,
OʻzDJTSU
yakkakurash sport
turlari fakulteti
tyutori**

Hozirda amputantlar sporti yangi bosqichga ko'tarilishga ulgurdi. Ushbu toifadagi nogironlar uchun eng mashhur va eng rivojlangan sport turlaridan biri bu futbol hisoblanadi. Yangi O'zbekistonda bir nechta klublar mavjud hamda O'zbekiston chempionati har yili o'tkaziladi va so'nggi yillarda ularda yoshlar jamoalari ham ishtirok etishdi. Bundan tashqari, har yili jamoalar xalqaro kubok va turnirlar uchun yig'ilishadi [1]. Biroq, klub yoki assotsiatsiya maqomiga ega bo'lgan aksariyat nogironlar uchun jamoat sport uyushmalarida nizomlar, Kengash a'zolari, jihozlangan maydonlar yoki moslashtirilgan sport turlari bo'yicha mutaxassislar mavjud emas. Shu bilan, klub o'z-o'zidan, tizimsiz yoki uzoq muddatli rivojlanish dasturlarisiz boshqariladi. Shu munosabat bilan, amputantlar uchun sport klublarini rivojlantirishni boshqarishni optimallashtirish va ular asosida o'tkaziladigan mashg'ulotlar sifatini oshirish masalalari dolzarb bo'lib qolmoqda.

Tadqiqotning maqsadi. Amputant sportchilarni boshqarish va rivojlantirishni optimallashtirish maqsadida sport klublari faoliyatidan qoniqishlarini baholashga bag'ishlangan.

Tadqiqotning vazifalari:

1. Imkoniyati cheklangan sportchilarning sport klublarini boshqarish sifatiga qo'yadigan talablari ro'yxatini aniqlash.

2. Sport klublarini boshqarish sifatiga qo'yilgan amputantlarning talablarini qanoatlantirish.

3. Sport klublarini boshqarish sifatiga amputantlar tomonidan qo'yiladigan talablar tarkibini aniqlash.

Ushbu muammolarni hal qilish uchun suhbatlar va anketalar shaklida quyidagi tadqiqot usullari qo'llanildi:

Birinchi muammoni hal qilish uchun O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universitetining "Paralimpiya va adaptiv jismoniy

tarbiya" kafedrası tayanch-harakat tizimi bilan og'riğan talabalari va murabbiylari o'rtasida suhbatlar va so'rovnomalar shaklida so'rovlar o'tkazildi. So'rovlar qayta tahlili natijasida nogironligi bo'lgan sportchilarning joylarda nogironlar uchun sport klubini boshqarish sifatiga va mashg'ulotlarni qulay o'tkazishga qo'yadigan 43ta asosiy talablar ro'yxati aniqlandi. Ikkinchi va uchinchi muammolarni hal qilish uchun biz anketa ishlab chiqdik va u bo'yicha so'rov o'tkazdik.

Suhbat va so'rovnomalar 2023-yil sentyabr-oktyabr oylarida amputant futbolchilar va murabbiylar doirasida o'tkazildi. Amputantlar uchun sport klublarini boshqarish sifatiga qo'yiladigan talablarning bajarilishidan qoniqish darajasini aniqlash uchun respondentlardan ularning ahamiyati darajasini (baliini) 10 balli tizimda ko'rsatish so'ralgan (1 ball – minimal, 10 ball – maksimal). Shu bilan birga, ball bilan ifodalangan qoniqish darajasiga qarab, javoblar guruhlariga bo'lingan: 9-10 ball – "mutlaqo qoniqdim", 7-8 ball – "qoniqarli", 5-6 ball – "aytish qiyin", 3-4 ball – "qoniqmadim", 1-2 ball – "mutlaqo qoniqmayman". Amputantlarning sport klublari ishi sifatidan qoniqishini belgilovchi omillar tarkibini aniqlash uchun biz tadqiqot o'tkazdik.

Tadqiqot natijalari va ularning muhokamasi. Tadqiqot davomida omillarning mazmuni, solishtirma og'irligi va mazmuni aniqlandi, ular 1-jadvalda ko'rsatilgan. Ko'rsatilgan omillarning mazmunini tahlil qilsak, birinchi raqamli omil eng katta vaznga ega. Bu amputatsiya qilingan sportchilarning tushunchasini aniq ko'rsatadi. Infratuzilma bilan bog'liq ko'rsatkichlardan qoniqish hosil qilish, sport majmuasi ichida o'quv bazalari va sport maydonchalarini joylashtirish qulayligi, kiyim almashtirish xonalari va ixtisoslashtirilgan jihozlarning yetarililigi, jihozlar sifati va jamoalarning o'zaro ta'siri orqali sport klublarini rivojlantirishni boshqarish.

**Nogiron amputantlarning sport klublari ish sifatidan qoniqish omilli tarkibi
(n=107 amputatsiyalangan sportchilarning so'rovi asosida)**

Omillar	Omillar foizlar hisobida, %	To'ldirish omili
1	37,121	Dushlarning mavjudligi (0,927). Keng, qulay, issiq kiyinish xonalari (0,893). Kiyinish xonalarining yetarli soni (0,891). Maxsus o'quv jihozlarining mavjudligi (0,881). Bufet yoki kafeda darsdan keyin tamaddi qilish imkoniyati (0, 859). Maxsus jihozlangan sport majmualarining mavjudligi (0,850). Sport majmuasi ichidagi sport maydonchalari va kiyim almashtirish xonalarining qulay joylashuvi (0,841). Tibbiyot markazining mavjudligi (0,827). Sudyalar uchun maxsus jihozlangan binolarni tashkil etish (0,810). Yuqori sifatli sport anjomlari (0,799). Shu kabi klublar o'rtasida musobaqalar o'tkazish (0,785). Maxsus jihozlangan hojatxonalar mavjudligi (0,779). Mashg'ulotlar (treninglar) va to'garaklar ishining qulay jadvali (0,763). Texnik xodimlarning mavjudligi (tozalovchilar, elektrchilar va boshqalar) (0,745). Xavotirli (ehtirosli, faol) klub rahbari (0,730). Xavfsizlik tizimining mavjudligi (terrorizmdan himoya) (0,725). Mashg'ulot bazalarining joylashuvi sportchining yashash joyiga yaqin, yangi (0,721). Tashkilot qarorini qabul qiladigan klub ma'murining mavjudligi, milliy masalalar (uskunalar, musobaqalar, chiptalar) (0,713). Treninglarda hamrohlik qiluvchi shaxslarning bo'lish imkoniyati (0,674). Sport tadbirlarini o'tkazish (0,628). Mutaxassis tomonidan malakali tuzilgan o'quv dasturi (0,580). Sport maydonlarini sifatli qoplash (0,570). Mahalliy hokimiyat organlarining e'tibori va yordami (0,567). Bepul darslar (0,530). Rasmiy uchrashuvlar, turnirlar va hamkorlar soni yetarli. Mahalliy darajada o'tkazilgan musobaqalar (0,510).
2	13,917	Basseynning mavjudligi va unda sport va dam olish tadbirlarini tashkil etish, kasblar (0,802). Sportchilar bilan tarbiyaviy ish tizimining mavjudligi (0,697). Sport yutuqlari fotoko'rgazmalarini tashkil etish (0,641). Klub formasining (uskunalar) mavjudligi (0,610). Klub faoliyatini reklama qilish, sport faoliyatini ommalashtirish. Ommaviy axborot vositalari (gazetalar, televideniye, yangiliklar) orqali ishlanmalar, internet va boshqalar) (0,547). Malakali mutaxassislar, tajribaga ega trenerlarning mavjudligi, nogironlar bo'lgan botlar (0,501).
3	11,359	Klub faoliyatining yillik tantanali sarhisobi (0,732).

		Imkoniyati cheklangan sportchilarning o'zlari uchun qiziqarli bo'lgan sport turlarini rivojlantirish. Cheklangan imkoniyatlar, mahalliy hokimiyat uchun qiziqarli bo'lganlar emas va klub rahbariyati (0,729). Sportchilarga doimiy e'tibor va ularga individual yondashish, mashg'ulot paytida (0,602). Sog'lom sportchilar bilan muntazam ravishda do'stona uchrashuvlar o'tkazish (0,507). Sport malakasini olish imkoniyati (toifa, hakamlar toifasi) (0,503).
4	8,972	Klubda ishlash uchun ko'proq ko'ngillilarni jalb qilish (0,786). Rampalar, tutqichlar, tokchalar, liftlar va boshqalarning mavjudligi (0,612). Qulay musobaqa jadvali (0,550). Xorijdagi musobaqalarda qatnashish va xorijiy davlatlar bilan tajriba almashish imkoniyati. Xalqaro sportchilar, boshqa shaharlardan sportchilar va murabbiylar (0,519).
5	6,132	Tomoshabinlar uchun o'rindiqlarning qulay joylashuvi (0,558).

Yaxshi ishlab chiqilgan o'quv dasturi va klub menejerlari va ma'murlari ishi natijasida tashkiliy, uslubiy va boshqaruvchi yordam bir xil darajada muhimdir.

Ikkinchi komponentni sportchilarning yutuqlarini reklama qilish, fotoko'rgazmalar tashkil etish, klub formasi va sportchilar bilan tarbiyaviy ishlar tizimiga ega bo'lishga qaratilgan imij omili sifatida talqin qilish mumkin. Nafaqat o'quv jarayonini, balki raqobatdosh komponentni ham tashkil qilishni biladigan malakali mutaxassislarning faoliyati, bizningcha, imij omili sifatida ham tasniflanishi kerak. Bunday ishning natijasi ko'proq odamlarni jalb qilish va natijalarga erishish bo'lishi mumkin.

Uchinchi komponent sport tashkiloti faoliyatining yillik tantanali yakunlari, sog'lom sportchilar bilan muntazam o'rtoqlik uchrashuvlari va sport malakasini olish imkoniyati (toifa, hakamlar toifasi) natijasida yuzaga keladigan hissiy qoniqish va qulaylikni aks ettiradi. Amputatsiyalangan sportchilar uchun muhim omil mahalliy hokimiyat va klub rahbariyatini qiziqtiradigan emas, balki ular uchun qiziqarli bo'lgan sport turlarini o'z hududlarida rivojlantirish edi.

To'rtinchi komponent panduslar, tokchalar, liftlar, ko'ngillilarni jalb qilish, musobaqalar jadvalining qulayligi, zarurligini

ko'rsatadi va bizning fikrimizcha, infratuzilma va umumiy tashkiliy va boshqaruv yordamining tegishli omilidir.

Beshinchi komponent klub faoliyatida ko'ngilochar komponentga bo'lgan ehtiyojni aks ettiradi. Mashg'ulotlar va musobaqa jarayonlarida natijalarni ko'rsatish, umuman nogironlar va ayniqsa, amputatsiyalangan sportchilar uchun keyingi mehnat uchun rag'batdir.

“Ko'proq o'rtoqlik sport o'yinlari” va “xayriyachilar va homiylarning yordami” talablari hech qanday omillar guruhiga kiritilmagan. Biroq, ikkinchi guruh ko'rsatkichlarida ularning vazni mos ravishda 0,435 va 0,487 ni tashkil qiladi, bu bizning fikrimizcha, ularni bilvosita ushbu guruhga tegishli bo'lishi mumkin.

Shunday qilib, biz amputatsiya qilingan sportchilarning sport klublari ishi sifatidan qoniqishini belgilaydigan omillarni aniqladik.

Jadval 2. Aynan shu omillar, ularning o'ziga xos og'irligi va mazmuni amputantlar uchun sport klublarini rivojlantirishni boshqarishda hisobga olinishi kerak.

Xulosalar. O'rganish natijasida amputantlar uchun sport tashkilotining ish sifatiga qo'yiladigan asosiy talablar ro'yxati tuzildi, ulardan norozilik ularni, ayniqsa, tashvishga solmoqda.

2-jadval. Amputatsiyalangan sportchilarning sport klublari ish sifatidan qoniqishini belgilovchi omillar

Faktor raqami	Faktorning solishtirma og'irligi, %	To'ldirish omili
1	37,121	Infratuzilma, umumiy tashkiliy va boshqaruv yordami
2	13,917	Imijli
3	11,359	Hissiy qoniqish va qulaylik
4	8,972	Nogironlarning harakatlanishi va qulayligi uchun yordamchi resursning mavjudligi
5	6,132	Qiziqarli

Faktor tahlili amputantlar uchun sport klublarining faoliyat yo'nalishlarini aniq belgilashga va samarali rivojlanishiga yordam beradigan omillarni, ularning tuzilishini va o'ziga xos og'irligini aniqlashga imkon berdi, masalan: "infratuzilma va umumiy tashkiliy-boshqaruv ta'minoti", "imidj", "hissiy qoniqish va qulaylik", "nogironlarning harakati va qulayligi uchun yordamchi resurslarning mavjudligi", "ajoyib". Bundan tashqari, tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, mavjud natijalarni mavjud klublar amaliyotiga tatbiq etish, bir qator yangi nazariy qoidalarni ishlab chiqish va ularni tegishli darajada ishlab chiqish uchun katta hajmdagi tadqiqot ishlarini olib borish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. История футбола инвалидов-ампутантов [Электронный ресурс] // URL :<http://www/footballamp/nm.ru>. – Дата обращения 21.02.2011.
2. Xo'jamkeldiyev, G.S., G'Aniboyev, I.D., Ziyayev, F.C. Karimov, F.M. (2021). Kichik razryadli o'rta masofalarga yuguruvchilarning musobaqa oldi tayyorgarligi. Central Asian Research Journal For Interdisciplinary Studies (CARJIS), 1(3), 270-274.
3. Ходжамкелдиев, Г. (2023). Спорт машғулотлари жараёнларида тикланишнинг аҳамияти. Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари/Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук/Actual Problems of Humanities and Social Sciences., 3(7), 233-237.
4. Khojamkeldiyev, G. S. (2023). Medical and biological means of increasing working capacity and recovery of athletes. Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal, 232-237.
5. Khujamkeldiyev, G.S. (2023). The importance of recovery in the processes of sports exercises. Физическое воспитание и спорт в высших учебных заведениях: сб. статей XIX Междунар. науч. конф., Белгород, 25–26 апр. 2023 г./Белгор. гос. технол. ун-т.–Белгород: Изд-во БГТУ, 2023.–471с. ISBN 978-5-361-01170-4 (p. 462).
6. Ходжамкелдиев, Г. (2023). Спорт машғулотлари жараёнларида тикланишнинг аҳамияти. Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари/Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук/Actual Problems of Humanities and Social Sciences., 3(7), 233-237.
7. Хўжамкелдиев Ф.С. Мактабларда ўқувчиларни енгил атлетика турларига саралаш ва йўналтириш услубияти // “Fan – sportga” ilmiy – nazariy jurnali. 2022/3 - B. 59-61. [13.00.00 №16]
8. Хўжамкелдиев Ф.С. Юриш ва югуришда кадамлар узунлигининг аҳамияти // “Sportda ilmiy tadqiqotlar” ilmiy – nazariy jurnali. №1. Ch.2023. - B. 34-37. [13.00.00 ОАК Раёсатининг 2022 йил 15 декабрдаги 328-сон қарори:]
9. Хо'jamkeldiyev G'.S. Sportchilar organizmini tiklashning zamonaviy vositalari // “O'zMU xabarlar” ilmiy jurnali №1.4. T.2023. - B. 185-187. [13.00.00 №15].
10. Хо'jamkeldiyev G'.S. O'rta va uzoq masofaga yuguruvchilarni musobaqa oldi tayyorgarlik davrida psixologik tayyorgarligining o'rni va ahamiyati // “Ilm sarchashmalari” ilmiy-nazariy, metodik jurnali. №6. Urganch, 2023. – B. 124-129. [13.00.00 №31].
11. Хўжамкелдиев Ф.С. Спорт машғулотлари жараёнларида тикланишнинг аҳамияти // Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари” электрон журнали. № 7 (3)- Бухоро, 2023. Б. 233-237. [ОАК Раёсатининг 2021 йил 4 июндаги 300/5-сон қарори].

O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA FE'L VA UNING BIRIKUVCHANLIK XUSUSIYATLARI O'RGANILISHI

Annotatsiya: Morfologiyada mustaqil so'z turkumlari orasida asosiy o'rin tutuvchi fe'l turkumi tilning semantik va grammatik markazini tashkil etadi, deyish mumkin. Mazkur turkum so'zlari ham shaklan, ham mazmunan til markazida turadi.

Kalit so'zlar: fe'l, birikuvchanlik, biriktiruvchi vositalar, morfologiya, sintaksis.

Аннотация: Можно сказать, что группа глаголов, занимающая в морфологии главное место среди самостоятельных групп слов, образует семантический и грамматический центр языка. Слова этой категории находятся в центре языка как по форме, так и по значению.

Ключевые слова: глагол, сочетаемость, средства сочетаемости, морфология, синтаксис.

Abstract: We can say that the group of verbs, which occupies the main place in morphology among independent groups of words, forms the semantic and grammatical center of the language.

Key words: verb, compatibility, means of compatibility, morphology, syntax.

O'zbek tilshunosligida fe'l turkumi tadqiqi uzoq tarixga borib taqaladi. Jumladan, ilk turkiyshunos va tilshunoslardan biri bo'lgan M.Koshg'ariy gapni tashkil etuvchi eng muhim unsurlardan biri sifatida fe'llarga ismlar qatori e'tibor qaratgan. Asarda fe'l haqida fikr yuritilar ekan, uning derivatsion tizimi, zamon, nisbat, o'timli-o'timsizlik kategoriyalari, boshqa so'zlarga birikish, ularni biriktirish xususiyatlari haqida ham ma'lumotlar keltiradi. Masalan, quyidagi misolda fe'lning derivatsion xususiyati bayon qilingan: "qo'buz chaldi" ma'nosidagi "qobzadi" fe'li ham "qobuz" so'ziga alif qo'shish yo'li bilan yasalgan" [1:57]. Olim muayyan qo'shimchalar qo'shilishi natijasida so'zlarda kuzatiladigan o'zgarishlar haqida fikr yuritir ekan, bunda fe'lning fe'lga birikishi holatini ham misol sifatida keltiradi: "قى" harfi fe'lga qo'shib, ish bajarilishiga yaqinlashib, so'ng ishlanilmaganligini anglatadi. *Ол турғали қалди – у тураёзду* [1:60]. Shu o'rinda M.Koshg'ariyning fe'l turkumiga oid so'zlar tahliliga alohida e'tibor qaratganligini ta'kidlab o'tish lozim. Fe'lning zamon, mayl va xoslangan shakllari haqida o'z zamoni uchun batafsil ma'lumotlar beradi. Shaxs-son shakllarining hurmat ma'nosini ifodalashi mumkinligi haqidagi dastlabki ilmiy qarashlarni bayon qiladi. Bo'lishli/bo'lishsizlik haqida fikr yuritadi. Bularning hammasi fe'lning birikish va biriktira olish xususiyatiga ta'sir qiladi, albatta. Asarda keltirilgan ma'lumotlar fe'l so'z turkumiga olimning alohida e'tibor

**Sherzod
SHAVKATOV, Navoiy
davlat pedagogika
instituti "Ingliz tili
amaliy kursi"
kafedrası o'qituvchisi**

qaratganligini, shuningdek, bu turkum tadqiqi uzoq davrlarga borib taqalishini anglatadi.

O'zbek adabiy tilining asoschisi, buyuk shoir Alisher Navoiy ham so'z, uning nutqdagi imkoniyatlari haqida o'z qarashlarini tilshunos olim sifatida "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida bayon qilgan. Olim fe'lni asosiy turkum sifatida qayd etadi, uning eski o'zbek adabiy tiliga xos xususiyatlari haqida fikr yuritadi, fors tilidagi fe'llardan farqli jihatlarini ochib beradi. Shuningdek, asarda fe'l nisbatlari, ravishdosh shakli yordamida hosil qilingan murakkab fe'llar ham sharhlanadi. Ma'lumki, ravishdosh shakllari o'zbek tilida fe'lni fe'lga biriktiruvchi eng muhim vositalardan sanaladi. Masalan, "Muhokamat ul-lug'atayn"da keltirilgan quyidagi fe'llar ikki tilni tipologik tadqiq qilishning mahsuli edi: "Yana turk lafzining suyuqligi *yasanmaği* muqobalasida sart lafzida *ärasta* va *äräyis* lafzi bor. Ammo *bezänmäk* muqobalasida biror so'z demaydilar va u *yasanmağ* ning mubolag'asidir" [2:15]. Muallif *yasanmoq* fe'lining mubolag'asi, ya'ni ma'no ko'lami keng shakli sifatida *bezanmoqni* keltirar ekan, fors tilida bunday tushunchani ifodalovchi so'z mavjud emasligiga e'tiborni qaratadi. Tabiiyki, bu ikki so'zning matn tarkibida qurshovlari turli xil bo'ladi. Bu esa, sanalgan fe'llarning birikish va biriktirish imkoniyatlari biroz bo'lsa-da, farq qilishini anglatadi. Garchi Alisher Navoiy mazkur asarni yaratishda turkiy tilning badiiy imkoniyatlari nihoyatda keng ekanligini ochib berishni maqsad qilgan bo'lsa-da, unda o'zbek va fors tillarining o'ziga xos jihatlari ilmiy asosda yoritib berilgan edi.

Buyuk yurtdoshlarimizdan yana biri Mahmud Zamaxshariy ham tilshunoslikka oid bir nechta asar yaratgan. Olim besh qismli "Muqaddimat ul-adab" asarining ikki qismini bevosita fe'l so'z turkumiga bag'ishladi. Birinchi qismda fe'l haqida umumiy ma'lumotlar keltirilgan bo'lsa, ikkinchi qismda fe'lning asosida kuzatiladigan o'zgarishlar sharhlangan. Bu haqida A.Nurmonov quyidagi fikrlarni bildiradi: "Zamaxshariy bu asarida fe'lning o'zak tarkibiga ko'ra tasniflarga ajratadi" [3:54]. Garchi bu asar arab tili grammatikasiga bag'ishlangan bo'lsa-da, uning chig'atoy va mo'g'ul tillariga tarjimai shu tillar taraqqiyotiga ham hissa qo'shganligini inkor etib bo'lmaydi.

O'tgan asrning boshi Abdurauf Fitrat o'zbek tilshunosligi tarixida muhim bo'lgan grammatikaga oid asarlarini yaratdi. Fitrat fe'lni alohida turkum sifatida tahlil qilar ekan, uning bajaruvchisi ("ishlovchi")ga ko'ra turlari; mayl, zamon kategoriyalari haqida ham alohida to'xtalib o'tadi. Olim fe'l so'z turkumini grammatik, mazmuniy nuqtayi nazardan tahlil qiladi. Bu turkumning harakatni ifodalashi, shaxs, zamon grammatik ma'nolariga ega bo'lishini qayd etadi. Fe'lning uch asosi sifatida harakat (ish), bajaruvchi (ishlovchi) va zamonni ajratadi. "Sarfi" asarda fe'llarning ma'no turlariga ham e'tibor qaratiladi. Shuningdek, bu asarda ko'makchi fe'llar sifatida *edi*, *ekan*, *emish* shakllari keltiriladi va ularning o'tgan zamonni ifodalashda xizmat qilishi bayon qilinadi: "Bu ko'makchi fe'li o'tkan fe'llar ko'masidan "ko'rilgan fe'lga" qo'shilmaydir; so'nggi zamon fe'llar ko'masidan qo'zg'atish fe'lga ham qo'shilmaydir" [4:163]. Fe'l turkumining grammatik imkoniyatlari olimning "Nahf" kitobida ochib berilgan: "Sarfi fe'llarni to'rt ko'maga edik: so'nggi, hozirgi, o'tkan ham zamonsiz fe'llar; shularda uch ko'masi (so'nggi, hozirgi, o'tkan fe'llar) gapda kesim bo'ladi" [4:192]. Anglashiladiki, Abdurauf Fitrat fe'llarni ko'proq hokim bo'lak vazifasida kelsihiga e'tibor qaratgan edi. Olim morfologiya sathining sintaksis bilan zich bog'liq ekanligini his qiladi va bu haqida quyidagi fikrlarni keltiradi: "*O'quy oldim; o'quy olmadim* fe'llarining qo'shma fe'llardan "bildirish fe'li" bo'lg'anini "Sarfi"da ko'rgan edik" [4:196]. Shuningdek, Fitrat fe'lning tuzilish turlarini sodda va qo'shma fe'llarga bo'lishni taklif qiladi. Tadqiqotimiz obyekt bo'lgan fe'lning fe'lga birikishi masalasi ham olimning nazaridan chetda qolmaydi. Murakkab fe'llarning aksariyati uchun xos bo'lgan birinchi fe'lda leksik ma'noning ifodalanishi, ikkinchi fe'l orqali qo'shimcha ma'nolar berilishi haqida Fitratning quyidagi fikrlarini keltirish o'rinli bo'ladi: "Ma'noning og'irligi birinchi fe'lda bo'lib, ikkinchi fe'lning ma'nosi unga "qayd" bo'lib qoladir" [3:152]. Albatta, bu yerda harakat tarzi shakllari nazarda tutilmoqda. Chunki qo'shma fe'llarda uni hosil qiluvchi har ikkala fe'l leksik jihatdan muhim hisoblanadi. Anglashiladiki, Fitrat fe'l kategoriyalari tahlilidan tashqari to'liqsiz va ko'makchi fe'llarni ham

nazardan chetda qoldirmagan. Shuningdek, olim morfologiya sathini bevosita tadqiq qilish va bu bo'limga oid alohida asar yaratish ishini o'zbek tilshunosligida birinchilardan bo'lib amalga oshirdi.

XX asrning ikkinchi yarmidan o'zbek tilshunosligida barcha sathlar bo'yicha qator tadqiqotlar amalga oshirildi. Jumladan, sintaksis, uning tadqiq obyekti bo'lgan so'zlar birikuvi, birikuv natijasida hosil bo'ladigan so'z birikmasi va gap formal tilshunoslikda ham, substansial tilshunoslikda ham A.G'ulomov, M.Asqarova, I.Qo'chqortoyev, O'.Sharipova, H.Ne'matov, R.Rasulov, R.Sayfullayeva, B.Mengliyev, M.Mirtojiyev, S.Muhamedova, M.Abuzalova, S.Nazarova kabi yetakchi olimlarimiz tomonidan o'rganildi [5,6,7,8,9], muhim xulosalar chiqarildi. Umuman olganda, birikuvchanlik xususiyati so'z tadqiqining muhim qismi hisoblanadi. Chunki leksema ba'zi lisoniy imkoniyatlarini faqat birikmalar tarkibidagina to'liq namoyon qilishi mumkin. Shu sababli ham, so'zlarning birikuvchanlik xususiyatiga tilshunoslarni doimo qiziqitirib kelgan masalalar sifatida qaraladi. Jumladan, so'z turkumlari haqidagi o'z davri qarashlari 1975-yilda nashr etilgan "O'zbek tili grammatikasi" kitobida umumlashtirildi. Mazkur manbaning fe'l so'z turkumiga oid bo'limi A.Hojiyev tomonidan tayyorlangan bo'lib, unda turkumning barcha grammatik xususiyatlari ochib berilgan edi. Jumladan, manbaning "Ravishdosh" bo'limida fe'lning bu vazifa shakli "harakat belgisini bildiradigan, uni biror tomondan xarakterlaydigan fe'l formasi"[10:515] ekanligi sharhlangan va fe'lni boshqa bir fe'lga biriktiruvchi vosita sifatidagi qiymati ochib berilgan. Mazkur manba garchi morfologiya sathiga bag'ishlangan bo'lsa-da, barcha mustaqil so'z turkumlari qatorida fe'lning sintaktik xususiyatlariga ham to'xtalib o'tilgan. Masalan, "-gani (-kani, -qani) affiksi: olgani, ekkani, yiqqani. Bu affiks yordamida maqsad bildiruvchi ravishdosh yasaladi... Harakatning belgisini bildiradi va gapda hol vazifasini bajaradi"[10:525-526]. Holning, asosan, harakat bildiruvchi so'z ma'nosini ochiqlashga xizmat qilishi ham ravishdoshning boshqa fe'lga birikishini anglatadi. Zero, "Hol ish-harakatning qay tarzda bajarilishini, uning bajarilish sababi, maqsadi,

o'rni, payti va shu kabi belgilarni bildiradigan ikkinchi darajali bo'lak"[11:146] hisoblanadi.

"O'zbek tili grammatikasi"ning bevosita sintaksis sathiga bag'ishlangan ikkinchi qismida so'zlar birikuvi, birikish natijasida hosil bo'ladigan birliklar batafsil yoritilgan. Mazkur manbada ham mualliflar morfologiya va sintaksis orasidagi bog'liqlikka to'xtalib o'tishgan: "Sintaksis grammatikaning bo'limlaridan biri bo'lib, so'zlarning va gaplarning o'zaro aloqasini o'rganadi. Bu jihatdan sintaksis morfologiyadan farqlanadi. Morfologiya so'zlarning tuzilishi, yasalishi, turlanishi, tuslanishini tekshiradi. Sintaksis ana shu formalarning dinamikasini, ularning funksiyasini, ma'lum fikrni ifodalashdagi rolini o'rganadi"[12:5]. Mazkur manbada barcha mustaqil so'z turkumlari, jumladan, fe'l so'z turkumining sintaktik xususiyatlari – gapdagi vazifasi, muayyan so'zga nisbatam hokim yoki tobeligi, uning birikish va biriktirish imkoniyatlari tahlil qilingan. Formal tilshunoslikda fe'l turkumi tadqiqida akademik A.Hojiyevning faoliyatini alohida ta'kidlab o'tish o'rinlidir. Olimning "Ko'makchi fe'l", "To'liqsiz fe'l", "Fe'l" (1973) kabi asarlari fikrimizni dalillaydi. Bu manbalarda fe'l so'z turkumining leksik-grammatik xususiyatlari, so'z birikmasi va gaplardagi imkoniyatlari tahlilga tortilganligi bilan ajralib turardi.

U.Tursunov, A.Muxtorov, Sh.Rahmatullayev kabi yetakchi olimlarimiz tomonidan 1992-yilda yaratilgan "Hozirgi o'zbek adabiy tili" darsligi fonetika, grafika, orfografiya, orfoepiya, morfemika, leksikologiya, leksikografiya, so'z yasalishi va morfologiya sathlari bo'yicha formal tilshunoslik erishgan natijalarni o'zida mujassamlashtirgan edi, deyishimiz mumkin. Biz tadqiq qilayotgan fe'l va uning ma'nosi, grammatik belgilari, bo'ishli-bo'lishsiz, o'timli-o'timsiz shakllari, nisbat, mayl, zamon va shaxs-son kategoriyalari, shuningdek, uning yasalishi haqida ma'lumotlar keltirilgan. Mazkur manbada yoritilgan fe'lning nisbat, shaxs-son, mayl, zamon kategoriyalari, vazifa shaklini hosil qiluvchilar uning birikuvchanlik xususiyatiga bevosita ta'sir qiladi. Manbada keltirilgan quyidagi ma'lumotlar fikrimizni dalillaydi: "Harakatning voqelikka munosabatini ko'rsatuvchi grammatik kategoriya mayl kategoriyasi deyiladi. Mayl kategoriyasi

zamon va shaxs-son kategoriyasi bilan uzviy bog'liq bo'lib, hammasi birgalikda fe'ning tuslanish sistemasini tashkil qiladi, predikativlik ifodalanish formasi hisoblanadi" [13:327]. Umuman olganda, mazkur manba so'z turkumlariga oid formal tilshunoslik natijalarining umumlashmasi edi.

Har bir tadqiq manbayida kuzatilgani singari muayyan bir fanning o'rganilishi fahmiy va idrokiy metodologiya asosida amalga oshiriladi. Istalgan fan taraqqiyoti uchun har ikkala metodologiya muhim hisoblanadi. Chunki empirik metodologiyada o'rganish obyektining aks etib turgan xususiyatlari o'rganilsa, idrokiy metodologiyada botiniy mohiyatlar tadqiq qilinadi. "Fahmiy bilim istagan fanda, jumladan, tilshunoslikda beqiyos ahamiyatga ega. U barcha turdagi nazariy ish uchun zamin, moddiy asos... Falsafiy-metodologik adabiyotda narsani fahmiy o'rganishga zid turgan bilish usuli idrokiy bilim deb qayd etiladi" [14:56-57]. Substansial tilshunoslikka ko'ra fe'l turkumining umumiy grammatik ma'nosi va xususiyatlari quyidagicha: "Ish-harakat va holatni jarayon sifatida ifodalash. Holat ifodalash boshqa so'z turkumiga ham xos. Biroq fe'lda u bir holatdan boshqa holatga o'tish tarzida" [14:395] namoyon bo'ladi. Fe'llar leksik-grammatik xususiyatlariga ko'ra mustaqil va nomustaqil kabilarga ajratildi. Bunda mustaqil fe'llar lug'aviy ma'no asosidagi harakat va holatni ifodalashi, gapda biror bo'lak vazifasini bajarishi, muayyan so'zni boshqarib yoki unga ergashib kelishi, harakatning obyektga munosabatiga ko'ra o'timli va o'timsiz bo'lishi bilan nomustaqil fe'llardan ajralib turadi. Fe'ning fe'lga bog'lanishi masalasi substansial morfologiyada mustaqil fe'ning nomustaqil fe'l bilan shakllanish o'rinlarida kuzatiladi. Masalan, "Fe'l nomustaqil fe'l bilan shakllanganda, albatta, sintetik-analitik ko'rinishda bo'ladi. Bunda ham "yopishgan", ham "ajralgan" grammatik shakl yaxlitlikni tashkil qilganligi uchun u sintetik-analitik shakl atamasi bilan yuritiladi" [14:399]. Substansial tilshunoslik til va nutqni izchil farqlashga asoslandi. Nutq muayyan shaxsdagi ruhiy va fiziologik jarayon bo'lishi bilan birga, til birliklarining voqelikka chiqishi hamdir. Ya'ni nutq yakka shaxsga taalluqli va unda so'zlovchiga xos xususiyatlar

namoyon bo'lsa-da, u umumtil tizimi va qonuniyatlaridan tashqarida bo'la olmaydi. Fe'l so'z turkumi ham substansial tilshunoslikda muayyan nutqiy vaziyatda voqelikka chiqadigan imkoniyatlar tizimi sifatida o'rganildi. Bu esa, fe'ning boshqa so'zlarga birikishi yoki ularni biriktirishi valentlik tushunchasi bilan bog'liqligini anglatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Кошғарий М. Девону луғотит турк, 3 томлик. 1-том. – Тошкент: Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти. 1960. – Б.500.
2. Alisher Navoiy. Muhokamat ul-lug'atayn. Q.Sodiqov tahlili, tabdili va talqini ostida. – Toshkent: Akademnashr. 2017. – 128 b.
3. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон. 2002. – Б.232.
4. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар: 4-жилд. – Тошкент: Маънавият. 2006. – 336 б.
5. Фуломов А., Асқарова М., Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Тошкент: Ўқитувчи 1987, – 256 б.
6. Шарипова Ў. Ўзбек тилида юмуш феълларининг маъно валентликлари, фил.фан.номз.дисс. автореферати, Тошкент, 1996.
7. Расулов Р., Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари, – Тошкент: Фан, 1989.
8. Abuzalova M. Substansial morfologiya, valentlik va sintaktik qurilma, filol.fan.doktori (DSc) dissertatsiyasi, Samarqand, 2018. – 240 b.
9. Mirtojiyev M., Muhamedova S. O'zbek tilida so'z valentliklari, - Toshkent: 2014. – 163 b.
10. Ўзбек тили грамматикаси. Т.1. – Тошкент: Фан. 1975. – 612 б.
11. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: ЎЗМЭ. 2002. – 165 б.
12. Ўзбек тили грамматикаси. Т.2. – Тошкент: Фан. 1975. – 560 б.
13. Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўқитувчи. – 399 б.)
14. Замонавий ўзбек тили: Морфология / Муаллифлар жамоаси. – Тошкент: Мумтоз сўз. 2008. – 468 б.

PARTICULARITY OF DEVELOPING THE PROFESSIONAL COMPETENCE OF EFL TEACHERS

Annotatsiya: “EFL o‘qituvchilarining professional kompetensiyasini rivojlantirishning o‘ziga xosligi” til ta’limi sohasidagi muhim mavzu bo‘lib, ingliz tilini chet tili (EFL) sifatida o‘rgatishda o‘qituvchilarning malaka va bilimlarini oshirishga qaratilgan.

Kalit so‘zlar: til bilimi, madaniy kompetensiya, pedagogik bilimlar, baholash va baho, texnologiya integratsiyasi, materiallarni ishlab chiqish.

Аннотация: «Особенности развития профессиональной компетентности учителей EFL» является важной темой в области языкового образования, направленной на повышение навыков и знаний учителей английского как иностранного языка (EFL).

Ключевые слова: знание языка, культурная компетентность, педагогические знания, оценивание и оценка, интеграция технологий, разработка материалов.

Abstract: Particularity of Developing the Professional Competence of EFL Teachers" is a crucial topic within the field of language education, focusing on enhancing the skills and knowledge of English as a Foreign Language (EFL) teachers.

Key words: language proficiency, cultural competence, pedagogical knowledge, assessment and evaluation, technology integration, materials development.

**Nilufar
ABDIG'ANIYEVA,**
Termiz iqtisodiyot
va servis
universiteti
magistranti

Developing the professional competence of English as a Foreign Language (EFL) teachers is essential to ensure effective language instruction and student learning. EFL teachers face unique challenges and need specific competencies to excel in their roles. Here are some of the particularities in developing the professional competence of EFL teachers: **Language Proficiency:** EFL teachers must have a high level of proficiency in the target language, which is English. This includes a deep understanding of grammar, vocabulary, pronunciation, and the ability to communicate effectively in English. **Cultural Competence:** EFL teachers should be culturally aware and sensitive to the cultural backgrounds of their students. Understanding cultural differences and nuances is crucial for effective communication and teaching. **Pedagogical Knowledge:** EFL teachers need a strong foundation in language teaching methodologies and strategies. They should be familiar with various teaching approaches, such as communicative language teaching, task-based learning, and others, and adapt them to the EFL context. **Assessment and Evaluation:** EFL teachers must be skilled in designing and implementing appropriate assessments and evaluations to measure student progress accurately. This includes creating exams, quizzes, and performance assessments. **Technology Integration:** EFL teachers should be proficient in using technology and digital resources to enhance language instruction. This includes the use of online platforms, language learning apps, and multimedia resources. **Materials Development:** EFL teachers often need to develop or adapt teaching materials to suit the needs of their students. They should have the ability to create engaging and relevant materials for language learning. **Classroom Management:** Effective classroom management is crucial in any teaching context, but it's particularly important for EFL teachers, as language learning often involves a lot of speaking and interaction. Teachers need to maintain a productive and positive learning environment. **Adaptability:**

EFL teachers should be adaptable and flexible in their teaching approach. They may have students from diverse language backgrounds with varying language skills, so the ability to adjust instruction to meet individual needs is vital. **Professional Development:** Continuous professional development is crucial for EFL teachers. They should stay updated with the latest language teaching trends, research, and resources to improve their skills and knowledge. **Communication Skills:** EFL teachers need strong communication skills to explain complex language concepts and provide feedback to students effectively. This includes both verbal and written communication. Understanding the cultural backgrounds of EFL students is important to create a supportive and inclusive learning environment. This **Cultural Competence:** Cultural competence helps in building rapport and addressing the unique needs of each student. **Student-Centered Approach:** EFL teachers often adopt a student-centered teaching approach, focusing on the needs and interests of their students. This approach encourages active participation and motivation in language learning.

In summary, developing the professional competence of EFL teachers requires a combination of language proficiency, pedagogical knowledge, cultural competence, adaptability, and the ability to use technology effectively. Continuous professional development and a focus on student-centered teaching are also essential for EFL teachers to be successful in their roles.

Language proficiency refers to an individual's level of competence and ability in using a specific language for communication. Proficiency can be assessed in various language skills, including listening, speaking, reading, and writing. It is a crucial aspect of language learning and teaching, and it is typically categorized into different levels or stages to measure a person's language abilities accurately. These levels are often defined by language proficiency frameworks, such as the Common European Framework of Reference for Languages (CEFR) for European languages or the American Council on the Teaching of Foreign Languages (ACTFL) Proficiency Guidelines for languages commonly

taught in the United States. Here are the common stages of language proficiency:

Novice learners have very limited or no ability to use the language for communication. They can handle only very basic, routine interactions and rely heavily on memorized phrases and expressions. *Intermediate* learners can handle a wider range of language functions, such as asking for directions, ordering food, and discussing simple topics. They can understand and produce more extended and complex sentences. *Advanced learners* are proficient in the language and can engage in conversations on a variety of topics. They can express opinions, understand complex texts, and write coherently. *Fluent speakers* can communicate with near-native fluency. They have a deep understanding of the language's nuances and cultural context, and their language use is highly accurate.

It's important to note that proficiency levels can vary depending on the specific language and the individual's exposure and practice with that language. Assessing language proficiency helps individuals understand their current abilities, set language learning goals, and determine the appropriate level of language courses or tests they should take. Language proficiency is a critical factor in various contexts, such as education, employment, immigration, and international communication.

Pedagogical knowledge, also known as pedagogical content knowledge (PCK), refers to a teacher's deep understanding of how to teach a specific subject or content area effectively. It involves the fusion of content knowledge (what is to be taught) and pedagogical knowledge (how to teach it). In the context of EFL (English as a Foreign Language) teaching, pedagogical knowledge involves the following aspects:

EFL teachers need to be familiar with various language teaching methodologies and approaches, such as communicative language teaching, task-based learning, and the audio-lingual method. They should understand the principles and techniques associated with each approach.

Cultural competence refers to the ability to interact effectively with people from different cultural backgrounds and to understand,

appreciate, and adapt to their cultural beliefs, values, customs, and behaviors. In the context of teaching, including EFL (English as a Foreign Language) teaching, cultural competence is essential for creating an inclusive and respectful learning environment, promoting effective communication, and addressing the unique needs of diverse student populations. Here are some key aspects of cultural competence in the context of EFL teaching: Cultural competence is not only a skill but also an ongoing process of self-improvement and learning. It enables EFL teachers to create an inclusive and welcoming learning environment, where all students feel valued and respected.

Assessment and evaluation are integral components of effective teaching and learning in the context of EFL (English as a Foreign Language). They play a crucial role in measuring student progress, identifying areas of improvement, and ensuring that language learning objectives are met. Assessment and evaluation in EFL teaching are not only about measuring language proficiency but also about guiding instructional decisions, improving learning outcomes, and supporting students in their language learning journey. When conducted thoughtfully and with a focus on student development, assessment and evaluation can contribute to successful language acquisition and fluency.

Technology integration in EFL (English as a Foreign Language) teaching refers to the strategic use of digital tools, resources, and technology-based instructional methods to enhance language learning and teaching. When used effectively, technology can provide opportunities for interactive and engaging language learning experiences. Here are key aspects of technology integration in EFL teaching: Effective technology integration in EFL teaching requires careful planning and alignment with learning objectives. It's essential to choose the right tools and resources that support language acquisition and create a balanced and engaging learning experience. Additionally, EFL teachers should ensure that all students have access to the necessary technology and provide guidance on its effective use.

Materials development in the context of EFL (English as a Foreign Language) teaching involves creating, selecting, and adapting educational materials and resources to support language learning and instruction. Effective materials development is crucial for providing engaging and effective language learning experiences. Here are the key considerations and steps involved in materials development for EFL teaching: Materials development in EFL teaching is an ongoing process that involves creativity, adaptability, and a deep understanding of the learners' needs. Effective materials support language acquisition, engage students, and provide meaningful opportunities for language practice and communication.

References:

1. Farrell, T. S. C. (2017). Professional Development for Language Teachers: Strategies for Teacher Learning. *Language Teaching*, 50(3), 419-426.
2. Varghese, M., Morgan, B., Johnston, B., & Johnson, K. A. (2005). Theorizing Language Teacher Identity: Three Perspectives and Beyond. *Journal of Language, Identity, and Education*, 4(1), 21-44.
3. Borg, S. (2015). *Teacher Cognition and Language Education: Research and Practice*. Bloomsbury Publishing.
4. Johnson, K. E. (2009). *Second Language Teacher Education: A Sociocultural Perspective*. Routledge.
5. Richards, J. C., & Farrell, T. S. C. (2005). *Professional Development for Language Teachers*. Cambridge University Press.
6. Freeman, D. (2015). *Educating Second Language Teachers*. Oxford University Press.
7. Richards, J. C. (2017). *Key Issues in Language Teaching*. Cambridge University Press.
8. Nunan, D. (2003). *Practical English Language Teaching*. McGraw-Hill.
9. Harmer, J. (2007). *The Practice of English Language Teaching*. Pearson Education Limited.
10. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). *Approaches and Methods in Language Teaching*. Cambridge University Press.
11. Richards, J. C. (2018). *Language Program Evaluation*. Cambridge University Press.
12. Scrivener, J. (2011). *Learning Teaching: The Essential Guide to English Language Teaching*. Macmillan Education.
13. Bailey, K. M., Curtis, A., & Nunan, D. (2001). *Pursuing Professional Development: The Self as Source*. Heinle & Heinle.

ПРИМЕНЕНИЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Annotatsiya: Zamonaviy dunyoda raqamli resurslar kundalik hayotimizning ajralmas qismiga aylandi. Bularga veb-saytlar va mobil ilovalardan tortib, katta ma'lumotlar va sun'iy intellektgacha bo'lgan barcha narsalar kiradi. Ushbu maqolada biz raqamli texnologiyalardan foydalanish metodologiyasi va ularning o'quv jarayonidagi rolini ko'rib chiqamiz.

Kalit so'zlar: raqamli resurslar, mobil ilovalar, texnologiya, elektron darsliklar, interfaol doska, onlayn ta'lim.

Аннотация: В современном мире цифровые ресурсы стали неотъемлемой частью нашей повседневной жизни. Они включают в себя все, начиная от веб-сайтов и мобильных приложений, и заканчивая большими данными и искусственным интеллектом. В этой статье мы рассмотрим методику применения цифровых технологий и их роль в образовательном процессе.

Ключевые слова: цифровые ресурсы, мобильные приложения, технология, электронные учебники, интерактивные доски, онлайн-обучение.

Abstract: In today's world, digital resources have become an integral part of our daily lives. They include everything from websites and mobile apps to big data and artificial intelligence. In this article we will look at the methods of using digital technologies and their role in the educational process.

Key words: digital resources, mobile applications, technology, e-textbooks, interactive whiteboards, online learning.

**Камола
МИРФАЙЗИЕВА,**
Самаркандский
филиал
Ташкентского
государственного
экономического
университета

Одним из приоритетных направлений развития современной системы образования является внедрение информационных технологий в образовательный процесс. Становится реальной практикой использование цифровых технологий в образовательной деятельности. Обеспеченность ВУЗ оборудованием растет, уже почти в каждом ВУЗе есть интерактивные доски, планшеты, хорошие компьютеры, очки виртуальной реальности и многое другое. В настоящее время создана образовательная среда, в которой возможно использование цифровых технологий и большинство преподавателей этим успешно пользуются [1].

Цифровые ресурсы – это все, что может быть представлено в цифровой форме. Это могут быть текстовые документы, изображения, видео, аудиозаписи, программы, базы данных и многое другое. Цифровые ресурсы хранятся, обрабатываются и передаются с использованием компьютерной технологии. Они могут быть как статическими, так и динамическими, включая интерактивные элементы.

Цифровые ресурсы играют важную роль в образовании и науке. Учебные материалы, онлайн-курсы, библиотеки и базы данных доступны в сети, что обеспечивает учащимся и исследователям доступ к информации в любое время и в любом месте. Это способствует повышению образовательного уровня и научным исследованиям. С прогрессом цифровых технологий мир образования претерпел значительные изменения. От интерактивных досок до

онлайн-курсов, цифровые инструменты и ресурсы переворачивают традиционные подходы к обучению, делая его более доступным, гибким и индивидуализированным.

1. Электронные учебники и материалы. Цифровые версии учебников и других учебных материалов часто обогащены интерактивным контентом, таким как анимации, видео и тесты. Эти ресурсы делают материал более привлекательным и понятным для студентов. Отличаясь от традиционных бумажных учебников, они предлагают ряд уникальных возможностей для преподавателей и учащихся.

Электронные учебники – это цифровые версии учебных книг, которые могут быть доступны на различных устройствах: компьютерах, планшетах, смартфонах и электронных книгах. Они могут включать текст, графику, аудио, видео и интерактивные элементы.

Преимущества электронных учебников. **Интерактивность:** Электронные учебники могут содержать интерактивные тесты, анимации, видео и гиперссылки, что делает процесс обучения более занимательным и наглядным.

Обновляемость: Цифровые материалы могут быстро и легко обновляться, что особенно важно в быстро меняющихся научных и технических дисциплинах.

Поиск: Возможность быстрого поиска информации экономит время и усилит эффективность изучения материала.

Доступность: Учащиеся могут иметь доступ к учебникам в любое время и в любом месте.

Экономия: В долгосрочной перспективе, электронные учебники могут оказаться дешевле для учебных заведений или студентов, чем традиционные бумажные книги [2].

Форматы и платформы. Существует множество форматов электронных учебников, включая PDF, ePub, MOBI и другие. Они могут быть доступны через специализированные платформы, такие как Amazon Kindle, Apple Books или Google Play Books, а также через специализированные образовательные платформы.

Будущее электронных учебников. С развитием технологий, таких как искусственный интеллект и анализ данных, электронные учебники могут стать еще более адаптивными, предоставляя студентам персонализированный опыт обучения на основе их потребностей и предпочтений.

2. Интерактивные доски. Интерактивные доски – это современное образовательное оборудование, которое объединяет традиционное использование доски с технологическими возможностями цифрового мира. Они стали неотъемлемой частью современного образования и предоставляют преподавателям и ученикам множество новых инструментов для обучения и обучения. Такие доски, как SMART Boards, позволяют преподавателям демонстрировать материал более наглядно, используя мультимедийный контент, а также взаимодействовать с учащимися на новом уровне.

Преимущества интерактивных досок

Интерактивность: преподаватели и студенты могут писать, рисовать, перемещать и удалять объекты на доске, что делает обучение более вовлекающим и интересным.

Визуализация: интерактивные доски позволяют визуализировать сложные концепции, используя изображения, видео, анимации и графику.

Активное участие: студенты могут участвовать на уроке, отвечая на вопросы, перемещая элементы и решая задачи непосредственно на доске.

Доступ к ресурсам: интерактивные доски позволяют подключаться к интернету и использовать образовательные ресурсы и приложения [3].

Сохранение и обмен информацией: все записи и материалы, созданные на доске, могут быть сохранены и поделены с учениками.

Дистанционное обучение: Интерактивные доски могут использоваться для проведения онлайн-уроков и вебинаров.

3. Онлайн-обучение и МООС. Множество учебных заведений предлагает онлайн-курсы и программы. МООС (массовые открытые онлайн-курсы) делают высшее образование доступным для миллионов людей

по всему миру. MOOC (Massive Open Online Course) – это формат онлайн-обучения, который предоставляет бесплатный доступ к обширным курсам на различные темы. MOOC часто предоставляются ведущими университетами и организациями в области образования.

Преимущества онлайн-обучения и MOOC

Доступность: Онлайн-обучение и MOOC позволяют учиться из любой точки мира, что особенно важно для тех, кто не имеет доступа к традиционным учебным заведениям.

Гибкость: Студенты могут учиться в удобное для них время, создавая собственный график и темп обучения.

Разнообразие курсов: MOOC предлагают широкий выбор курсов по разным дисциплинам, от искусства и гуманитарных наук до точных наук и техники.

Интерактивность: Многие онлайн-курсы предоставляют интерактивные задания, тесты и форумы для обсуждения материала.

4. Цифровые библиотеки и базы данных. Цифровые библиотеки и базы данных – это современные инструменты, которые преобразуют доступ к информации и знаниям. Они предоставляют огромное количество текстовой, графической, аудио и видеоинформации, обеспечивая исследователей, студентов и профессионалов доступ к богатству ресурсов.

Преимущества цифровых библиотек и баз данных

Доступность: Информация доступна в любое время и в любом месте с подключением к Интернету, что делает исследование и обучение более гибкими.

Богатство ресурсов: Цифровые библиотеки содержат широкий спектр материалов, включая классические произведения, актуальные исследования и учебные материалы.

Скорость поиска и анализа: Поиск информации и анализ данных в базах данных намного быстрее, чем в бумажных источниках.

Персонализация: Некоторые системы позволяют пользователям создавать персонализированные библиотеки и сохранять свои избранные материалы.

Сохранение ресурсов: Цифровые ресурсы могут сэкономить бумагу и место для физических хранилищ.

Применение в образовании и исследованиях

Учебные материалы: Преподаватели могут использовать цифровые библиотеки для предоставления студентам доступа к учебным материалам.

Исследования: Исследователи могут использовать базы данных для нахождения актуальных статей, исследований и статистики для своих исследований.

Самообразование: Люди могут использовать цифровые ресурсы для самообучения и личностного развития.

Публикация: Множество научных исследований и публикаций становятся доступными в цифровом формате, что упрощает их распространение и использование.

Цифровые библиотеки и базы данных стали неотъемлемой частью образования и исследований. Они предоставляют огромное количество информации и ресурсов, упрощая доступ к знаниям и исследованиям. Важно правильно использовать эти ресурсы, проверять их надежность и соблюдать приватность данных.

Заключение. Цифровые технологии радикально изменяют облик современного образования. Они предоставляют новые возможности для преподавателей и студентов, делая процесс обучения более динамичным, интерактивным и адаптированным к потребностям каждого учащегося. Однако важно помнить о необходимости критического подхода к использованию технологий и сохранении личного контакта в образовательном процессе. Важно использовать цифровые ресурсы с умом, чтобы максимизировать их потенциал и достичь успеха в современном мире.

Список использованной литературы:

1. Шефер, Е.А. Использование цифровых технологий в образовательном процессе / Е.А. Шефер. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2021. — № 16 (358). — С. 22-25. — URL: <https://moluch.ru/archive/358/79973/> (дата обращения: 14.10.2023).

2. Елисеева Е.В., Злобина С.Н. Цифровые образовательные ресурсы как составляющая инновационной образовательной среды современного вуза // Вестник Брянского государственного университета. Наука, образование. 2019. №2. С. 17-22.
3. Авдеева С. Цифровые ресурсы в учебном процессе: о проекте «Информатизация системы образования» и о создании Единой коллекции цифровых образовательных ресурсов // Народное образование. – 2012. – №1. – С. 176–182.
4. Мирфайзиева К.Ю., Ортикова П.А. Актуальные проблемы русского литературного произношения в неязыковой среде// Между-

народный журнал передовых исследований в области образования, технологий и управления. Том. 2 № 11 (2023):-с-348.

5. И.А.Хайдарова, К.Ю.Мирфайзиева Инновационные методы и технологии преподавания русского языка как иностранного., Web of Scientist: Международный научно-исследовательский журнал 3 (3), 518-526, 2022 г.
6. К. Мирфайзиева. Виртуальные экскурсии, как эффективный метод изучения русского языка. Международный бюллетень прикладной науки и технологий 3 (2), 37-40, 2023 г.

TAMADDUN NURI

PEDAGOGIKA

UDK: 78.03(575.1) (075.8)

1-7-SINF MAKTAB MUSIQA DARSlikLARINI BRAYL YOZUVIDA YARATISH TEKNOLOGIYALARINING ZAMONAVIY METODLARI

Annotatsiya: Maqolada ko'zi ojizlar va mutloq ko'zi ojizlar tarbiya vositasini rivojlantirishda tiflopedagogika va tiflopsixologiya nazariyasining o'rni va ahamiyati yoritilgan bo'lib, o'quvchilarni kreativ ijrochilik kompetentligini shakllantirish tamoyillariga qaratilgan. Bunda, ko'zi ojiz va mutloq ojizlarda psixologik differensiyalarning, tiflopedagogik metodlarning musiqiy-nazariy omillari o'rganilgan va musiqada tiflopedagogika va tiflopsixologiyaning tarbiya vositasini rivojlantirishdagi o'rni va ahamiyati asoslangan.

Kalit so'zlar: kreativlik, ekstaz daraja, ta'lim-tarbiya, improvizatsiya va moslashuv, men, ego, kognitivlik.

Аннотация: В статье рассматриваются роль и значение теории тифлопедагогики и тифлопсихологии в разработке средств обучения слепых и абсолютно слепых, акцентируется внимание на принципах формирования творческой исполнительской компетентности учащихся. В этом изучены интернациональные формы психологической дифференциации и музыкально-теоретические факторы тифлопедагогических методов у слепых и абсолютно слепых.

Ключевые слова: творчество, уровень экстаза, образование, импровизация и адаптация, самость, эго, познание.

Annotation: The dissertation examines the role and significance of the theory of typhlopedagogy and typhlopsychology in the development of teaching aids for the blind and absolutely blind, focuses on the principles of forming students' creative performing competence. This explored; international forms of psychological differentiation and musicaltheoretical factors of typhlopedagogical methods in the blind and absolutely blind.

Key words: Creativity, level of ecstasy, education, improvisation and adaptation, self, ego, cognition.

**Ma'ruffjon
INATULAYEV,
Samarqand
viloyati
Kattaqo'rg'on
shahri 9-umumiy
o'rta ta'lim
maktabi
o'qituvchisi**

Kirish. Mavzuning dolzarbligi: Zamonaviy sharoitda jamiyatning musiqiy jihatdan rivojlangan fuqarolarga bo'lgan ehtiyoji ortib bormoqda, chunki hozirgi kunda mamlakatda progressiv o'zgarishlarning asosiy maqsadlaridan biri bo'lib xizmat qilayotgan umuminsoniy qadriyatlar tizimiga integratsiyalashish, har bir ijtimoiy yo'nalishlarning rivojlanishini nazarda tutadi. Mavzu va alohida turdagi qadriyatlar sohasi – jahon musiqiy madaniyati qadriyatlaridir.

Globalashuv sharoitida ko'zi ojizlar bundan mustasno bo'lmasligi kerak, shuning uchun ularning musiqiy rivojlanishi ilmiy va amaliy muammolardan biridir. Pedagogik muammo bugungi kunda alohida ahamiyat kasb etmoqda. Bundan tashqari, ikkinchisi nogironlarga va nogironligi bo'lgan shaxslarga, shu jumladan ko'rish funksiyalari yo'qolgan yoki buzilgan insonlarga nisbatan, pedagogikaning bir turi, jamoatchilik ongining ko'rsatmalari tufayli yanada oshadi. Xorij pedagoglaridan (E.D.Ageev¹, V.Makimushkin) va I.S.Morgulis², Malkov va V.K.Rogushin, A.M.Vitkovskaya, E.A.Yutrina, R.Ommerborn va boshqalar). Ushbu masalaning dolzarbligiga ilmiy tadqiqotlar olib borganlar. Dissertatsiyalari mavzusi Tiflopedagogika va Tiflopsixologiya predmetlari asnosida musiqa tarbiyasining nazariy metodlari va amaliy "Brayl" – professional-kompozitsion tizimida 1-7-sinf gacha bo'lgan darsliklarni o'girishga asoslangandir. Ko'zi ojizlar (xira) va ko'zi mutloq ojiz (nogiron ko'rish qobiliyatini yo'qotgan shaxs)larga nisbatan musiqiy pedagogik faoliyat tamoyillarining nazariy shakllanishida tiflopedagogikaning o'rnini beqiyosdir. Ushbuning ma'nosi:

Tiflopedagogika – defektologiyaning bir tarmog'i. Defektologiyani pedagogika, psixologiya va tibbiyot chorrahasida, rivojlanishida nuqsoni bo'lgan odamni o'rganish, o'qitish va o'qitish bilan shug'ullanuvchi integratsiyalashgan fan sifatida ta'riflash mumkin. U o'z sohalarida olgan bilimlarini bitta maqsad –

rivojlanishida nuqsoni bor odamni tarbiyalash uchun birlashtirgan biomedikal va psixologik-pedagogik fan bloklarini o'z ichiga oladi. Umumiy pedagogikaning bir bo'lagi sifatida u ko'rish funksiyalari buzilishi bo'lgan bolalar va kattalarning o'ziga xos rivojlanishini hisobga olgan holda falsafa, gumanistik ta'lim tamoyillari va o'qitishning umumiy didaktik tamoyillari asosida rivojlanadi.

Tiflopsixologiya predmeti esa, A.G.Litvakning³ fikricha, bu odamlarning chuqur ruhiyatidir, S.B.Saidiyning fikricha, nafaqat chuqur ruhiyati hatto insoniyatning ichki organlardagi turli xil sezgilar va tashqi harakatlarining tasavvur ila tafovutlar tasavvufidir. 1-7-sinf maktab musiqa darsliklarini brayl yozuvida yaratish texnologiyalarini ishlab chiqish, bugungi kunda ayni dolzarb va muhim vazifalardan biri sanaladi. Ushbu muammo yechimiga kirishar ekanmiz, avvalambor darsliklarni zamonaviy metodlarini ishlab chiqish va rejalashtirilgan holatda modullashtirishimiz darkor. Yechilishi dolzarb deb ko'ringan muammolarni DTS va xalqaro raqobatbardosh texnologiyalarda darsliklar darajasida yechmog'imiz lozimligini ta'kidlash joizdir.

Bunda: boshlang'ich sinflarda o'quvchilar musiqa madaniyati fanining **Brayl tizimi** bo'yicha quyidagi bilim, ko'nikma va malakalarni egallashlari shartlidir, bular:

- musiqa badiiy san'at ekanligini bilishlari, kuyga tavsif bera olish;
- xalq musiqa merosi haqida tushunchaga ega bo'lish;
- cholg'u asboblarni bilish va tovush tembrlaridan ularni farqlay olish;
- musiqaga oid oddiy atamalarni bilish;
- nota yozuvlarini bilish va amalda qo'llay olish;
- birgalikda va yakka holda kuylay olish;
- musiqaning ifoda vositalarini bilish;
- ijrochilik turlarini ijro sadolaridan farqlay olish: (Buxoro shashmaqomi, maqomlar turi, xalq qo'shiqchiligi san'ati, folklor va estrada

¹ Ageev E.D. Система реабилитации слепых. М., ВОС, 1981 -84 с.

² Акимускин В.М., Моргулис И. С. Основы тифлологии. Киев, Радянська школа, 1980 61 с.

³ Литвак А.Г. Соотношение компенсации и коррекции в развитии слепых и слабовидящих // Особенности познавательной деятельности слепых и слабовидящих школьников. (Выпуск седьмой). Л., 1976 с.108-120.

hamda Sharq va Yevropa davlatlari musiqasi) nazarda tutiladi.

Hozirgi kunda ta'limning barcha bo'g'inlarida fanlarning o'qitilishi, mashg'ulotlarni ilg'or pedagogik texnologiyalardan foydalanib tashkil etish bo'yicha ko'plab o'quv-uslubiy qo'llanmalar, tavsiyanomalar, ko'rsatmalar va pedagogik texnologiyalarni qo'llashning mazmun va mohiyati yoritilgan adabiyotlar ko'plab yaratilmoqda. Bu borada, ayniqsa, fanlar bo'yicha "Uzviylashtirilgan davlat ta'lim standarti va o'quv dasturlari"ning yaratilishida Brayl uslubida darsliklar yaratish va uni ko'zi ojizlar va ko'zida nogironligi bor kadrlarga tatbiq etish, shuningdek, sohalari bo'ylab darslik va o'quv qo'llanmalar deyarli yo'qligini inobatga olib, biz ayrim rus va Yevropa olimlari va professor-o'qituvchilari tomonidan tayyorlangan darsliklarga tayanib keldik.

Inson tug'iladi va atrofidagi dunyoni o'rganadi. Bunda ko'rish eng muhim rol o'ynaydi. Afsuski shifokorlar, psixologlar va o'qituvchilarning tahlillariga ko'ra, har yili sayyoramizda ko'z kasalliklari bilan og'rikan va ko'rish qobiliyati buzilgan (ambliopiya, strabismus, miyopiya va giperopiya) bolalar soni ko'payib bormoqda. Ko'rish buzilishidan tashqari, bolalarning katta qismi boshqa hamrohlik qiladigan kasalliklarga ega: nutq, vosita; ular hissiy, intellektual va hissiy sohalarning maxsus rivojlanishiga ega. Men, ayniqsa, hissiy buzilishlar haqida to'xtalmoqchiman. Bizning hislarimizning ravshanligi va to'liqligini aniqlaydigan, tasavvur faolligini rag'batlantiradigan, nutqqa ekspressivlik va jonlilikni beradigan hissiyotlardir.

Yetakchi mutaxassis L.I.Plaksina [30.45-49] ta'kidlaganidek, ko'rish qobiliyati cheklangan bolalarda davolanish va rehabilitatsiya ishlarida psixologik muammolar paydo bo'ladi. Masalan, okklyuziya ishlatilganda (ko'rish ko'zini yopishtirish) bola faolligini yo'qotadi, negativizm, asabiylashish va tajovuzkorlik paydo bo'ladi; funksiyaning yoritilishi markaziy asab tizimida qo'zg'aluvchanlik, depressiya, passivlik bilan ifodalanadigan tirnash xususiyati beruvchi stimullarning to'planishiga olib keladi. Bunday bolalarga yordam berish uchun ko'pchilik bolalarga pedagogik yordam ko'rsatishning noan'anaviy usullarini izlamoqda. Mening

faoliyatim musiqa bilan bog'liq, shuning uchun men tuzatish usuliga, ya'ni ko'rish qobiliyati buzilgan bolalar uchun musiqa darsida tiflopedagogik usullardan ham foydalanish uslubiga murojaat qildim. Bunda:

Aloqadorlik. Har bir inson individualdir va unga tashqi tomondan bo'lgan munosabat uning dunyo haqidagi tasavvurini o'zgartiradi. Qanday bo'lish kerak? Bu masalalarning markazida o'zaro tushunish muammosi yotadi. Bu shuni anglatadiki, biz boshqalarni idrok etish, munosabatlar, qabul qilish yoki rad etish, muloqotdan bosh tortish muammosi haqida gapirayapmiz. Ko'zi ojizlar va ko'rish qobiliyati buzilganlar uchun kompensatsiya ba'zan insonni ajoyib natijalarga erishtiradi. Eshitish, hid bilish va teginish kuchli kuchga aylanadi.

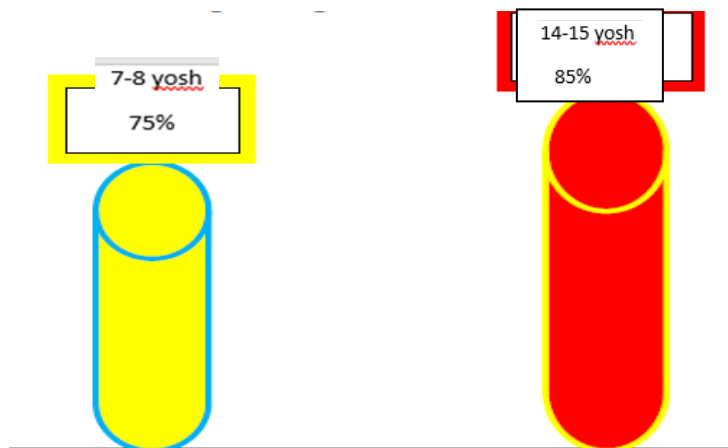
Fandagi muhim satrlar, qolaversa, kuy-qo'shiqlarni yangicha QR (shtrix) kod orqali taqdim etishni va shu borada bolalarning musiqiy savodini oshirish, notalarning tuzilishi va sanalishini bilishi. O'zbek xalq musiqa cholg'u asboblari tuzilishini ajrata olishi, ularning tovushlarini eshitib, anglab, farqlay bilishi, turli multimediyalarni ko'rib, eshitib, bolalarning o'zlari qo'shiqlarga jo'r bo'lib ijro etishlari, musiqa, qo'shiq va kuylarga ritmik harakatlar bajarish orqali bolalarni musiqaga bo'lgan havaslarini shakllantirish, bolalarni intellektual salohiyatini oshirish, oliy o'quv yurtiga qadar quyidagi faoliyat turlarini bilib oishi lozim. Natijada 1-sinf o'quvchisi musiqa madaniyati fani darsligini mavzularini va faoliyat turlarini qisman bilgan bo'ladi, musiqa madaniyati fani o'qituvchisiga yengillik tug'diradi. Umumta'lim maktablarida musiqa madaniyati fani 7 yil o'qitiladi, 6-7-sinflarda bolalar qisman notalarga qarab qo'shiq ijro etish imkoniyatiga ega bo'lishi mumkin. Bolalarni maktabdan tashqari ta'lim olishi uchun "Bolalar musiqa va san'at maktablari" ga, "Barkamol avlod saroylari"ga, turli xil to'garaklarga borishlari uchun undaydi, zamin va imkoniyat yaratilishi asosiy maqsad qilib olingan. Quyidagi faoliyat turlari ko'rsatmalariga amal qilgan holda mashg'ulotlar rangli tasvirlar,

brayl notalar, multimediyalar va kompyuterlar orqali namoyish etiladi va olib boriladi.

Mashg'ulotlar haftada bir marta 7-8 yoshdagi bolalarda 20 daqiqa, 14-15 yoshli bolalarga 45 daqiqa belgilangan vaqt me'yorida olib boriladi. Har bir sinflardagi tajriba ishlari video va rasmlarga olinadi. Kattaqo'rg'on shahridagi 9-umumiy o'rta ta'lim maktabida tajriba-sinov yakuniy natija tadqiqot ishlari quyidagi natijalarni berdi. Javohir 7-8 yoshlilar guruhida bolalarni musiqa savodini rivojlantirish bo'yicha *do-major* gammasini skripka orqali bolalar ijro etdi. Kompyuterda multimediyalar orqali bolalarga slaydlar namoyish etildi, ko'rgazmali qurollar orqali bolalarga ko'rsatilib tushuntirildi. Fortepianoda *do-major* gammasi orqali bolalarni tovushlari sozlab olindi, yakka tartibda ham alohida so'rab samaradorlik aniqlandi. Bolalarning yoshiga qarab qo'shiqlar tanlab olindi. Dastlabki mashg'ulotlarda ushbu sinfga bir haftada bir marta o'tilib, 20 daqiqa davomida guruhdagi 29 nafar bolalar 30-45% ga o'zlashtirdi. 8-9, 9-10 yoshli bolalarga nisbatan o'zlashtirish past. Past o'zlashtirishi sababi, bolalarning ba'zi birlarini nutqi ravon emasligini, ularda ong shakllanishining ayrim mezonlariga ko'ra anglab, fahmlab olishi biroz qiyinroq bo'lganligi, bolalar o'yinga moyil bo'lganligi pastroq o'zlashtirilishiga sabab bo'ldi.

Zehni o'tkir bolalarga yetib olguniga qadar bo'sh o'zlashtiruvchi bolalar bilan alohida ishlash lozim. Yillik mashg'ulot natijalari esa, sinfdagi 29 nafar bola 78%ga o'zlashtirdi. Ushbu maktabning 2-3-sinflarda esa, natijalar quyidagicha: bir haftada bir marta 20 daqiqa davomida dastlabki mashg'ulotlarda guruhdagi 15 nafar bolalar 50%ga o'zlashtirdi. Yillik mashg'ulot natijalari esa, guruhdagi 15 nafar bola 75% tashkil etdi. Ushbu yoshdagi bolalardan 3 - "B" sinfida ham haftada bir marta 20 daqiqa dastlabki mashg'ulotlarda guruhdagi 31 nafar bolalar 45%ga o'zlashtirildi. Yillik mashg'ulot natijalari esa, guruhdagi 31 nafar bolalarda 73% ni tashkil etdi.

Yillik mashg'ulot natijalari guruhdagi 25 nafar bolada 88% tashkil etdi. 14-15 yoshdagi bolalardan 7-"B" sinfida ham haftada bir marta 20 daqiqa dastlabki mashg'ulotlarda guruhdagi 28 nafar bolalar 75%ga o'zlashtirildi. Yillik

mashg'ulot natijalari esa, guruhdagi 28 nafar bolalarda 78% ni tashkil etdi.

Yuqori guruh bolalarining ushbu natijalariga erishilganligining sababi, pastki guruhlariga nisbatan ularning sof, ravon so'zlashi, musiqani anglab bilishi, hissiyot va idrok etish qobiliyati shakllanganligi sababli quyidagi natijalarga erishiladi. Bolalarni yoshlariga mos qo'shiqlar multimediyalar orqali eshittirildi, birgalikda qo'shib kuylashdi. Tajriba o'tkazish jarayonida eshitish qobiliyati, zehni rivojlangan bolalarda, ham ko'rish, ham eshitish orqali qabul qilingan materiallarning o'zlashtirilishi namunali darajada bo'ldi.

Kattaqo'rg'on shahridagi 9-umumiy o'rta ta'lim maktabida tajriba-sinov yakuniy natija ishlari quyidagi natijalarni berdi. Ushbu maktabga multimediali mashg'ulotlarni o'tkazish uchun elektron fortepiano, elektron doska, yoki videoprojektor, ovoz kuchaytirgich apparati.

Bolalarga musiqa-cholg'u asboblari ko'rsatish, ularni ijro etib berish uchun o'zbek xalq musiqa-cholg'u asboblari (rubob, doira, dutor, tanbur, g'ijjak) qisman Yevropa cholg'ularidan (gitara, skripka, sintezator) keng foydalanilmoqda.

M.Inatullayev tomonidan yoritilishi rejalashtirilgan "1-7-sinf maktab darsliklarini brayl yozuvida yaratish texnologiyalarining zamonaviy metodlari", deb nomlangan dissertatsiya ishi mavzusi amalga oshirilsa, sohada tom ma'noda o'zining nazariy va amaliy jihatdan natijalarini beradi.

Xulosa. Amalga oshirilgan nazariy va eksperimental tadqiqotlar bizga ko'zi xira va ko'zi ojiz shaxslarning musiqiy rivojlanishi muammosi bilan bog'liq bo'lgan nazariy va amaliy pedagogik muammolarni hal qilishga imkon berdi. Shaxsning

musiqiy rivojlanish imkoniyatlari bo'yicha vizual nuqson aniqlandi. Shu bilan bir qatorda, tadqiqot jarayonida ko'zi xira va ko'zi ojiz shaxslarga musiqiy rivojlanishining ijtimoiy-pedagogik belgilashining mohiyati ochildi, bu jarayonning zamonaviy kasbiy ijtimoiy-pedagogik shartlari o'rganildi. Bundan tashqari, ko'zi ojizlarning musiqiy rivojlanishining individual pedagogik omillari ularning kompleksida aniqlandi va musiqiy rivojlanish subyekti sifatida ko'r va ko'zi ojizlarning individual holati o'rganildi. Nihoyat, tadqiqot doirasida ko'r va nogironlarga nisbatan 1-7-sinfacha bo'lgan musiqiy darsliklar Brayl uslubida musiqiy-pedagogik faoliyat tamoyillari shakllantirildi, ko'r va ko'rish nogironlari bo'lgan havaskor musiqiy jamoalarda musiqiy-pedagogik jarayonni tashkil etishga uslubiy yondashuvlar asoslandi va sinovdan o'tkazildi. Musiqiy-pedagogik jarayonni tashkil qilish amaliyotidagi mavjud vaziyat umuman bu kollektivlarda o'rganildi. Shunday qilib, tadqiqotning maqsadi to'liq amalga oshdi. Shu bilan birga, tadqiqot jarayonida olingan nazariy xulosalar va olingan ilmiy va amaliy natijalar, uning asosidagi gipotezaning to'g'riligini tasdiqladi. Shu jumladan, ko'rish qobiliyati cheklanganlar uchun, qobiliyatlarni rivojlantirish va amalga oshirish shartlari. Ular uchun mavjud bo'lgan ijtimoiy va madaniy amaliyot sohalari:

- nogironlik to'g'risida pedagogik tushuncha, uning vizual, eshitish, intellektual, nutq yoki harakat qobiliyati cheklanganligi sababli, bolaga yoki kattalarga maxsus pedagogik yordamga muhtojlik bilan tavsiflanadigan holat;

- qobiliyatlar;

- falsafiy va psixologik individual rivojlanish haqidagi g'oyalar – madaniyatga integratsiya sifatida musiqiy madaniyat – nisbatan mustaqil madaniy soha va quyi tizim sifatida jamiyatdagi o'rni;

- shaxs munosabatlarining konsepsiyasi. Shaxsning ruhiy tashkilotining barcha tarkibiy qismlari bog'liq bo'lgan, haqiqatga bo'lgan munosabatining ajralmas tizimi;

- pedagogik faoliyatni maqsadli amalga oshirish sohasi sifatida musiqiy hordiq chiqarishga amaliy madaniyatshunoslikning konseptual yondashuvi.

- bu jarayonni pedagogik qo'llab-quvvatlash uchun metodologik asos yaratadigan, ko'r va ko'rish qobiliyati cheklanganlarning musiqiy rivojlanishining mohiyatini ochish bilan amalga oshirilishi lozim;

- musiqiy faoliyatning psixologik substratini va musiqiy rivojlanishning subyekti va obyektini, shu jumladan ko'r yoki ko'rish qobiliyati cheklanganlarni aniqlash bilan, bu vizual sharoitda musiqiy rivojlanishning psixologik va pedagogik qonuniyatlarini o'rnatish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

- ko'rish qobiliyati cheklangan odamlarning musiqiy madaniyati haqidagi tasavvurni shakllantirish, ularning musiqiy rivojlanishining ijtimoiy-pedagogik tizimi sifatida, bu pedagogik dasturlash va bashorat qilishning konseptual asosi hisoblanadi. Ko'r va ko'zi ojizlarning uyushgan ijtimoiy harakati miqyosidagi musiqiy va madaniy jarayon;

- san'at sohasidagi ko'rish qobiliyati cheklangan shaxsning individual pedagogik maqomining mohiyati ochilishi bilan. Musiqiy rivojlanish subyektlari va obyektini sifatida ko'r va ko'zi ojizlarni pedagogik o'rganish uchun kontseptual asos bo'lib xizmat qiladigan musiqa madaniyati brayl tizimini rivojlantirish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Агеев Е.Д. Система реабилитации слепых. М., ВОС, 1981 -84 с.
2. Акимушкин В.М., Моргулис И. С. Основы тифлологии. Киев, Радянська школа, 1980 61 с.
3. Abduqodirov A., Xaitov A., Rashidov R. Axborot texnologiyalari.- T.: «O'qituvchi», 2002.
4. Бегимкулов У.Ш. Педагогик таълимда замонавий ахборот технологияларини жорий этишнинг илмий-назарий асослари. Монография. -Т.: Фан, 2007.
5. Вентурини, Дж л. Кристофер, J.B. Rossi, Т.Ф.О. Луи Брайль: его жизнь и его система. Сан-Паулу: Дорина Nowill для слепых, 1999.199 стр.
6. Витковская А.М. Формирование предметно-игровых действий у слепых детей раннего возраста: автореф.дис.канд.пед.наук.С-Пб., 1992.16 с.

1. www.tdpu.uz 2. www.pedagog.uz 3.www.ziyounet.uz 4. www.edu.uz 5.tdpu-intranet.Ped.

UMUMIY O'RTA TA'LIM MUASSASALARIDA O'QUVCHILARNI TARBIYALASH JARAYONIDA MAKTAB-OILA-MAHALLA HAMKORLIGI

Annotatsiya: Maqolada umumiy o'rta ta'limda o'quvchilar tarbiyalashda maktab oila mahalla faoliyatini hozirgi holati yoritilgan. Shuningdek, hamkorlikdagi faoliyatning foydali jihatlari asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: ota-ona, oila, maktab, mahalla, o'zaro hamkorlik, individual suhbat.

Аннотация: В статье описано современное состояние школьно-семейной соседской деятельности в обучении учащихся общего среднего образования. Также обоснованы полезные стороны совместной деятельности.

Ключевые слова: родители, семья, школа, соседство, взаимное сотрудничество, индивидуальная беседа.

Abstract: The article describes the current state of school-family neighborhood activities in the education of students in general secondary education. Also, the beneficial aspects of cooperative activities are justified.

Key words: parents, family, school, neighborhood, mutual cooperation, individual conversation.

Huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati qurish yo'lini tanlagan mamlakatimizda oila, mahalla va ta'lim muassasasi hamkorligi va unda shaxs tarbiyasiga katta ta'sir ko'rsatuvchi milliy qadriyatlar yil sayin qadr topib, nufuzi oshib bormoqda. Buning asosiy sababi davlatimiz tomonidan ijtimoiy institutlarga har tomonlama e'tibor qaratilayotgan bo'lsa, ikkinchi tomondan mustaqillik bergan imkoniyat tufayli qo'lga kiritilgan milliy qadriyatlarning qayta tiklanayotganligidir. Shu ma'noda olib qaralganda, ijtimoiy institutlar va uning muammolari bo'yicha ilmiy asoslangan tadqiqotlarning yuzaga kelishi dolzarb ahamiyatga molik bo'lib qolaveradi. Yosh avlodni tarbiyalashdek buyuk ishga Prezidentimizning ta'lim sohasiga alohida e'tiborlarini qaratganliklari har bir fan o'qituvchisidan o'z faoliyatiga jiddiy yondashishini talab etmoqda. Davlatimiz rahbarining qator qarorlari asosida yoshlar bilan ishlash negizida mahalla, maktab va oilaning o'zni haqida fikr yuritilgan. Kelgusidagi rejalarda o'qitish metodikasini takomillashtirish, ta'lim-tarbiya jarayoniga individuallashtirish tamoyillarini bosqichma-bosqich tatbiq etish ko'zda tutiladi [1].

“Oila, mahalla, ta'lim muassasasi hamkorligi” konsepsiyasining asosiy maqsadi yosh avlodni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashda o'zbek xalqining boy milliy, madaniy, tarixiy an'analari, urf-odatlar va umumbashariy qadriyatlarga asoslangan samarali, zamonaviy pedagogik texnologiya ishlab chiqib, amaliyotga joriy etish, shaxsni tarbiyalash va uni har tomonlama kamol toptirishning ustuvorligini

**Maxbuba
EGAMBERGANOVA,
Xalqaro kimyo
universiteti 2-bosqich
magistranti**

**Ilmiy rahbar:
Nargiza NARZIYEVA,
Xalqaro kimyo
universiteti Samarqand
filiali dotsenti**

ta'minlash, ota-onalar, pedagoglar va mahalla faollarining umumiy hamda milliy pedagogik madaniyatini oshirish, respublika fuqarolari orasida milliy-mafkuraviy tarbiya ishlarini takomillashtirishdan iboratdir. Konsepsiyada jamiyat taraqqiyotining ma'naviy-axloqiy negizi bo'lgan milliy va umuman insoniy qadriyatlar, milliy va umuminsoniy tarbiyaning o'zaro aloqasi hamda muhim yo'nalishlari belgilab olingan. Chunonchi, mahalla, oila va ta'lim muassasasi hamkorligida milliy tarbiya yo'nalishida yoshlarning o'zlikni anglash, vatanparvarlik, milliy g'urur, millatlararo muloqot madaniyati, milliy-mafkuraviy ongliklik, milliy odob, fidoyilik kabi fazilatlarni o'zlashtira olishlari zarurligi ko'rsatilgan bo'lsa, umuminsoniy yo'nalishda hamkorlikdagi pedagogik faoliyatning huquq, iqtisodiy, jismoniy, aqliy, estetik, ekologik, gigiyenik va boshqa tarbiya sohalarini qamrab olishi muhim ekanligiga e'tibor qaratilgan [2].

Oila, mahalla va ta'lim muassasasi hamkorligi quyidagi tamoyillar asosida yo'lga qo'yiladi:

1. Ta'lim va tarbiya sohasida hamkorlik jarayoni ishtirokchilari harakatlarining ish birligi;
2. Tarbiyalanuvchiga hurmat va talabning uyg'unligi;
3. Hamkorlik jarayoni subyektlarining teng huquqliligi va yuksak mas'uliyati;
4. Faoliyat jarayonida millat va davlat manfaatlari ustuvorligi;
5. Hamkorlikning ilmiy asoslanganligi.

O'zbekistonda sog'lom avlodni tarbiyalashda oila-mahalla-ta'lim muassasasi hamkorligini ta'minlash samaralarning garovidir. Bu borada hukumat tomonidan amalga oshirilayotgan ustuvor yo'nalishlar quyidagilardan iboratdir:

- Oila, mahalla, ta'lim muassasalari hamkorligini ta'minlashning huquqiy bazasini takomillashtirish, hamkorlikning kuchayishiga qaratilgan uslubiy ta'minotni mustahkamlash;

- Oilada yoshlar va ota-onalarning ijtimoiy faolligini oshirish; O'quvchi yoshlarga ta'lim berish, ularni tarbiyalash, iqtidorli yoshlarni qo'llab-quvvatlash, ularni qiziqishlari bo'yicha kasbga yo'naltirish;

- Ijtimoiy himoyaga muhtoj oilalarni moddiy va ma'naviy jihatdan qo'llab-quvvatlash;

- Voyaga yetmagan o'smirlar va yoshlar o'rtasida huquqbuzarlik va nazoratsizlikning oldini olish bo'yicha profilaktik tadbirlar samaradorligini oshirish; Yoshlar o'rtasida sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish, ularni jismoniy tarbiya va sport bilan shug'ullanishga keng jalb etish orqali sog'lom oilaga tayyorlash; Barkamol avlodni tarbiyalashga qaratilgan ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarni mazmunan takomillashtirish, uning samaradorligini oshirish mexanizmini yaratish;

- Sog'lom avlodni tarbiyalashda ommaviy axborot vositalari va zamonaviy axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanish[3].

Mamlakatimizda keyingi yillarda qabul qilingan ta'lim va tarbiya to'g'risidagi qator me'yoriy hujjatlar, jumladan O'zbekiston Respublikasining Ta'lim to'g'risidagi Qonuni, Kadrlar tayyorlash Milliy Dasturi bozor iqtisodiyoti sharoitlarida muvaffaqiyatli ishlay oladigan, mustaqil fikrlovchi kadrlarni tayyorlashda oila, mahalla va maktab nufuzini yanada yuqori pog'onaga ko'tarishni taqozo etadi.

Prezidentimizning aholining reproduktiv salomatligini mustahkamlash, sog'lom bola tug'ilishi, jismoniy va ma'naviy barkamol avlodni voyaga yetkazish borasidagi ishlarni yanada kuchaytirish va samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risidagi qarorlari bunday xayrli ishlarning izchilligini ta'minlashga xizmat qiladi. Yurtimizda amalga oshirilayotgan keng ko'lamli tibbiy-ijtimoiy islohotlar aholiga zamonaviy tibbiy xizmatni yaqinlashtirish, reproduktiv salomatlikni mustahkamlash, ekstragenital kasalliklarni kamaytirishga xizmat qilmoqda. O'zbekistonda yuz berayotgan o'zgarishlar oila, mahalla, maktab hamkorligi yo'nalishida bola tarbiyasida oila, ota-ona, mahalla, maktabning asosiy vazifalarini mazmunan yangilab hayotga tatbiq etishni taqozo qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida belgilanganidek, oila jamiyatimizning asosiy bo'g'inidir. Haqiqatan ham oila – bu jamiyatni tashkil etuvchi katta kuchdir. 2012-yilga Birinchi prezidentimiz tashabbusi bilan “Mustahkam oila” yili deb nom berilishi va shu asosda azal-azaldan hayotimizning

tayanchi va suyanchi bo'lib kelgan, jamiyatimizning hal qiluvchi bo'g'ini bo'lmish oila institutini yanada rivojlantirishga qaror qilishi hayot abadiyligini, har qaysi insonning baxt-u saodati, kelajagi, orzu-intilishlarini mujassam etadigan oilani yanada mustahkamlash va farovonligini oshirish, bu borada olib borayotgan barcha ishlarimizni yangi bosqichga ko'tarishdek olijanob rejalarni amalga oshirish ko'zda tutilgani hammamizga yaxshi ayon.

Kelgusida umumiy o'rta ta'lim sifatini tubdan oshirish, chet tillar, informatika hamda matematika, fizika, kimyo, biologiya kabi boshqa muhim va talab yuqori bo'lgan fanlarni chuqurlashtirilgan tarzda o'rganish nazarda tutilgan [4]. Oilalarning mustahkamligi va turmushning obodligi kelajak avlodning komil inson bo'lib yetishi uchun tayanch hisoblanadi. Ushbu yilda ham ishlab chiqilgan Davlat dasturi asosida hamkorlik ishlarini tashkil etish zarur. Bunda oilaning ham, maktab va mahallaning ham tashabbuskorligi va o'zaro hamjihatligi talab etiladi. Oila kabi mahalla ham jamiyatni shakllantirishning ajralmas qismidir.

Vatanimiz tarixi guvohlik beradiki, o'zbek jamiyatida jamoa bo'lib yashashning sinalgan shakli mahalladir. „Mahalla“ so'zi arabcha „Mahallun“ so'zidan kelib chiqqan bo'lib, aholi yashaydigan joy, guzar, uy-joy mavzelari degan ma'noni anglatadi. Mahalla shaharlar ichidagi kichik hududiy birlik bo'lib, o'tmishdan meros bo'lib kelmoqda. Mahalla-yurt mustahkam bo'lsagina, davlatda osoyishtalik va barqarorlik hukm suradi. Bir bolaga yetti mahalla ota-ona, degan naqldan kelib chiqib, kelajak avlodni tarbiyalash va unga ta'lim berish jarayonini amalga oshirish borasida kichik Vatan bo'lmish mahallaning oldida quyidagi vazifalar turadi: mahalla faollari tomonidan tarbiya muassasalari bilan birgalikda ta'lim-tarbiya jarayonida amalga oshirilishi kerak bo'lgan masalalarni muhokama qilishda qatnashishi va oqilona yechimlarini topishda faollik ko'rsatilishi, mahalla o'z hududidagi ijtimoiy va iqtisodiy yordamga muhtoj oilalarni aniqlab, ularni qo'llab-quvvatlab va farzandlarining bilim va tarbiya olishlariga boshqosh bo'lishi, ma'nan nosog'lom oilalarni mahalla yig'inlarida muhokama qilish, ularga nisbatan jamoatchilik choralarini ko'rish, mahalla

hududidagi o'quv-tarbiya muassasalariga iqtisodiy va ijtimoiy yordam ko'rsatilishini qo'llab-quvvatlash, ota-onalar orqali bolalarni tashabbuskorlik, mehnatsevarlik, milliy g'urur, vatanparvarlik, milliy odob, mafkuraviy ongliklik, baynalmilallik kabi xislatlarni singdirishni har tomonlama rag'batlantirish; yoshlarga diniy mazhablar va sektalar, aqidaparastlikning mohiyatini to'g'ri anglab yetishiga ota-onalar orqali ta'sir ko'rsatish, ulug' ajdodlarimizning tarbiyaviy o'gitlarini singdirib borishga jamoatchilikni safarbar qilish; mahalla yig'inlarida milliy davlatchilik va milliy mafkura g'oyalarini, respublikamizda iqtisodiy va ijtimoiy sohalarida erishilgan yutuqlar to'g'risida turli tadbirlar tashkil qilishdir.

Bolani tarbiyalashda maktab, mahalla, oila hamkorligi to'g'ri yo'lga qo'yilsa, ta'lim-tarbiya sifati va samaradorligiga erishish va oldimizga qo'ygan maqsadni amalga oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. “Qush uyasida ko'rganini qiladi” deyilganidek, bola ham oilasida qanday tarbiya ko'rsa, jamiyatda ham, mahallada ham shuni ko'rsatadi. Ulug' donishmandlardan biri: “Agar sen bir yilni o'ylasang bug'doy ek, hosilni kuzning o'zidayoq olasan. O'n yildan keyinni o'ylasang, bog' yarat, uch-to'rt yil o'tib, meva beradi. Agar sen kelajak tashvishi bilan yashasang, farzandlaringga yaxshi tarbiya ber”, - degan ekan. Bu bilan nima demoqchi, ya'ni kelajaging bolang qo'lida, sen unga qanday tarbiya bersang, shuni o'zingga qaytaradi.

Tarbiyada talabchanlik, ota-ona va katta yoshdagi kishilarning o'zaro ahilliklari, kichiklarga g'amxo'rlik, osuda turmush va halol mehnat faoliyati oilaviy tarbiyaning asosini tashkil etadi. Bundan tashqari har bir oilada farzand tarbiyasida aniq bir maqsad bo'lishi kerak. Eng muhimi, farzandlarimizni nafaqat bo'lajak ota-ona yoki aka-uka, opa-singil sifatida, balki jamiyatning haqiqiy fuqarosi, kelajagiga ishonuvchi, unga sadoqat bilan xizmat qiluvchi inson, vatanparvar posbon sifatida ham tarbiyalashga e'tibor berishimiz lozim. Oilada doimo tinchlik bo'lishi, bo'sh vaqtini faol tashkil etish, madaniyat, san'at maskanlariga oilaviy sayohatlar uyushtirish – oila barkamolligini ta'minlashga xizmat qiladi. Oilada bolaning to'g'ri

tarbiyalashning asosiy shartlaridan biri tarbiyada hamjihatlikdir [5].

Ta'lim-tarbiya masalasi murakkab bo'lib, bunday ulkan mas'uliyatli, sharaflı ishni oila, mahalla, maktab va keng jamoatchilik bilan hamkorlikda olib borish muhim o'rin egallaydi. Mahallaning ustunligi shundaki, bu yerda ko'p yillar davomida birga yashagan, bir-birini bilgan, sinagan, tanigan kishilar istiqomat qiladilar. Ular har bir oiladagi muhitni va har bir bola tarbiyasini, ota-onasini mahallada tutgan o'rni, mavqeyi hamda imkoniyatlarni yaxshi biladilar.

Oila, mahalla, maktab hamkorligi rejasini tuzish:

- Tarbiyaviy ishlar o'tkazish dasturi va shu dastur asosida mahallada yashovchi har bir bola bilan bu tarbiyaviy ishlarni olib borish;

- Mahallada bolalar dam olishlariga, qiziqarli ishlar bilan shug'ullanishlariga imkoniyat yaratib berish;

- Mahallada tarbiyaning ta'sirini oshirish, kabi ko'plab ishlarni olib borish, o'quvchilar har tomonlama axloqli tarbiya topishlariga keng imkoniyatlar yaratadi.

Har bir bola maktab ostonasiga qadam qo'yar ekan, o'zining kelajakdagi qiladigan ishlarini jajji ongida tasavvur qiladi. Maktabda olgan bilimlari, ta'lim-tarbiyasi, bu ishlarning amalga oshishida albatta o'z ta'sirini o'tkazmay qolmaydi.

Oila, mahalla, maktab hamkorligida quyidagi tamoyillarga amal qilinganida samaradorlik yanada yuqoriroq bo'ladi:

- ta'lim-tarbiya jarayonida hamkorlik harakatlarining ish birligi;

- tarbiyalanuvchiga hurmat va talabning uyg'unligi;

- hamkorlik jarayoni subyektlarining teng huquqliligi va yuksak mas'uliyati.

- ota-ona farzandining maktabgacha bo'lgan davrdagi jismoniy, aqliy va ma'naviy rivojlanishini ta'minlash. Bularning barchasi bolaning yetuk inson bo'lib voyaga yetishida muhim jihatlardan biri hisoblanadi.

Tarbiyaviy, tashkiliy, uslubiy ishlarni hayotga tatbiq etishda har bir fuqaro, oila, mahalla va maktab o'zining shart-sharoiti, atrof-muhitni tahlil qilib:

- o'quvchi, o'qituvchi, ota-ona;

- maktab, oila, mahalla, jamoatchilik;

- oila, mahalla, maktabgacha ta'lim muassasalari, maktab yo'nalishlariga amaliy tarbiya ishlarini hayotga tatbiq etib va shu kun talabi darajasida targ'ibot ishlarini olib borilsa, natijada tarbiya masalalari bo'yicha ijobiy yutuqlarga erishish mumkin.

Xulosa o'rnida shuni ma'lum qilamizki, yosh avlodni yaxshi xulqli, vatanga sadoqatli qilib tarbiyalashda ularning yosh jihatlariga, xarakteriga ahamiyat berish lozim. Chunki bularsiz tarbiyada ko'zlangan maqsadga erishib bo'lmaydi. Mahalla, maktab, oila hamkorligining ijobiy tomonlari shundaki – bolaning dunyoviy bilimga ega bo'lishi, fikrlarning keng bo'lishi, noto'g'ri ta'sirlarga berilmasligi, uyda, maktabda bo'sh vaqtini unumli o'tkazishni ta'minlashga va xalqiga, jamiyatga foyda keltiradigan shaxs bo'lib ulg'ayishiga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 29 апрелдаги ПФ-5712-сон “Ўзбекистон Республикаси халқ таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги фармони // Халқ сўзи. – Тошкент, 2019 йил 30 апрель. № 88 (7318). -16.
2. Мусурмонова О. “Маънавий қадриятлар ва ёшлар тарбияси” Т.: Ўқитувчи, Б. 35.
3. Kamalova A. O. “The role of game technology in the formation of organizational qualities in general secondary school students”. Eurasian journal of academic research. Volume 1, Issue 01. ISSN 2181-2020 15 April 2021. 154-bet.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ- 4947-сон “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” фармони. Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжати. – Т.: 2017 йил, 6-сон, 70-модда.
5. [Joyce L. Epstein](#). “School, Family, and Community Partnerships”. New York, 2011. - 76 p.

TA'LIM VA TARBIYA INTEGRATSIYASIDA PEDAGOGNING KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYAGA BO'LGAN IJTIMOIIY- PEDAGOGIK EHTIYOJI

Annotatsiya: Maqolada o'qituvchining jamiyatdagi o'rni, mavqeyi yoki tom ma'nodagi maqomi, aslida, uning pedagogik-kommunikativ kompetensiyani qay darajada egallaganligi bilan o'lchanadi. Chunki o'quvchiga bilim oluvchi subyekt sifatida qarasak, o'quvchi va auditoriyani boshqaruvchi, dars mashg'ulotlarini tashkillashtiruvchi, talabaga "oddiylikdan murakkablik sari" tamoyiliga amal qilgan holda bilimlarni mantiqiy izchillikda yetkazuvchi o'qituvchiga – obyekt va subyekt vazifasini bir vaqtda bajaruvchi noyob "fenomen" sifatida baho beriladi.

Kalit so'zlar: pedagog, kommunikativ kompetensiya, fenomen, integratsiya, pedagogik imij, intellect, pedagogik atribut, kommunikabellik, refleksivlik, novator o'qituvchi, kognitivlik, virtual professor.

Аннотация: Место и роль или буквальный статус педагога в обществе измеряется тем, насколько он овладел педагогической коммуникативной компетентностью. Потому что, когда мы смотрим на ученика как на субъекта, получающего знания, оценивается учитель, который управляет учеником и аудиторией, организует урок, передает знания ученику в логической последовательности, следуя принципу "от простого к сложному" – уникальному "явлению", одновременно выполняющему функции объекта и субъекта.

Ключевые слова: педагог, коммуникативная компетентность, феномен, интеграция, педагогический имидж, интеллект, педагогический атрибут, коммуникабельность, рефлексивность, учитель-новатор, познавательность, виртуальный профессор.

Abstract: In the article, the place and role or literal status of a teacher in society is measured by the extent to which he has mastered pedagogical communicative competence. Because when we look at the student as a subject receiving knowledge, we evaluate the teacher who controls the student and the audience, organizes the lesson, transfers knowledge to the student in a logical sequence, following the principle from simple to complex - a unique "phenomenon" that simultaneously performs the functions of an object and subject.

Key words: teacher, communicative competence, phenomenon, integration, pedagogical image, intelligence, pedagogical attribute, sociability, reflexivity, innovative teacher, cognition, virtual professor.

Ulug'bek YAZDONOV,
falsafa fanlari doktori,
professor

Sitora JANONOVA,
Samarqand
agroinnovatsiyalar va
tadqiqotlar instituti
doktoranti

Ta'lim va tarbiya integratsion xususiyatiga ko'ra murakkab fenomen bo'lganligi sababli, uni boshqaruvchi subyekt sifatida pedagogning mas'uliyati yuqori tentda bo'lishi kerak. Shu sababli, shaxsning kommunikativ kompetensiyaga bo'lgan ijtimoiy-pedagogik ehtiyojlari tabiiylik kasb etib, u (*pedagog*) jamiyatdagi o'rnini saqlab qolishi uchun ham kreativ fikrlashga, o'z ustidan "ijtimoiy nazoratni" o'rnatishga majburdir. Pedagogning kommunikativ kompetensiyaga bo'lgan ijtimoiy-pedagogik ehtiyojini quyidagi turlarga ajratgan holda tasniflash to'g'ri bo'ladi:

Individual ehtiyoj – pedagogning o'z-o'zini rivojlantirish, jamiyatdagi mavqeini oshirish, pedagogik statusini yuksaltirishga qaratilgan bo'lib, ehtiyojning bu turi orqali inson kasbiy mahoratni oshiruvchi bilim, ko'nikma va malakani o'zlashtirilib, jamiyat kelajagi bo'lmish yoshlar oldidagi mas'uliyatini teran his etadi.

Individual ehtiyojning bu turini tadqiqotchi N.Egamberdiyeva ikki qismga ajratgan holda izohlaydi. **Birinchisi**, shaxsda ijtimoiy tajribaga bo'lgan tabiiy ehtiyoj borligi sabab, subyekt ta'lim va individual yordamning usul, shakl va mazmuniga qarab tanlash imkoniyatini o'zi yaratadi. **Ikkinchisi**, pedagogning ijtimoiylashuvi, ijtimoiy moslashuvchanligi, uning lider bo'lishga bo'lgan obyektiv ehtiyojini paydo qiladi. Bu ham ikkiga, ya'ni obyektiv va subyektiv ehtiyojlarga ajratiladi:

Obyektiv ehtiyoj – insonning jamiyatdagi ma'lum bir alohidalikka bo'lgan intilishi hisoblanib, bunga individning yoshligidayoq o'z-o'zini namoyon qilishga bo'lgan doimiy harakatlari sifatida qarash mumkin.

Subyektiv ehtiyoj – shaxsning o'z qarashlariga ega bo'lishi, o'ziga xosliklarini ko'rsatishi, o'ziga tegishli bo'lgan masalalarni individual hal qilishga intilishi, mavqeini saqlab qolishiga xalaqit beradigan har qanday real yoki noreal holatlarga qarshi turishni "o'zining burchi" sifatida bilishi"ga aytiladi.

Zamonaviy pedagogni tayyorlash, uning kompetensiyasini oshirish, ko'p jihatdan "**pedagogik ehtiyoj**"ning kommunikativ imkoniyatlariga borib taqaladi. Buni darajalariga qarab quyidagi turlarga ajratish mumkin:

1) mustaqil fikrga ega bo'lgan, zamonaviy, kreativ kadrlarni tayyorlash;

2) shaxs ruhiyatida, psixologik dunyoqarashida ijtimoiy hayot barqarorligini ta'minlash;

3) o'zgaruvchan dunyoga moslashish, ijtimoiy voqelikda yuz berishi mumkin bo'lgan har qanday jarayonga o'z-o'zini tayyorlash;

4) jamiyat a'zolarining intilishlari, ijtimoiy individual maqsadlarini birlashtiruvchi tashqi omillar ta'siriga ko'ra ichki omillarga bog'liqligini aniqlash va h.k.

Bu boradagi fikrlarimizni J.R.Xudoyberdiyeva – pedagog xodimlarni uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimi samaradorligini, ularning qay darajada kasbiy kommunikativ kompetensiyaga ehtiyojmandligiga bog'liqdir deb, shaxsda pedagogik faoliyatni oshirish uchun, uning individual xususiyatlarini e'tiborga olish zaruratini quyidagicha izohlaydi:

-pedagogni sust obyektidan faol "maydonga" chiqarish uchun, uni mustaqil, intiluvchan, raqobatbardosh, ya'ni faoliyatidan ko'zlagan maqsad, vazifalarini tushunadigan, qanday kasbiy mahoratga ega bo'lishi lozimligini anglaydigan, real imkoniyatini analiz-sintez qilish darajasiga ega shaxs sifatida shakllantirish mexanizmini ishlab chiqish kerak;

-pedagogning ichki salohiyatini oshirish, shaxs sifatida uning alohida xususiyatlarini ko'tarish, ijtimoiy-pedagogik ehtiyojlarini qondirish, rivojlanishiga turtki bo'luvchi pedagogik motivlarni takomillashtirish, shaxsiy-kasbiy sifatlardan chiqib, o'z oldiga qo'ygan maqsad va vazifalari asosida individual ta'lim trayektoriyasini qurishga sharoit yaratish;

-pedagogning kasbiy ehtiyojlari, qiziqishlari, shaxsiyatiga bog'liq bo'lgan motivatsion ko'rsatkichlari asosida mustaqil tuziladigan, shaxsiy-kasbiy rivojlanishiga yo'naltirilgan, uzluksiz kasbiy takomillashuv mezonlarini topishga qaratilgan dasturiy kompleksni yaratish zaruratini ta'kidlab, "ijtimoiy pedagogik ehtiyoj"ni shaxs kasbiy trayektoriyasidagi uzluksizlikni yaratishdagi imkoniyatlarini pedagogik motivlar asosida ochib, shaxs kasbiy kompetentligini uzluksiz rivojlantirishning qulay va samarali vositalarini taqdim etadi.

Barqaror jamiyat manfaatlariga mos ijtimoiy-pedagogik faoliyatni tashkillashtirishda “*psixo-pedagogik ehtiyoj*”ni qondirilishi – nafaqat ma’naviy, balki madaniy-iqtisodiy jihatdan ham zarurat hisoblanadi.

Bugun pedagogik faoliyatni o‘ziga kasb etgan shaxslarning aksariyatida ijtimoiy-pedagogik ehtiyojning “qoniqish darajasi” passivligicha qolayotganligi, uning ko‘plab obyektiv, subyektiv aspektlari mavjudligini ruminialik tadqiqotchilardan N.Duță va R.Foloștină quyidagicha ochib beradi:

birinchidan, shaxsning ta’lim olishga bo‘lgan ijtimoiy ehtiyojini to‘liq tahlil qilish asnosida, shaxs kommunikativ kompetensiyasini oshirishga yo‘naltirilgan qandaydir metodik dasturni yaratish mumkin;

ikkinchidan, har qanday pedagogik innovatsiya qanchalik muhim bo‘lmasin, faqat o‘qituvchining kommunikativ kompetensiyasini shakllantirishga qaratilgan bo‘lsa, u (bu yo‘ldagi islohotlar) pedagogning xulq-atvorini o‘zgartirishga qaratilishi bilan cheklanib qolaveradi;

Umuman olganda, shaxs kommunikativ kompetensiyasini oshirishga qaratilgan ijtimoiy-pedagogik “harakat mexanizm”ini o‘qituvchi faoliyatining ajralmas qismiga aylantirish uchun, *novatorlik*, *kognitivlik*, *kommunikabellik*, *moslashuvchanlik*, *refleksivlik* kabi alohida ahamiyat kasb etuvchi kategorial apparatlarni “pedagog ko‘nikmasi”da qaror toptirish zarur.

Novatorlik tushunchasi “lot. novator – lit. yangilovchi” ma’nosida kelib, lug‘aviy jihatdan – har qanday faoliyat sohasiga yangi, ilg‘or tamoyillarni, g‘oyalarni, usullarni joriy qiluvchi, amalga oshiruvchi shaxs sifatida tavsiflanadi.

Ta’lim va tarbiya tizim samaradorligini oshirishda “**novator o‘qituvchi**” – uzluksiz ta’lim tizimini tashkillashtiruvchi subyekt sifatida faoliyat yuritib, o‘ziga qadar “ta’lim amaliyotiga” biror shaxs tomonidan kiritilmagan yangi tamoyillar, g‘oyalar, usullarni joriy qiluvchi “lider” sifatida gavdalanadi. Unday pedagog – ta’lim va tarbiya jarayoniga sezilarli ta’sir o‘tkazib, ijodiy o‘zgarishlarni yuzaga keltiradi. Bunday o‘qituvchiga *V.I.Andriyeva* shunday baho beradi: “*novator o‘qituvchining shaxsiyati* –

obsesyon, ya’ni yangilik yaratishga intiluvchanlik yuqori bo‘lib, unda qiziquvchanlik, tizimli fikrlash qobiliyati va shu bilan birga, g‘oyalar generatori” bo‘lish istagi yuqori bo‘ladi.

Novator o‘qituvchi hamisha o‘zida paydo bo‘lgan g‘oyalarni amalga oshirishga intiladi, maqsadga qaratilgan eng maqbul yo‘lni topishga harakat qiladi. Shuning uchun ham novator o‘qituvchining amaliy faoliyatdagi individualligi yuqori bo‘ladi. Bir so‘z bilan aytganda, “**novator o‘qituvchi**” – uzluksiz ta’lim va tarbiya tizimini integratsion bog‘lovchi, ta’limda sifat ko‘rsatkichlarini oshiruvchi, o‘quv jarayonida isloh etishga ehtiyojmand bo‘lib qolgan metodlarni anglovchi hamda ularning o‘rniga zamonaviy uslublarni taklif etuvchi faol, tashabbuskor shaxs hisoblanadi. Novator o‘qituvchi faoliyatini ta’lim va tarbiya muhitiga muvofiqlashtirish uchun:

-birinchidan, shaxsning ijtimoiy mavqeini oshirish, unga qulay o‘zgarishlarni ta’minlaydigan “pedagogik shart-sharoitni” yaratish, ta’lim jarayonining ketma-ketligini ta’minlash kerak;

-ikkinchidan, novatorlik – uzluksiz ta’limni yuzaga keltiruvchi “lokomotiv” hisoblanib, u orqali ta’lim va tarbiya o‘rtasidagi integratsiyaviy funksionallashuvni ta’minlash mumkin. Buni amalga oshirish uchun, shu yo‘nalishdagi har bir pedagogga ikkita asosiy vazifa yuklanadi: **Birinchisi**, novator o‘qituvchi bo‘lish uchun pedagog – zamonaviy tajribaga ega bo‘lishi, qiyosiy tahlil qilish ko‘nikmasini bilishi; **ikkinchisi**, o‘zlashtirgan bilim va ko‘nikmasini – malakaviy amaliyotga to‘g‘ridan-to‘g‘ri qo‘llay bilishi talab etiladi;

-uchinchidan, novator o‘quv mashg‘ulot jarayonini boshqarishda ikki “pedagogik mexanizm”ni (*nazariy va amaliy*) faoliyat turiga kiritishni bilishi zarur. Shundagina novator – ta’lim va tarbiya o‘rtasidagi nazariya hamda amaliyotning o‘zaro kesishuviga erishishi mumkin.

Kognitivlik atamasi pedpsixologiyada keng qo‘llaniladigan tushunchalardan bo‘lib, lug‘aviy jihatdan “*kognitiv* – shaxsning mustaqil fikrlash jarayoni” deb izohlanadi. Istilohdagi ma’nosi bo‘yicha qaraydigan bo‘lsak, **kognitivlik** – ma’lum bir yo‘nalishga oid bo‘lgan ilmlarni

bilish, uning mohiyatini anglash, ilmiy tafakkur etish hamda amaliy jihatdan teran fikrlamoq kabi kategorial mulohazalar majmui hisoblanadi.

Pedagogning kognitivlik kompetensiyasini shakllantiruvchi komponentlarni quyidagi turkumlarga ajratgan holda izohlash mumkin:

1) har qanday predmetning mazmuni qoidalar, usullardan tashkil topgan bo'lib, uni ongli ravishda o'zlashtirish uchun shaxsdan kognitiv kompetensiya talab etiladi. Xususan, inson fikrlash madaniyatini egallashi, qabul qilinuvchi va uzatiluvchi axborotlarni tushunishi, hosil bo'lgan mulohazalarni umumlashtirishi, kerak bo'lsa tahlil qilish ko'nikmasi, *pedagogning* kognitivlik qobiliyatida ko'rinadi.

2) axborot bilan ishlash yo'nalishida tadqiqotlar olib borayotgan F.B.Muzaffarova, Q.P.Arslonovlarning qarashlarida shaxs malakali kognitivlik kompetensiyaga ega bo'lsa, mediamanbalardan unumli foydalanish tajribasini o'zlashtirgan hisoblanadi. Ya'ni u (*mutaxassis*) zarur ma'lumotlarni izlab topa olish, saralash, qayta ishlash, saqlash, ulardan samarali foydalangan holda o'zi istagan nuqtaga yo'naltirish, ma'lumotlar xavfsizligini ta'minlash layoqatiga ega salohiyatli kadr hisoblanadi. Ularning ta'kidlab o'tishicha, o'z sohasining yetuk mutaxassisi bo'lish uchun shaxsda o'zini o'zi rivojlantirish, ijtimoiy faol fuqarolik pozitsiyasiga ega bo'lish, milliy va umummadaniy kognitiv kompetensiya shakllangan bo'lishi kerak.

3) pedagogik yo'nalishda ilmiy natijalarni ishlab chiqqan H.Ф.Федорова xulosalarida insondagi pedagogik qobiliyat, uning kognitiv kompetensiyasi bilan belgilanib, u shaxsdagi motivatsion g'oyalarda, ijtimoiy salohiyatida, intellektual darajasida, iqtidorida, mustahkam xotirasida, o'z vaqtida va tez fikrlashida, qiziquvchanligida hamda har qanday vaziyatdan muvaffaqiyatli chiqib ketishida ko'rinadi, deb shaxsning ichki va tashqi

qobiliyatlarini muvofiqlashtiruvchi harakatlar teoremasini ishlab chiqadi.

Xulosa qilib aytganda, biz yuqorida bildirib o'tilgan fikr-mulohazalarni to'liq qo'llab-quvvatlaymiz. Chunki, aksariyat pedagogik shaxslar faoliyatida "*pedagogik kommunikativ kompetensiya*" yetishmovchiligi yaqqol kuzatilmoqda. Zamonaviy pedagogikada unga bo'lgan doimiy ehtiyoj o'z dolzarbligini saqlab qolmoqda. Masalan, bugunning talabi shuki, zamonaviy pedagog auditoriyada o'zaro aloqani o'rnatishi, o'quvchiga ta'sir ko'rsatishi, butun mashg'ulot jarayonida individual uslubda o'ziga xos yondashuvlarni qo'llashi, auditoriyaning ijtimoiy-psixologik aspektini o'z ichiga oluvchi jamoaviy xarakterni kashf etishi talab etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. S.Jo'rayeva. Haqiqat manzaralari mumtoz faylasuf. –T.: Yangi asr avlodi, 2002. –B. 5
2. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. –T.:O'zbekiston, 2023. –80 b.
3. Jo'rayeva S.N. Zamonaviy pedagog imijini shakllantirishda psixologik omillar ta'siri // *Sovremennoe obrazovanie (Uzbekistan)*. 2020. – № 1 (86). – V. 49-55.
4. Matkarimova N. Zamonaviy pedagog imijiga qo'yiladigan talablar // *Ta'lim va rivojlanish tahlili onlayn ilmiy jurnali*. 2023. –№ 2 (3). –B. 20.
5. Tuychiyeva I. O'quvchilarda hayotiy ko'nikmalarni shakllantirishning ijtimoiy-pedagogik zaruriyati // *Science and innovation*. 2022. –№ 1 (B7). –V. 278-287.
6. Berdinarovna, J. S. (2024). The Role of Modern Competencies in the Preparation of Competitive Personnel. *Best Journal of Innovation in Science, Research and Development*, 3(1), 157–161. Retrieved from <https://www.bjisrd.com/index.php/bjisrd/article/view/1393>.

JADIDCHILIK FENOMENI: PAYDO BO'LISH SABABLARI VA IJTIMOYIY-TARIXIY AHAMIYATI

Annotatsiya: Maqolada ma'rifatparvarlik va ma'rifatchilikka milliy o'zlikni anglashning asosiy sharti sifatida qaraganligini belgilash hamda jadidchilikning milliy rivojlanishda hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan ijtimoiy-falsafiy qarashlarining yangi ma'naviy makonni yaratish masalasi bilan uzviy aloqadorlik sabablari va uning ijtimoiy-ma'naviy munosabatlardagi ahamiyati yoritilib o'tilgan.

Kalit so'zlar: jadidchilik, ma'rifatparvarlik, ijtimoiy-ma'naviy munosabat, Turkiston, jadidchilik harakati, yangi usul, maktab-maorif tizimi, milliy o'zlikni anglash, ma'naviy uyg'oqlik.

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы определения просвещения как главного условия реализации национальной идентичности, а также решающее значение модернизма в национальном развитии. Также выделены причины неразрывной связи социально-философских взглядов с проблемой создания нового духовного пространства и его значение в социально-духовных отношениях.

Ключевые слова: джадидизм, просветительство, социально-духовное мироощущение, Туркестан, джадидистское движение, новый метод, школьно-образовательная система, осознание национальной идентичности, духовное пробуждение.

Abstract: The article examines the issues of defining education and enlightenment as the main condition for the realization of national identity, as well as the decisive importance of modernism in national development. The reasons for the inextricable connection of socio-philosophical views with the problem of creating a new spiritual space and its significance in socio-spiritual relations are also highlighted.

Key words: jadidism, enlightenment, socio-spiritual worldview, Turkestan, Jadidist movement, new method, school and educational system, awareness of national identity, spiritual awakening.

**Shokir
KUVANDIKOV,
Sharof Rashidov
nomidagi Samarqand
davlat universiteti
tadqiqotchisi**

Har bir hodisa makon va zamonda biron bir sabablarga ko'ra sodir bo'lib tarix sahnasidan o'rin oladi. Bundan ijtimoiy-siyosiy va ma'rifiy oqim sifatida paydo bo'lgan jadidchilik fenomeni ham mustasno emas.

“Jadidchilik - davlat, tuzum, boshqaruvni isloh etish va millatni rivojlantirish orqali, umuman, jamiyatni yangi taraqqiyot bosqichiga olib chiqishni maqsad qilib qo'ygan g'oyalar va aniq amaliy tadbirlarni o'zida mujassamlashtirgan tizim ekani barchaga ayon. Shunday ekan, bu tizim jahon sivilizasiyasida nihoyatda katta rol o'ynagan Turkistondek ulkan tarixiy bir o'lkada, ko'p asrlar davom etib kelgan hayotning sharqona tarzini saqlagan holda, uni G'arb va Ovro'po taraqqiyoti natijalari bilan boyitishni ko'zlaganini hamda XX asr tongidan yangicha yashamoqni vujudga keltirish usullarini izlaganini, istibdod sharoitida o'z taqdirini o'zi belgilash yo'lida kurashga kirishganini ko'rsatuvchi

sertarmoq va murakkab jarayonlarni o'zida istifoda etadi" [10; B.4]. Turkiston xalqlarining yangi tarixiga nazar tashlasak, jadidchilik harakati mustamlakachilar va mahalliy xon va amirlarning jaholatlaridan azob chekkan xalqni ozodlikka olib chiqish uchun kurashgan, buning uchun "yangi ma'naviy makon"ni yaratish orqali ma'rifatli jamiyatni barpo etishga harakat qilgan ijtimoiy-siyosiy oqim hisoblanadi. Ularning to'plagan tajribasi asosida to'plangan ma'naviy merosi Yangi O'zbekistonda ma'rifatli jamiyatni "yangi ma'naviy makon"ni shakllantirish tufayli barpo etishning tarixiy, falsafiy-ma'naviy manbalaridan biri hisoblanadi.

"Jadid" istilohining lug'aviy ma'nosiga kelganda shuni aytish kerakki, u "yangi" bo'lsa-da, Sharq xalqlari tillaridan o'rin olgan vaqtiga ko'ra ancha qadimiy ko'rinadi. Bunga Mirzo Ulug'bek qalamiga mansub falakiyotshunoslikka doir shoh asarning nomlanishlaridan biri «Ziji jadidi Ko'ragoniy», ya'ni «Ko'ragoniyning yangi jadval-lari» tarzida ekanligi yorqin misoldir. Shuning uchun bo'lsa kerakki, XIX asrda yashab o'tgan Muhammad G'iyosiddinning "G'iyos ul-lug'ot" asarini forsiydan o'giran Baxtiyor Omon "jadid"ni "yangi", "jadidon"ni esa «kun va tun» shaklida aniqlab beradi? "Jadidchilik aslida "yangi" so'zidan olingan va «yangilik tarafdori» degan ma'noni anglatadi. "Va u dastavval maktabdan boshlangan, so'ng matbuot, teatr, siyosatga o'tgan" [7;15].

Nemis olimi Ingaborg Baldaufning keltirishicha, «Ushbu sohaning tadqiqotchilaridan bo'lmish Adib Xolid «jadid» deb atalishi mumkin bo'lgan shaxslarni ifodalab, quyidagi dastlabki ta'rifni taklif qilgan. Uning ta'rificha, musulmonlar jamiyatini zamonaviy aloqa vositalari va muloqotning yangi shakllaridan foydalanish orqali isloh qilishga urinuvchi shaxslar «jadidlar» deb ataladi. Sodaroq aytganda, shuni taklif qilish mumkinki, o'z niyatlarini ro'yobga chiqarish yo'lida bir-biri bilan yaxshi bog'lana olmagan shaxslar Ismoil Gaspirinskiy taklif etgan va dastlabki davrda «usuli jadid» deb atalgan maktab tizimi bilan ma'rifatparvarlik va yangilanish (modernlashtirish) g'oyalarini amalga oshirishga ijobiy ta'sir ko'rsatgan» [1;8]. Hech bo'lmaganda jadidlarning o'zlari «jadid» atamasi zamirida qanday ma'nolar yotganligini ancha durust izohlaganliklariga ahamiyat bermaydi. Xolbuki, ular, masalan, H.H.Niyoziy «Vaqt», «Tarjumon» gazetalarini o'qishga kirish-

ganidan «... boshlab kundan-kun eski xurofotlarni, madrasa o'qishlarini, xalq tirikchiligidagi o'zgarishlarni, madaniyat, iqtisod degan masalalarni tekshirishga kira» boshlagan [11;24].

Qisqasi, 1927-yilning ikkinchi yarmidan e'tiboran jadidlarning Markaziy Osiyo xalqlari oldidagi tarixiy xizmatlari ham, tafakkuri qirralari va dunyoqarashlari ham ayovsiz tanqid ostida yoritila boshlandi. Aytaylik, tarixchilardan H.P.Vohidov xorijiy tadqiqotchilarning «Jadid yo'l boshchilari - Munavvar qori va Behbudiylar O'rta Osiyo xalqari qarashlarini targ'ib etdilar va shuning uchun kurashdilar» degan ijobiy fikrlarini rad etadi. «Jadidlar, - deydi muallif, - o'zlarini madaniy taraqqiyot tarafdorlari qilib ko'satib, feodal tartibotlariga qarshi kurashib, birdaniga reaksiya tarafdorlariga aylanib, xalq ommasi qarashlariga sotqinlik qildilar» [2;70].

Turkistonda jadidchilik g'oyalari va harakati qaysi davrda, aniqrog'i qachon maydonga kelganligi haqidagi qarashlarga oydinlik kiritishga to'g'ri keladi. Jadidchilikdek keng ko'lamli harakatning boshlanish davrini aniqlamasdan turib, u qanday omillar ta'sirida vujudga kelganligi, mazmun-mohiyati nimalarda ifodalanishi, namoyondalari, chunonchi Mahmudxoja Behbudi har xil maslak e'tiqodda faoliyat yuritganligini na nazariy, na amaliy jihatdan to'g'ri izohlab bo'lmaydi. «Turkistonda jadidchilik harakatining boshlanishi masalasida yaqin vaqtlarga qadar tarixchi va adabiyotshunos olimlar davrasida yakdillik bo'lgan. Ular jadidchilikning XX asr boshlarida Rossiya, Turkiya va Eronda ro'y bergan inqilobiy harakatlar ta'sirida maydonga kelgani haqida yaqin fikrda bo'lganlar. Ammo keyingi yillarda xuddi shu masalada o'zgacha fikrlar ham o'rta qashlanmoqda» [6;23].

Va, bizningcha, to'g'ri qilinmoqda. Ne-gaki, **birinchidan**, jadidchilik harakati maydonga kelishini faqat Rossiya (1905-1907), Turkiya (1908), Erondagi (1905-1911) inqilobiy chiqishlarga bog'lash bir yoqlamalik bo'lib, bu fikr go'yo Turkistonning o'z zaminida ushbu g'oyalar va harakatning paydo bo'lishi, ildiz otishi hamda rivojlanishi uchun zarur omillar yetarli emasdi, degan no'rin xulosaga olib kelishi mumkin. **Ikkinchidan**, tadqiqotchilarning bu mamlakatlardagi inqilobiy voqealar Turkiston jadidchilik harakatiga ta'sir ko'rsatganligi haqidagi mulohazalari masalaning ichki mazmun-mohiyatidan, o'zagidan emas, baki tashqi alomatlaridan kelib chiqib aytilgan. Aslida bu inqiloblar birdaniga, taso-

difan yuz bergan emas: ularni keltirib chiqargan shart-sharoitlarning pishib yetilishi uchun qancha vaqt, qancha yillar talab etilgan. Tarix fanlari doktori, professor H.Ziyoyev shu jihatdan g'oyat to'g'ri uqtirganidek, jadidchilikning mustaqillik va ozodlik bilan sug'orilgan g'oyalari «...avvalambor XIX asrning 50-70-yillarida o'zbek xalqining Rossiya tajovuziga qarshi janglarida o'z ifodasini topgan edi. Hamisha o'z xalqining dardida yashagan va uning ozodligi uchup jonini tikkan jadidlarning ongi hamda qalbini chulg'ab oldi. Chunki rus davlati mintaqada milliy davlat va qo'shinni tugatib, mustaqillikni barbod etdi.

Mustamlakachilik siyosati o'lkaning ma'naviy hayotiga ham zarba berdi. Vaqf mulki qisqartirilishi oqibatida madrasa va masjidlar rivojlanishdan to'xtadi. Shariat himoyachilari bo'lmish qozilik sudlari ustidan qattiq nazorat o'rnatildi. General-gubernatorlik xalq maorifini taraqqiy ettirish o'rniga, oldiga baland to'siqlar qo'ydi. Zero, **birinchidan**, Y.Oxunboboyev keyinchalik xotirlaganidek, «Eksplutasiya qilinadigan mehnatkashlar ommasini maktabga berib o'qitish va ularning madaniy saviyalarini ko'tarish - bu uning uchun to'g'ridan-to'g'ri o'z-o'zini o'ldirish bilan baravar edi» [12;108]. **Ikkinchidan**, general-gubernator Fon Kaufmannning shovinistik irodasini ifodalagan qat'iy ko'rsatmasi bor edi. «Bu xalqqa - degandi u, iloji boricha mumkin qadar ko'proq paxta ektirish, ularni tinimsiz ishlashga majbur etish kerak, toki bu xalqning boshqa narsalarni o'ylashga, siyosiy voqyealarni anglab yetishga bir zum ham vaqti, xohishi qolmasin?»

Shularga asoslanib aytish mumkinki, Turkistonda jadidchilik g'oyalari va harakatining ham siyosiy, ham ijtimoiy-iqtisodiy, ham ma'naviy zamini XIX asrning oxirgi choragida to'la-to'kis yetilib bo'lgandi.

Mustaqillik uchun kurash shiori, ya'ni jadidchilik harakatining bosh g'oyasi XIX asr oxirrog'idayoq xalq ongida mustahkam o'rin ola boshlaganligini 1892, 1898-yillarda ko'tarilgan milliy ozodlik qo'zg'olonlari misolida ham ko'rishimiz mumkin. 1892-yilgi xalq qo'zg'oloni yoz oylarida Toshkentda vabo kasali tarqalishi, general-gubernatorlik va shahar katta oqsoqoli (Muhammad Yoqub) hamda boshlig'i (Putinsev) uning oldini olishga panja orasidan qarayotgani, marhumlarni shahar qabristonlariga dafn etmaslikka farmoyish bergani sababli qalqib chiqdi. Ayrim ma'lumotlarga

ko'ra, har kuni vabodan 100 nafar atrofida odam o'lgan [4;368]. 1898-yilgi Andijon qo'zg'oloni (Muhammadali xalfa Sobir o'g'li - Dukchi eshon (paxtani chigitdan ajratadigan xalaja va dug yasovchi hunarmand) ham xalq, ulamolar hamda yuqori tabaqa vakillarida umumiy dushman - chorizmga qarshi kurashda birlashishga ehtiyoj kuchayganligini isbotladi. «Bu yerda, mustaqillik va ozodlik uchun kurash tuyg'ulari muhim o'rin tutdi, xalqning barcha toifalarining bir yoqadan bosh chiqarishiga olib keldi» [4;368].

Xulosa sifatida aytish mumkinki jadidchilik bu milliy o'zlikni anglab yetish uchun odamlarni ma'rifatli qilish g'oyasiga asoslangan holda yangicha milliy mustaqil demokratik davlatni qurishga qaratilgan harakatlar tizimidir. Uning paydo bo'lishdagi obyektiv sabablariga jumlasiga mustamlakachilik tuzumning jabr-sitamlari, subyektiv omillariga mahalliy xalqlarning jaholot batqog'iga giriftor qilinganligidir. Zero jadidchilik bu milliy ozodlik uchun mustamlakachilikka qarshi kurash tufayli vujudga kelgan ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-ma'rifiy fenomendir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Baldauf I. XX asr o'zbek adabiyotiga chizgilar. - T., «Ma'naviyat», 2001.
2. Вохидов Х. Просветительская идеология в Туркестане. - T., 1979.
3. Do'stqorayev B. Murodi – haq yo'lida jon fido etish edi// Jahon adabiyoti, 1998.
4. Ziyoyev H. Turkistonda Rossiya tajovuzi va qukmronligiga qarshi kurash (XUSH-XX asr boshlari). - T., «Ma'rifat - Madadkor», 1998.
5. Yo'ldoshev J., Hasanov S. Jadid tarbiyashunosligi asoslari. - T., «O'qituvchi». 1994.
6. Karimov N. XX asr boshlaridagi tarixiy vaziyat va jadidchilik harakatining vujudga kelishi / «Jadidchilik: islohot, yangilanish, mustaqillik va taraqqiyot uchun kurash», -T., «Universitet», 1999.
7. Qosimov B. Jadidchilik. // «O'zbek tili va adabiyoti». 1990.
8. Mahmudov G'. Jadid adabiyotida milliy istiqlol g'oyasi. - T., «O'zbekiston». 1999.
9. Milliy istiqlol g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. – T.: “O'zbekiston”, 2000.
10. Nazarov B. Istiqlol samarasi. // «Jadidchilik: ...».
11. Niyoziy X... Tarjimai xol. «O'zbek adabiyogi (majmua)». 11-sinf uchun. - T., «O'qituvchi», 1995.
12. Oxunboboyev Y. Tanlangan asarlar (to'ldirilgan ikknchp nashri). -T., «O'zbekiston», 1985.

XIX ASRDA XORAZMDA FALSAFIY VA IJTIMOIY FIKRLARNING RIVOJLANISH TARIXI

Annotatsiya: Mazkur maqolada, XIX asrda Xorazmda falsafiy va ijtimoiy fikrlarning rivojlanish tarixi, buyuk allomalarimiz ilmiy merosini o'rganish va tadqiq etish bugungi kunda o'sib kelayotgan yosh avlodni boy ma'naviy merosimizga hurmat ruhida tarbiyalashda asosiy omil ekanligi atroflicha tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: qadriyat, istiqbol, ma'rifat, ma'naviyat, meros, tarbiya, mas'uliyat, mutafakkir, tasavvuf.

Аннотация: В данной статье подробно анализируется история развития философской и общественной мысли в Хорезме в XIX веке, изучение и исследование научного наследия наших великих учёных, а также главный фактор воспитания молодого поколения в духе уважения к нашему богатому духовному наследию.

Ключевые слова: ценность, перспектива, просвещение, духовность, наследие, образование, ответственность, мыслитель, тасаввуф, этика.

Abstract: In this article, the history of the development of philosophical and social thoughts in Khorezm in the 19th century, the study and research of the scientific heritage of our great scholars is analyzed in detail, and the main factor in raising the young generation in the spirit of respect for our rich spiritual heritage today.

Key words: value, perspective, enlightenment, spirituality, heritage, education, responsibility, thinker, mysticism, ethics.

**Ma'rifat
AXMEDOVA,
UrDU falsafa
fanlari nomzodi,
dotsent**

Bugungi kunda dunyodagi turli xalqlarning o'zaro aloqalarini hech narsa ularning madaniy qadriyatlari, buyuk mutafakkirlari ma'naviy merosini o'rganishga bo'lgan qiziqish va e'tibor kabi tez yaqinlashtira olmaydi. O'zbekistonning dunyodagi davlatlar bilan madaniy, ma'naviy-ma'rifiy sohada hamkorlik istiqbollari tobora kengayib bormoqda. Chunki xalqlar bir-birining tarixi, madaniyati va ma'naviyatini yaxshi bilsa, davlatlar o'rtasida hamkorlik ham shuncha mustahkam bo'ladi. Tarixga nazar tashlasak, ajdodlarimizdan bizga yuksak ma'rifat, ulkan madaniy-ma'naviy meros qolganki, ular bugun ham beqiyos qadr-qimmatga ega. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning "Biz ta'lim va tarbiya tizimining barcha bo'g'inlari faoliyatini bugungi zamon talablari asosida takomillashtirishni o'zimizning birinchi darajali vazifamiz deb bilamiz", - degan fikri, shuningdek, Fitratning "Xalqning aniq maqsad sari harakat qilishi, davlatmand bo'lishi, baxtli bo'lib izzat-hurmat topishi, jahongir bo'lishi yoki zaif bo'lib xorlikka tushishi, baxtsizlik yukini tortishi, e'tibordan qolib, o'zgalarga tobe va qul, asir bo'lishi ularning o'z ota-onalaridan bolalikda olgan tarbiyalariga bog'liq" [1], - degan fikrlariga davlatimiz rahbarining alohida urg'u berishi zimmamizda xalq manfaatlari, farzandlar kelajagi, ularning tarbiyasiga oid mas'uliyat nechog'li yuqori ekanidan dalolatdir. Zero, farzandlar bizning kelajagimiz, ular ota-ona va ajdodlarimiz ishining davomchilari hisoblanadi.

Mamlakatimiz yoshlarining dunyoqarashi ham ma'naviy-mafkuraviy ta'sir obyektiga aylanib bormoqda. "Yosh avlod tarbiyasi, - deb ta'kidlagan edi davlat rahbari, - hamma zamonlarda ham muhim va dolzarb ahamiyatga ega bo'lib kelgan. Ammo biz yashayotgan XXI asrda bu masala haqiqatan ham hayot-mamot masalasiga aylanib bormoqda" [2:504-505]. Chunki "hozirgi kunda dunyo miqyosida

beshafqat raqobat, qarama-qarshilik va ziddiyatlar tobora keskin tus olmoqda". Shu boisdan yigit va qizlar dunyoqarashini ma'naviy-ruhiy manipulyatsiyadan himoya qilish masalasi umumjamiyat ahamiyatiga molik vazifa sifatida talqin qilinmoqda, bu boradagi ishlar ma'naviy-ma'rifiy faoliyatning alohida yo'nalishiga aylantirilgan. Biroq, shiddat bilan o'zgarib borayotgan voqelik yoshlar ongi va dunyoqarashini himoyalashning yangi va yanada samarali yo'llarini izlab topishni taqozo qilmoqda. Mazkur ijtimoiy vazifani bajarish uchun yoshlar dunyoqarashini ma'naviy-ruhiy manipulyatsiya qilish texnologiyalarini maxsus tadqiqot obyektiga aylantirish zarur.

Keyingi yillarda ma'naviy hayotimizdagi o'zgarishlar haqida so'z borganda Prezident Sh.Mirziyoyev quyidagilarni ta'kidladi: "O'zbekistondagi Islom sivilizatsiyasi markazi, Imom Buxoriy va Imom Termiziy nomlaridagi xalqaro ilmiy tadqiqot markazlari, Islom akademiyasi kabi ilmiy-ma'rifiy muassasalar faoliyatini yo'lga qo'yish ishlari boshlanganini alohida qayd etish zarur. Shular qatorida buyuk allomalarimizning yodgorlik majmualari qoshida hadissunoslik, islom huquqshunosligi, tasavvuf, kalom va aqida ilmi kabi ilmiy-ma'rifiy yo'nalishlarni o'rganish bo'yicha maxsus maktablar tashkil etildi. Albatta, bizning bu ishlarimiz chuqur ilmiy va amaliy asoslarga ega" [3:13-14]. Ana shu jihatdan mamlakatimizda ma'naviy-ma'rifiy sohadagi islohotlar samarasini oshirish va bu yo'nalishdagi ishlarni sifat jihatdan yangi bosqichga ko'tarishda XIX asr Xorazm mutafakkirlarining ijtimoiy-axloqiy qarashlarini o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Ayniqsa, falsafiy merosni tiklashda tarixiylik muhim ahamiyatga ega. "Tarixiylik falsafiy genezis va jarayonlar, ularning turli davrlardagi o'rnini belgilashda, voqea va hodisalarni iqtisodiy va siyosiy o'zgarishlar hamda ularning vorisiyligi, ketma-ketligi, tub sabablari va oqibati qanday bo'lishini to'g'ri anglashda nazariy metodologik asos bo'lib xizmat qiladi,-deb ta'kidlaydi R.Qoraboyeva, -bu uslub muayyan davrdagi hukmdorlarning siyosiy faoliyati, mamlakatni boshqarish, xalqning ahvoli, turmush tarzi, urf-odati va ularning falsafiy ta'limotlari, g'oya va fikrlarning mutafakkirlar dunyoqarashiga ta'sirining o'ziga xos xususiyatlarini, jamiyat qonunlarini bilishga o'rgatadi. Tarixiylik qadimdan

bizning davrimizgacha falsafiy fikrlarga yaxlit holda qarashni, falsafiy taraqqiyotning ontologik, gnoseologik jihatlarini, rivojlanish tendensiyalari, tarixda, keyingi va hozirgi zamondagi ahamiyati haqida xolisona mulohaza va tahlil qilishni taqozo etadi" [4:16-17]. Yoki qiyosiy uslubga e'tibor qaratsak, bu uslubning moziyda yashab ijod etgan mutafakkirlarning turli fikrlarini taqqoslash natijasida ulardagi ilg'or ta'limot va falsafiy g'oyalarni anglab olishda, chuqur tushunishimizda alohida o'rin tutadi. Ayniqsa, qiyosiy uslub tarixiy davrlardagi falsafiy fikr, g'oyalarning o'xshash va farqli jihatlarini ko'rsatishda amaliy yordam beradi. XIX asrda Xiva xonligida yashab ijod etgan ma'rifatparvarlarning Qo'qon va Buxoro xonliklarida ijod qilgan Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Ahmad Donishlarning ma'rifiy va ma'naviy-axloqiy qarashlari bilan qiyosiy o'rganish muhim xulosalarga kelishimizga asos bo'ladi. Garchi ular xonliklar davrida umurguzaronlik qilgan bo'lsa-da, yashash sharoitlari, muhitlari aynan bir xil edi, deb bo'lmaydi. Ularning fikrlash tarzida o'xshashliklar bo'lishi bilan birga, farqli jihatlar ham mavjuddir. Shuning uchun xonliklarda ijod qilgan ma'rifatparvar shoirlarning ma'rifiy-axloqiy qarashlarini bir-biri bilan solishtirish o'sha davrda bu boradagi qarashlarning yutuq va kamchiliklarini idrok qilishga, voqea, hodisa va g'oyalarni obyektiv baholashga, tarixiy-falsafiy haqiqatni tiklashga amaliy yordam beradi.

XIX asrda Xorazmda yashab ijod etgan ma'rifatparvarlar Munis, Ogahiy, Komil Xorazmiy, Avaz O'tar va Tabibiylarning ijtimoiy-ma'rifiy, ma'naviy-axloqiy qarashlarini yangicha metodologiya, ya'ni sinergetik yondashuv asosida tadqiq qilinsa, ulardagi insoniyat uchun boqiy g'oyalarni ilg'ab olish mumkin bo'ladi. Zeroki, allomalarning ma'naviy-axloqiy va tasavvufiy qarashlarida yaxshilik va yomonlik, tartiblilik va tartibsizlik, o'zaro hamkorlik, adolat va adolatsizlik, ezoterik g'oyalar, axloqiy g'oyalar, ichki ruhiy kechinmalar haqida fikr yuritiladi.

Biroq, yana shuni ta'kidlash lozimki, hali olimlarimiz sinergetikaning dialektik metoddan farqini ishonarli va chuqur isbot qilib bera olgani yo'q. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, ba'zi olimlarning sinergetika dialektikaning bir qismidir, degan fikriga qo'shilmasdan bo'lmaydi. Zeroki, undagi tartiblilik va tartibsizlik, murakkablik va

soddalik, beqarorlik va barqarorlik, muvozanat va muvozanatsizlik va boshqa evolyutsion taraqqiyotning ko'rinishlari ayni vaqtda dialektik metod orqali tadqiq qilinadi. Xullas, hali sinergetik metodning turli jihatlarini o'rganish borasida ko'p ishlar qilinishi lozim.

XIX asr va XX asr boshlaridagi Xorazmdagi ilmiy-ma'rifiy va ijtimoiy-axloqiy fikrlarni o'rganganda ham yuqorida aytilgan nazariy uslub va mezonlar asos bo'lib xizmat qiladi. Binobarin, XIX asr Xorazmda yashab ijod etgan mutafakkirlar Munis, Ogahiy, Komil, Feruz, Tabibiy va Avaz O'tarning ijtimoiy-axloqiy qarashlarini tizimli, yaxlit holda, mavjud manbalar va qo'lyozmalarni o'rganish orqali zamonaviy falsafiy mezonlar nuqtayi nazaridan asoslab berish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biridir.

XIX asrda yashab ijod etgan Xorazm shoirlari va mutafakkirlari Munis, Ogahiy, Komil Xorazmiy, Avaz O'tar o'g'li va boshqalar ijodining o'ziga xosligi shundan iboratki, ular o'zlarining ijtimoiy, ilmiy-ma'rifiy va axloqiy qarashlarini g'azal, ruboiy, dostonlarida va boshqa nazmiy, nasriy va tarixiy asarlarida bayon etishgan. Ular o'z fikrlarini ba'zida allegorik, ramziy tarzda, ko'pincha ochiqdan-ochiq, qo'rqmasdan ifoda qilishgan. Shu jihatdan adabiyotshunos olim S.Dolimovning fikriga qo'shilamiz. Olimning fikricha, XIX asr Xorazm shoirlari o'zlarining ijtimoiy-axloqiy va ijtimoiy-siyosiy fikrlarini ishq-muhabbat va tasavvuf niqobi ostida bayon qilganlar. "Ma'lumki, -deb ta'kidlaydi S.Dolimov, -Xiva xonlari va beklarining doimo nohaq qon to'kishlari, aybsiz kishilarni o'limga hukm qilishlari, inson sha'niga isnod keltiruvchi dahshatli jazolar natijasida davrning taraqqiyparvar kishilari o'zlarining ilg'or fikrlarini ishq-muhabbat pardasi bilan yoki tasavvuf maslagi niqobi bilan berishga uringanlar. Shoir (ya'ni Ogahiy) o'zining butun bir g'azalidagi muxammas va masnaviysidagi 2-4 misrani ijtimoiy-siyosiy qarashlarga bag'ishlaydi. Bu misralar butun bir g'azalning mazmunini ifodalashga yordam beradi" [5:12]. Ularning gumanistik ruh bilan sug'orilgan jamiyat to'g'risidagi qarashlarida zamonadan norozilik, jabr-zulm, zo'ravonlik, despotizm, adolatsizlik, tengsizlik, ilm-fan va kasb-hunar egallashning jamiyat taraqqiyoti uchun foydasi, inson va uning qadr-qimmatini, uning yashashdan

maqsadi, orzu-istaklari, his-tuyg'ulari o'rin olgan. Shoirlar ayniqsa, o'z asarlarida davrning ziddiyatli jihatlarini, xalqning ayanchli turmushi to'g'risida so'z yuritganlar. Shoirlar adolat, donolik, aql-zakovat, yaxshilik va ezgulik, kamtarlik, mardlik, vatanparvarlik, ta'lim-tarbiya va boshqa axloqiy fazilat, xulq-odob qoidalari haqida fikr yuritishgan. Lekin, yuqorida ta'kidlaganimizdek, ularning ilm, ma'rifat va axloq to'g'risidagi qarashlari bir tizimga keltirilmagan, turli janrlardagi she'rlarida tarqoq holda berilgan. Lekin bundan ilm va axloq sohasidagi maxsus asarlar XIX asrda Xorazmda bo'lmagan ekan-da, degan xulosa chiqmasligi kerak. Bunday asarlarning bir qismi oldin aytilganidek, fors va arab tillaridan tarjima qilinib, keng tarqalgan. Bunday asarlar XIX asrda hukmron tabaqalar va ziyolilar, xususan muarrix va shoirlar orasida mashhur bo'lgan. Bu asarlar, shubhasiz, shoirlar dunyoqarashini shakllanishida g'oyaviy manba bo'lib xizmat qilgan. Ularning ilmiy-ma'rifiy va ijtimoiy-axloqiy qarashlarini tahlil qilganda yuqoridagi omillar hisobga olinsa maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Yuqoridagi omillarni hisobga olish, bizning nazarimizcha, XIX asr Xiva xonligida yashab ijod etgan shoirlarning ilmiy-ma'rifiy va ijtimoiy-axloqiy qarashlarini xolisona va yaxlit o'rganishga, ulardagi yetarli darajada yoritilmagan qirralarini ochishga, ular dunyoqarashidagi turli g'oyalarni taqqoslashga, mushtarak va farqli jihatlarini ko'rsatishga, tarixiylik va dialektik nuqtayi nazardan yondashishga, bularning natijasi o'laroq tarixiy-falsafiy haqiqatni tiklashimizga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mirziyoyev Sh.M. 8.12.2016. "Xalq so'zi" gazetasi.
2. Mirziyoyev Sh.M. Jismoniy va barkamol yoshlar – bugungi va ertangi kunimizning hal qiluvchi kuchidir // Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. J 1. - T.: O'zbekiston, 2017. - B.504-505.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 22 dekabr 2017 yil. Toshkent: O'zbekiston, 2018. B.13-14.
4. Qoraboyeva R. Tarixiy haqiqat va falsafiy tafakkur. - T.: Falsafa va huquq instituti nashriyoti, 2009. -B.16-17.
5. Dolimov S. Muhammad Rizo Ogahiy. Tanlangan asarlar. - T.: O'zSSR davlat badiiy adabiyot nashriyoti, 1960. -B.12.

ЗАМОНАВИЙ ЖАМИЯТ ТИЗИМИДА ИЖТИМОИЙ ТАРТИБ ЎРНАТИШДА ИЧКИ ИШЛАР ОРГАНЛАРИ ХОДИМЛАРИНИ ТАЙЁРЛАШНИНГ МЕХАНИЗМЛАРИ

Аннотация: Мақолада замонавий жамият тизимида ижтимоий тартиб ўрнатишда ички ишлар органлари ходимларини тайёрлашнинг механизмлари, ижтимоий тартиб ўрнатиш жараёнидаги ислохотлар, ушбу жараёнда қонунчиликнинг аҳамияти ифодаланган.

Калит сўзлар: замонавий жамият, ижтимоий тартиб, жамиятда ички ишлар ходимларининг ўрни, жамиятда қонун устуворлигининг аҳамияти.

Аннотация: в статье раскрываются механизмы обучения сотрудников органов внутренних дел установлению социального порядка в системе современного общества, реформы в процессе установления социального порядка, важность законодательства в этом процессе.

Ключевые слова: современное общество, социальный порядок, роль сотрудников органов внутренних дел в обществе, важность верховенства закона в обществе.

Annotation: The article expresses the mechanisms of training employees of internal affairs bodies in the establishment of social order in the system of modern society, reforms in the process of establishing social order, the importance of legislation in this process.

Key words: modern society, social order, the role of internal affairs personnel in society, the importance of the rule of law in society.

**Фазлиддин
БЕРДИЕВ,
Навоий давлат
педагогика
институтини
мустақил
тадқиқотчиси**

К ИРИШ. Мустақиллигимизнинг илк даврида қабул қилинган Конституциямиз шахс, жамият ва давлат ўртасидаги муносабатларда ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлар ҳамда уларнинг кафолатларини аниқ-равшан белгилаб берди. Соҳибқирон Амир Темур бобомиз “Давлат қонунлар асосида қурилмас экан, ундай салтанатнинг шуқуҳи, кудрати ва таркиби йўқолади”, деб таъкидлаган эдилар. Шу нуқтаи назардан, қонун устуворлигини таъминлаш биз бунёд этаётган демократик ҳуқуқий давлатнинг бош мезони ҳисобланади. Ҳар қандай демократик ислохотлар самараси, тинчлик ва тараққиётнинг асосий гарови ҳам қонун устуворлиги таъминланиши билан бевосита боғлиқ.

Биз аввало туб негизида “Ўзбек халқига тинчлик ва омонлик керак” деган ғоя мужассам бўлган Ўзбекистоннинг тинчлик ва хавфсизлигини мустаҳкамлашга қаратилган сиёсий йўлини изчил давом эттирамиз. Ҳозирги ўта нотинч ва мураккаб замонда бебаҳо бойлигимиз бўлган тинч ва осойишта ҳаётни кўз қорачиғидек сақлаш, жамиятимизда миллатлар ва динлараро ҳамжиҳатлик, ўзаро ҳурмат ва меҳр-оқибат муҳитини янада мустаҳкамлаш бизнинг энг муҳим ва

устувор вазифамиз бўлиб қолади. Биз ўз фаолиятимизни қонун устуворлиги, тартиб-интизом, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашга алоҳида эътибор берамиз, -деб таъкидлаб ўтган¹.

Қонун устуворлиги – бу давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари чиқараётган ҳужжатлар, мансабдор шахсларнинг ҳатти-ҳаракатлари фақат ва фақат Конституция ҳамда қонунларга мувофиқ бўлиши шарт, деганидир.

Биринчидан, қонунлар ижросини самарали ташкил этиш, тизимли муаммоларни олдиндан кўра билиш, қонун бузилишининг салбий оқибатларига қарши курашиш билан бирга бундай ҳолатни барвақт бартараф этишга қаратилган тизимни шакллантириш айниқса долзарбдир. Афсуски, ушбу талаблар бизда ҳали тўлиқ бажарилмоқда, деб айта олмаймиз.

Буюк юнон олими Афлотун шундай деган эди: “Халқ қонунларга эҳтиёж сезиб, уларни пухта ўрганса, бу фақат унинг ўзига фойда келтиради. Акс ҳолда қонундан кўзланган мақсадга эришиб бўлмайди”². Ҳақиқатан ҳам, халқимиз қонун бузилишига қарши қаттиқ турмас экан, давлат идоралари, мансабдор шахслар қанчалик уринмасин, қонун устуворлигини таъминлаш қийин бўлади. Бугун жамоатчилигимиз том маънода уйғонди, энди турли лавозимдаги шахсларнинг ҳатти-ҳаракатларига одамларимиз бевосита баҳо бериб, ўз фикрини эркин ифода этишга ўрганмоқда.

Шу боисдан ҳам барча бўғиндаги кадрлар, у хоҳ вазир, ҳоким ёки оддий фуқаро бўлсин, Конституция ва қонунларни пухта билиши, уларнинг ижросини тўғри ташкил этиши ҳамда биринчи навбатда бу қоидаларга бутун жамият аъзолари қатъий амал қилиши шарт бўлган муҳит яратишимиз зарур.

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Мирзиёев.Ш.М “Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курашимиз”. Тошкент, 2019.

² Муҳиддинова Ф. Қадим юнон ҳамда Марказий Осиё мутафаккирлари қарашларида фуқаролик жамияти тўғрисидаги тасаввурлар, ғоялар...Услубий қўлланма/Масъул муҳаррир ю.ф.д.проф. Ҳ.Б.Бобоев. –Т.: ТДЮИ нашриёти, 2005. -38 бет.

Фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш, жамоат тартибини сақлаш, шахс, жамият ва давлат хавфсизлигини таъминлаш, ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш ва профилактикаси бўйича республикада яхлит ҳуқуқий тизим яратилган бўлиб, унда ички ишлар органлари муҳим ўрин эгаллайди, - деб бежизга таъкидламаган³. Шундай долзарб ва маъсулиятли вазифаларни замон талаблари даражасида бажариш учун мамлакатимиз ички ишлар органлари тизимида ҳам кенг кўламли ислохотлар амалга оширилмоқда.

Мисол учун, Ўзбекистон Республикаси Президенти 2021 йил 26 мартдаги ПФ-6196-сон Фармонида мувофиқ, мамлакатимизда жамоат хавфсизлигини таъминлаш тизимини янада ривожлантириш ҳамда ушбу соҳадаги давлат сиёсатининг истиқболли йўналишларини белгилаш мақсадида қабул қилинди.

Ушбу Фармонга асосан Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 29 ноябрдаги “Ўзбекистон Республикаси жамоат хавфсизлиги концепциясини тасдиқлаш ва уни амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-27-сон фармони қабул қилинди ва Ўзбекистон Республикаси ИИВда Жамоат хавфсизлиги департаменти ташкил этилди.

Ишончим комилки, биз жонажон Ватанимизга бўлган чексиз меҳримиз ва садоқатимизни муқаддас байроқ қилиб, бор билим ва тажрибамиз, ақл-заковатимизни ишга солиб, ягона халқ, ягона миллат бўлиб, кўзланган эзгу мақсадларимизга албатта эришамиз.⁴

Тинчлик ва соғлиқни таъминласак, қолган ҳамма нарсага эришамиз, дейди давлатимиз раҳбари. Шу мақсадда мамлакатимизда тинчлик-осойишталикни мустаҳкамлаш, жамоат тартибини таъминлашга қаратилган тизимли ишлар амалга оширилди. Кейинги икки

³ Мирзиёев Ш.М Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимида киришиш тантанали маросимида бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқ/. - Тошкент: «Ўзбекистон», 2016.

⁴ Ўзбекистон Республикаси Президенти Мирзиёев Ш.М Янги Ўзбекистон демократик ўзгаришлар. Кенг имкониятлар ва амалий ишлар мамлакатига айланмоқда. Тошкент. 2021.

йилда соҳага доир 100 дан ортиқ қонун ҳужжатлари қабул қилинди. Жумладан, ички ишлар органлари барча бўғинларининг тузилмаси ва ваколатлари қайта кўриб чиқилиб, ходимларнинг 85 фоизи аҳолига яқин бўлиши учун маҳаллаларда ишлайдиган бўлди. Асосий эътибор жиноятчилик ва ҳуқуқбузарликлар профилактикасига қаратилди. Бунинг учун профилактика инспекторлари сони қўшимча 1 минг нафарга кўпайтирилди, уларнинг бевосита жойларда самарали хизмат ўташи учун муносиб ижтимоий-маиший шароит яратиб берилди⁵.

“Хавфсиз туризм”, “Хавфсиз шаҳар”, “Хавфсиз пойтахт”, “Хавфсиз ҳудуд”, “Обод ва хавфсиз маҳалла” концепциялари босқичма-босқич амалга оширилмоқда, шунингдек жамоат хавфсизлиги “минтақа хусусиятлари”, ягона “пойтахт тамойили”, “хавфсиз таълим муассасаси” тамойиллари, “хавфсиз хонадон”, “хавфсиз ҳовли”, “фуқаробай”, “оилабай”, “маҳаллабай” ишлаш тизимлари жорий этилмоқда.

Ушбу тизимларини жорий этилгани натижасида 24 соатлик патруллик хизмати йўлга қўйилгани натижасида одамларда **“адолат ва қонун устуворлиги”**га ишонч пайдо бўлди.

Давлатимиз раҳбари жиноятчиликнинг олди олинishi, буни одамлар сезиши учун пастда тизим мустаҳкам бўлиши зарурлигини таъкидлади.

Бугунги шиддат билан ўзгариб бораётган дунёда халқ тинчлиги ва осойишталигини таъминлаш, жиноятчилик ва ҳуқуқбузарликларга қарши курашиш, жамоат тартиби ва хавфсизлигини таъминлаш, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш масалалари муҳим аҳамият касб этмоқда. Жамиятда рўй бераётган ўзгаришлар ички ишлар органлари фаолиятини ҳам қайта кўриб чиққан ҳолда туб ислохотларни амалга оширишни талаб этади. Шубҳасиз, ички ишлар органлари тизимини тубдан ислох қилишнинг асосий йўналишлари — бу ички ишлар

органлари ходимларини тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш ҳамда узлуксиз ўқув-карьера жараёнини ташкил этишни такомиллаштириш ҳисобланади. Президентимиз Шавкат Мирзиёев раҳбарлигида Ички ишлар вазирлиги тизимида туб ислохотлар амалга оширилиб келинмоқда. Пировардида, Ички ишлар вазирлиги, том маънода, халқчил тузилмага айланди. Ўз навбатида, тизим фаолиятини янада жонлантириш, ислохотларга ҳамоҳанг руҳда шакллантириш борасида олдимизда муайян вазифалар турибди. Президентимизнинг 2021 йилнинг 12 февраль куни Ички ишлар вазирлигига ташрифи ва илк бор вазирлик ҳайъатининг кенгайтирилган йиғилишида иштирок этиши барча ҳамкасбларимизга билдирилган ишонч ифодаси бўлиб, зиммамизга жуда катта масъулият юклайди, хизмат фаолиятимизда янги саҳифа очиб, туб бурилиш ясайди. Давлатимиз раҳбари ўз маърузасида тизимда амалга оширилаётган ишларни чуқур танқидий таҳлил қилиб, мамлакатимизда тинчлик-хавфсизликни таъминлаш бўйича энг долзарб ва муҳим масалаларга тўхталиб ўтди.

Замонавий жамият тизимида ижтимоий тартиб ўрнатишда ички ишлар органлари ходимларининг ўрни уларнинг жамиятда жиноятчиликни жиловлаш борасида амалга ошираётган ишлари, бу борада олиб борилаётган ислохотларда яққол кўриниб туради.

Бугунги кунда Ўзбекистон жиноятчилик кўрсаткичи бўйича ҳар юз минг аҳоли сонига нисбатан жиноятлар сони энг кам бўлган давлатлар қаторига киради.

Бу борада нуфузли «Халқаро ҳуқуқий баҳолаш» нодавлат агентлигининг 2019 йил учун берилган маълумотларига кўра Ўзбекистон 126 та мамлакатлар ичида «Тартиб ва хавфсизлик» индикатори бўйича 9-ўринни эгаллаганлиги, мамлакатимиз ислохотлар тўғри йўналишда олиб борилаётганлигидан далолат беради.⁶

⁵ Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазири Бобожонов. П: "Халқпарвар тизим яратилади" Норгул Абдураимова, ЎЗА (Материал Ўзбекистон Республикаси ИИВ Жамоатчилик ва оммавий ахборот воситалари

билан алоқалар бошқармаси билан ҳамкорликда тайёрланди.

⁶<https://www.gazeta.uz/uz/2019/12/18/iiv-jinoyatchilik/>

Мамлакатимизда ички ишлар органлари тизимини такомиллаштириш, уларнинг куйи бўғинларини аҳолига янада яқинлаштирган ҳолда мустаҳкамлаш, барча даражадаги тузилмаларнинг вазифалари ва функцияларини аниқ белгилаш, замонавий хавф-хатарларни ҳисобга олган ҳолда куч ва воситаларни оқилона тақсимлашга қаратилган кенг қамровли ишлар амалга оширилди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ички ишлар органларининг фаолияти самарадорлигини тубдан ошириш, жамоат тартибини, фуқаролар ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини ишончли ҳимоя қилишни таъминлашда уларнинг масъулиятини кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2017 йил 10 апрелдаги ПФ-5005-сонли Фармони ҳуқуқбузарликлар профилактикаси соҳасидаги ишларни тўғри ташкил этилишини таъминлаш билан бир қаторда унинг сифатини ошириш ҳамда назорат қилиш механизмини яратиб берди⁷.

Зеро, Президентимиз таъкидлаганларидек, “бугунги кунда ички ишлар органлари фаолияти самарадорлигини ошириш учун ривожланган хорижий давлатларнинг илғор тажрибасини чуқур ўрганган ҳолда, амалий фаолиятга янгича иш услублари ва механизмларини, хусусан, рақамли технологияларни кенг татбиқ этиш вазифасига алоҳида эътибор қаратишимиз лозим”⁸.

Бу борада тадқиқот олиб борган ҳуқуқшунос олимлар ҳам хориж тажрибасини ўрганиш жамиятни ривожлантиришнинг муҳим йўналишларни белгилаб олиш, башариятнинг узоқ тарихий тараққиёти жараёнидаги хато ёндашувларга қайта йўл қўйилишининг олдини олиш имконини беришини қолаверса, хорижий давлатларнинг тажрибасини синчковлик билан ўрганиш ва жорий этишда ҳар бир мамлакатнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш лозимлигини таъкидлаганлар.

⁷ Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ички ишлар органларининг фаолияти самарадорлигини тубдан ошириш, жамоат тартибини, фуқаролар ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини ишончли ҳимоя қилишни таъминлашда уларнинг масъулиятини кучайтириш чора-тадбирлари

ХУЛОСА

Буюк соҳибқирон Амир Темур бобомизнинг Шаҳрисабздаги Оксарой пештоқиға ёздириб кетган “Адолат – давлатнинг асоси ва ҳукмдор шиоридир”, деган ҳикматли сўзлари ҳаммамизга маълум. Уларда акс этган улўғвор ғоялар бугунги кундан инсон кадр-қимматини олий даражага кўтариш борасидаги амалий ҳаракатларимиз пойдеворига айланмоқда. Жамиятимизда “Қонун – устувор, жазо – муқаррар” деган муҳим принципни таъминлаш, суд, прокуратура, ички ишлар органлари, адвокатура тизими фаолиятини такомиллаштириш, уларни том маънода инсон ҳуқуқ ва манфаатлари ҳимоячисига айлантириш бўйича салмоқли ишлар қилинмоқда⁹.

Ўтган 6 йилда бевосита ички ишлар органлари тизимини такомиллаштириш билан боғлиқ 200 га яқин қонун, Президентимизнинг фармон ва қарорлари, ҳукумат меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлари қабул қилинди. Бу билан ички ишлар органларида ҳар бир соҳавий хизмат тубдан такомиллаштирилди ва бу жараён бугунги кунда ҳам давом этмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар руйхати:

1. “Конституция ва қонун устуворлиги – ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамиятининг энг муҳим мезонидир”. Президент Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 27 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. <http://uza.uz/oz/politics>.

2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Мирзиёев.Ш.М. “Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курамыз”. Тошкент, 2019.

3. Муҳиддинова Ф. Қадим юнон ҳамда Марказий Осиё мутафаккирлари қарашларида фуқаролик жамияти тўғрисидаги тасаввурлар, ғоялар...Услубий қўлланма/Масъул муҳаррир ю.ф.д.проф. Ҳ.Б.Бобоев. –Т.: ТДЮИ нашриёти, 2005. -38 бет.

4. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига

тўғрисида»ги 2017 йил 10 апрелдаги ПФ-5005-сонли Фармони.

⁸ Бобожонов П. Халқпарвар ички ишлар тизимини яратиш йўлида. Т.2020.

⁹ Мирзиёев Ш. Янги Ўзбекистон Тараққиёт Стратегияси. Т.2022. Б.-105.

киришиш тантанали маросимига бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқ/Т: Ўзбекистон, 2016.

5. Ўзбекистон Республикаси Президенти Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон демократик ўзгаришлар. Кенг имкониятлар ва амалий ишлар мамлакатига айланмоқда. Тошкент. 2021.

6. Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазири Бобожонов. П: "Халқпарвар тизим яратилади" Нормул Абдураимова, ЎЗА (Материал Ўзбекистон Республикаси ИИБ Жамоатчилик ва оммавий ахборот воситалари билан алоқалар бошқармаси билан ҳамкорликда тайёрланди.

7. <https://www.gazeta.uz/uz/2019/12/18/iiv-jinoyatchilik/>

8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ички ишлар органларининг фаолияти самардорлигини тубдан ошириш, жамоат тартибини, фуқаролар ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини ишончли ҳимоя қилишни таъминлашда уларнинг масъулиятини кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 2017 йил 10 апрелдаги ПФ-5005-сонли Фармони.

9. Бобожонов П. Халқпарвар ички ишлар тизимини яратиш йўлида. Т.2020.

10. Мирзиёев Ш. Янги Ўзбекистон Траққайёт Стратегияси. Т.2022. Б.-105.

TAMADDUN NURI

FALSAFA

ЎЗҚ:740

ИЗМЕНЕНИЕ МОДЕЛИ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В УСЛОВИЯХ ТРАНСФОРМАЦИИ ГЛОБАЛЬНОГО ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОСТРАНСТВА

Annotatsiya: Keng ma'noda "ta'lim" – vujudga kelish, shakllanish va rivojlanish jarayonidir. Ta'limning fenomenalligi shundan dalolat beradiki, o'zi jamiyatning quyi tizimi bo'lib, u tomonidan bevosita belgilanadigan ta'lim jamiyatning o'zgarishi va rivojlanishiga sabab bo'ladi, uning o'zgarishi bilan ta'limni o'zgartirishning yangi bosqichi keladi va bu jarayon evolyutsion xarakterga ega.

Kalit so'zlar: ta'lim modeli, institutsionalizatsiya, transdisiplinarlik, global tadqiqotlar, milliy o'ziga xoslik, raqamlashtirish, blokcheyn.

Abstract: In a broad sense, "education" is the process of emergence, formation and development. The phenomenality of education is manifested in the fact that it is a subsystem of society, and education, which is directly determined by it, causes the change and development of society, with its change, a new way of changing education is created. stage comes and this process has an evolutionary character.

Key words: education model, institutionalization, transdisciplinarity, global studies, national identity, digitalization, blockchain.

Аннотация: В объемном понимании «образование» — это процесс возникновения, становления и развития. Феноменальность образования проявляется в том, что само являясь подсистемой общества, непосредственно детерминированной им, образование вызывает изменение и развитие общества, с модификацией которого наступает новый виток трансформации образования, и процесс это эволюционный.

Ключевые слова: модель образования, институализация, трансдисциплинарность, глобалистика, национальная идентичность, цифровизация, блокчейн.

Ольгерд
ФИЛИПОВ,
ректор
Навоийского
филиала
негосударственного
учреждения
высшего
образования
"Profi university"

Введение: В современных условиях интеграции политических, экономических процессов, конгломерации общественных, культурных отношений очевидной становится необходимость адаптация системы образования к потребностям рынка труда в соответствии с быстро растущими и развивающимися потребностями. Высшее образование из системы подготовки профессиональных кадров трансформируется в подготовку адаптивных, мобильных трудовых ресурсов в различных сферах общественно-экономической практики.

Прежде чем говорить о моделях и парадигмальных отношениях в образовании, необходимо рассмотреть, какое именно содержание вкладывается в эти понятия в рамках данного социально-философского анализа, а также какие модели образования являются актуальными, какие основные принципы-доминанты определяют его структуру и содержание.

В самом широком понимании «образование» — это процесс возникновения, становления и развития. Феноменальность образования проявляется в том, что само являясь подсистемой общества, непосредственно детерминированной им, образование вызывает изменение и развитие общества, с модификацией которого наступает новый виток трансформации образования, и процесс это эволюционный.

Под образовательной следует понимать модель образования, для которой свойственны обоснованные цели и задачи, принципы и формы организации и осуществления образовательной деятельности, способах действия и взаимодействия субъектов и объектов учебного процесса [1]. Модель образования складывалась постепенно на разных стадиях развития самого образования и окончательно оформилась с институализацией основных ступеней образования, с развитием социальной философии, социологии, педагогики и дидактики возникли разнообразные парадигмы, описываемые основными принципами организации и содержания.

Анализ литературы и методы: Модели образования, принципы их организации и особенности широко изучены, они разрабатывались Дж. Кэрроллом, Б.Блумом и их последователями. В России — В.П. Беспалько. Для образовательного пространства современности характерны разные модели, так одна из первых моделей была предложена Ш.А.Амонашвили, Н.А.Алексеевым, В.И.Загвязинским, она получила название «современной» и была основана на действительно новом на том этапе личностно-ориентированном подходе, наделяющем обучающегося функциями субъекта, а не объекта обучения и меняющего таким образом процесс взаимоотношений в ходе учебного процесса и в структуре образовательных ресурсов. И.М.Ильинский предлагал модель качественного образования, особенность которой была в своевременном реагировании на развитие технологического прогресса и повышение социализирующей значимости образовательной деятельности. А.И.Субетто разрабатывал идеи опережающего развития, направленного на развитие познавательного потенциала обучающихся и обучению не столько знаниям, сколько инструменталу поиска и анализа знаний из все более расширяющегося информационного пространства [2].

При этом, изменения, происходящие под влиянием интеграционных процессов, неизбежно влияют на структуру и содержание образования, его парадигматику, да и само понятие «образование» из собственно педагогического превращается в социально-философскую, гуманитарную категорию. Так, видный специалист по социальной философии, профессор Н.С.Розов считал, что за последние двадцать лет образование из узкоспециального понимания переросло не только в обособленный социальный институт, но и стало принципом производства и воспроизводства культуры самого человека и, как следствие, человеком в обществе, формой культурного сознания [3]. Н.С.Рыбаков, рассуждая об образовании приходил к выводу, что оно не только феномен социально-культурного бытия, но универсум, состоящий

как из множества внутренних, так и множества внешних взаимоотношений. В.С.Грехнев предлагал не просто изучать образование в совокупности его универсальных свойств и связей, но и коррелировать их с аспектуальными исследованиями для выявления универсальных парадигматических составляющих этого феномена с позиции философии [4]. Таким образом, исследователями отмечена глубина, трансдисциплинарность и полигональность проблемы образования, осознание которых возможно методологией социальной философии с использованием системного и социокультурного подхода.

На основании методов системного подхода возможно изучение образования в совокупности его модификационных и интегральных качеств, а также кумулятивное рассмотрение образования как на региональном, так и на глобальном уровне в единстве и взаимодействии всех его имманентных свойств. Так, одним из разработчиков системного анализа образования, Э.Г.Юдиным, подчеркивалось, что главная задача такого подхода – это исследование структурно и содержательного сложного понятия «образование» целостным восприятием, в совокупности статических и динамических внутренних и внешних механизмов, а также последующие развитие всей системы за счет их взаимодействия. В.П.Фофановым [5] подчеркивалось, что образование, во всем множестве его элементов и разнообразиях их взаимодействий и взаиморазвития, представляет собой систему, интегрированную благодаря целям существования данной системы.

При этом философский анализ проблемы образования выявляет подсистемную связь его с самим социумом, связь, ставшую логическим следствием деятельности человечества на протяжении его исторического развития, ведь сама деятельность (согласно философской энциклопедии) – это форма особой активности человека, направленная на изучение, изменение и преобразование окружающей среды, явлений и процессов [6]. Таким

образом, изначальная функция образования ретрансляция знаний, навыков, умений, опыта посредством социального взаимодействия в рамках той традиционной, культурной, научной традиции, которое сформировалось в данной конкретной социальной группе, именно исходя из этого образование и воспитание находятся в коррелятивной связи.

Феноменальность образования и в том, что оно, будучи порождением общества и общественных взаимоотношений, в конечном итоге направлено на сохранение и воспроизводство самого общества в его следующей стадии эволюционного развития. Поэтому образованию присуща роль флагамена социокультурной трансформации, влияющего на движение и развитие социальных отношений в каждом отдельном обществе и человечества в целом, оно является не просто системой, а системообразующей причиной всестороннего развития общества и общественных отношений.

Логичным продолжением системной методологии становится социокультурный подход, основанный на осознании общества в единстве его общественной и культурной составляющей, обеспечивающих познавательную и трансформационную деятельность человека (Н.И.Лапин). Важной особенностью такого изучения является понимание образования во взаимодействии человека и общества, общества и культуры, аксиологии общества и человека [7].

С этой точки зрения, высшее образование представляется динамически активной системой, обусловленной существующим уровнем развития науки, технологий, при этом осложненной модифицирующимися структурой и содержанием в соответствии с требованиями социокультурной среды. При этом высшее образование не выступает суммой всех имеющихся университетов, а является сложной инфраструктурой их взаимодействия на локальном, региональном, международном уровне.

Результаты: Философское понимание модификации современной высшей школы основано на изучении условий современности,

которые выявляют его онтологию. Для разграничения и понимания сущности происходящих глобализационных процессов Э.Гидденс предложил понятие «современность» (modernity) для описания традиционно сложившихся в Европе начиная с Эпохи Просвещения социокультурных отношений, оказавших неоспоримое влияние на все развитие человечества в последующие годы. Современное же состояние общества, системы общественных отношений он предложил считать “пост-современностью” (post-modernity), при этом главными особенностями данного периода считаются ориентация на личность в ее социальном, культурном, творческом проявлении, стремление к полицентричности, движение от строгой иерархии к самоорганизации и самоуправляемости. Вместе с пониманиями Э.Гидденса существуют и другие понимания современного состояния социокультурной ситуации, основанные на способах производства (постиндустриальное общество Д.Белла), основных ресурсах (информационное общество А.И.Ракитова), способах социального взаимодействия (сетевое общество М.Кастельса). Информационные (цифровые) технологии не только принакают во все сферы человеческой жизнедеятельности, в том числе и образование, но и вызывают глубинные структурные, методологические и аксиологические изменения. Кроме развития технологий, природные и социальные процессы также влияют на цифровизацию, так пандемия коронавируса усилила зависимость социальных взаимоотношений от информационных технологий в сфере экономики, бизнеса и образования.

Обсуждение: Таким образом, современный мир характеризуется всеобъемлющей взаимосвязью и взаимозависимостью, поэтому для понимания изменений социокультурной парадигматики, необходимо в первую очередь рассмотреть основные тенденции так называемой «глобалистики», в основе которой изучение многогранных процессов в политике, экономике, социологии, культурологии, и

разумеется, образовании, в том числе и процесс отказа от моноцентричности социальной модели в сторону плюрализма общественных взаимоотношений. Понятие «глобализация» возникло в 80-е годы двадцатого века в связи с изучением модификационных изменений экономики, а позже спроецировано на другие элементы жизнедеятельности человека и общества. На нынешнем этапе есть ряд устоявшихся пониманий данного явления, хотя исследователи продолжают выдвигать его новые дефиниции. Так, В.И.Толстых под глобализацией понимает процесс формирования тотально интегрированного единого мира, А.Н.Чумаков считает глобализацией унификацию и универсализацию социальных структур, связей и отношений в планетарном масштабе, А.С.Панарин предлагал считать глобализацией возникновение единого взаимосвязанного мира с народами, не разделенными границами и другими барьерами, Э.Гидденс определяет глобализацию как рост всеобъемлющей взаимозависимости социальных отношений с другими сферами бытия человечества, когда малейшее изменение в одной части системы определяет глобальные перемены в другой вне зависимости от места и времени. Таким образом, пытаясь интегрировать воззрения разных авторов можно предположить, что глобализация – это неизбежный процесс интеграции социокультурных отношений между народами мира, ведущий к усилению взаимозависимости, открытости и унификации общественных систем.

При этом, как справедливо отмечал А.Н.Чумаков, глобализация, основанная на сближении и объединении, со временем стала причиной и многих дезинтегрирующих факторов. Так, процессы сближения разных общественных систем и обществ в целом основывалось на конгломерации сообществ, обществ, культурных традиций для рассмотрения общих проблем, укрепления социальных, экономических, политических связей, дальнейшей эволюции социума, при этом основой данных процессов стала не просто суммарная совокупность, а

взаимопроникновение, взаимовлияние, создающие совершенно новый уровень развития систем жизнедеятельности, своеобразную гармонизацию подсистем. Однако именно данный процесс породил и силы противодействия, направленные на актуализацию противоречий социокультурных моделей, разбалансировку сосуществующих структур. Процессы глобализации в ходе своего развития спровоцировали диалектику интеграции и дезинтеграции [7].

Рационально рассматривать глобализационные процессы как логическое продолжение исторической онтологии социума, который был потенциально заложен в логике его эволюционного развития еще у истоков мировой цивилизации, разнаправлено проявляющейся в ходе своего существования, для которой всегда были свойственны процессы взаимодействия и обмена, так что приходится признавать глобализацию как эволюционный этап развития человечества. Узкоспециальное понимание глобализации сводит ее лишь к определенному этапу общественных взаимоотношений и технологического развития конца XX начала XXI века (Р.Робертсон) [8].

То есть, основываясь на идеях А.Н.Чумакова можно рассматривать идеи глобализации в образовании объемно, исходя из их целостности, опираясь на три аспекта – глобализацию, цивилизацию и культуру. Такой подход позволяет по-новому рассмотреть проблемы образования через целостное восприятие фрагментированных самобытных и даже самодостаточных явлений в целостности из взаимодействия, то есть единство в многообразии, а многообразие в единстве.

В книге «Последствия современности» (Э.Гидденс) проблемы глобализации рассматриваются в связи с модификационными представлениями о пространстве и времени, когда многие процессы связаны с дистанционным воздействием, что обеспечивается главным образом стремительным развитием и широким распространением средств глобальной коммуникации. Эти же тенденции оказывают

сильное влияние на трансформации всех социальных институтов, в первую очередь на образование. В глобальном смысле осуществляется системное влияние разных образовательных систем друг на друга, при этом образование как система подвержено изменениям, вызванным имманентными причинами, и параллельно модификациям, обусловленным внешним влиянием другой системы или систем образования. Такая динамика социокультурной трансформации образования, их разнородность и разнаправленность, усложняет ее категориальное осмысление и выводит за рамки частно-методических исследований, обретая все большую значимость с точки зрения социальной философии.

Специфическим последствием влияния глобализации стало усиление роли экономики в образовании. Так, М.Д.Щелкунов отмечал, что глобализация все более приспособливает образование к потребностям рыночной экономики, Н.В.Поляков, В.С.Савчук в своем исследовании проследили связь роста и развития региональных и международных экономических систем и их влияние на образование разных стран посредством обострения конкурентоспособности высшей школы, ведущей к интеграции и унификации образования на мировом пространстве. В.А.Руденко считает, что интеграция и соответствующая стандартизация национальных образовательных систем угрожают национальной идентичности и ведут к аксиологическому кризису общества.

Экономический подход к образованию превращает информацию, знание в особый вид товара, подлежащий производству, накоплению и реализации. Классическое изречение Ф.Бэкона «Знание – сила» приобретает явно выраженный экономический подтекст и в полной мере описывает глобализационный подход к образованию. Как часть глобальной экономики, образование подпадает под влияние всемирной торговой организации, международных финансовых структур (Международного валютного фонда, федеральной резервной системы США,

Европейского и Азиатского банков реконструкции и развития), оно все более мимикрирует под потребности международных рынков ресурсов и труда, оно формирует так называемую «знаниевую» экономику оперирующую образовательными капиталами (информацией, технологиями, научными исследованиями) и соответствующий рынок образовательных услуг.

Процессы глобализации на уровне образования представляют собой процесс формирования общемирового образовательного пространства, так называемого «транснационального» образования, при этом расширение использования и функционала информационных технологий делают процесс трансформации национальных и региональных систем образования систематическим и все более объемным, обеспечивая приграничные и трансграничные взаимодействия университетов, студентов и преподавателей, университете из собственно источников образования превращаются в его провайдеров. При этом главным двигателем интеграционных процессов становятся логика и законы рыночной экономики, иногда вынуждающие выбирать между национальными интересами и возможным доступом на международный рынок образования.

Современная глобальная система транснационального образования стремится к предоставлению таких образовательных услуг, которые бы обеспечили возможность реализации профессионального потенциала выпускника в условиях стран разного уровня экономического развития в соответствии с потребностями рынка труда. Транснационализация образования как следствие порождает необходимость в механизмах соотнесения уровня и качества образования, делает университеты зависимыми от разнообразных рейтингов, инвестирования, грантовых и дотационных программ, вынуждает к стандартизации учебных планов и программ, нивелирует национальные модели образования и

воспитания, стимулирует социокультурный космополитизм.

Еще одним новым явлением транснационализации образования стал «цифровой капитализм» [9], который также является следствием цифровизации образования, распространения Интернет-технологий и возможностей социальных сетей. Основой цифрового капитализма является «цифровая платформа» - виртуальная информационная модель, создающая условия для взаимодействия участников образовательного процесса между собой и образовательной средой, обеспечивающая их взаимозависимость, создающая таким образом стоимость. Мощным стимулом развития этого процесса стала пандемия коронавируса в 2019-2020 годах, которая обеспечила безвозвратность процесса информатизации образования. Как отмечал Ю.В.Пую, с момента блокчейна образование становится более гибким, доступным, но вместе с тем более технологизированным, лишенным непосредственной коммуникации, что снижает его социокультурную значимость, так как нивелируются возможности невербальных способов общения и преподавания. Параллельно развивается так называемая «цифровая сегрегация», которая связана с неравными возможностями доступа к тем или иным цифровым платформам, информационным образовательным ресурсам.

Заключение: Следствием цифровизации и глобализации образования становится его интернационализация, трактуемая от узкого понимания академической мобильности, до самого широкого в виде совместных проектов региональных и международных университетов, создания бинарных программ обучения и т.д. Дж.Найт характеризует этот процесс, как инкорпорацию общемирового социокультурного потенциала в функционал высшего образования. Интернационализацию можно считать конкретным проявлением глобализации в образовании, так как она также связана с интенсивной интеграцией национальных моделей образования, усилением взаимозависимости университетов

от наднациональных структур и их регуляторов, стремлением удовлетворить потребности мирового рынка труда и науки, обеспечить активное участие в техническом развитии как самого университета, так и региона его нахождения, стремлением к все большему охвату образованием абитуриентов, создания для них конкурентных образовательных услуг. Ф.Альтбах, американский эксперт в области образования писал, что интернационализация становится методом академического влияния на национальные университеты, элементом образовательной политики, методом влияния в том или ином регионе, “мягкой силой” глобализации. Поэтому ведущие университеты вовлечены не только в собственно академическую деятельность, но в сферы демографической, миграционной, экономической политики.

Таким образом, высшая школа вовлечена в сложный комплекс разнообразных социокультурных процессов, при этом они стараются на своей базе формировать «образовательную экосистему», являющуюся провайдером образовательных услуг университета и его структурных и функциональных подразделений, обеспечение непрерывности (life-long) образования и активное участие высшей школы в общественных процессах, формировании образовательных трендов и тенденций.

Список использованной литературы:

1. Бондаревская, Е.В. Педагогика: личность в гуманистических теориях и системах воспитания [Текст] / Е.В. Бондаревская, С.В.Кульневич. - М. - Ростов н/Д, 1999. - С.216.

2. Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения. - М., 1986.

3. Розов Н.С. Методологические принципы ценностного прогнозирования образования // Социально-философские проблемы образования. М., 1992. С. 10.

4. Рыбаков Н.С. Параметры образования // Вестн. Российского философского общества. 2002. № 2. С. 63.

5. Грехнев В.С. Образование как социальный феномен и объект исследования // Вестн. Московского ун-та. Серия 7. Философия. 2010. № 6. С. 77.

6. Огурцов А.П., Юдин Э.Г. Деятельность // Новая философская энциклопедия. Библиотека Института философии РАН. URL: <https://iphlib.ru/library/collection/newphilenc/document/HASH6e4b209660a1b926ebfcbe> (дата обращения: 10.07.2023).

7. Субетто А.И. Проблемы фундаментализации и источников содержания высшего образования. Кострома: КГПУ; М.: Исслед. центр проблем качества подгот. специалистов, 1995. С. 294.

8. Robertson R. Globalization: Social Theory and Global Culture. L.; Thousand Oaks, CA: Sage Publications, 1992. См.: Карелова Л. Б., Чугров С.В. Глобализация: японские интерпретации социокультурных процессов // Вопросы философии - 2009.- №7. - С. 44-54.

9. Срничек Н. Капитализм платформ / Пер. с англ. и науч. ред. М. Добряковой М.: НИУ ВШЭ, 2019. 125 с.

OILADA TA'LIM MUHITINI RIVOJLANTIRISH – IJTIMOIY-PEDAGOGIK ZARURAT SIFATIDA

Annotatsiya: Maqolada milliy ta'lim tizimini rivojlantirishda oila va undagi ta'lim muhitining rivojlanganligi ijtimoiy-pedagogik zarurat ekanligi bayon qilingan. Xalqaro baholash tadqiqotlarida ham oila, oiladagi ta'lim muhiti kabi ijtimoiy-pedagogik jihatlariga keng e'tibor qaratilgan. Maqolada shuningdek oilada ta'lim muhitini rivojlantirish bilan bog'liq muammolar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: oila, oiladagi ta'lim muhiti, xalqaro baholash tadqiqotlari, o'quvchilarning ta'limdagi muvaffaqiyati.

Аннотация: В статье утверждается, что развитие семьи и ее воспитательной среды является социально-педагогической необходимостью в развитии отечественной системы образования. В международных оценочных исследованиях также уделяется внимание социальным и педагогическим аспектам, таким как семья и образовательная среда в семье. Также в статье анализируются проблемы, связанные с развитием воспитательной среды в семье.

Ключевые слова: семья, образовательная среда в семье, международные оценочные исследования, достижения учащихся в образовании.

Abstract: The article argues that the development of the family and its educational environment is a social and pedagogical necessity in the development of the domestic education system. International evaluation studies also pay attention to social and pedagogical aspects, such as the family and the educational environment in the family. The article also analyzes the problems associated with the development of the educational environment in the family.

Key words: family, educational environment in the family, international assessment studies, student achievements in education.

**Akramjon
MATKARIMOV,**
„Oila va xotin-
qizlar“ ilmiy
tadqiqot instituti
doktoranti,
pedagogika
fanlari bo'yicha
falsafa doktori
(PhD)

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Xalqaro kongress markazida maktab ta'limini isloh qilishga bag'ishlangan tadbirda “Bugun ota-onalarning ham mas'uliyatini oshirishimiz kerak. Ota-onalarning ta'limga munosabatini o'zgartirmagunimizgacha hech narsaga erisha olmaymiz [6]” deya ta'kidlashi, ota-ona institutining yosh avlodning ta'lim olishidagi hal qiluvchi ahamiyatga egaligidan dalolat beradi.

Xalqaro baholash tadqiqotlari ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot va inson kapitali rivojlanganligining mavjud va zaruriy holatini umumta'lim muassasalari o'quvchilarida tayanch kompetensiyalari shakllanganlik darajasi, ularning ta'lim olishidagi ijtimoiy-pedagogik jihatlariga bog'lagan holda aniqlaydi. Tayanch kompetensiyalar ijtimoiy me'yor sifatida ham talqin qilinishi mumkin bo'lib, bu tushuncha o'quvchining kundalik-amaliy faoliyatda mustaqil hayot kechirishi uchun lozim bo'lgan bilim, ko'nikma, malakalarning umumlashmasini tavsif etadi. Pedagogik amaliyotda xalqaro tajribalarni milliy ta'lim tizimiga tatbiq etish samaradorligi jamiyatdagi ijtimoiy rivojlanish tendensiyalari o'rganilganligi hamda shu jihatlarini hisobga olgan holda, ta'limdagi islohotlarni rejalashtirish bilan uzviy bog'liq.

Xalqaro baholash tadqiqotlarida o'quvchi-larning ta'limdagi muvaffaqiyati yuqori ko'rsatkichga ega emasligi, milliy ta'lim tizimi va oila hamkorligiga doir muammolarni yetarli darajada hal qilinmaganligi bilan izohlanadi. Bu masala milliy ta'lim tizimining siyosiy maqsadi sifatida shakllanmog'i darkor. Shuningdek, oilalarda ta'lim muhitining rivojlanishi oila joylashgan hududga ham ko'p jihatdan bog'liq. Oiladagi ta'lim va tarbiya jarayoniga ko'maklashish hududdagi oilalar bilan ishlash muassasalari, kattalar ta'limi markazlari, yoshlar markazlari, bolalar bog'chalari, maktablar, diniy tashkilotlar tomonidan amalga oshiriladi. Bolalar va o'smirlarning bo'sh vaqtlarini samarali tashkil etish va bu orqali ularning ta'limdagi muvaffaqiyatini ta'minlash davlat siyosati darajasida hal qilinishi lozim bo'lgan vazifalar qatoriga kiradi. Jumladan, maktablarda asosiy dars mashg'ulotlardan so'ng uy vazifalarini tayyorlash va ma'lum bir dastur asosida qo'shimcha mashg'ulotlar tashkil etish, shu maqsadda professional kadrlarni tayyorlash, hududdagi barcha oilalar vaziyatidan kelib chiqqan holda qo'llab-quvvatlash takliflari shakllanishi lozim.

Oiladagi ta'limiy muhit bilan bog'liq asosiy muammolarga ota-onalarning pedagogik kompetensiyalari yetarli darajada rivojlanmaganligi, jamiyatda farzand tarbiyasi va ta'limi bo'yicha professional ta'lim dasturlarining mavjud emasligi, kamligi yoki mazmunining sifat darajasi pastligi kiradi. Natijada, ota-onalar internet tarmog'i orqali, o'z tanishlari bilan tajriba almashish orqali istalgan ma'lumotlarni topishga harakat qiladilar. Yana bir jihati, aynan oiladagi ta'lim muhitini rivojlantirishga doir ma'lumotlar oiladagi tarbiyaviy muhitni rivojlantirishga qaratilgan ma'lumotlarga nisbatan kamroq uchraydi. Ota-onalarning pedagogik kompetensiyalarini rivojlantirish institutsional va professional yondashuvni taqozo etadi.

Olima Q.Abdurasulova hozirgi davrdagi oilaviy munosabatlar sohasidagi o'zgarishlarni quyidagicha keltirib o'tadi:

- oila a'zolari sonining kamayib borishi (tug'ilishning kamayishi hisobiga ushbu ko'rsatkich kamayib bormoqda);
- oilaning ijtimoiy va madaniy qiymati tushib borishi;
- oilaning jamiyatdan ajralish va o'z qobig'ida o'ralib qolishga intilishi;

- nikohdan ajralishlar soni oshib, noqonuniy tug'ilgan farzandlar soni ko'payishi;
- muvaffaqiyatsiz tuzilgan oilalar ko'paymoqda;
- ota-onalarning pedagogik tajribasi va mahorati kamayib borishi [2; 23].

Oilalardagi ta'lim muhitini rivojlantirishga qaratilgan faoliyat institutsionallashtirilgan holda quyidagi ta'lim xizmatlarini ko'rsatadi:

- Ota-onalar uchun kurslar, ma'ruzalar, oilalar uchrashuvi;
- Ota-onalar tashabbuslari asosida shakllantirilgan ta'lim ahamiyatiga ega tadbirlar (sayohatlar, uchrashuvlar, loyihalar va boshqalar);
- Turli tashkilot, muassasalar hamkorligidagi tadbirlar (tibbiyot muassasalari, mahalla va oilalar hamkorligi);
- O'z-o'ziga yordam ko'rsatishga yo'naltirilgan maslahat berish va qo'llab-quvvatlashga yo'naltirilgan tashkilotlar;
- Ommaviy axborot vositalari, gazeta va jurnallar, flayerlar orqali oilalarni qo'llab-quvvatlovchi media tashkilotlar [8; 212].

Oiladagi tarbiya qadriyat darajasiga ko'tarilishi lozim va bu oilaning ta'lim funksiyasini rivojlantiradi. Quyida pedagog olim M.R.Textor tomonidan taklif etilgan oilaning ta'lim funksiyasini rivojlantirishga qaratilgan faoliyat turlari keltirib o'tilgan:

- Ota-onalar va farzandlar o'rtasidagi muloqotning mazmuni va sifatining oshirilishi (jumladan muloqotda qo'llaniladigan so'zlar, atamalarni to'g'ri qo'llash va tushuntira olishi, ilmiy, hayotiy-amaliy faoliyatdagi ahamiyatini tushuntira olishi);
- farzandlarini dunyoni, atrof-olamni o'rganishda, anglab yetishda va jamiyatda ijtimoiy munosabatlar o'rnatishda qo'llab-quvvatlash;
- oilada ta'lim va tarbiyaviy ahamiyatga ega o'yinlar o'ynash, kitobxonlikka o'rgatish, farzandining ilk yoshidan boshlab ovoz chiqarib kitob o'qib berish, uy sharoitida kichik tajribalar o'tkazish, birgalikda filmlar tomosha qilish, kitoblar, telefilmlar, fan yoki siyosat haqida suhbatlashish;
- farzandlarining erishgan yutuqlarini rag'batlantirish orqali ularni maktabgacha ta'lim muassasalari tayyorgarligi hamda maktabdagi o'qishiga ijobiy munosabatni rivojlantirish;
- maktabda va sinfda sodir bo'layotgan voqealar haqida muntazam muloqot o'tkazish, uy

vazifalarini tayyorlashda qo'llab-quvvatlash, muntazam ravishda kelgusi rejalari haqida suhbatlashish va rejalarni amalga oshirish uchun qo'llab-quvvatlash;

- boshqa ota-onalar va o'qituvchilar doimiy aloqada bo'lishi, farzandining ta'lim sohasida qo'shimcha ehtiyojlarini qondirish uchun maktabdan tashqari muassasalar bilan doimiy aloqada bo'lishi va qo'llab-quvvatlashi [9; 155].

Jamiyatda oilalardagi tuzilmalar o'zgarib bormoqda. Insonlarning iqtisodiy-ijtimoiy, madaniy ehtiyojlari ham o'zgarib bormoqda. Bu esa, har bir insonning individual turmush kechirishiga sabab bo'ladi. Hozirgi kunda avlodlar almashinuvi jarayoni tezlashmoqda va ularning fikrlash darajasi ham o'zgarib bormoqda. Hozirgi maktab yoshidagi bolalar asosan Z va α gen avlodlariga to'g'ri keladi. Boshqa tarafdin maktablarning o'quvchilarga ta'lim va tarbiya berishdagi funktsional vazifalari salmog'i, ijtimoiy mas'uliyati yildan yilga oshib bormoqda. Shuningdek, ta'lim tizimidagi xalqaro baholash tadqiqotlarining joriy etilishi jamiyatning yildan yilga ta'lim va uning sifatiga talablari oshib borayotganini ko'rsatadi.

Tadqiqotlar oila va maktab hamkorligini mustahkamlash borasida ko'plab muammolar mavjud ekanligini ko'rsatadi [5; 266]. Eng asosiy muammo sifatida ota-onalar yoki o'qituvchilarning hamkorlikka qiziqishi yo'qligi keltiriladi. Otterpohl und Wild [6; 295] o'z tadqiqotlarida qat'iy xulosa sifatida, muvaffaqiyatli hamkorlik uchun aslida barcha ishtirokchilarning yagona „hamkorlik“ tushunchasiga ega bo'lishi tushuniladi. Bunda ota-onalar, shuningdek maktab ma'muriyati, o'qituvchilarning hamkorlik borasidagi tasavvurlari tubdan bir-biridan farq qiladi. Asosiy faoliyat sifatida darsdan tashqari tadbirlarda ishtirok etish, zarurat bo'lganda tashkillashtiriladigan kam sonli suhbatlar oddiy sheriklik munosabatlari sifatida baholanishi mumkin. Bunda albatta kommunikativ muvofiqlashtirish jarayoni zarur bo'lib, ota-ona va maktab hamkorligi aslida qanday bo'lishi va amalga oshirilishi lozimligi muzokaralar orqali aniqlashtirib olinishi lozim [6; 293].

Oila va uning ma'naviy-iqtisodiy farovonligi bir vaqtning o'zida shaxsning axloqiy-ruhiy barkamolligiga va jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojiga olib keladi. Shu bois oila va undagi hayotning turli jihatlarini tadqiq qilish ham ilmiy, ham amaliy

nuqtayi nazardan katta ahamiyatga ega [1; 50].

Rossiyalik olim G.F.Sherstenevich "Oila – nikoh orqali birlashgan va ittifoq tuzgan shaxslar va ulardan tug'ilgan shaxslar, ya'ni er, xotin va farzandlarning birgalikdagi yashashidir", [10; 259] deb ta'kidlab o'tgan. Olimning fikricha, oila nafaqat aholi ko'payishi va rivojlanishi uchun javobgar bo'lgan, balki shaxsni tarbiyalovchi, muayyan yashash muhitini yaratib beruvchi va insonni shaxs sifatida shakllantiruvchi eng muhim muhit hisoblangan, hisoblanmoqda va bundan keyin ham hisoblanadi [10; 260]. Olim „shaxs sifatida shakllantiruvchi eng muhim muhit“ sifatida ta'lim muhitini ham nazarda tutadi. Aslida, oilaga farzandlarning ta'limga bo'lgan munosabatini shakllantiruvchi tarbiyaning bir turi sifatida qarash mumkin bo'ladi. Farzandlarda ta'limga nisbatan qadriyatli munosabat rivojlanishi, ularning shaxs sifatida ham, jamiyatdagi faol fuqaro sifatida ham bo'lajak mutaxassis sifatida ham ijtimoiy-madaniy, iqtisodiy-siyosiy hamda kasbiy munosabatlarning sifat ko'rsatkichini ta'minlab, ularda mas'uliyatlilik, javobgarlik, o'z manfaatidan xalq manfaatini yuqori qo'yish kabi xususiyat va qadriyatlarni tarkib toptiradi.

Oilaviy munosabatlar farzandlarning aqliy, ruhiy kamolotini ta'minlab, ota-onalarda o'ziga xos faollikni ham yuzaga keltiradi. Xususan, farzandlarning bevosita ta'siri tufayli ularning qiziqish hamda faoliyatlari doirasi kengayadi, o'zaro aloqalari mazmunan boyib boradi, real hayot mohiyatini chuqurroq anglash, ya'ni, farzandlar kamoloti, kelajagi timsolida o'z umri davomiyligini qurish holati ro'y beradi. Bularni amalga oshirishda ota-onalar va farzandlar o'rtasidagi o'zaro muloqot ham muhim ahamiyatga ega [3; 11]. Oila sharoitida ota-onalarning o'zlari atrofdagilar bilan ijobiy muloqot qila olish ko'nikmalariga ega bo'lishlari hamda farzandlarda ham juda yoshlikdan muloqot madaniyati sifatlarining shakllanib borishiga e'tibor qaratishlari zarur.

Oilada farzandlar bilan muloqot deganda, kishilarning o'zaro muloqotga kirishish tizimi tushuniladi, uning asosiy mazmuni o'zaro axborot almashish, shaxsni bilish, tarbiyaviy ta'sir o'tkazish sanaladi. Ota-onalar bu jarayonni tashkil etishi, faollashtiruvchisi sifatida maydonga chiqishi va boshqarishi lozim. Chunki farzandlar hayotda asosiy andozani oilada ulardan oladilar. Muloqotchanlik ham oilada shakllanib rivojlanadi. Oiladagi

muloqotning tarbiyaviy ahamiyati, ota-onaning farzandlari bilan faol muloqotga kirisha olishi, tarbiya jarayonida ularni bilishi, o'rganish kaliti va tarbiyaviy faoliyatining ijodiy xarakteri, bola shaxsining shakllanishi uchun eng yaxshi sharoit yaratadigan, tarbiyada maqbul bo'lgan emotsional muhitni ta'minlovchi, jumladan, ruhiy-psixologik to'siqlar paydo bo'lishining oldini oladigan, farzandlarda ijtimoiy-psixologik jarayonlarni to'g'ri yo'lga solib boshqarishni ta'minlaydigan muhim vositadir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abdullayeva D.U. Oila haqidagi ijtimoiy tasavvurlar oila mustahkamligini ta'minlovchi fenomen// Pedagogika jurnali, 2022 yil, 1-son.- B. 50-53.
2. Abdurasulova Q. Voyaga yetmaganlar jinoyatchiligi va uning oldini olish muammolari. // Qonun himoyasida. 2001, 1- son, 23-26- b.
3. Alimova G. Oilada bolalar muloqotchanligini oshirishning pedagogik-psixologik shart-sharoitlari/Kasb-hunar ta'limi, 1-son, 2019. -11-14B.
4. <https://kun.uz/91547033>

5. Jäger-Flor, D. & Jäger, R. S. Bildungsbarometer zur Kooperation Elternhaus-Schule. Ergebnisse, Bewertungen und Perspektiven. Landau: VEP Verlag Empirische Pädagogik, 2010. -p. 266.
6. Otterpohl, N. & Wild, E. (2019). Kooperation zwischen Elternhaus und Schule im Kontext der schulischen Leistungsentwicklung. In B. Kracke & P. Noack (Hrsg.), Handbuch Entwicklungs- und Erziehungspsychologie. Springer Reference Psychologie Berlin, 2019. p. 293-306 Springer.
7. Sacher, W. Eltern, Lehrkräfte und pädagogische Fachkräfte als Partner – Voraussetzungen und Wege ihrer Kooperation. In G. Aich, C. Kuboth, M. Gartmeier & D. Sauer (Hrsg.), Kommunikation und Kooperation mit Eltern (1. Auflage, 2017. p. 21-34).
8. Textor, M.R.: Allgemeine Förderung der Erziehung in der Familie.§16 SGB VIII.Stuttgart 1996. -p. 212.
9. Textor, M.R.: Die Bildungsfunktion der Familie stärken: Neue Aufgabe der Familienbildung, Kindergärten und Schulen? Nachrichtendienst des Deutschen Vereins für öffentliche und private Fürsorge 2005, 85 (5), -p. 155-159.
10. Шершенович Г.Ф. Учебник русского гражданского права. Т. 2, м., -М., 2015, С.259.

TAMADDUN NURI

TARIX

UDK: 93(94).930.2

SOG'LOM OVQATLANISH DAVLAT SIYOSATINING MUHIM YO'NALISHLARIDAN BIRI SIFATIDA

Annotatsiya: Ushbu maqolada sog'lom ovqatlanish madaniyatining aholi salomatligini ta'minlashdagi ahamiyati, mamlakatimizda bu borada amalga oshirilayotgan ishlar borasida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: to'g'ri ovqatlanish, taomlanish odobi, aholi salomatligi, qonunchilik tizimi, urf-odatlar.

Аннотация: В данной статье представлена информация о значении культуры здорового питания в обеспечении здоровья населения и работе, проводимой в этом направлении в нашей стране.

Ключевые слова: правильное питание, пищевой этикет, здравоохранение, правовая система, обычаи.

Annotation: This article provides information about the importance of a healthy eating culture in ensuring public health and the work carried out in this direction in our country.

Key words: proper nutrition, food etiquette, healthcare, legal system, customs.

**Mavlyuda
FAYZULLAYEVA,
tarix fanlari
doktori, Termiz
davlat universiteti,
"Jahon tarixi"
kafedrasida dotsenti**

Taom tanovuli hayot va salomatlikning asosi bo'lib, insonning mehnat qobiliyati va umr kechirishini belgilovchi asosiy omildir. U me'yoriy asoslangan bo'lib, yoshga, jinsga, ish faoliyati va boshqalarga mos kelishi lozim. Ota-bobolarning ovqatlanish borasidagi tajribalarida ko'p narsalar maqsadga muvofiq bo'lib, turmush tarziga, iqlimga, milliy urf-odatlar va an'analarga mos keladi. Insonning o'sishi, me'yoriy rivojlanishi va hayot faoliyatini, uning salomatligini mustahkamlashga hamda kasalliklarning oldini olishga imkoniyat beruvchi ovqatlanish turi bu **sog'lom ovqatlanishdir**. Jahonda globallashuv jarayonlari rivojlanayotgan davrda oziq-ovqat xavfsizligi muammosi, mintaqalararo oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash tizimini mustahkamlash, ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatni kuchaytirish, tabiiy-iqtisodiy salohiyat, oziq-ovqat xavfsizligi ekologiyasi, gastronomik turizm, mamlakat va alohida mintaqalar aholisining salomatligini mustahkamlashga e'tibor qaratilmoqda. Shu bois, BMTning Oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi tashkiloti hamda Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti tomonidan oziq-ovqat xavfsizligi va uni ta'minlashning xalqaro e'tirofdagi muhim tamoyillari – jismoniy, ijtimoiy va iqtisodiy jihatdan oziq-ovqat mahsulotlarini olish imkoniyatlari yaratish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etadi.

So'nggi yillarda Respublikada sog'liqni saqlash hamda jismoniy tarbiya, sport sohalarini isloh qilish yuzasidan qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatlarda ushbu tizimni takomillashtirish barobarida aholi o'rtasidagi sog'lom turmush tarzini shakllantirishga mazkur sohada davlat siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri sifatida ahamiyat qaratilmoqda. Prezident Shavkat Mirziyoyevning «Aholining sog'lom ovqatlanishni ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi qaroriga muvofiq sog'lom ovqatlanish dasturining indikatorlari belgilandi. Unda 2025-yilga kelib aholining o'rtacha umr ko'rish davomiyligini 75,1 yoshdan 76,4 yoshgacha oshirish rejalashtirilgan: erkaklar uchun -72,8 yoshdan 74,1 yoshgacha, ayollar uchun – 77,4 yoshdan 78,7 yoshgacha [1].

Shu jihatdan, oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash milliy siyosatda muhim strategik ahamiyatga ega bo'lish bilan birga iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlik hamda davlat mustaqilligining asosiy

shartlaridan biridir. Ayniqsa, respublikada aholining sog'lom ovqatlanishi va jismoniy faolligini ta'minlashda davlat siyosatini yanada mustahkamlash va sog'lom va xavfsiz oziq-ovqat mahsulotlari xomashyosining asosiy turlarini kengaytirish, aholining yoshi, jinsi, fiziologik holati, kasbi va kasalliklaridan kelib chiqqan holda sog'lom va parhyezli ovqatlanishga doir vazifalarni bajarishga asoslaniladi [2].

O'zbek xalqi moddiy madaniyatining tarkibiy qismi bo'lgan taomlar va uning turlari, tarkibi, tayyorlanish usullari hamda tanovul qilish – ovqatlanish madaniyatini o'rganish yanada dolzarbdir. Bu esa taomlar bilan bog'liq an'ana, odat va marosimlari etnografik hudud hisoblangan Surxondaryo vohasi aholisi an'anaviy taomlari misolida antropologik yondashuv asosida tahlil qilinadi.

Darhaqiqat, O'zbekiston prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganlaridek, “Surxon – ko'hna sivilizatsiyalar, boy tarix va madaniyatni mujassam etgan qadimiy zamin. Tarixda Boxtar, Tohariston, Chag'oniyon kabi davlatlar, Kushondek buyuk imperiyalar aynan shu hududda gullab-yashnagan” [3]. Surxon vohasi o'zbek xalqining o'ziga xos milliy an'ana va qadriyatlarining asl sarchashmalarini o'zida mujassam etgan tarixiy-etnografik makon hisoblanadi. Vohaning an'anaviy madaniyati nafaqat yurtimizda balki jahon miqyosida ham keng e'tirof etilgan. Shuningdek, Surxon vohasining Oltinsoy uzumlari, Sherobod anorlari, Denov xurmali O'zbekiston aholisi o'rtasida yaxshi tanilgan bo'lib, hattoki, Surxondaryo viloyatining turizm salohiyatini yanada rivojlantirish hamda aholi daromadlari o'sishini rag'batlantirish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar dasturiga ham kiritilgan [4].

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 30-oktyabrdagi “Sog'lom turmush tarzini keng tatbiq etish va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi PF-6099-son, “O'zbekiston Respublikasida turizmni jadal rivojlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida”gi Farmonlari va 2020-yil 10-noyabr-dagi “Aholining sog'lom ovqatlanishini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida”gi PQ-4887-son qarori, O'zbekiston Respublikasining “Oziq-ovqat mahsulotining sifati va xavfsizligi to'g'risida”gi Qonuni, “Moddiy madaniy va

arxeologiya merosi obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanishni takomillashtirish to'g'risida"gi farmoyishlari hamda sohaga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda vazifalar belgilab berilgan. O'zbekistonda oziq-ovqat mahsulotlarining iqlim, yosh, jins va daromad guruhlariga qarab haqiqiy iste'mol holati, mahsulotni ishlab chiqarish, saqlash, gigiyenik holati ko'rsatkichlarini tibbiy-biologik, ijtimoiy-gigiyenik, ekologik va boshqa hayot tarzi omillari va aholi salomatligini yaxshilashga qaratilgan tadbirlar amalga oshirilgan.

Aholining ovqatlanish holatini ilmiy nuqtai nazardan o'rganish, baholash va uni yaxshilash maqsadida tavsiyalar berish mutaxassislarnin asosiy vazifalaridan biri organizmning funksional holatini belgilashda uning markaziy nerv tizimi, oshqozon-ichak, yurak-qon tomir, boshqa tizim va organlar faoliyatiga e'tibor berish, ulardan to'g'ri ovqatlanmaslik oqibatida kelib chiqadigan belgilarni topishga harakat qilish hisoblanadi. Taom insonning shakllanishida asosiy fenomen hisoblanadi. Taomlanishda har bir kishining yoshi, jinsi, kasbi, u yashaydigan muhit, iqlim sharoiti hamda milliy urf-odatlar muhim omil bo'lib, taom muomala madaniyati hamda semantik jihatidan ramziy ma'nolarda ham gavdalanadi.

Umuman olganda, Surxon voha aholisi ijtimoiy hayotidan o'rin olgan nikoh va u bilan bog'liq marosim taomlari va ularni tanovul qilish xilma-xil bo'lib, asrlar davomida amal qilib kelinadigan udum va urf-odatlar bilan chambarchas bog'lanib ketgan. Nikoh an'anaviy marosim taomlari voha aholisining bir necha ming yillik tarixi davomidagi ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy qiyofasini, boy madaniy merosini, turmush tarzini, diniy e'tiqodlarini namoyon etganligi bilan ahamiyatlidir. Voha aholisi marosim taomlari o'tkazilishiga qarab boshqa viloyatlar, davlatlar va xalqlar marosimlariga o'xshab ketsada, biroq o'zining lokal xususiyatlariga ega bo'lganini kuzatish mumkin. Shuni alohida ta'kidlash zarurki, Surxon vohasida marosim taomlari va ularni iste'mol qilish jarayonlarini o'rganishda mahalliy aholining turmush tajribasidan o'rinni foydalanib, muqaddas hisoblangan taomlarni kelib chiqishiga sabab bo'lgan omillarni o'rganish, yoshlarni ajdodlar an'anasiga sodiq tarbiyalash va komil inson bo'lib yetishishiga tarbiyaviy ta'sirini ko'rsatadi.

Bundan tashqari, o'tgan davr mobaynida xalq boshidan kechirgan vayronagarchilik va qahatchilik ham ularning ma'naviy merosini o'rganishga turtki bo'la oladi. Shuningdek, aholining kundalik taomlarini o'rganish zamirida, shubhasiz, ularni tayyorlash va iste'mol qilish bilan bog'liq bo'lgan udumlarni ham aniqlab olish imkoniyati yaratiladi. Xususan, *go'ja osh* faqat oilaviy taom hisoblanmay, balki Navro'z bayramida ham yetti xil don (bug'doy, arpa, jo'xori, no'xat, guruch, mosh, loviya) solinib tayyorlanganligi, so'ngra qarindosh-urug' va qo'ni-qo'shnilarga tarqatishdek odatlar, palovning oila va jamoa hayotidagi o'rni hamda palov bilan bog'liq urf-odatlar ham tahlil etiladi. Xamirli taomlar va ularning iste'moli bilan bog'liq urf-odatlar, irim-sirimlar tahlil etilar ekan, aholining moddiy va ma'naviy hayotida nonning qanchalik e'zozlanishi namoyon bo'ladi. Ayniqsa, xonadonda xayr-baraka ramzi hisoblangan *xamirturush* va u bilan bog'liq irim-sirimlar voha aholisi hayotidan chuqur o'rin olganligini ham ko'rish mumkin. Inson hayotida nonning asosiy o'ringa ega ekanligi, birinchi navbatda uning to'yimliliigi, hech vaqt me'daga tegmaydigan, xushta'mliliigi, yengil hazm bo'lishi kabi xususiyatlari bilan belgilanadi. *Non*, *patir* va *kulcha* bilan bog'liq urf-odatlarining yashovchanligini voha aholisining ma'naviy hayotida yaqqol ko'rishimiz mumkin. *Non*, *patir* va *kulchalar* bilan bog'liq turli xil urf-odatlar, jumladan, «non sindirdi», «dasturxon jo'natdi», «kulcha gildiratdi», «non tishlatdi» marosimlari, to'y munosabati bilan turli xildagi ulushlar tarqatish, dafn munosabati bilan «non hayrot» qilish, nonni o'rta qo'yib ahdlashish va shunga o'xshagan ko'pgina urf-odatlar vohada nonga bo'lgan e'tiqodni kuchaytiribgina qolmasdan, uni tejab-tergab iste'mol qilish, uni avaylab-asrash kabi o'lmas qadriyatlarining kishilar kundalik turmush tarzidan mustahkam o'rin olishiga olib keldi. Voha aholisi kundalik iste'molida bo'lgan, bugungi kunda esa unutilgan va unutilib borayotgan *zog'ora non*, *arpa non*, *tariq non*, *tariq zog'ora*, *ko'moch non*, *tovatosh non*, *lochira*, *qotirma*, *qozon patir*, *yupqa*, *so'zma*, *qayirma* va boshqa shunga o'xshash nonlarning tayyorlanishi hamda vohaga xos lokal xususiyatlari ham aniqlanadi. Bundan tashqari, taom nomlari vaqtlar o'tishi bilan ko'p o'zgarishlarga uchragan, ko'p qismi davrlar o'tishi bilan yo'q bo'lib ketgan, ba'zilar yangi davr ta'sirida boshqa ekviva-

lendlari bilan almashgan, yangi taom nomlari paydo bo'lgan.

Shu fikrlardan kelib chiqib, xalqimiz moddiy madaniyatining tarkibiy qismlaridan biri bo'lgan taom tayyorlash, iste'mol qilish va u bog'liq an'anaviy udumlar etnologik jihatdan o'rganilib, ilmiy xulosalar asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin: xususan, xalqaro standartlarga muvofiq turistlar uchun 24 soat ishlaydigan kafe va restoranlar tizimini yaratish, ulardagi ovqatlanish tizimida "halol" standartini joriy etish; an'anaviy taomlar va ular bilan bog'liq urf-odat, udum, marosimlarni kelajak avlodga yetkazish uchun qo'llanmalar chop etish, shuningdek, taomlarga faqat biologik ehtiyojni qondirish maqsadida emas, taomlarga ham shifobaxsh ne'mat sifatida, ham ma'naviy-moddiy qadriyat sifatida qarash; bugungi kunda iste'moldan chiqib ketgan ba'zi bir shirinliklar va sharbatlarni tayyorlash usulidan xabardor bo'lgan shirinpaz va holvapazlarni, hamda hunarmandchilik turlarini tiklash va ular faoliyatini qo'llab-quvvatlash, o'qitish kurslari tashkil qilish; insonlar to'g'ri ovqatlanish to'g'risidagi bilimga muhtojdirlar, ko'p hollarda mana shunday o'quv kurslari yaratish

to'g'risidagi ma'ruzalar tashkil etish; o'zbek oshxonasi, milliy taomlar taqdimoti va ularning tarixini xorijiy sayyohlarga kompleks tanishtiradigan "O'zbek milliy gastronomiyasi muzeyi" tashkil etish; taomlar insonlarning turmush tarzi, xo'jalik faoliyati, iqtisodi, dunyoqarashi va e'tiqodidan kelib chiqib tayyorlangan hamda ularning moddiy va ma'naviy madaniyatidagi o'rni bilan tanishib, moddiy madaniyatga oid bilimlarni boyitadigan elektron veb-sahifa yaratish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. 2020–2025 yillarda sog'lom ovqatlanish dasturi indikatorlari belgilandi/ <https://www.gazeta.uz/uz/-2020/11/17/healthy-food>.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 10 noyabrdagi "Aholining sog'lom ovqatlanishini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4887-son qarori/<https://lex.uz/docs/5090241>.
3. Shavkat Mirziyoyev Surxondaryolik saylovchilar bilan uchrashdi/ <https://uzlidep.uz/>
4. Surxondaryo viloyatining turizm salohiyatidan samarali foydalanish va uni rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida / <https://lex.uz/>

TAMADDUN NURI

FILOLOGIYA

UDK:811.161.1:811.163.41

MAQOL LINGVISTIK TADQIQOT OBYEKTI SIFATIDA

Annotatsiya: Ushbu maqolada xalqning og'zaki ijodi mahsuli, ya'ni folklor fondi hisoblangan maqolning lingvistik maqomi haqida so'z yuritilgan. Ba'zi o'rinlarda maqol va matalning o'xshash va farqli jihatlarini misollar orqali dalillangan.

Kalit so'zlar: maqol, matal, masal, "Devoni lug'otit-turk", xalq og'zaki ijodi, mumtoz adabiyot, folklor, "Zarbulmasal", Ezop.

Аннотация: В данной статье говорится о языковом статусе пословицы, которая считается продуктом устного народного творчества, то есть фольклорным фондом. В некоторых местах сходство и различие пословиц и поговорок доказываются примерами.

Ключевые слова: пословица, поговорка, притча, "Девони луготит-турк", фольклор, классическая литература, "Зарбулмасал", Эзоп.

Abstract: This article talks about the linguistic status of the proverb, which is considered a product of the oral creativity of the people, that is, a folklore fund. In some places, the similarities and differences between proverbs and proverbs are proved by examples.

Key words: proverb, parable, "Devoni lugotit-turk", folklore, classical literature, folklore, "Zarbulmasal", Aesop.

Iroda
YUSUPALIYEVA,
Termiz davlat
pedagogika instituti
Xorijiy til va adabiyoti
fakulteti talabasi

Ilmiy rahbar: Oysuluv
URALOVA, Termiz
davlat pedagogika
instituti dotsenti,
f.f.f.d (PhD)

Maqollar xalq og‘zaki ijodining, folklorning asosiy manbai hisoblanadi va kishilarning, ayniqsa yosh avlodning nutqini o‘stirishda, fikrlash doirasini kengaytirishda, hayotga real qarashni o‘rgatishda yordam beradi. Ayniqsa, shoir va shoirlarning she‘rlarini, yozuvchilarning asarlarni qo‘shimcha ma‘no bilan boyitishga yordam beradi va ayni bir vaqtda ushbu asarlarga estetik ko‘rinish va millatning ruhini ham qo‘sh-gandek bo‘ladi. Odamlar ko‘p hollarda, suhbat-lashish jarayonida xohlab yoki xohlamasdan maqollardan foydalanishadi. Ammo kamdan kam odamlar maqollarning aslida nima ekanligi, qachon, qayerda va qay holda, qanday vaziyatda kelib chiqqanligini bilishga harakat qiladi.

“**Maqol**” so‘zi aslida arab tilidan olingan bo‘lib, maqola, kichik asar, nutq, so‘z degan ma‘nolarni anglatadi. Hayotiy tajriba asosida xalq tomonidan yaratilgan, odatda pand-nasihat mazmuniga ega bo‘lgan ixcham, obrazli, tugal ma‘noli va hikmatli ibora, gap deya izohlar beriladi. Maqollar shunchaki odob-axloqqa, tarbiyaga chaqiruvchi so‘zlar bo‘libgina qolmay, o‘zbek tilining, umuman barcha tillardaning lingvisti-kasida ham keng ahamiyat kasb etadi. Maqol janrining o‘rganilishi bundan ancha yillar oldinga borib taqaladi. Bundan bir necha asrlar oldin yashab ijod qilgan Mahmud Qoshg‘ariy maqol janrini o‘rganishni boshlab bergan, desak ham yanglishmagan bo‘lamiz. U o‘zining “**Devonu lug‘otit-turk**”, ya‘ni, “**Turkiy so‘zlar devoni**” asarida maqol, matal va hikmatli so‘zlardan juda keng ravishda foydalangan va deyarli 300ga yaqin maqol va matallarni ham ma‘no jihatidan, ham lingvistik jihatdan sharhlab bergan. Muhammad Sharif Gulxaniy esa, o‘zining butun boshli asarini “**Zarbulmasal**” (“**Masallar yig‘indisi**”) deya nomlagan va nomida aytilgangani kabi asarning boshidan oxirigacha maqol, matal va masallardan foydalangan. Asarning asosiy ma‘no qismi sifatida yapaloqqush va boyo‘g‘lining quda-andachilik mojarolari tasvirlangan bo‘lib, ular tilidan 400 dan ortiq maqol keltiriladi. Til va adabiyotning o‘ziga xos alohida janri sifatida ko‘rilgan va rivojlangan xalq og‘zaki maqollari ixcham shaklli, ammo o‘tkir ma‘noga egadir. Maqollar har bir xalq turmush tarzining o‘ziga xos oynasidir. Bu oynada esa, o‘sha xalqlarning hayotga, tabiatga, inson, oila va jamiyatga munosabati, ijtimoiy-siyosiy, ma‘naviy-ma‘rifiy va falsafiy qarashlari namoyon bo‘lgandir. Balkim shu sabab ham maqollar ancha vaqtlardan buyon o‘z

muhimlik darajasini saqlab kelmoqda. To‘g‘ri, ba‘zi hollarda maqollar ham o‘g‘zaki nutqda ishlatilmasligi, yoki zamon bilan mos kelmasligi tufayli ba‘zida unutilib yuborilishi ham mumkin, ammo tildan butunlay chiqib ketmaydi.

O‘zbek xalq maqollariga muayyan bir tartib berilib majmualarga kiritish, ulardan maxsus to‘plamlar tuzish ishlari XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlandi. Masalan, venger olimi X.Vamberining 1967-yilda Leypsigda nashr etilgan “Chig‘atoy tili darsligi” xrestomatiya-lug‘atiga o‘zbek folklori va adabiyotining ayrim namunolari qatori 112 ta maqol kiritilgan bo‘lib, ularning nemis tiliga tarjimai ham berilgan. Shundan keyin birin-ketin N.Ostroumov (1895), B.Rahmonov (1924), O‘.Zaripov (1939-1947), T.Mirzayev, B.Sarimsoqov, A.Musog‘ulov (1989) kabi folklorshunoslar, fan va madaniyat xodimlari tomonidan tuzilgan turli xarakterdagi va turli hajmdagi maqollar to‘plamlari nashr etildi. M.Abdurahimov, X.Abdurahmonov, M.Sodiqova kabi olimlarning tilshunoslik va tarjimashunoslik yo‘nalishidagi to‘plamlari yuzaga keldi. Shuningdek, Ye.Chernyavskiy, V.Ro‘zimatov (1959), N.Gatsunayev (1983, 1988), A.Naumov (1985) kabi tarjimonlarning mehnati bilan o‘zbek xalq maqollari rus tilida ham ayrim-ayrim to‘plamlar sifatida bosilib chiqdi¹.

Maqollarda ishlatilgan so‘zlar ko‘p hollarda majoziy bo‘lishi va so‘zning asl ma‘nosi bilan antonim bo‘lib qolishi ham mumkin. Misol qilib oladigan bo‘lsak, “**tuz**” so‘zi hozirgi kunda mineral modda sifatida bizga yaxshi tanish, har kunlik taomlarimizni usiz tasavvur qilolmaymiz. Ammo, tarixan bu so‘z **to‘g‘ri, odobli; dala, tekislik** ma‘nolarini anglatgan va faqat maqollardagina saqlanib qolgan: “**Qiz saqlasang, tuz saqla**”. “**Tuzdagi bilan emas, uydagi bilan bo‘l**”. Shuningdek, “mehnat” so‘zining **azob-uqubat, baxtsizlik** ma‘nosini ham faqat maqollarda yoki ayrim shevalardagina uchratish mumkin: “**Mehnat ham egiz-egiz, davlat ham egiz-egiz**”.² **Maqollar** – grammatik jihatdan tugallangan fikrni bildiruvchi, kichik, ixcham, o‘tkir mazmunli, ko‘chma ma‘noda yoki ham ko‘chma ma‘noda, ham o‘z ma‘nosida qo‘llanadigan hikmatli xalq iboralaridir³. Maqollarda fikrni lo‘nda va tiniq ifodalash imkoniyatining mavjudligi nutqning ta‘sirchanligini ta‘minlashda juda qo‘l keladi. Badiiy asarlarning xalqchilligi va haqqoniyligini ta‘minlash, asar qahramonlarining esa, etnik kelib chiqishi, nutqini boyitish, emotsional holatlarini ko‘rsatib berish uchun

¹ Matluba Murodova. Folklor va etnografiya, Toshkent: Aloqachi. 2008, 66-bet.

² O‘zbek xalq maqollari. (Tuzuvchilar: T.Mirzaev...) – T.: 2005. – 512 b.

³ Berdiyeva H., Rasulov R. O‘zbek tilining paremiologik lug‘ati, Toshkent: O‘qituvchi’-1984, 11-bet.

juda qulay va keng tarqalgan vosita hisoblanadi. Maqollardan ko'zda tutilgan maqsad ko'p qirrali va polifonik xarakterga ega bo'lib, uni quyidagicha tip va turlarga ajratish mumkin:

1. Fikrning asoslilikini ta'minlashda metodologik vazifa;
2. Fikrning ifodaviyligini ta'minlashda obrazlilik vazifasi;
3. Fikrning ta'sirchanligini ta'minlashda intensivlik vazifasi;
4. Fikrning "yumshoq"ligini ta'minlashda evfimistik vazifa;
5. Personajlarning qarashlari, ruhiy holatini yorqinroq berishda psixologik vazifa;
6. Matnning yaxitligini ta'minlashda struktur vazifa;
7. Kitobxonning tuyg'ulariga ta'sir qilishda estetik vazifa;
8. Fikrni lo'nda va aniq qabul qildirishda persentiv vazifa;
9. Voqelikni maqol bilan bog'lab tushuntirishda kognitiv vazifa;
10. Til va tafakkur uyg'unligini ta'minlashda lingvokulturologik vazifa va b.

Og'zaki adabiyotda maqol so'zi bilan tanilgan janr mumtoz adabiyotda masal so'zi bilan mashhurroq hisoblanadi, va majoziy ma'no kasb etgan so'zlardan foydalaniladi. Mumtoz adabiyotning bu janrida hayvonlar va qushlar asosiy obyekt qilib olingan bo'sada, aslida ular timsolida insonlar va ularning o'sha davrdagi xarakter xussiyatlari, dunyoqarashlari ochib beriladi. Yuqorida aytib o'tganimiz, Gulxaniyning "Zarbulmasal" asarining obyekti qushlar hisoblanadi. Aslida esa, ular misolida insonlarga ta'rif berilgan. Yana bir mashhur antik davr masalchisi Ezop haqida ham gapirib o'tishimiz joiz. Uning masallari ko'proq hayvonlar bilan bog'liq, ba'zi hollarda esa, bevosita yoki bilvosita insonlar aralashuvini ham ko'rishimiz mumkin. Misol tariqasida uning "**Kiyik bilan tokzor**" masalini olaylik. Undagi ilgari surilgan fikrlar insonlarning tabiatiga xos bo'lgan xulq-atvorlar haqida so'zlaydi. "**Qilmish - qidirmish: tok meni qutqargandi, men esa uni nobud qilishga qasdlandim**". Alqissa, kimki o'ziga yaxshilik qilganlarga yomonlik sog'insa, u, albatta, jazoga yoliqqay⁴. Masalda ilgari surilgan g'oya insonlarda uchraydigan yaxshilik qilgan odamga ba'zi hollarda munosib javob qaytarilmasligi, munosib tarzda rahmat deyilmasligi haqida gap boradi, albatta, ochiq, yaqqol so'zlar bilan emas, balki, kiyik va uni ovchilardan himoya qilgan tokzor misolida ko'rsatildi.

⁴ Ahmedov S., Qosimov B., Qo'chqorov R., Rizayev Sh. – 5-sinf o'quv darsligi, Toshkent-2015, 38-bet.

Xalq maqollari asrlar davomida o'zining shakl va mazmun jihatdan nodir xalq og'zaki ijodi namunalari sifatida buyuk va taniqli adiblar e'tiborini jalb qilib keldi. Yusuf Xos Hojibdan tortib Muqimiygacha, Alisher Navoiydan tortib Oybekkacha xalq maqollaridan samarali foydalanganlar. Jumladan:

- Alisher Navoiy lirikasida "**Chiqmag'on jong'a umid**", "**It uyub qoldi-yu, ko'chdi karvon**", "**Men firoqdin desam, ul der Iroqdin**";

- Bobur ijodida: "**Bo'lib turur ikki ko'zim yo'lida to'rt**", "**Men edim saningdek, sen bo'lg'oysen maningdek**";

- Abdulla Qahhor ijodida: "**Otning o'limi, itning bayrami**", "**Quruq qoshiq og'iz yirtar**";

- "**Alpomish**" dostonida "**Sulton suyagini xo'rlamas**", "**Elakka borgan xotinning ellik og'iz gapi bor**" kabi maqollar ko'plab uchraydi⁵.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, maqol-matallar, masallarning, umuman xalq og'zaki ijodiyotining har bir sohasini yetarli darajada o'rganish o'zligimizni va o'z millatimizning asrlar mobaynida shakllanib kelayotgan urf-odat va an'alarini yaxshiroq tushunishga, ularni asrab-avaylashni o'rganishimizga yordam beradi. Ularni saqlash esa, barcha tillarning til boyligini saqlashga yordam beradi. Maqollar maznuniy birlik sifatida tilshunoslikda o'rganilib kelingan va faqatgina badiiy asarlar yoki mumtoz adabiyot namunalaridagina emas, balki publitsistik nashrlarda, gazeta-jurnallarda, memuar asarlarda ham keng qo'llanilib kelingan. Badiiy asarlarda maqollar asosan estetik ta'sir ko'rsatish, o'sha davrning muhitini yaratib berish uchun ishlatilsa, nobadiiy adabiyotda tinglovchilarga kommunikativ ta'sir qilish maqsadida foydalaniladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Matluba Murodova. Folklor va etnografiya. Toshkent, Aloqachi. -2008, 66-bet.
2. O'zbek xalq maqollari. (Tuzuvchilar: T.Mirzaev...) – T.: 2005. – 512b.
3. Berdiyeva H., Rasulov R. O'zbek tilining paremiologik lug'ati. Toshkent, O'qituvchi. -1984, 11-bet.
4. Ahemodov S., Qosimov B., Qo'chqorov R., Rizayev Sh.5-sinf o'quv darsligi, Toshkent-2015,38-b.
5. Madayev O., Sobitova T., Xalq og'zaki poetik ijodi, Toshkent, Sharq. -2010, 40-bet.
6. Уралова О.П. Инглиз ва ўзбек тилларида "оила" бош лексемали мақоллар семантикаси ва структураси. Филол. фанлари фалсафа д-ри... дисс. – Самарқанд, 2021. – Б.25.

⁵ Madayev O., Sobitova T., Xalq og'zaki poetik ijodi, Toshkent: Sharq, -2010, 40-bet.

RESUME

In issue №1 (52), the following authors:

In the direction of "**Sociology**", Rustam Kurbanbayev;

In the direction of "**Philosophy**", Shukhrat Kushakov, Olim Norkulov, Oysafar Majidova, Gulomjon Sapayev, Abror Komilov, Tursunoy Abdurakhimova, Makhbuba Ergasheva, Mirjalol Shamsiyev, Gulzoda Rakhmonova, Iroda Sanginova, Gulmurod Abdurazakov, Nilufar Karimova, Amirjon Orzukulov, Kamaridin Nurmatov, Shokir Bektemirov, Zikirillo Yazdonov, Fazliddin Berdiyev, Shokir Kuvandikov, Marifat Akhmedova, Olgerd Filippov;

In the direction of "**History**" Bakhodir Elmuratov, Bakhrom Jalolov, Mardonbek Rajapov, Manzura Yuldasheva, Asilbek Kulkanatov, Ilkhomjon Gulomov, Umrbek Salayev, Intizom Khujamatov, Mavlyuda Fayzullayeva;

In the direction of "**Pedagogy**" Javokhir Zokirov, Shoirak Rakhimova, Azimbek Madaminov, Nematjon Bobojonov, Marat Makhammadiyev, Charos Khamdamova, Guljakhon Akhmadova, Gayrat Yorqulov, Marufjon Inatulayev, Makhbuba Egamberganova, Nargiza Narziyeva, Sitora Janonova, Ulugbek Yazdonov, Akramjon Matkarimov;

In the direction of "**Jurisprudence**" Azizbek Khadjiyev, Yashnarbek Bekchanov;

In the direction of "**Philology**", Khadicha Murtazayeva, Bagdagul Karshiyeva, Qonisbay Sarsenbayev, Aziza Temirova, Maftuna Narzikulova, Botir Zaripov, Sevara Khidirova, Suroj Davlatmuratov, Charos Ummatkulova, Shamsiya Egamberdiyeva, Feruza Normatova, Oysuluv Uralova, Nodirabegim Nuriddinova, Saltanat Pulatova, Sayyora Pulatova, Nilufar Saitova, Venera Usenova, Oybek Matyakubov, Jurabek Yuldashev, Ranokhon Khudjayeva, Amonkeldi Akhmatov, Khurram Ruzimbayev, Markhabo Axmedova, Dilorom Quziyeva, Abdulla Khudoyberganov, Munis Jurayeva, Islom Boynazarov, Sherzod Shavkatov, Nilufar Abdiganiyeva, Khurram Ruzimbayev, Kamola Mirfayziyeva, Iroda Yusupaliyeva have Scientific, new information-rich articles.